

**Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Történettudományi Doktori Iskola, Medievalisztika Program**

Juhász Péter

**A steppe tengeréről a Kárpátok szigetére
Lehetett-e szerepe a steppei török
törzsszövetségeknek a magyar népalakulásban?**

Doktori értekezés

**Témavezető:
Prof. Dr. Tóth Sándor László**

**Budapest
2020**

Tartalomjegyzék

1.	Bevezetés	3
2.	Ellentmondások és lehetséges válaszok a magyar őstörténetben	4
3.	A török–magyar érintkezés kutatástörténete	10
4.	A 9. századi magyarság régészeti emlékei. Szaltovó és Szubbotci	25
5.	A török–magyar nyelvi érintkezés jellege	33
6.	Nyelvi interferenciák Európában. A kavár kérdés	44
7.	Nomád vagy nem nomád? Az írott források tanúsága	50
8.	A kelet-európai török népek életmódja és a magyarok	59
9.	A török törzsszövetségek és a magyar népalakulás	69
10.	A török–magyar érintkezés időrendje	85
11.	A török–magyar érintkezés helyszínei	92
12.	A kazár–magyar együttélés problémája	100
13.	A magyarok türk neve	107
14.	Hun vagy avar? A magyarok nevei a korai latin nyelvű forrásokban	112
15.	Az onogur-magyar együttélés problémája	115
16.	Az „álavarok”. Onogurok-ungrik a Kárpát-medencében	123
17.	A Csodaszarvas-monda – a magyarság eredetmondája?	133
18.	Etnikai viszonyok az avar-korban. Az avar továbbélés problémája	136
19.	Az avarok nyelvi elszlávosodása	146
20.	Az avarok helynevei - magyar vagy török névadás?	151
21.	A magyar népalakulás. Összefoglalás	157
	Felhasznált irodalom	164
	Függelék	197

1. Bevezetés

A magyar etnogenezis kulcskérdése a magyarságot ért, nagy tömegű nyugati ótörök (csuvasos, ócsuvas vagy bulgár-török) kölcsönszavunk által jelzett, ám nyelvészeti szempontból kevésbé kutatott, rendkívül mély és átfogó török életmódbeli, társadalmi és nyelvi hatás, amelynek köszönhető a honfoglaló magyarságnak a török népekéhez annyira hasonló életmódja, társadalma és politikai szervezete. Elemzésem a magyar őstörténet kutatásában meghatározó szerepű tudományágak, a nyelvtudomány, a régészet, a történetírás és a néprajz eszköztárával felvázolt magyar népalakulás ellentmondásaira kívánja felhívni a figyelmet. Honfoglaló elődeink nyelvi-etnikai egységének kialakulását és tartós fennmaradását a steppe iráni majd török törzsszövetségeinek hatókörén kívül maradása eredményezhette, igen hasonlóan obi-ugor vagy permi és volgai finnugor nyelvrokonainkhoz. Nyelvészeti szempontból kizárólag a magyarságnál kisebb létszámú és nem magasabb presztízsű török csoportok folyamatos beolvadása valószínűsíthető, a magyar nyelvű népesség tartós politikai alárendeltsége egyazon török nyelvű népnek, annál lényegesen alacsonyabb kulturális szintje sem látszik valószínűnek. Mindez csak a steppe peremén képzelhető el, a nagy török nyelvű törzsszövetségek, birodalmak centrális régióiban aligha. A magyarságnak a steppe nomád életébe a 9. század folyamán történt, írott forrással dokumentált bekapcsolódása a század végén bekövetkező honfoglalás, a steppe török világából történt kiszakadás következtében nem vezetett nyelve elvesztéséhez. A nyelvrokonainkkal szemben a honfoglaló magyarság körében kimutatható, politikai szervezetét és kultúráját átformáló török befolyás kielégítő módon magyarázható elődeink, kétszeri, írott forrásokban is megörökített együttélésével török nyelvű népekkel. Az egyik a dokumentáltan mindössze három éves kazár-magyar szövetség, illetőleg annak folytatásaként a kazárok közül kivált kavaroknak elsősorban a honfoglaló magyarság társadalmi elitjének életformájára és nyelvhasználatára gyakorolt, a kazárnál sokkal hosszabb idejű és mélyebb befolyása. A kavaroknak a magyarságnál vélhetően jóval kisebb létszámához kiemelkedő presztízsszerepük társulhatott, amelyet feltételez kazár származásuk és ebből következő kulcsszerepük a kazár mintájú fejedelemség kialakulásában. Ezekhez járult az ennél is szélesebb körű és mélyebb következményekkel járó folyamata a Kárpát-medencében talált avar-kori eredetű török és török-szláv kétnyelvű őslakosság asszimilálásának. A kazár és még inkább a kavar kapcsolat a politikai szervezet, az avarok leszármazottainak jelenléte a gazdálkodás török eredetű szókincsét kellőképpen magyarázzák; ugyanakkor az érintkezés jellege, a presztízsvizonyok vélelmezhető alakulása a tömeges kétnyelvűség hiányát magyar részről mindkét esetben valószínűsíti. Az avar leszármazottak esetében azonban kétnyelvűséggel, sőt három nyelvűséggel joggal számolhatunk. A nem túlságosan mély, időben pedig rövid, ám a politikai szervezetre nézve meghatározó, egyszeri átszervezéssel járó kazár kapcsolat nem érinthette a magyarság nagyobb tömegeit, az elitet azonban a kavar csatlakozással hosszabb időtartamú kazár befolyás formálhatta át. Az avar-korból a Kárpát-medencében hátra maradt jelentős számúnak sejthető török népesség az előbbivel ellentétes presztízsvizonyok következtében, új politikai-etnikai kereteket nyerve a domináns szerepű magyarok megjelenésével, maga lehetett kénytelen az újonnan jöttek nyelvét elsajátítani, életmódjának számos kifejezését átörökítve a következő magyar nemzedékeknek. E folyamatot erősen valószínűsíti, hogy az európai avarság kiforrásában döntő szerep éppen azoknak az ogur-török törzseknek jutott, amelyeknek a nyelvészeti kutatás meghatározó szerepet tulajdonít a korabeli török-magyar szimbiózisban. E jelentős, elsősorban török nyelvűnek feltételezhető Kárpát-medencei népalakulat a régészeti adatok tanúsága szerint pontosan abban az életmódban élt a magyar honfoglalás előtt, amelyet a magyar nyelv csuvasos (ogur)-török jövevényszavai leírnak. Korábban feltett 9. századi „kipusztulása” sem írott, sem régészeti adatokkal nem igazolható, ám részleges elszlávosodása joggal valószínűsíthető. A magyarság a 10. századtól e részben török, részben török-szláv kétnyelvű népességgel asszimilálódhatott,

annak életmódját, kultúráját, sőt eredethagyományát is tovább víve, saját nyelvét és politikai formációját pedig kölcsönözve annak. A kelet-európai török törzsekkel erre történelmi léptékkal mérve a kellő idő sem állott volna rendelkezésére, hiszen az írott és régészeti adatok nem támogatják a magyarság 9. század előtti jelenlétét Kelet-Európában.

Az elsősorban a jövevényszavakra építő őstörténeti koncepciók (Gombocz, Németh, Ligeti) után a nyelvészociológia eredményeit is hasznosító hipotézisekre van szükség. Az 5–9. század közötti Kelet-Európába helyezett, az életmódot, a társadalmat, sőt magát a magyar nyelvet is átformáló török–magyar együttélés hagyományosan feltett időszaka és helyszíne mindenképpen felülvizsgálandó. Különösen indokolja ezt az a körülmény, hogy a 6–9. századi Kárpát-medencei avarság kialakulásának és történelmi útjának az elmúlt évtizedekben megtörtént újraértelmezése kiemelt szerepet juttat az avarok leszármazottainak az Árpád-kori magyarság kialakulásában.

2. Ellentmondások és lehetséges válaszok a magyar őstörténetben

A török–magyar együttélés folyamatának kutatása számos ellentmondásos eredményre vezetett az elmúlt másfél évszázad során. Ennek háttérében elsősorban tudománytörténeti okok kereshetők. A népalakulások rendkívül összetett folyamatának feltárása számos tudományterület jól átgondolt együttműködését igényli, amelyet azonban nem pusztán technikai-szervezési, hanem elméleti-módszertani nehézségek is akadályoznak. A népalakulások összetettsége Európa legnagyobb részén magától értetődő, hiszen nagyszámú írott forrás dokumentálja az angol, francia, spanyol vagy olasz nép több ágú kialakulását. A magyar nép kialakulását azonban csak újabban tekintik komplex folyamatnak.¹ Bálint Csanád kétségtelenül indokolt észrevétele, hogy a magyar őstörténet multidiszciplináris kutatásában máig nem egyértelmű a néppé válás folyamatának (ethnogenezis) és a tényleges őstörténetnek az elkülönítése.² Bálint arra is figyelmeztetett, hogy a „nyelvében él a nemzet” szemlélet tudományos szempontból aligha állja meg a helyét, hiszen Roger Bacon már a 13. században feljegyezte, hogy az egyes francia régiók között megdöbbentő nyelvi és szokásbeli különbségek vannak. A nyelv és nemzet azonosságának képzete Közép-Európában a német romantika hatására alakult ki.³

Vámbéry Ármin vizsgálta elsőként a török–magyar érintkezést etnogenetikai szempontból. Nézete szerint a magyarsághoz tartozó „török rész” szellemi, politikai és társadalmi téren meghatározó volt.⁴ A „népalakulás” kezdetén ugyan az „ugor elem” fölényével számolt, azonban a családi élet, vallás, államszervezet, hadügy terminológiája, az etikai és morális fogalmak nagyjából török eredete arra mutat szerinte, hogy a „magyar nyelv etnikuma” később török jellegűvé vált.⁵ Jóllehet Vámbéry „eltörökösödött” jelzője megtévesztő, hiszen a magyarság nem váltott nyelvet, ám 9–10. századi török jellegű kultúrája valóban rendkívül intenzív török hatásra mutat. Indokolt Vámbéry nézete a magyarság politikailag jelentősebb, steppei birodalmak kiépítésében jártas török etnikai összetevőjének nyelvcserejéről, azonban a kulturális, majd szerinte számbeli fölénybe is került törökök elmagyarosodását nem képes magyarázni.⁶ Kiemelendő viszont Vámbéry etnográfusi szemlélete, aki a népalakulás vizsgálva, kortársaival ellentétben nem pusztán szavakat látott, hanem a nyelvet beszélő közösséget is. Megsejtette a mai kutatás azon felismerését is, hogy a

¹ Így például Róna-Tas András 1985, 103-106; Uő. 1989, 1-13.

² Bálint Csanád 2006, 279.

³ Bálint Csanád 2006, 286.

⁴ Vámbéry Ármin 1882, 421-422.

⁵ Vámbéry Ármin 2008, 38-39.

⁶ Sándor Klára 2014, 79.

török etnikai csoportok fokozatos csatlakozásában, a magyar nyelvű népesség folyamatos számbeli fölényében kereshető a magyar nyelv fennmaradásának oka.⁷

Zichy István kora legmodernebb kutatási irányzatához kapcsolódva a francia nyelvész, Antoine Meillet (1866–1936) nyomán hangsúlyozta a nyelv és a nép történetének sokszor elváló útjait. Zichy szerint a nyelvtudomány túlzott, egyideig kizárólagos szerepe a magyar őstörténet kutatásában eredményezte azt a felfogást, a rokon nyelvű népek egyben vérrokonok is. Meillet-re hivatkozva hangsúlyozta, hogy egy nép sincsen elválaszthatatlanul összeforrvá nyelvével, alig van nép, amely nyelvét legalább egyszer, de általában többször is ne cserélte volna.⁸ Zichynek a nyelv és etnikum összefüggéseit illető felvetéseit a mai kutatás is értékeli, munkájának korabeli negatív fogadtatása miatt az egész kérdéskörrel a magyar kutatás szinte máig nem foglalkozott, Róna-Tas András kivételével.⁹ Ugyanakkor Zichy magyarázatát a nyelvcsereőről a mai turkológiai kutatás is megalapozatlannak tartja, Zichy ugyanis, szemben Vámbéryvel, etnikai egybeolvadás helyett egyszerű nyelvcsereőről ír. Az onogurok kétnyelvűvé válását egyszerűen a prémkereskedelem igényével magyarázza, holott a nyelvcsere társadalmi és kulturális vonatkozásaival tisztában volt. Nem tudja indokolni, hogy az „alacsony műveltségű” erdőlakó ugorok nyelve miképpen vált a vándorlások korára az etnikailag és kultúrájában török magyarok domináns nyelvévé. Sándor Klára szerint így Vámbéry ötleténél jóval kidolgozottabb elmélete irreális, a társadalmi-kulturális-politikai dominanciára épülő nyelvcsere okaival éppen ellentétes folyamatokat tételez fel.¹⁰

Zichy munkásságát évtizedekkel követően Bartha Antal vizsgálta a népalakulások bonyolult folyamatait több írásában. Bartha szerint egy etnosz több régészeti kultúrához is tartozhatott, ugyanakkor rokon és érintkező kultúrákban sokszor nem is rokon etnoszok éltek, az ellentmondásokat emléktárgyak részleges fennmaradása magyarázhatja.¹¹ Fontos észrevétele, hogy az indoeurópai nyelvrokonság bizonyításában jelentős szerepű közös mitológiára utaló szókincs az uralisztikában hiányzik. Kiemelte, hogy a nyelvcsere után kialakult új nyelvben jelentkező szabálytalanságok őrizhetik a régi nyelv maradványait, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni. Bartha hangsúlyozta, hogy a volgai finnugorok nyelve ugyan jelentős török szókinccsel gyarapodott, de a bulgár nevet, szervezetet nem vették át, életmódjuk nem változott, ha mégis, török szomszédjaikba olvadtak, míg a török életmódot, szervezetet átvevő magyarság fennmaradt. Bartha szerint „szabálytalan” volt a magyar népalakulás, felvetette, hogy szükségszerű-e a nyelvrokonság feltételezése, nem lehetséges-e más megoldás is?¹² Bartha észrevételeinek fontossága nyilvánvaló, hiszen a magyarság átvette a török törzsszervezetet, szomszédjai a bulgárok népnevét, az *onogurt* használták rá, mégsem törökösödött el. Megállapításai Zichy István nyelvcsere elméletének irányába vezetnek.

Róna-Tas András az 1980-as években foglalkozott az etnikum és a nyelv fejlődésének, fogalmának elkülönülésével. Róna-Tas szerint a magyarság elődeinek máig kísértő egy ágon visszafelé követése, az idegen eredetű csoportok figyelmen kívül hagyása a nemzeti társadalomból került a feudális nemesi ideológiába. A magyar nép és a magyar nyelv története nem azonos, holott a nyelv és az etnikum kapcsolata igen szoros, az őstörténetnek nyelvtörténetre szűkítése még utóbbi helyes értelmezését is megnehezítheti.¹³ Hangsúlyozta, hogy ugyanazt a nyelvet beszélhetik különböző etnikumok, de egy közös azonosságtudatú etnikum lehet többnyelvű is. Az etnikai identitás része a közös őstől származás tudata, a közös terület, különösen fontos a közös politikai szerveztetés, és a vallás, aminek hiánya a közösségtudatot felszámolhatta. Az európai feudális államok etnikai egységesülést

⁷ Sándor Klára 2014, 85.

⁸ Zichy István 1939, 4-5.

⁹ Bálint Csanád 2006, 294; Róna-Tas András 1980, 1985, 1989, 1997b.

¹⁰ Sándor Klára 2014, 80.

¹¹ Bartha Antal 1980, 332.

¹² Bartha Antal 1980, 334-335.

¹³ Róna-Tas András 1980, 327.

eredményező területi szerveződésével szemben a nomád birodalmak törzsszövetségi rendszere a heterogenitást őrizte.¹⁴ Úgy látta, hogy bár az etnikumot csatlakozott, hódoltatott, beolvadó csoportok folyamatosan formálják, fennmaradhat nyelvcsere esetén is, ha egyéb szemiotikai jellemzői kellően szilárdak. A nyelv fejlődése azonban lineáris, lényege a folyamatosság, az új elemekkel csak gazdagodik. Az idegen csoportok az eredettudatot elfogadva válnak az etnikum részévé, majd egy hosszabb, kétnyelvű és kettős tudatú szakasz után asszimilálódnak. Előfordul, hogy egy uralkodó csoport átadja eredettudatát az alávetetteknek, de egy hosszabb kétnyelvűség után átveszi azok nyelvét (dunai bulgárok). A folyamatban gazdasági, politikai és földrajzi tényezők egyaránt fontosak. Szerinte a steppe mozgékony nomádjai nagy etnikai egységeket alkottak, míg az erdős területeken szétszórt finnugor csoportok között nagy különbségek jöttek létre.¹⁵ Kérdéses azonban, hogy a nomádok esetében a törzsi autonómia milyen mértékben engedhette meg az etnikai egységesülést. Sándor Klára szerint a nép és a kultúra egyenesvonalú leszármazásról nem beszélhetünk, azok a szomszédos népekkel és kultúrákkal állandó kölcsönhatásban formálódtak történetük során. Folyamatos változás a nyelv esetében is, de ez lassú és törések nélküli folyamat. A népalakulásban döntő a korabeli szemlélet is, a fiktív vérségi elvre reflektáló nemzet fogalom a régiségben a nemességre vonatkozott, a magyarul beszélő szolgarendűek és jobbágyok nem tartoztak a magyar nemzet fogalmába.¹⁶

Róna-Tas lényegében a szovjet etnográfus, Yulian Bromley rendszerét alkalmazta. Bromley az ethnosz fogalmát az egyik közösségnek a másikkal való szembenállásaként határozta meg.¹⁷ Bromley elképzelése szerint az ethnosz stabil magot alkot, minden társadalmi formában fennmarad. Fennálló gazdasági és politikai környezete befolyásolja azonban, ennek megfelelően etnoszociális alakulatként létezik. Az etnoszociális alakulat terminus az ethnosz és a történelmi helyzet vagy a gazdasági környezet interakcióját írja le.¹⁸ Szerinte az ethnosz történelmileg formált közössége egy népnek, közös, viszonylag állandó kulturális vonásokkal, jellegzetes pszichológiai tulajdonságokkal rendelkezik, egységük tudatossága megkülönbözteti őket a többi, hasonló közösségtől.¹⁹ Későbbi publikációiban a közös területet és a saját etnonimet is felvette az ethnosz jellemzői közé.

Walter Pohl arra figyelmeztetett, hogy Bromley felfogásával szemben, aki az etnikai jellemzők tartósságát valószínűsítette, már az 1930-as években felismerésre került, hogy az ethnoszokat inkább folyamatként, mintsem állandóan létező egységként foghatjuk fel. A kora középkorban az etnikai határok nem voltak állandóak, forrásainkból egyes személyek többféle identitása is kiderül. Forrásaink népnevei sokszor csak a nagyobb, állami szintű alakulatot jelölik, amely különböző ethnoszokat foglalt magába. Az egyének identitása a történelmi szituációtól függően változhatott.²⁰

A magyar ethnosz kialakulásának vizsgálatakor tehát a nyelv megőrződése és formálódása mellett a közös eredettudat és politikai szervezet kialakulását, fejlődését kell a lehetőségekhez mérten felderíteni.

Az elmúlt évtizedekben két, kardinálisan eltérő koncepció formálódott ki a magyar őstörténet folyamatáról. A „steppei” változat nyelvtörténeti alapon a honfoglalás előtt elődeink 2–300 éves kelet-európai tartózkodásával, onogur, majd kazár fennhatósággal, török törzsekbe, törzsszövetségekbe tagozódással, nagyarányú török-magyar kétnyelvűséggel, kultúra átvétellel számol.²¹ Ellentmondásos módon ugyanakkor ehhez az időszakhoz köti a magyarság etnikai egységének kialakulását, a Csodaszarvas-mondát pedig e folyamat történelmi emlékeként a

¹⁴ Róna-Tas András 2007, 23-27.

¹⁵ Róna-Tas András 1985, 104-105.

¹⁶ Sándor Klára 2011, 22.

¹⁷ Bromley, Yulian 1974, 58.

¹⁸ Bromley, Yulian 1974, 69-71.

¹⁹ Bromley, Yulian 1974, 66.

²⁰ Pohl, Walter 1998, 16-17.

²¹ Németh Gyula 1930, 6; Ligeti Lajos 1986, 250; Zimonyi István 2005, 259.

magyar nép eredetmondájának tekinti.²² Az „erdőzóna” változat ezzel szemben az írott források és a régészeti adatok alapján elődeinknek késői, 830 körüli lejövetelével számol a Volga-Káma-Urál térségének finnugor környezetéből.²³ E koncepció megfelel a magyar nyelvészet álláspontjának is a magyar név etnikai-politikai önállóságot feltételező ugor-kori kialakulásáról és a magyar nyelv önállóságának folyamatos fennmaradásáról.²⁴ A két koncepció ellentmondásait csak az egyes tudományágak módszertanának következetes figyelembevételével lehetséges feloldani a véleményalkotás során.

Elődeink írott forrásban csak a 9. század második felében tűnnek fel a pontusi steppevidéken, míg a nyelvtörténet az e tájon élt török nyelvű népekkel több évszázados kulturális-nyelvi érintkezésüket, együttélésüket kívánja meg. A kutatás a honfoglaló magyarság egységes etnikai tudatának kialakulásához feltételezett 2–300 éven át stabil politikai keretet az oğur törzsszövetségekben, illetve a Kazár Kaganátus államszervezetében keresi.²⁵ Írott forrásainkban a hasonló helyzetű, a steppei birodalmaknak politikailag alárendelt népek és törzsek nevei nagy számban megtalálhatóak, így a magyarok említésének hiányát sem magyarázhatjuk a nagy steppei törzsszövetségekben való részvételükkel. A szókölcsonzések alapján magasabb presztízsűnek látszó iráni és török nyelvű törzsszövetségek elődeink politikai-társadalmi egységét nem bonthatták meg, különben magyar nyelvüket és öntudatukat sem tarthatták volna meg huzamosabb időn keresztül. Ugyanerre mutat a *magyar* népnév kialakulása az ugor kor lezárulását követően, 1000–2500 évvel a török–magyar együttélést megelőzően, és folyamatos fennmaradása.²⁶ A nomád birodalmakra jellemző, az alávetett népek saját szervezetét fenntartó kazár gyakorlat kétségkívül lehetővé tette a szókölcsonzések szintjén megnyilvánuló, nem túl szoros együttélést.²⁷ Ugyanakkor a kazár–magyar együttélésre építő elképzelés megalapozottságát annak az együttélést dokumentáló írott forrásban olvasható, a nyelvi-etnikai érintkezés szempontjából igen rövid, mindössze három éves időtartama kérdőjelezi meg.²⁸ Az érintkezés lazasága a kétnyelvűséget, idejének rövidege pedig a lexikális átvételeket teszi valószínűtlenné. Reális magyarázatként a magyarok egykorú bevándorlására gondolhatunk a forrásaink látókörében fekvő kelet-európai stepperégióba. Mind az érintkezés időtartama, mind mélysége és jellege szempontjából komolyan szóba jöhet a kazár kavarok szerepe a szókölcsonzésekben, szoros nyelvi érintkezésüket a magyarokkal, kétnyelvűségüket írott forrás örökölte ránk. A török–magyar nyelvi–kulturális érintkezések egyik jelentős epizódját alkothatta a magyarok és a kavarok együttélése.

Magyarázható-e vajon a magyarok kétirányú érintkezést megnehezítő, beszélőit zárt közösségben tartó sajátos nyelve által alkotott „kommunikációs burokkal” elődeink elmaradt asszimilációja a környező, számbelileg, kulturálisan és politikailag is domináns iráni és török törzsszövetségek által, ahogy sokan gondolták?²⁹ Vagy akár gyors kiszakadásuk a honfoglalással a steppe török világából? Hiszen nem csupán nagyszámú, és az élet minden területére kiterjedő iráni és török szókölcsonzéseinkben, hanem nyelvtani jelenségekben is tükröződhet az iráni és különösen a török nyelvek nagyon mély, sőt Ligeti szavaival „elsöprő erejű” nyelvi és kulturális befolyása! Vajon miért nem söpörte el az ősmagyar nyelvet a török

²² Györffy György 1993, 12-35; Szűcs Jenő 1971, 199-201.

²³ Pauler Gyula 1900, 14; Kristó Gyula 1980, 50-59; Tóth Sándor László 2015, 64-74.

²⁴ Gulya János 1997, 38; Benkő Loránd 1977, 50.

²⁵ Németh Gyula 1930, 6; Zimonyi István 1996, 952; Vö. Szűcs Jenő 1971, 195

²⁶ Kiss Jenő 2017, 134-137.

²⁷ Erre l. pl. József kazár király levelét az uralma alá tartozó népekről: A kazár levélváltás: Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza 2003, 99-100: „A folyó mellett sok nép fálvakban és részben nyílt, részben megerősített városokban lakik. Ezek neve: Burtasz (BVRTS), Bulgar (BVLGR), Szuvar (SV’R), Ariszu (’RYSV), Cermisz (CRMYS), Venentit (VNNTYT), Szuvar (SVVR), Clavijun CLVYVN), mindegyik igen nagy, számtalan sokan vannak, és nekem fizetnek adót.”

²⁸ Tóth Sándor László 2015, 107-111.

²⁹ Veres P. Tibor 1972, 1-12; Fodor István 1986, 111, 1. lj; Fodor István 1992, 61-62.

szélvihar? Egyedül a magyarságénál sokkalta kisebb létszámú török csoportok fokozatos beolvadása magyarázhatná a magyarság asszimilációjának elmaradását, ugyanakkor a szoros és folyamatos török-magyar nyelvi kontaktust, feltehető részleges kétnyelvűséget. Ennek egyetlen írott forrással dokumentált esetét azonban, az alárendelt, segédnépi helyzetűnek tekintett kavarok csatlakozását a kutatás a lexikális kölcsönzések forrásaként szolgáló török csoportoknak a magyarságénál előkelőbb presztízshelyzete következtében kizárja a lehetőségek köréből. Alárendelt helyzetű, kisebb török nyelvű csoportok fokozatos beépülése a magyarság etnikai-politikai szervezetébe a kelet-európai steppe etnikai-politikai viszonyai mellett elődeink lakóhelyének a steppe peremén való elhelyezkedése mellett látszik elképzelhetőnek. A steppei birodalmak belsejében több évszázados érintkezés során aligha maradt volna el nagyobb török csoportok politikai-társadalmi integrációja, ami nyelvi következményeket is maga után vonhatott volna. Mára a régészeti adatok is egybevágni látszanak a magyarság 9. század eleji-közepi steppei megjelenésére utaló írott forrásainkkal. Türk Attila expedíciói, az újabb orosz és ukrán régészeti kutatás eredményei gyors, mindössze egy évszázados átvándorlásukat igazolják a Dél-Urálból a Bug–Dnyeper vidékre a 9. század folyamán, a nyelvtörténeti alapú hipotézisektől markánsan eltérő őstörténeti képet vázolva fel.

Nehézségek adódnak elődeink életmódváltozásai terén is. A nomadizmus jelenségeinek gyors eltűnését a honfoglalás után, a félnomád, majd letelepült életmód széles körű elterjedését, nem nomád életmódra utaló finnugor- és ugor-kori kifejezéseink fennmaradását a kutatás azzal magyarázza, hogy a magyarság csak későn és csak részlegesen vált nomáddá, a népesség nagy része folyamatosan komplex gazdálkodást folytatott.³⁰ Azonban egyértelműnek látszik, hogy iráni hatásra már az ugor-korban kialakult lovas életmódja, az iráni kölcsönzések a nomadizmus korai, a török érintkezéseket megelőző kialakulását is valószínűsítik.³¹ Kelet-európai török környezetük a lovas nomád életmód terén szinte semmilyen kimutatható nyelvi hatást nem gyakorolt rájuk.³² Azok a török nyelvű törzsek, akikkel Kelet-Európában érintkezésbe kerülhettek elődeink, nem csupán ismerték a földművelést, ami minden nomád sajátja, hanem gazdálkodásuk letelepedettséget feltételező fejlett kert- és szőlőkultúrát is magában foglalt. Ezt a kazárok és a volgai bulgárok vonatkozásában írott források is megerősítik. A honfoglaló magyarság azonban, különösen zsákmányoló hadjáratai és harcmodora alapján elég közel állhatott még a nomadizmushoz. Kérdéses, hogy a vonatkozó török terminológiában tükröződő teljes életmódváltás, illetve az egyes gazdálkodási ágak arányváltása mikor következhetett be elődeinknél.

A kutatás még ma is alig számol a magyarság új, immár végleges hazájában, a Kárpát-medencében az avar-kor óta folyamatosan jelen volt török nyelvű csoportokkal. Írott és régészeti forrásaink is kelet-európai oğur-török csoportok beköltözésére utalnak az avar kaganátusba, sőt e török nyelvű csoportok már az európai avarság kialakulásában is részt vehettek. Az embertani kutatások több évtizedes munkával a helyben találtak igen jelentős szerepére mutatnak az Árpád-kori magyarság kialakulásában, még ha régészeti oldalról a folyamatosság kimutatása egyelőre várat is magára. A régészeti kutatás felhívta a figyelmet az avar-kori népesség életmódjának Tomka Péter szavaival tökéletes egyezésére a kora Árpád-kori magyarságéval, egyben teljes azonosságát a csuvasos török jövevényszavainkban tükröződő életmóddal. E török, török–szláv kétnyelvű és más csoportok korábbi átfogó társadalmi kereteinek megszűnése megkönnyíthette nemzetségeik számára a hódító magyarok etnikai tudatának elfogadását, lassú nyelvi beolvadásukat. Egyszóval a mind a magyarság életmódváltása, mind pedig a török nyelvű csoportok tömeges magyar asszimilációja szempontjából reális alternatíva a Kárpát-medence, ahol a presztízsvizonyok is elődeinknek kedveztek, szemben Kelet-Európával.

³⁰ Róna-Tas András 1980, 328.

³¹ Kiss Jenő 2017, 136-137; Harmatta János 1997a, 82-83.

³² Ligeti Lajos 1986, 239.

Az egyes tudományterületek eredményei között feszülő ellentmondások mellett magukban a nyelvtörténeti kutatásokban is jelentkeznek módszertani nehézségek. Számos előzményt követően Németh Gyula munkássága óta a magyar nyelvben kimutatható komoly török nyelvi hatás és a honfoglaló magyarság steppei kultúrája együttesen egy nagyszabású kulturális, társadalmi és politikai átfarmálódás, Németh Gyula kifejezésével népalakulás feltételezésére vezette a kutatást. Vitatott azonban, hogy a finnugor alapjait és szerkezetét nagyrészt megőrző magyar nyelvet milyen mértékű török grammatikai hatás érte, több évszázadnyi hosszúságú együttélésük miatt nem vezetett a magyarság nyelvcserejéhez, illetőleg számolhatunk-e, és ha igen, mikor és meddig, szélesebb körű török-magyar kétnyelvűséggel. A megoldás az érintkezés fokozatosságában kereshető, a magyarság hosszabb időn keresztül, több, saját létszámánál nem jelentősebb török csoporttal érintkezhetett.

Az érintkezés kulturális-társadalmi vetülete csak újabban került a magyar kutatás látóterébe. Vámbéry, Budenz, Gombocz és Németh a török-magyar érintkezés jellegét lényegében csak a lexikális átvételek (a jövevényszókincs) szempontjából vizsgálták. Márpedig az együttélés jellege szempontjából éppen az átvételek háttérében álló tényezők, az átvétel folyamata a meghatározó, amely a nyelvészociológia eszköztárával vizsgálható (szubsztrátum, szupersztrátum, kétnyelvűség). A társadalmi-kulturális presztízs kulcskérdése a török--magyar együttélésnek, a kultúra- és nyelvcsere problémája e nélkül nem is vizsgálható.

Az utóbbi évtizedek történeti, régészeti és néprajzi kutatása világosan látta a társadalmi és nyelvi folyamatok összefüggéseit, azonban a bonyolult nyelvészociológiai folyamatok elemzése nem történt meg.³³ Kutatóink a magyarság fennmaradását a steppe török és iráni nyelvű nomádjai között egyedi nyelvvel magyarázták. Szűcs Jenő a honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának törzsi, nemzeti és azokon belül szociális tagolódást sem tükröző homogenitása alapján az etnikai hagyományközösség hosszú és szerves múltjára következtetett. Úgy vélte mellett, hogy a magyarság a Kárpát-medence belsejének népességét két-három évszázad alatt csak úgy lehetett képes nyelviileg asszimilálni, hogy tagolt társadalma ellenére nyelviileg és hagyományaiban viszonylag homogénnek kellett lennie.³⁴ Hozzá hasonlóan Fodor István a klasszikus honfoglaló anyagi kultúra egységessége alapján a szellemi műveltség olyan mértékű egyöntetűségére következtetett, ami kizárja honfoglaló elődeink etnikai-nyelvi heterogenitását, törzsszövetségük friss megszerveződését. Úgy vélte, hogy az idegen népelemek olyan mértékben magukévá tették a honfoglalók etnikai és származástudatát, hogy anyagi és szellemi műveltségük egyöntetűvé vált, így magyarázható például a kavarok hagyatékának kimutathatatlansága is.³⁵ Veres Péter a finnugor jellegű ősmagyar nyelv egyediségével magyarázta, hogy elődeink etnikailag nem keveredtek nagymértékben a steppe iráni és török nomádjaival, nyelvük, kultúrájuk, sőt még antropológiai jellemzőik is egyöntetűvé váltak.³⁶ Fodor szintén úgy vélte, hogy a magyarság etnikai önállósága török és iráni nyelvű steppei szomszédaival azonos életmódja, társadalma ellenére nyelve egyedisége következtében maradhatott fenn, beolvadását egyedül a kommunikáció nehézsége akadályozhatta.³⁷

Ez az elterjedtnek mondható álláspont tükrözi talán legvilágosabban a magyar őstörténet súlyos ellentmondásait. Megmagyarázhatatlannak tűnik, hogy a magyarság etnikai hagyományközösségének hosszú és szerves múltjára utaló egységes anyagi és szellemi kultúra, amely a török népek régészeti hagyatékával mutat szoros egyezést, amelyhez csuvasos török jövevényszavak, török törzs-, és személynevek kapcsolódnak, egyáltalán hogyan jöhetett létre

³³ Sándor Klára 1998, 11.

³⁴ Szűcs Jenő 1971, 200.

³⁵ Fodor István 1992, 65, 67.

³⁶ Veres Péter 1972, 8.

³⁷ Fodor István 1986, 111, 1. l.; Fodor István 1992, 61-62.

annak ellenére, hogy elődeink egy „kommunikációs burok”³⁸-ban éltek, amely a magyarság környezetében élő altáji nomádokkal „nagyban akadályozta a mindenoldalú, kölcsönös kapcsolatteremtést”³⁹ Hogyan volt képes mindennek ellenére lehetővé tenni azt, hogy „idegen népelemek „...magukénak vallják a befogadó közösség etnikai és származástudatát”⁴⁰, és ennek eredményeképpen egy „nyelvileg és hagyományaiban viszonylag homogén társadalom telepedjen meg e térségben”⁴¹ Az elmúlt évszázad magyar kutatása alapvetően hibás koncepcióval a magyarságot intakt etnikai egységként vándoroltatta sok évszázadon át az eurázsiai steppén. Mintha a magyar nyelvbe került idegen jövevényszavak csatlakoztak volna a magyarsághoz, nem az emberek, akik használták azokat.⁴² Az etnogenetikai és nyelvészociológiai kutatások újabb eredményeit is felhasználva időszerűnek látszik a számos belső ellentmondással küzdő hagyományos magyar őshaza- és vándorlás elméletek revíziója. A továbbiakban a 6–10. századi magyar-török nyelvi és etnikai érintkezés lehetséges folyamatait, helyszíneit valamint ezek feltehető politikai, kulturális-életmódbeli vetületeit mutatom be.

3. A török-magyar érintkezés kutatástörténete

A magyar őstörténetírás egyes korszakait ellentmondásos forrásanyagának megfelelően folyamatosan súlyos viták jellemezték. Az egyes tudományágak módszertana is lassan formálódott ki, szoros együttműködésük igénye meg is nehezítette saját forrásanyaguk bázisán független eredmények kimunkálását. Kezdetben a magyar nyelv török vagy finnugor származásának kérdése váltott ki az együttműködést megnehezítő súlyos nézeteltéréseket, amelyeket a hun-hagyomány problémája is tovább bonyolított, különböző formában egészen az 1930-as évekig. Az írott források és a nyelvtörténeti adatok ellentmondásai ekkorra a kisszámú, ám kronológizálható és helyhez köthető írott forrásokkal szemben az időben és térben bizonytalan, az ősmagyarság kapcsolatrendszerére és életmódjára azonban részletesebb és direkter tanulságokat nyújtó nyelvtörténeti adatok primátusát eredményezték. A régészet igen lassan és többnyire véletlenszerűen szaporodó ismeretanyagának értelmezését a többnyire történeti alapú koncepciók és az oroszországi kutatás eredményeinek erősen változó intenzitású ismerete mindvégig megnehezítette. Ebben csak legújabban mutatkozik érdemi változás. Az írott forrásokon alapuló őstörténetírás is csak újabban próbálja magát önállósítani a nagyhatású nyelvtörténeti hipotézisek túlzott befolyása alól, amelyekkel szembeni önállósága kronológiai és földrajzi téren nélkülözhetetlen. Mindezen megfontolások igénylik, hogy munkám bevezetéseként az elmúlt másfél évszázad őstörténet-kutatásának fő vonulatait bemutattva, elemezzem érvrendszerük kialakulását. Ennek feltárása nélkülözhetetlen előfeltétele egy korszerű, az egyes tudományágak eredményeit relevanciájuknak megfelelő értékükön és helyükön hasznosító elemzés elkészítésének.

A tudományos igényű őstörténetírás a 19. század második felére formálódott ki, szintézise a millenniumi számvetés részeként készült el. Ennek megfelelően szemléletüket erősen befolyásolta a dicsőséges honfoglalás bemutatásának széles körű igénye, amelynek megfelelően az előzményekben az írott forrásokban a honfoglaló magyarsághoz hasonlóan ábrázolt török nyelvű, többnyire nomádnak vélt népek túlságosan is kiemelt figyelmet nyertek. A kor meghatározó történészei, Szabó Károly, Marczali Henrik, Pauler Gyula szemléletét az írott források, elsősorban a DAI alapján felvázolható kép határozta meg, amelyhez fokozatosan

³⁸ Fodor István 1992, 61-62.

³⁹ Veres Péter 1972, 8.

⁴⁰ Fodor István 1992, 67.

⁴¹ Szűcs Jenő 1971, 200.

⁴² Bálint Csanád 2006, 279, 295.

felzárkóztak a muszlim források is.⁴³ A magyar krónikák hagyományos történeti felfogása is erősen nyomot hagyott műveiken, ennek klasszikus példáját nyújtja Szabó Károly 1869-es munkájának bevezetője, amelynek tárgyam szempontjából legtanulságosabb megállapítása a hunok és avarok „rokon fajú” népként való bemutatása.⁴⁴ Marczali Henrik Muagyér [Muageris] 528-ban feltűnő pontusi hunjait Jordanes hunugur népével azonosítva a magyarság későbbi kettős elnevezésének legkorábbi feltűnésére gondol. A finnugor nyelvrokonságról szólva kiemeli a szoros érintkezést is a török népekkel. Igen figyelemre méltó, hogy már ő is hangsúlyozta a nyelv és a nemzet történetének elválását. A nyelvcsere elmélete már nála is felbukkan, egy eredetileg török nyelvű, uralkodó faj és az alávetett obi-ugorok keveredésére gondolt.⁴⁵ Pauler Gyula 1900-ban kiadott könyvében „Rokon népek” címszó alatt szintén török nyelvű népek, a bulgárok, szaragurok, urugok [urogok~ogurok], onogurok, szavirok, és a szerinte hun kutrigur, utrigur törzsek 5–9. századi történetéről ír. Pauler a kortárs bizánci források nyomán a hunok közé tartozónak véli a 6–7. századi pontusi ogur (ogor) törzsszövetségeket, éppígy az avarokat, átvéve a türk kagáni levél beállítását.⁴⁶ A 9. század eleji magyarság leírása Paulernél kifejezetten etnográfiai jellegű, életmódját halász-vadász, lótenyésztőként írja le. Jóllehet ez az obi-ugorok egykori életmódjának feleltethető meg, Pauler egyáltalán nem szól nyelvrokonságról.⁴⁷ A fogalmak teljes keveredésére mutat, hogy a dunai bulgárokat „törökös finn bulgárság”-nak nevezi!⁴⁸ Nagyon érdekes, hogy Pauler a kabarok török nyelvének magyar megtanulásához köti a magyarok „finn alapnyelvében” az új, déli, civilizáltabb világ új tárgyainak és eszméinek kifejezésére alkalmas terminológia megjelenését. Ehhez a kazároktól erővel elfoglalt (!), a Don–Dnyeper közén a tengerig terjedő új hazájuk föld- és szőlőművelésre alkalmas földje is hozzásegített. A Baskíriából a 830-as években ide költöző magyarok megjelenéséhez Pauler köti a kazár Sarkel építését is és védekezésüket árokkal és sánccal.⁴⁹ Pauler kabarokkal és kazárokkal kapcsolatos álláspontja köszön vissza a 20–21. század fordulójának történeti munkáiban, a nyelvtörténet és az írott történelem egyeztetésének egyik lehetséges útjaként.

A magyarság őstörténetének szemléletét a 19. század végéig meghatározó, az irodalomban Anonymus által megalapozott és Kézai által kidolgozott hun-magyar azonosság koncepciója az összehasonlító nyelvtudomány fejlődésével veszítette csak el domináns szerepét, amelyben a korszak fogalmai szerint a honfoglalók „törökös nomád” jellemzői rokonságukat támogatták a nomád hunokkal. Az összehasonlító nyelvészet megszületése új fegyvert jutatott a magyarság múltjának kutatói kezébe. A magyar nyelv finnugor eredetének tisztázása a Budenz József és Vámbéry Ármin között lezajlott, „ugor–török” háborúként elhíresült vitához vezetett.⁵⁰ Ebben a korban, a modern nyelvhasználat kialakulása idején, számos történeti mítosz megcáfolásra került, amely a még élő romantikus történelemszemlélet követői körében éles reakciókhoz vezetett.⁵¹ Hunfalvy a nyelvrokonságot vizsgálva nem különítette el a nyelv és a nép történetét.⁵² Szerinte „A nyelv tehát a nemzetnek lelke; a nyelv

⁴³ Szabó Károly 1860; Marczali Henrik 1895; Pauler Gyula 1900.

⁴⁴ Szabó Károly 1869, 3.

⁴⁵ Marczali Henrik 1895, 206–209.

⁴⁶ Pauler Gyula 1900, 2–8.

⁴⁷ Pauler Gyula 1900, 9–12.

⁴⁸ Pauler Gyula 1900, 31.

⁴⁹ Pauler Gyula 1900, 14.

⁵⁰ Vámbéry Ármin 1870; Budenz József 1871.

⁵¹ Szily Kálmán 1910, 7: Hunfalvy „Minket a hun-magyar rokonság ábrándjaitól foszt meg, a székelyeket a hun leszármazás dicsőségétől, az oláhokat meg az ő rómaiságuktól fosztja meg.”

⁵² A rokon nyelvek körét a szabályos hangváltozások segítségével jelölte ki, amelyek az emberi élet legalapvetőbb terminológiájában, „a természetes dolgokat”, „a test részeit, a természeti és erkölcsi életet, a külső természet tárgyait, a számneveket, a családot és a társadalmi élet első elemeit”, „az eredeti hitet” leíró kifejezésekben jelentkeznek. Ezeken kívül a nyelvtan közös elemeit vizsgálta. Szerinte „így látjuk meg az alakuló magyar nyelvet és nemzetet.” Hunfalvy Pál (1876) 223. A módszertanra I. Budenz József 1881, III–IV.

története a nemzet lelkének története. A nyelv egyszersmind a nemzet hovatarozását, rokonságát, tehát más nemzetek közti helyét mutatja meg csalhatatlanul.” Mai szemmel nézve szélsőségesen nyelvészeti szempontból vizsgálta a népalakulást, nem véve tudomást az életmód, a kultúra, a társadalom vagy a hadi szervezet összetett kialakulási folyamatáról, amelyről a nyelv eredete önmagában nem tájékoztat, a nemzet „más nemzetek közti helyét” egészében nem mutathatja meg, az etnikai jellemzőket akár gyökeresen átformáló későbbi érintkezések mély lenyomatot hagyhatnak rajta. Hunfalvy ugyanakkor érzékelte, hogy a török és a szláv hatás „külső viszontagságait, tehát vándorlásának különböző idejét és szerzeményét”, azaz nyelvi jellemzőinek változásait mutatják.⁵³ A török-magyar kapcsolatok kutatásában úttörő szerepet vállaló Vámbéry Ármint joggal irányította a figyelmet az életmód, a hadviselés, a politikai szervezet és a társadalom terminológiájára egyaránt kiterjedő, rendkívül jelentős török nyelvi befolyásra, amely tükröződik a honfoglaló magyarságra vonatkozó történeti ismereteinkben is.⁵⁴ Kiindulási pontja a magyarnak a török nyelvek rokonságába tartozása volt, ám ebben nem tért el kora felfogásától, hiszen a ténylegesen létező nyelvi párhuzamokat a magyarságot a kor megtévesztő szóhasználatával „törökös” nomádnak láttató írott és régészeti források határozottan ebbe az irányba látszottak mutatni, kezdetben még a későbbi irányváltást megalapozó Budenz József is osztotta ezt a felfogást.

Budenz József 1871-ben az Akadémia felkérésére vágott bele a török-magyar nyelvviszony tisztázásába, Vámbéry anyagát megrostálva. Budenz arra figyelmeztetett, hogy Vámbéry nem egyértelműen használta a nyelvrokonság fogalmát, a finnugor nyelvekhez hasonló módon ábrázolta a török és a magyar nyelv viszonyát. Nem különítette el az ugor-kori és a magyar nyelv életében lezajlott török nyelvi befolyást, így összezavarta a nyelvi folyamatokat.⁵⁵ Elsőként Budenz mutatott rá, Vámbéry török-magyar egyeztetéseit bírálva, török jövevényszavaink zömének a *z-r* hangváltozást mutató török nyelvből történt kölcsönzésére. Figyelmeztetett a szóvégi gutturális (*k*) elkopására, a *k-χ*, *j-š* változásra is. Ezt török nyelvváltozatot a csuvas nyelv őseinek, az általa ó-csuvasnak nevezett nyelvnek jelölte meg.⁵⁶ Budenz a magyarság Vámbéry által feltett török származását, nyelvrokonságát vitatva hangsúlyozta, hogy a szerinte mintegy 160-ra tehető török lexikális kölcsönzéseink szláv kölcsönzéseinknek nagyjából csak felét teszik ki.⁵⁷ Budenznek a csuvasos török nyelvéget erősen kiemelő eljárása lehet a gyökere a későbbi kutatás túlságosan is a bulgár-törökség irányába forduló fő irányvonalának.⁵⁸

Az őstörténeti kutatásban később meghatározóvá vált nyelvtörténeti nézőpont Gombocz Zoltán 1908-as munkájával jelent meg. Gombocz ebben hangsúlyozta a magyar-török érintkezések fokozatosságát, a török népekkel történt többszöri szomszédságot. Úgy vélte, hogy a legkésőbbi oszmán, a nehezen meghatározható középső rétegbe tartozó kun-besenyő jövevényszavakhoz képest a legrégebbi rétegbe tartozó 222 török kifejezésünk a honfoglalás előtti bulgár-török nyelvi hatás emléke.⁵⁹ Budenz 1873-as munkájára hivatkozva állapítja meg, hogy e jövevényszavakat jellemző hangalakjuk miatt csak az ó-csuvas nyelvből vehette át. Gombocz ugyanitt utal a csuvas-mongol hangtani analógiákra is. Gombocz elsőként hangsúlyozta e jövevényszavak vizsgálatának fontosságát a török nyelvtörténet szempontjából, ezek ugyanis egy kihalt török nyelvág legrégebbi emlékei.⁶⁰ Gombocz őstörténeti koncepciójában később értékesítette a Zichy István által felismert növényföldrajzi tényezők (a

⁵³ Hunfalvy Pál 1876, 221-222.

⁵⁴ Vámbéry Ármint 1870.

⁵⁵ Budenz József 1871, 68-70.

⁵⁶ Budenz József 1871, 132-134.

⁵⁷ Budenz József 1871, 132.

⁵⁸ Budenz József 1871, 128-132.

⁵⁹ Gombocz Zoltán 1908, III-IV.

⁶⁰ Gombocz Zoltán 1908, 1-2.

szőlőművelés terminológiája, a bor, szőlő, seprő, szűr szavak, a kőrisfa, som) nyújtotta jelentőségét is.⁶¹

A nyelvtörténeti kutatás eredményeinek őstörténeti szempontú értékelése magával vonta a hun-magyar azonosság vagy rokonság hagyományos történeti szemléletének modernebb köntösben történő megjelenését. Gombocz 1908-as munkájában említi Munkácsi Bernát korábbi tanulmányát, amely már utalt a csuvas–mongol hangtani analógiákra.⁶² Igen érdekes, hogy Munkácsi hun nyelvemléknek tekinti ezeket, a hunok ekkoriban feltett mongol típusú nyelve alapján. Munkácsi erkölcs szavunkat vizsgálva jutott arra a megállapításra, hogy léteznek török (csuvas) közvetítéssel a magyarba került keleti altáji (mongol) szavak. Számos más kifejezés elemzésével is megtámogatja később nem igazolódott nézetét.⁶³ Történeti oldalról pedig arra jutott, hogy az ugorok (bulgárok, hún-ugurok, szaragurok, azaz ugor-néptörzs) akiktől a kérdéses szavakat kölcsönöztük, a mai Mongólia földjén élt hiung-nu nép, az európai hunok őseinek hatalma alatt álltak, sőt azok beolvadtak az ugor-törökségbe. Feltűnő, hogy Munkácsi ogur-törökök helyett következetesen ugor-törökökről ír, ami a finnugor népekkel történő keverésükre ad lehetőséget. Ebből a szempontból elég szerencsétlen választás volt a magyarság legközelebbi nyelvrokonait az ugor~jugor~Jugria névvel jelölni. Munkácsi Nagy Gézára hivatkozva ír a pontusi ugor-hun szimbiózisról, különösen figyelemre méltó a később Gombocznál és Hómannál is visszatérő nézete, mely szerint a bizánci források a pontusi török népeket a bulgár-hun népalakulás nyomán nevezik hun népeknek.⁶⁴ Végezetül hivatkozik a „a nemzeti hagyománytól regélt hűnmagyar kapcsolat”-ra, amelynek a tárgyalt kifejezések lennének bizonyítékai.⁶⁵ Gombocz Zoltán már 1920-as cikkében állást foglalt amellett, hogy az ungri és a hun nevek párhuzamos használata a magyarokra, és az ungri név használata a hunokra és az avarokra a nyugati kútfőkben, a magyarok honfoglalás előtti, a bulgárokkal történt együttéléséből származó hun hagyományából származhat.⁶⁶ A kérdést részletesen kifejtette 1921-es munkájában. Munkácsitól nem teljesen függetlenül, az óbulgár nép azonosításáról kialakított külföldi eredmények hatására jutott arra a megállapításra, hogy a magyarság hun hagyománya a jövevényszavakkal együtt ettől a néptől származhat. Ennek döntő bizonyítékaként a dunai bulgár fejedelmi listát jelöli meg, mely szerint a Dulo-dinasztia ősei Attila és Irnák voltak.⁶⁷

Elsőként Gombocz tett kísérletet a török-magyar érintkezés történeti keretbe illesztése mellett annak földrajzi környezetének megállapítására is. Első koncepciójában a feltételezett magyar őshazához legközelebb élt török nyelvű nép, a volgai bulgárokkal történt érintkezésre gondolt. Utóbb növényföldrajzi megfontolások, a Pontus vidékére utaló török növényneveink alapján a Theophanes nyomán a Kubán–Kaukázus térségbe helyezte a török-magyar érintkezés színhelyét. Második koncepciója lett a nagy karriert befutott, ún. kaukázusi őshaza gondolatának alapja.⁶⁸

Hóman Bálint a bemutatott nyelvtörténeti hipotéziseket felhasználva egészítette ki a korábban kialakult őstörténeti tablót, a krónikák hun hagyományát megtámogatva az akkoriban elfogadott hun–bulgár kapcsolat alapján a magyar–bulgár-török nyelvi érintkezés tényével. Üdvözölte Gombocz állásfoglalását, amellyel szakítva „a Hunfalvy iskola történetellenes hagyományaival” az „...egyoldalúan alkalmazott philologiai és ethnologiai módszer”-rel történeti módszerekkel vizsgálta a hun-hagyományt. Nyelvi és írott források összevetésével

⁶¹ Gombocz Zoltán 1921, 15-21; Üö. 1923, 26-28.

⁶² Gombocz Zoltán 1908, 2.

⁶³ Munkácsi Bernát 1901, 399-403.

⁶⁴ Munkácsi Bernát 1901, 403.

⁶⁵ Munkácsi Bernát 1901, 404.

⁶⁶ Gombocz Zoltán 1920, 181-183.

⁶⁷ Gombocz Zoltán 1921, 19-21.

⁶⁸ Gombocz Zoltán 1923, 26-28.

bizonyította „a hún-bulgár-magyar közvetlen átöröklést”.⁶⁹ Hóman védelmébe vette Gombocz érvelését, hivatkozva az általa feltett 11. századi Óskronikában és Anonymusnál igazolható Attila-hagyományra. Úgy látta, hogy bár a Kézaitól ránk maradt hun monda a germán hagyományt is felhasználó konstrukció, magja, a hun származástudat a magyarságba olvadt bulgár-török nép történeti tudatának emléke. Példaként hozza fel a régóta asszimilált kunok máig élő kun eredettudatát. Úgy vélte, hogy teljesen valószínűtlen az a feltevés, amely a krónikák hun hagyományát mindenféle gyökér nélkül idegenből átvett mondának tekinti.⁷⁰

Zichy korai írásában a Gombocz-Hóman irányzatot követve a szókészlet, a régészeti és újkori néprajzi adatok alapján kezdetleges nemzetségi szervezetű, zsákmányoló, halász-vadász életmódú „ugor-magyarság” átalakulását a bulgár-törökök őseit alkotó hunokkal hozta kapcsolatba. Hirth kínai forrásadatai nyomán két hun vándorlással számolt, amely elérte az „ugor-magyaroknak” (a magyarok elődeit alkotó obi-ugoroknak) a Tobol és az Isim alsó folyásáig, a steppe és az erdővidék határáig terjedő szállásterületét. Szerinte a két hun hullám a hun nép zömétől elszakadva, az általa asszimilált „ugor-magyarok” nyelvét házassági kapcsolatokon keresztül átvette. Ilyen módon kerülhettek a magyarba csuvasos török jövevényszavaink, míg a kialakuló új etnikum sokáig kétnyelvű maradt, a „magyar” köznyelv mellett még sokáig használhatta a hunok „ó-csuvas” nyelvét is. Hivatkozik al-Kāšgarī példáira a török népek közötti gyakori kétnyelvűségről, sőt felveti a DAI adatát is a kabar-magyar kétnyelvűségről, mely szerinte eredetileg akár erre az állapotra is vonatkozhatott.⁷¹ 1939-es munkájában még részletesebben kidolgozta őstörténeti koncepcióját. Ebben a magyarság „törökös” etnikai jellemzőit, gazdasági életének, társadalmi, hadi szervezetének, szellemi beállítottságának, vallási hiedelmeinek, „eklektikus érdeklődésének” török analógiáit emelte ki, amelynek a finnugor népeknél nincsen nyoma.⁷² Hangsúlyozta, hogy a honfoglaló magyarság ismert személynevei zömében törökök, de a finnugor eredetűek is a török névadás szabályai szerint lettek megalkotva.⁷³ Gombocz nyomán hangsúlyozta korai török jövevényszavainknak nyelvi és kulturális tekintetben még a nagyszámú szláv kölcsönzésekénél is nagyobb jelentőségét. Vitatta a szókölcsonzéseknek az átadó törökök fejlettebb kultúrájával történő magyarozását. Ugyanis a volgai finnugor népek korábban átvett iráni jövevényszavaik tanúsága szerint már a törökökkel lezajlott érintkezésüket megelőzően ismerték a földművelést és állattartást, így műveltségük szintje nem lehetett sokkal alacsonyabb a szomszédos volgai bulgároknál. Ugyanakkor a török politikai és hadi szervezet átvételének a volgai finneknél nincsen nyoma, a jövevényszavakkal együtt nem vették át a török műveltséget is.⁷⁴ Zichy a korabeli „néptudomány” alapján vélekedett úgy, hogy legkönnyebben a hasonló műveltségi fokon álló népek veszik át egymás műveltségi elemeit, a primitív népek egyoldalúan specializálódnak, ami megakadályozza a „magasabb műveltség” átvételét. Úgy foglalt állást, hogy a nomadizmussal együtt járó nemzeti öntudat és államalkotó képesség csak a török népek jellemzője, a finnugorságnál általában hiányzott, vagy csak későn, idegen hatásra jön létre (pl. a finneknél). Szerinte a fejlettebb és erősebb idegenek által teremtett új helyzethez nem tudva vagy akarva alkalmazkodni költözhettek az obi-ugorok az Urálon túlra. Kizárja a többek által felvetett lehetőséget, hogy lettek volna olyan ugorok, akik képesek lettek volna a „török” műveltség teljes körű átvételére, holott a vogulok déli csoportja esetében maga is hivatkozik ennek jelenlétére.⁷⁵ Zichy szerint a lótarás többek szerint erre utaló ugor-kori szavai nem jelentik a török műveltség átvételét, mert a lovasok az obi-ugoroknál mindig isteni vagy mesebeli lények, lovas kultúrája legfeljebb az elitnek lehetett. Az obi-ugorok 16-19. századból

⁶⁹ Hóman Bálint 1921, 195-196.

⁷⁰ Hóman Bálint 1921, 197-198.

⁷¹ Zichy István 1922, 36-38.

⁷² Zichy István 1939, 18-26.

⁷³ Zichy István 1939, 28-29; vö. Németh Gyula 1932, 11.

⁷⁴ Zichy István 1939, 60-62.

⁷⁵ Zichy István 1939, 63-65.

ismert halász-vadász életmódja, a lótarás máig élő kifejezései a lovas kultúra hiánya ellenére csak ezt a lehetőséget támogatják szerinte. Zichy ennek alapján a magyarság „török” műveltsége és finnugor nyelve közötti (ma már tudjuk, látszólagos) ellentétet nyelvcserevel magyarázta, a „magasabb műveltségre” utaló török kifejezések a lecserélt török nyelv emlékei lennének a magyarságnál.⁷⁶ Zichy elméletének problémáira már a kortársak is figyelmeztettek. Moór Elemér szerint példátlan lenne, ha egy nagy műveltségűnek feltételezett nép vette volna át egy primitív halász-vadász nép nyelvét. Zichy török nyelvi adatai is bizonytalanok szerinte.⁷⁷ Moór szerint az ugor lótenyésztésre utaló nyelvi adatok mellett a finnugor eredetű juh, fejni, tej, szőr, fonni, szőni szavak juhtenyésztésre, a szintén finnugor eredetű köles, ed 'gabona', kenyér és a valószínűleg szintén ide tartozó arat és sarló szavak pedig földművelésre utalnak, így aligha lehetett primitív halász, vadász nép.⁷⁸ Újabban Rédei Károly arra hívta fel a figyelmet, hogy az ugor-kor végén is volt ugyan török-magyar érintkezés, de az ebbe az időszakba sorolható török eredetű szavainknak az iránihoz képest igen csekély száma nem tanúskodik intenzív érintkezésről. Ezért Rédei elvetette Zichy István elméletét arról, hogy a magyarság egy eredetileg török népcsoport volt, amelyik az ugor népektől vette volna át új nyelvét. Ennek más nyelvi tények is ellentmondanak szerinte, így például a számos finnugor eredetű magyar szó, amely nincsen meg a többi ugor nyelvben, illetve sok más eredeti ugor nyelvűségre utaló nyelvtani elem.⁷⁹ Zichy magyarázatát a nyelvcsereéről a mai turkológiai kutatás is megalapozatlannak tartja.⁸⁰

Hóman Bálint 1925-ös munkájában részletes elemzéssel kelt a Hunfalvy óta tudománytalan nézetnek tartott hun-hagyomány védelmére. Megállapította, hogy Hunfalvynak igaza volt abban, hogy a krónikákon alapuló őstörténeti felfogás és a Toldy-Arany-féle költészeti elmélet tarthatatlan, ám szerinte Hunfalvy ítélete túlságosan szkeptikus volt. Hóman, amikor hangsúlyozza, hogy az őstörténet kutatóival szemben a magyar honfoglalás kutatói, például Pauler, továbbra is fontosnak tartották a török-magyar érintkezést, abszurd módon a török-magyar rokonság elméletéről ír.⁸¹ Hóman szerint „Amit foglaló magyarok kultúrájáról, érintkezéseiről és ethnikus jellegéről az egykorú keleti és bizánci íróktól tudunk, egybevetve a nyelv ó-bulgár műveltségi szavaival és személyneveivel, oly világosan bizonyítja a török elemek beszívódásának tényét, hogy annak megállapítása elől a történetíró el nem zárkozhatik.”⁸² Hóman elveti a hun-mondának a kutatók zöme által vallott pannóniai származását, Thomsen, Hirth, Radloff, Barthold, Marquart, Bury, Ašmarin és Mikkola kutatásaira hivatkozik, amelyek beigazolták az ó-bulgárok és hunok történeti kapcsolatát, az első bulgár fejedelem azonosságát Attila fiával, Ernákkal. Itt hivatkozik Gombocz 1921-es tanulmányára, a honfoglalás előtti magyar-bulgár érintkezések fontosságáról, idézve annak újabb állásfoglalását a magyarság finnugor alapelemének bulgár-török elemekkel való keveredéséről. Kiemeli Gombocz megállapítását a két elemből egységes etnosszá alakult magyar nép hun nemzetségi tudatáról.⁸³ Hóman szerint Gombocz ezzel a hun-magyar azonosság gondolatát kiemelte a mondai és kölcsönzött tudós elemek köréből és történeti forrásértékkel bíró valódi szájhagyomány szintjére jutatta.⁸⁴

Hóman a fentiek alapján felvetette a magyar őstörténet revíziójának szükségességét. Itt már a magyar ethnosz kialakulásáról szól, finnugor és bulgár-török alkotóinak közelebbi történeti meghatározását, keveredésük korának és helyének megállapítását jelöli meg célként.

⁷⁶ Zichy István 1939, 66-68.

⁷⁷ Moór Elemér 1939, 109.

⁷⁸ Moór Elemér 1939, 114-115.

⁷⁹ Rédei Károly 1998, 30.

⁸⁰ Sándor Klára 2014, 80.

⁸¹ Hóman Bálint 1925, 7-8.

⁸² Hóman Bálint 1925, 10.

⁸³ Hóman Bálint 1925, 12-13.

⁸⁴ Hóman Bálint 1925, 15.

A későbbi őstörténeti kutatás egyik sarokpontjává lett azon gondolata, hogy a magyar népnevet nem ismerő 5–9. századi görög és keleti források összes kelet-európai etnográfiai adatainak értékelésével kell felkutatni a magyarság aktuális elnevezéseit.⁸⁵ Zichy munkásságának erős hatását jelzi, hogy Hóman hangsúlyozta Zichynek az etnográfiai analógiák és a régészeti adatok rendszerezésével a történeti értékű nyelvi forrásadatokat új megvilágításba helyező tevékenységét, elvi értékű módszertani szempontok felvetését az őstörténet forrásainak használatáról.⁸⁶ Már a hun vonal gyengülésére utal az *onogurokra* és általában az *ogur* törzsekre vonatkozó adatok Németh Gyula kutatásaira hivatkozó ismertetése.⁸⁷ Ugyanerre mutat, hogy Hóman megemlítette Németh Gyula álláspontját is, aki nyomós okok alapján kétségbe vonta a hun-bulgár azonosság tanát.⁸⁸

A fenti előzmények után született meg, és jelent meg 1930-ban Németh Gyula nagyhatású monográfiája, mely a finnugor nyelvű és eredetű magyarságot ért széles körű és mély török kulturális-társadalmi, életmódbeli és nyelvi befolyással kísérelte meg magyarázni az akkoriban „törökös” jelzővel illetett honfoglaló magyarság etnikai jellemzőit. Ezek ugyan valóban eltérnek finnugor nyelvrokonaitól, ám az etnonimek jelzőként történő használata a környezeti tényezők által determinált életmódnak és kultúrának téves módon látszólagos etnikai hátteret adott. Németh török-magyar érintkezést vizsgáló monográfiájának már címében is a honfoglaló magyarság kialakulásáról ír. A Budenz által használt, *ócsuvas* nyelvészeti terminus helyett a történeti jellegű bulgár-török terminust alkalmazza. Németh összetett népalakulással számolt: „Az ugor népeknek ez a keleti helyzete döntő fontosságúvá vált az ugorok, illetőleg az ugorok egy része, a magyarság további sorsára. Ez által vált ugyanis lehetségessé, hogy a magyarság az ugor őshaza közelében élő törökséggel, a bulgárokkal szoros érintkezésbe került, velük más területre, a Kubán alsó folyásának vidékére költözött s itt egyéb török népekkel is nemcsak érintkezett, hanem egyenesein ezek kötelékében élt; ezeknek alakulási törvényei szerint újabb török néprészeket vett magához, viszont régi alkotórészeinek egy részét elvesztette.”⁸⁹

Németh szerint a magyarság életmódja a bulgár-törökök hatására alapvető átalakuláson ment keresztül. A főleg zsákmányoló, halászó-vadászó magyarság megtanulta a földművelést, az állattenyésztést, és még sok más dolgot, amit az átvett kifejezések tükröznek. Ugyanakkor azt is világossá tette, reflektálva a Zichy és Moór vitájában is feltűnő problémára, hogy az obi-ugor népek ősi állapotukban, a magyarokkal még együtt élve, jóval fejlettebbek voltak, amint azt a lótarthoz kötődő, velük közös magyar kifejezéseink tükrözik. A mai obi-ugorok életszínvonalán álló magyarsággal a bulgár-törökség nem is tudott volna együtt élni.⁹⁰ Németh szerint a magyarság a magyar-bulgár érintkezés során nyert török mintájú szervezetet. Nemzeti szervezetenek nem török kifejezései, a had, nem, ág szavak annak a török érintkezés előtti létezésre mutatnak, ám Németh szerint ezek török szervezés által alakultak jól összefogott, könnyen mozgó politikai és hadi egységekké, azaz törzsekké.⁹¹

A nyelvtörténeti irányzat Gombocznál találkozott először a történetírással, de ekkor még a hun hagyomány keretében. Deér József volt az a történész, aki Németh Gyula nyelvtörténeti alapú koncepcióját a török törzsszövetségek kötelékében, török nyelvű és nevű törzsek részvételével lezajlott népalakulásról a történetírás által hagyományosan fő őstörténeti forrásnak tekintett DAI kínálta történeti keretbe illesztve a 9. századra datálta. Deér hangsúlyozta a korábbi kutatásban a nyelvi tényeken alapuló kutatás és a kétségtelen hitelességű történeti hagyományokat követő történetírás merev szembenállását. Úgy vélte

⁸⁵ Hóman Bálint 1923-1924, 339-340.

⁸⁶ Hóman Bálint 1923-1924, 350.

⁸⁷ Hóman Bálint 1923-1924, 344.

⁸⁸ Hóman Bálint 1923-1924, 352.

⁸⁹ Németh Gyula 1930, 6.

⁹⁰ Németh Gyula 1930, 121-127.

⁹¹ Németh Gyula 1930, 124.

ennek az oka az volt, hogy obi-ugor nyelvrokonaink történeti forrásainkból ismert kezdetleges kultúráját a régi ugor népek és így az ősmagyarok kultúrájával azonosították. Deér szerint azonban elődeink az ugor-korban az Urál két oldalának steppén élhettek, sokkal kedvezőbb viszonyok között, mint a mai obi-ugorok. Deér lényegében Zichyt követte, amikor leszögezte, hogy az ősmagyarok kultúrája nem lehetett alacsonyabb szintű, mint azoké a törököké, akikkel keveredett, ahogy az a honfoglalók politikai és hadi szervezetében, nyelvében, etnikai jellemzőiben és műveltségében tükröződik. Deér hivatkozik a lótenyésztésnek az obi-ugorban és a magyarban közös kifejezéseire. Moórhoz hasonlóan figyelmeztet a juhtenyésztésre utaló szavakra, úgy véli, a török érintkezés előtt ló-juh alapú pásztorgazdasága volt az ősmagyaroknak.⁹² Az obi-ugor nemzetségi szervezet megléte, finnugor nem, ág, úr szavaink nemzetségi szervezetre, íj, nyíl, tegez, ideg szavaink lovas harcmódorra, had szavunk katonai szervezetre, törzsekre utal szerinte. Egyszerűbb, de a török nomádokéhoz hasonló, az egyenrangú érintkezést biztosító ugor-kori kultúrára utal szerinte a török lovasterminológia szinte teljes hiánya, és a kevés török politikai és hadi kifejezés is a magyarban. Deér úgy gondolta, hogy a magyar nyelvet elődeinknek a török törzsszövetségekbe külön törzsként történt integrálódása őrizte meg. Megtartotta emellett korábbi lovasnomád kultúráját, finnugor rassztípusát, az ősi finnugor foglalkozást, a halászatot is.⁹³ Deér nézetei az ugor-kori magyarság viszonylagos fejlettségéről világosan Németh Gyula monográfiájának hatását mutatják, önálló szervezetének és kultúrájának folyamatos megtartásával reális magyarázatot nyújt a magyarság későbbi nyelvi-etnikai fennmaradására is.

A korabeli magyarság életmódjáról azonban sokkal ellentmondásosabb álláspontja, a harcos nomád életmódot a török jövevényszavaink alapján fejlettnak és kiterjedtnek értékelt földműveléssel nem tartotta összeegyeztethetőnek. Úgy látta, elődeink fejlett nomád pásztorgazdálkodást alakítottak ki, amikor az 5. század előtt egy erősen rétegezett társadalmi és politikai szervezetű bulgár-török nép egyik törzsévé váltak. Ez a nép nem volt földműves, más népektől szedett terményadót, szerinte mégis műveltségének ezen eleme (ami ezek szerint nem is volt a bulgár-törökök sajátja) hatott leginkább a magyarságra, innen van földművelési terminológiánk. Elégé ellentmondásos az a véleménye is, hogy a korabeli magyarság földművelését (szláv) rabszolgákkal végeztette, miközben előbb nyugtázta annak török terminológiájának meghonosodását is.⁹⁴ Deér úgy vélte, hogy e terminológiának évszázadokkal a 9. század előtt a magyar nyelvbe kerülése nem utalhat fejlett agrárkultúrára, mert az a fű növést követő vándorlással nem egyeztethető össze. A szlávok terményadóját hasznosító magyarság szerinte az egyoldalúan pásztorkultúrájú avarokkal szemben a soraiba épült, „magasabb kultúrájú” bulgár-törököknek köszönhetően „szelídebb és megértőbb gazdája” volt a földművelő szlávoknak, bár az avarokhoz hasonlóan gazdaságilag és katonailag is kihasználta azokat.⁹⁵ A más népekkel földet műveltető, nomád bulgár-törökök saját(!) fejlett(!) földműves terminológiájukat szerinte teljes mértékben átadták az ennek ellenére nomád állattenyésztőnek megmaradt magyaroknak, akik ugyanakkor szlávokkal műveltették földjeiket szerinte! Deér szerint a 10. század első felének kalandozó hadjárataiban a magyarság nagyszabású, harcos, nomád kultúrája bontakozott ki.⁹⁶ Deér ellentmondásos érveléséhez hasonló Moór Elemér nézete, aki szerint a földművelés török eredetű magyar terminológiája a török „jobbágyok” által végeztetett magyar földműveléssel magyarázható, a magyar földművelő kultúra csak szláv hatásra alakult volna ki. Moór ugyanakkor úgy látta, hogy a magyarokkal együtt és körülötte élt török nyelvű népek nomádok voltak, közös lakóhelyük, a kelet-európai steppe, csak

⁹² Deér József 1938, 35-39.

⁹³ Deér József 1938, 40-44.

⁹⁴ Deér József 1938, 41-44.

⁹⁵ Deér József 1938, 58-60.

⁹⁶ Deér József 1938, 60.

nomadizálásra volt alkalmas szerinte.⁹⁷ Moór utóbbi véleménye nyilvánvalóan téves, török jövevényszavaink átvételére vonatkozó nézete pedig a szókölcsonzések nyelvészeti hátterének szempontjából erősen megkérdőjelezhető, egy alávetett, alacsony presztízsű idegen csoport életmódjának és terminológiájának átvétele nehezen képzelhető el, az átadó törökök a magyar társadalom szerves részét alkothatták.

Deér szerint elődeink onogur, szavir, türk uralom alatt élve azok nevét viselték nomád szokást követve, így nem hagytak önálló nyomot a forrásokban. A 6. század eleji „Mogyeri” király nevét az egyik onogur törzstől, a magyaroktól származtatja, koncepciójának megfelelően. A magyar népnév a 9. század végén tűnik fel, ekkor Deér szerint a nomádoknál gyakori módon a magyar törzs addigi szövetségi kötelékeit elszakítva, maga szervezett meg más törzseket.⁹⁸ Deér világosan a DAI-ban leírt fejedelmválasztáshoz köti a magyar népnév feltűnését. Szerinte Levedi türk mintára a hódolt nép soraiból kiválasztott vezető, egyben kazár udvari méltóság, kündü lett, a kazár hatalom exponenseként, aki szerinte a kazár kagán leányát (!) is nőül kapta.⁹⁹ A laza törzsszövetség viszont Etelközben, a besenyő veszély miatt a fejedelmválasztással vált szoros, népi kötelékké. A megyeri törzs fejének, a magát Attilától származtató Árpád gyulának fejedelmmé tétele indította meg szerinte a néppé válás és a politikai rétegződés folyamatát, amelyben az uralkodóház steppei típusú mágikus tekintélye döntő tényező volt. Ennek emléke szerinte a vérszerződés, a vezértörzs neve a népközösség nevévé vált „hétmagyar” formában.¹⁰⁰ Ide kapcsolódik a Turulmonda is szerinte, amely éppúgy eredetmonda, mint a hunok Csodaszarvas mondája.¹⁰¹ Deér szerint a magyarság török hatásra a 9–10. századra rétegzett társadalmú, jellegzetes „nomád uralkodónéppé” vált.¹⁰² Deér szerint a 10. század végére a zsákmányszerző hadjáratok ellehetetlenülése, a gazdag préda elmaradása vezetett ahhoz, hogy a büszke hódítók a sűrűn lakott szláv telepekre húzódtak, kedvet kapva azok földművelő életmódjához. Ennek tükröződését látja a szerinte szláv soros temetőben feltűnő, tárgyaik és lócsontvázaik alapján magyar sírokban. Úgy látja, hogy a 10. századtól kezdve a magyar föld leletanyaga fokozatosan „elszlávosodik” ami azonban nem a magyarok elszlávosodását jelenti, hanem a két nép kulturális közeledését, a szlávok nyelvi elmagyarosodását, számos szláv kifejezés, köztük a földművelés szláv terminológiájának a magyarba kerülését. E folyamat kitüntetett területe volt az ország középső része, ami Deér szerint magyarázza a fejedelmi törzs kulturális és számbeli megerősödését.¹⁰³

Györffy György 1948-as munkájához fűződik az a koncepció, amelyik a krónikás hagyomány egy másik elemét, a Csodaszarvas mondáját a magyarság eredetmítoszaként értelmezi, amelyben megszemélyesítve szerepel mind a magyarság, mind a vele szoros etnogenetikai kapcsolatba került népek. Így Magor a magyarok, Hunor az onogurok, Belár a volgai vagy pontusi fekete bulgárok, végül Dula az alánok *heros eponymosa*. Györffy György hipotézisére komoly történeti következtetéseket épített, amelyek nagy karriert futottak be a későbbi kutatásban. Györffy a testvérpár apjaként szereplő többnejű Menroth nevét egy eredeti magyar **Kevrat* névként értelmezve, a feltett magyar–onogur együttélés alapján Kuvrat bulgár fejedelmmel azonosította, aki szerinte az eredetmondában szereplő ősapa lehetett. A magyar eredetmondát Kuvrat öt fiához kötött bulgár eredetmondához hasonlította. Menroth többnejűségét a kazár kagán többnejűségével hozta kapcsolatba, akinek birodalmába utóbb a magyarok, bulgárok és alánok is beletartoztak, amire a hagyományban szereplő népnevek utalhatnak. Az Enech, Dula és a Belar név szerinte kétségtelenül a magyarság eredetmondájából került krónikáinkba, a Maeotis-Kubán vidékén élt magyarság szomszédságát hitelesen leírva.

⁹⁷ Moór Elemér 1974, 173-181.

⁹⁸ Deér József 1938, 44-45.

⁹⁹ Deér József 1938, 45-47.

¹⁰⁰ Deér József 1938, 48-49.

¹⁰¹ Deér József 1938, 50-52.

¹⁰² Deér József 1938, 58.

¹⁰³ Deér József 1938, 71-73.

Megállapítása szerint az őskronika a magyarok származásáról a következőket írta: a magyarok őse Menrot volt, akinek sok fia közül Hunor és Moger atyjuktól elválva külön sátrakba szállt, Zuard pedig, aki a szavárdokkal azonosítható, a perzsa részekre költözött. Györffy szerint a hun történet szerzője módosíthatta az őskronika beszámolóját a hunok és magyarok két testvértől származásáról, közös ősként Hunort jelölve meg a két nép azonosítása céljából. Az eredetmonda két testvérpárja megfelel a keleti példának. A var-hunni nép ősei *Var* és *Hunni* voltak Menandros és Theophylaktos szerint, az utigur és a kutrigur nép őse az azonos nevű testvérpár volt Prokopios szerint, *Bulgarios* és *Chazarig* volt e két nép őse szíriai Mihálynál. E mondákban mindig egyazon nép két neve, vagy egymással szoros kapcsolatban állt két nép neve szerepel a testvérösök nevéként. Györffy Marquart nézetét fogadta el a Hunor név magyarázatára, aki a magyarokkal nyelvtörténeti alapon évszázadokon át egy szervezetben élőknek feltételezett onogurok nevével azonosította azt, elvetve az egyéb magyarázatok, így a magyarok *hungar* nevének eredeti szereplését, vagy a Hunor és Magor neveket a Gordas és Muageris nevekkal azonosító Hóman-féle nézetet. Györffy forrásaink névalakjai alapján egy magyar nyelvi **onōr*, **unōr* alakot rekonstruált, amely számos forrásban a hun népnévvel kapcsolatba hozva *h*-val kezdődik, és így a Hunor név forrása lehetett, talán a Mogor név végződésének hatására is.¹⁰⁴ Györffy nézete a Hunor~onogur névazonosságról szorosan kötődik a Budenz-Gombocz-Németh-féle magyar őstörténeti koncepcióhoz, és ugyan a mai kutatás is megalapozottnak véli,¹⁰⁵ ám korai krónikaszövegek híján csupán csak egy valószínűsíthető lehetőségként kezelhetjük. Amennyiben ötlete megalapozottnak bizonyulna, független adatként komoly támpontja lehetne az onogurok meghatározó részvételének a török–magyar együttélésben. Szűcs Jenő úgy vélte, hogy Deér felfogásával szemben a Turul-monda az uralkodó nemzetség eredetmítosza, a Csodaszarvas (Hunor-Magyar)-monda pedig a magyar nép ettől független eredetmítosza. Az utóbbiban megnyilvánuló eredettudat Szűcs szerint előbbtől független és jóval korábbi, világos bizonyítéka a 9. századot több évszázaddal megelőző magyar népalakulásnak. Szerinte a magyarság naiv népi eredetmondájának tekinthető monda a magyarság 9. századi feltűnését évszázadokkal megelőzően kialakult etnikai közösségtudat jele, amelynek bizonyítékának tekinti a baskíriai magyaroknak még a 13. század közepén is élő azonosságtudatát a nyugatra költözött magyarsággal.¹⁰⁶ Bartha Antal a Csodaszarvas-mondát, amely magyar férfiak, bulgár és alán asszonyok házasságából származtatja a magyar népet, etnikus jellemzőként közvetlen kapcsolatba hozta a magyar nyelv török eredetű kifejezéseivel. A magyar nyelv mintegy 300 csuvasos török és 20 alán jövevényszava Bartha szerint a monda magjának történeti hitelét igazolja.¹⁰⁷

Semmi sem bizonyítja azonban a pontusi ogur törzsek eredetmondájához oly hasonló Csodaszarvas-monda korai magyarsághoz kerülését, meghonosodása jóval később, a 9–10. századi többszöri szállásterület-váltások során is elképzelhető. Bartha nézetével szemben a hosszú időn keresztül, különböző intenzitással a magyar nyelvbe került török kifejezések aligha hozhatók kapcsolatba a mondában tükröződő jelentős történelmi eseménnyel. Sokkal inkább összefüggésbe hozhatónak látszik egy jelentősebb török nyelvű közösség egyetlen folyamatként lezajlott magyar asszimilációjával, amely beolvadása során saját eredetmondájának elemeit kölcsönözhetette a létrejövő új alakulatnak. Ez a körülmény jelentős szerepét valószínűsíti a népalakulási folyamatban.

Szűcs Jenő a magyar etnogenezis folyamatát a kelet-európai steppére helyezte, ezt a magyar őstörténet utolsó, 5–9. század között lezajlott fázisaként határozta meg.¹⁰⁸ Szűcs az etnikai közösségtudat kialakulását a steppei nomád népek (kazah-kirgízek, kara-kirgízek,

¹⁰⁴ Györffy György 1993, 12-35. E munka korábbi koncepciójának kiegészítése: Györffy György 1948.

¹⁰⁵ Kordé Zoltán 1994, 275; Sándor Klára 2011a, 341-342.

¹⁰⁶ Szűcs Jenő 1971, 199-201.

¹⁰⁷ Bartha Antal 1980, 334.

¹⁰⁸ Szűcs Jenő 1971, 195.

üzbégek) újabb kori etnogenezisének analógiája alapján a politikai szervezet egységesülésével és tartós fennmaradásával magyarázta. Szűcs szerint magyarországi írott forrásaink szóhasználatára alapján 1100 körül kimutatható egy olyan *genus Hungarorum* fogalom létezése, amely a keresztény–feudális koncepciótól gyökeresen különböző módon a tágabb népkötelék fogalmát a nemzetség analógiájára, arra épülve képzelte el. Szűcs a DAI 38. fejezetében olvasható politikai folyamatot Czegléd Károly elképzelései nyomán a 6–8. század időszakára helyezte, az abban feljegyzett eseményeket a magyarság „kazár” korszakának emléktáráként határozva meg. Mindez szerint a kazár függésben élt magyarság önálló etnikai tudatának kialakulási folyamatát tükrözi, amelynek csupán végeredménye a *magyeri* népnév 870 körüli feltűnése. Az eredethagyomány integrációjával szerint ennek alapján jóval a 9. század előtt számolnunk kell.¹⁰⁹ Szűcs úgy látta, hogy a magyarság türk-kazár függésbe kerülése az orhoni feliratokban olvasható népszervezés analógiájára képzelhető el. Szerinte ez a szervezés csak a magyarság felső társadalmi rétegeit érintette, Deér József nézetével szemben a magyar nép nem keveredett török elemekkel. Györffy kritikájában viszont arra figyelmeztetett, hogy Szűcs nem számol a nomád népszervezés másik típusával, amely az organikus népi kötelékeket fellazítva, a nép szétszórásával, rabszolgának eladásával jár együtt, holott ez is egy lehetséges opció.¹¹⁰ Szűcs a kazár nyelv feltett köztörök jellegéből kiindulva török törzs- és méltóságneveink (gyula, bő) többségének csuvasos török jellegét annak bizonyítékaként kezeli, hogy a türk-kazár szervezés nem érintette a magyar nép belső szervezetét. A kazár nyelv csuvasos vagy köztörök jellege azonban máig nem eldöntött kérdés, amint azt a továbbiakban bemutatom. Nem török eredetű társadalmi terminológiánkkal szemben (nép, nemzet, had, szer kifejezéseink) törzsneveink zömének török eredete egy, csak a nagyobb szervezeti egységeket érintő török szervezéssel magyarázható, aminek lehetőségére Szűcs nem tért ki. Szűcs a népalakulásnak Deér koncepciója alapján túlságosan későinek látszó időpontját vitatta, holott Deér felfogása az önálló politikai szervezet, törzsszövetség illetve fejedelemség ekkori kialakulásáról kétségtelenül jogos, annyira, hogy az 1990-es években a klasszikus honfoglaló régészeti kultúra kialakulása háttérként is felmerült ez a politikai folyamat.¹¹¹ Magam is úgy látom, hogy egy erre épülő rekonstrukció, a már századok óta létező magyar nép – amelynek korábbi kialakulását Szűcs amúgy jogosan feltételezte - 9. századi „török” (kazár) mintájú törzsszövetségi átszervezésével, jól magyarázza a magyarság nyelvvesztésének elmaradását. Ugyanakkor a török-magyar érintkezés nem korlátozható erre az időszakra, az már jóval korábban megkezdődhetett és a honfoglalás után is folytatódhatott az avarok helyben talált török nyelvű utódai révén. A steppei török környezetből történt gyors kiszakadás a 9. század végén egy ősi, finnugor típusú nyelvét a korábbi századok során mély török nyelvi hatásokkal átformálva megőrző, ugyanakkor minden más jellemzőjében a steppe korabeli török törzsszövetségeihez hasonló népet jutatott a Kárpát-medencébe.

A régészet Fettich Nándor munkásságával lépett be egyenrangú félként az írott források és a nyelvtörténet mellé a magyar őstörténet kutatásában. Fettich a Szaltovó-majackoje-i régészeti kultúrára irányította a kutatás figyelmét, ahol a honfoglalás előtti török-magyar érintkezés lehetséges színhelyét igyekezett kimutatni.¹¹² A háború után Bartha Antal irányította újra a kutatás figyelmét a pontusi steppére, ahol már a több évszázados török-magyar együttélés színhelyét valószínűsítette. 1968-as, az írott források, a nyelvtörténet és a régészet eredményeit szintetizáló könyvével meghatározta a kutatás további irányait. Bartha a kelet-európai, a magyar őstörténet utolsó fázisában Németh óta meghatározónak tekintett török népek kiterjedt földművelését állapította meg a szovjet régészeti kutatások eredményei alapján.¹¹³

¹⁰⁹ Szűcs Jenő 1971, 199-201.

¹¹⁰ Szűcs Jenő 1971, 206.

¹¹¹ Vö. Fodor István 1994, 51.

¹¹² Fettich Nándor 1933, 369-399.

¹¹³ Bartha Antal 1968, 24-26, 33-34; Uő. 1969, 15-19; Uő. 1977, 42-43; Uő. 1984, 540

Az újabb irányváltás 1975 után kezdett kibontakozni, amikor Bálint Csanád részletesen bizonyította a Szaltovó-majackoje-i kultúra és a 10. századi magyar régészeti hagyaték szembeszökő eltéréseit, ugyanakkor utóbbi számos párhuzamát a besenyő hagyaték elemeivel.¹¹⁴ Két évtizednyi időnek kellett ahhoz eltelnie, hogy végképp egyértelművé váljon a Fettich Nándori-i gondolat tarthatatlansága, a magyarság szaltovói kapcsolatainak hiánya.¹¹⁵ Azonban magyarságnak a török törzsszövetségekben több évszázadig tartott részvételéről alkotott Német Gyula-i történeti koncepció felülvizsgálata nem történt meg.

Az elsősorban írott forrásokra építő őstörténet-kutatás újra előtérbe került Kristó Gyula 1980-as nagy hatású könyvével. Kristó a magyar őstörténet kulcskérdésének a magyar népalakulás időpontját és módját határozta meg, amely a Szűcs-Deér vita központi kérdése is volt. Kristó a DAI 38. fejezetének kronológiai helyzetét vizsgálta, amely a 9. századi magyar történelem egyetlen írott forrásaként történeti képet nyújt e korszakról, s ebben a minőségében Deér és Szűcs érvelésében kulcsszerepet játszott. Szűcs, Czeglédy nyomán, többekkel együtt a 6-8. századra értette a 38. fejezetben leírt Levedi-féle törzsszövetség szervezést, a nyelvtörténeti alapon feltett honfoglalás előtti 2-300 éves török-magyar érintkezéssel történő egyeztetés igényével. Kristó a DAI részletes elemzésével mutatta ki, hogy Levedi Álmos és Árpád idősebb kortársa lehetett (800, 820, 845 táján születhettek), így Levedi törzsszervezésének több évszázados antedatálása nem fogadható el. Kristó, szintén joggal, a magyarok szavartói (szávártü) nevét a szabírnak is nevezett kazárokkal történt együttélésükhöz kötötte, szerinte Levedi népe csak közvetve kapcsolódik a Kaukázuson túli szabírokhöz, azoknak magyarságát nem igazolja a névhasználat. Hangsúlyozta azt is, hogy az onogur névhez a magyarok a volgai bolgárokkal való kapcsolat nyomán is hozzájuthattak, nem feltétlenül a Pontus vidékén.¹¹⁶ Kristó külön kiemelte, hogy a magyar kutatás nem a Pauler által kijelölt úton haladt tovább, aki arra figyelmeztetett, hogy még a 9. század elején működő Theophanes és Nikephoros sem tud a pontusi térségben magyarokról, hanem pusztán nyelvtörténeti alapon feltételezte hosszú déli tartózkodását. Kristó a magyarok Baskíriából történt délre vándorlásának időpontját a Közép-Volga vidéki és a Kárpát-medencei régészeti hagyaték időbeli közelségre utaló hasonlósága, és, Ligetivel egyezve, a 13. századi volgai és pannóniai magyarok nyelvi közelsége alapján legkorábban a 9. század első évtizedeire datálta, kizárva a századokkal korábbi délre költözést.¹¹⁷ Magam sem tartom megalapozottnak a DAI belső összefüggéseivel szembenő Czeglédy-Szűcs-féle érvelést, ahogy a legújabb kutatás sem, Kristó régészeti és nyelvi érvei pedig azóta is helytállóan látszanak, sőt tovább erősödtek Türk Attila kutatásai nyomán. Kristó szerint Levedi idején valóban népalakulás történt, de nem a 9. század végén, ahogy Deér vélte, és nem is századokkal korábban, ahogy Szűcs gondolta, hanem a 9. század elején, 830 táján.¹¹⁸ A Kristó által ennek támogatására felhozott egyéb forráshelyek (Sarkel építése, a 836-838 közötti al-dunai események),¹¹⁹ ilyen irányú tanúvallomása ugyanakkor kétes, így álláspontom szerint inkább a magyar népnévnek a század második felére tehető megjelenését megelőző évtizedek, 850-860 tájára helyezhető Levedi tevékenysége, amit ifjabb kortársa, Árpád 890-es évekbeli aktív szerepe is megerősít.

Igen fontosnak tartom Kristó figyelmeztetését arról, hogy a magyarságot ért török hatás a szókölcsonzésekben megjelenő érintkezésnél sokkal mélyebb lehetett. Bárczi Gézát idézi, miszerint török eredetű szavaink között az emberi élet legalapvetőbb fogalmaira, például a testrészekre vonatkozó kifejezések is megtalálhatók. Kristó, más kutatók álláspontjára is hivatkozva, ennek alapján török nyelvű néptörödékek részvételét valószínűsíti a magyar

¹¹⁴ Bálint Csanád 1975, 55-62.

¹¹⁵ Fodor István 1994, 51; Bálint Csanád 1996a, 946-947; Révész László 1998, 526, 528.

¹¹⁶ Kristó Gyula 1980, 23-49.

¹¹⁷ Kristó Gyula 1980, 50-59.

¹¹⁸ Kristó Gyula 1980, 59-66.

¹¹⁹ Kristó Gyula 1980, 38, 43.

etnogenezisben. A török nyelvi hatások nem egy kialakult, egységes vándorló magyar népet értek szerinte, hanem legalább háromszori (baskíriai és Don-vidéki onogur, végül kavar) török beolvadás, illetve kétnyelvűség eredményei. Ezt örökölhette meg a DAI a kavar-magyar kétnyelvűség leírásával. Kristó szerint Levedi szervezte szövetségbe a Baskíriából a Don mellé húzódott magyar és török törzseket, ez idő előtt nem beszélhetünk egységes magyar népről.¹²⁰ Figyelemre méltó, hogy Kristó már fokozatos török-magyar érintkezéssel számolt, ugyanakkor kérdéses, hogy a kavar-magyar kétnyelvűség idején milyen maradványai léteztek még a korábbi kétnyelvűségi állapotoknak, és ezek a magyarok mely csoportjait érinthették. Kristó hipotézise a Levedi-kori népszervezésről nagyon kézenfekvő megoldás, ugyanakkor egyéb írott források hiányában nem állíthatjuk, hogy korábban nem lehetett olyan időszak, amikor a magyarság népi egységet alkotott. Magam inkább kazár indíttatásra történt átszervezésre gondolok Levedi idején, a 9. század közepén, amely törzseink török neveit is magyarázhatja. Kristó ugyanis nem tért ki a török nevű törzsek szám szerint meghatározó, bár létszám szempontjából megfoghatatlan arányára. E (látszólagos) török túlsúly régóta problémaként jelentkezik a magyar nyelv fennmaradását illetően, és ellentmond Kristó feltevésének a török törzsek Levedi-kori jelentős szerepéről a magyar népalakulásban, és inkább a Kristó által szintén feltett többszöri török beolvadást támogatja. Kristó nem tér ki konkrét formában az onogur~ungri név magyarokra történő használatának okaira, csak arra utal, hogy a volgai bulgárokkal lezajlott együttélés kereshető a jelenség hátterében. Amint azonban maga is megállapítja, éppen e bulgár csoport esetében nem adatolt az onogur név használata, ugyanakkor a Don-vidék sem jöhet szóba e tekintetben a 9. században, hiszen az akkor már régóta Kazária része volt. A dunai Bulgáriára nyilván nem gondolhatunk, így marad a Kristó által is számba vett Kárpát-medence, ahol a magyarok az avarok szláv névváltozatát örökölhették. Az általa is magyar eredetmítosznak tartott Hunor-Magyar eredetmondában szerinte a 830 körüli Meótisz-vidéki etnikai helyzet tükröződik.¹²¹ E tekintetben magam úgy vélekedem, hogy az onogur~ungri névvel együtt ez az eredetmonda inkább lehet a pontusi, de inkább az avar-kor óta a Kárpát-medencében élt ogur-törzsek öröksége.

Tóth Sándor László Kristóhoz hasonlóan úgy vélekedett, hogy megkérdőjelezhető a 9. század előtti, a magyarokat név szerint nem említő adatoknak elődeinkre vonatkoztatása. A 838-839-es al-dunai események, valamint az Annales Bertiniani 839-es barbár és vad népek dúlásairól szóló adata alapján 838 tájékára tette a magyarok feltűnését a Dnyeper vidékén. Ehhez kötötte mind Sarkel várának felépítését, elfogadva az azt 838/839 tájára datáló nézeteket, mind a kazárok sáncépítéssel való védekezéséről szóló Ibn Ruszta-féle adatot.¹²² Magam is úgy vélem, hogy a 9. század előtti, a magyarokat nem említő források népnevei bármelyikének a magyarokra vonatkoztatása pusztán a nyelvtörténeti igények alapján eltérő relevanciájú forrásokon alapuló kevert érvelés, amelynek tudományos valószínűsége csekély. Ugyanakkor a 9. század első felének gyanúba vont forrásadatainak sincsen egyértelmű bizonyágtétele a magyarok megjelenéséről, így magam nem használom fel ezeket érvelésemben.

A korszak kutatásának kiemelkedő, Németh Gyula 1930-as kötetéhez hasonló fontosságú állomása Ligeti Lajos 1986-os könyve. Ligeti török jövevényszavaink jelentéstani vizsgálatával a honfoglalás előtti és Árpád-kori török-magyar érintkezés jellegéről és időrendjéről számos igen jelentős megállapítást tett. Ligeti a honfoglaló magyarságot ért „szinte elsöprő erejű török hatás”-ról ír.¹²³ Valószínűsítette azt is, hogy az ősmagyarságot az i.e. 1–2. század és az i.u. 3–4. század közötti időben is érthette már török nyelvi hatás.¹²⁴ Ligeti több török törzsnevünk Németh Gyula által adott etimológiáját elvetette, ami a hagyományosan

¹²⁰ Kristó Gyula 1980, 68-71.

¹²¹ Kristó Gyula 1980, 77.

¹²² Tóth Sándor László 2015, 64-74.

¹²³ Ligeti Lajos 1986, 250.

¹²⁴ Ligeti Lajos 1986, 523-524.

elfogadott baskír-magyar etnikai azonosságot megkérdőjelezi. Igen fontos az a nézete, hogy a török törzsnevek nem jelenthetik a törzstagok török nyelvűségét is.¹²⁵ Németh határozottan vallotta török nevű törzseink etnikai–nyelvi törökségét, amely komoly problémát okozott a magyar népalakulás rekonstrukcióinak szempontjából, így Kristó Gyula 1980-as koncepciójának egyik ellentmondását is okozta. Ligeti figyelmeztetett arra, hogy a hagyományosan „török típusú” nomádnak tartott magyarság nyelvében alig van a lovas életmódra és a nomád fegyverzetre vonatkozó török kifejezés, holott ezek török terminológiája bámulatosan gazdag.¹²⁶ Lovas kultúránk és talán a magyar nomadizmus korábbi, iráni gyökereit, egyúttal elődeinknek letelepültebb, fejlett mezőgazdaságú törökökkel lezajlott együttélését ennek nyomán értékesítette a későbbi kutatás. Talán még fontosabb Ligeti azon felismerése, hogy a kazárok és a kavarok nyelve is csuvasos típusú lehetett, amellyel új irányba terelte a kazárok nevét köztörököknek vélő, és így azokat a magyarokkal való huzamosabb érintkezésből kizáró kutatást.¹²⁷ Ugyanakkor Ligeti arra is figyelmeztetett, hogy csak kevés török eredetű kifejezésünk bír biztosan csuvasos nyelvi jegyekkel, ami viszont a korai magyar–köztörök érintkezés lehetőségét is felveti.¹²⁸ Dolgozatom szempontjából is nagyon fontos Ligeti azon felismerése, hogy számos jel utal részleges magyar–török kétnyelvűségre.¹²⁹ Ennek hangsúlyozása fontos módszertani irányváltást jelent.

Róna-Tas András további fontos szempontokat vetett fel, megfogalmazva, hogy a magyarság halász-vadász közösségből termelő, földművelő és állattenyésztő, majd nagyállattartó nomád életmódú néppé vált őstörténete során. A nomád népek nagy hatósugarú politikai szervezetként jelentek meg, de a magyarság, mint önálló politikai szervezet, csak közvetlenül a honfoglalás előtt tűnt fel. A nomadizmus folyamatába a magyarság viszonylag csak későn, és csak részlegesen kapcsolódott be.¹³⁰ Elődeink késői megjelenését nomadizmusuk késői és részleges kialakulásával hozza összefüggésbe tehát, amivel összefügghet saját etnikai tudatának és nyilván nyelvének megőrzése is.

Kristó Gyula újabb munkája a magyar őstörténet számos, nehezen feloldható ellentmondására figyelmeztet. Kristó a magyar nyelv fennmaradását az i.e. 5. századtól egészen a honfoglalásig, iráni, majd török népek között, a nomád birodalmak azon gyakorlatával magyarázta, hogy a csatlakozott, alávetett népek politikai szervezetét meghagyták. Az ősmagyarok saját politikai szervezete gátolta szerinte az iráni és török nyelvek asszimilációs befolyását.¹³¹ Önelnevezésük, a *magyar* népnév ismeretlensége a 9. század előtt szerinte az onogur, majd kazár fennhatósággal magyarázható.¹³² Ugyanakkor úgy véli, hogy a 9. század első harmadának végéig csak az a négy finnugor és négy török törzs létezett, amelyek ekkor a *Hétmagyar* törzsszövetségben egyesültek.¹³³ A magyarok ekkor szerinte az Al-Duna és a Don közötti hatalmas területen szétszórva éltek,¹³⁴ mégis ebben az időszakban integráltak volna jelentős számú török nevű és nyelvű törzset.¹³⁵

Legújabban Zimonyi István foglalta össze a nyelvtörténeti alapon felvázolható magyar őstörténet képet. Zimonyi a honfoglaló magyarság etnikai tudatának kialakulási folyamatát a steppei népvándorlás első hullámához köti, a 4–6. század folyamán. Úgy véli, hogy a 7. századtól az az etnikai egységesüléshez nélkülözhetetlen politikai keret tartósságát a Kazár

¹²⁵ Ligeti Lajos 1986, 252.

¹²⁶ Ligeti Lajos 1986, 238–250.

¹²⁷ Ligeti Lajos 1986, 475–487.

¹²⁸ Ligeti Lajos 1986, 9–12.

¹²⁹ Ligeti Lajos 1986, 188–193.

¹³⁰ Róna-Tas András 1980, 328.

¹³¹ Kristó Gyula 1996b, 167–168.

¹³² Kristó Gyula 1996b, 28.

¹³³ Kristó Gyula 1996b, 38–41.

¹³⁴ Kristó Gyula 1996b, 82.

¹³⁵ Kristó Gyula 1996b, 39, 168

Kaganátus biztosította. A kazároknak kulcsszerepe volt a magyar törzsszövetség kialakulásában és megszilárdulásában, a magyarok etnikai tudatának kialakulásához ehhez a hosszú ideig, 200-300 éven keresztül fennálló politikai keret volt szükséges.¹³⁶ Zimonyi István szerint a DAI szóhasználat, amellyel Levedit és Árpádot jellemzi (bölcs, bátor, érdem, valamint a törvény szavak) párhuzamba állítható az orhoni türk feliratok szóhasználatával, amellyel az uralkodók alkalmasságát, tetteit méltatják. Ez azt jelenti, hogy a magyarság politikai szervezete a türk eredetű kazár mintát követte, a kazár birodalom integráns részét képezte, és a magyarság vezetői még a 10. század közepén is a türk-kazár kategória-rendszerben gondolkodtak.¹³⁷

A máig népszerű ún. kaukázusi őshaza gondolata¹³⁸ lényegében létalapját veszítette, amikor a Theophanes-i Nagy Bulgária fejedelmének, Kuvratnak a sírját sikeresen azonosították a 20. század elején az ukrajnai Poltava mellett előkerült temetkezéssel.¹³⁹ A 7. századi bulgárok Don-vidéki lakóhelyét támogatja a bulgárok hegyének is nevezett Lovas-hegy azonossága Donyec-hátsággal, ahonnan az Örmény Földrajz szerint Kuvrat fia, Aszparuch elmenekült a kazárok elől.¹⁴⁰ Gombocz koncepciójának alapja, Theophanes Megale Bulgáriájának lokalizációja a Kaukázus északi előterére aligha tartható tehát. Ligeti hipotézise a kazárok csuvasos típusú török nyelvéről és Kuvrat Bulgáriájának új lokalizációja jelentős koncepcióváltáshoz vezetett a magyar őstörténetben. Róna-Tas új elképzelése szerint a 6. század végén nyugatra vándorló bulgárok helyébe érkezhettek a Dél-Urálból a magyarok, akik a Kaukázus északi előterében kazár főség alá kerültek. A bulgárok Kuvrat halálát követő szétvándorlásával hozza kapcsolatba a magyarság megjelenését a Dnyepertől nyugatra, Kuvrat Bulgáriájának korábbi helyén. Koncepciója szerint az intenzív török–magyar együttélés a 7. században a Don–Kubán vidéken kezdődött, a 8–9. században pedig a Dnyepertől nyugatra, Etelközben folytatódott.¹⁴¹ Jóllehet a korai intenzív érintkezést a magyar nyelv fennmaradására hivatkozva veti el, a feltett három évszázados együttélés a kazár és bulgár törzsterületen szintén felveti ezt a problémát, elképzelésének az újabb régészeti felismerések is ellentmondanak.

A 2010-es évekre a 9. századi magyarság régészeti hagyatékának kutatása új fázisába érkezett, amely alapvetően változtatta meg az elődeink vándorlásairól korábban kialakult képet. A Bartha Antal 1968-as könyve óta lényegében a nyelvtörténeti kutatások által kijelölt irányban haladó régészeti kutatás az újabb felismeréseknek köszönhetően képessé vált önálló képet alkotni elődeink honfoglalás előtti szállásterületeiről, amely jól illeszkedik az írott források alapján felvázolható történeti folyamathoz. Türk Attila az orosz régészettel újból szoros kapcsolatot kiépítve a legújabb orosz és ukrán tudományos eredmények ismeretében mondhatta ki azt a tényt, hogy régészetileg nem igazolható a magyarság több évszázados kelet-európai jelenléte. A 9. század első évtizedeiben a Dél-Urálból kiinduló magyarok a 9. század közepe táján hagyták csak el a Volga vidékét, új, tartós szállásterületük a Dnyeper középső folyása mentén jött létre a század második felében.¹⁴²

Dolgozatom ebben a kutatási helyzetben szándékozik a korábbi hipotézisek tanulságai és az újabb felismerések felhasználásával aktuális képet adni az ősmagyar-kori török–magyar érintkezés folyamatáról és egyes szakaszairól.

¹³⁶ Zimonyi István 2005, 259.

¹³⁷ Zimonyi István 2012b, 39–46.

¹³⁸ Veres Péter 1985.

¹³⁹ Róna-Tas András 2001b.

¹⁴⁰ Paulik Ágnes 2001, 55.

¹⁴¹ Róna-Tas András 1996, 248.

¹⁴² Türk Attila 2011a, 2011b, 2015..

4. A 9. századi magyarság régészeti emlékei. Szaltovó és Szubbotci

A régészeti kutatás az írott forrásaink alapján a honfoglalás előtti magyarság szállásterületeként meghatározható Don-Al-Duna közötti steppevidéken, a Dél-orosz hátság és a Fekete-tenger közötti területen kezdte meg elődeink tárgyi hagyatékának felkutatását.

Elsőként a 20. század első felében Fettich Nándor kísérelte meg kimutatni a 9. századi magyarság régészeti nyomait.¹⁴³ Megállapítása szerint az ún. „Szaltovó-majackoje”-i kultúra névadó településén, Verhnye Szaltovón a levediai magyarság anyagi kultúrájának közvetlen előzményeit találjuk meg. Szerinte a kazár hatalom gyengülésével került e terület a magyarság kezére, valamikor 830 után, és ekkor kezdett elkülönülni a honfoglaló magyarságra jellemző fémművesség is. Ehhez a korszakhoz egyetlen temetőt, a Kijev alatt délnyugatra forduló Dnyeper keleti partján található vorobjevói lelőhelyet tudta csak kötni, és amint alább látni fogjuk, ma sem jobb a helyzet. Úgy látta, hogy 862 után már teljesen elkülönült a hanyatló kazár művészettől a magyar fémművesség, de ennek produktumai tömegesen már a Kárpát-medencében kerültek sírba. Ebből a korszakból a Kárpátoktól keletre csak a kijevi nagy lelet és a tankajevkai temető volt akkoriban ismert, a volgai bulgár területen.¹⁴⁴ Mindebből az olvasható ki, hogy Fettich valahol a Dnyepertől nyugatra eső vidéken képzelte el a 10. századi magyar fémművességbe tartozó ún. „tarsolylemezes kör” kialakulását. Figyelemre méltó az a nézete, ami szerint a Verhnye Szaltovó-i temető és köre talán a magyarokhoz csatlakozott kabarokkal hozható összefüggésbe.¹⁴⁵ Ezzel jól magyarázhatónak tűnik a 10. századi magyar régészeti anyag és a Szaltovó-majackoje-i kultúra emlékanyaga között mutatkozó számos hasonlóság, nem szükséges a magyarság elődeit utóbbival kapcsolatba hozni.¹⁴⁶

A második világháború után a honfoglaló magyarság életmódjáról kialakult vita kapcsán került újra előtérbe a 8–9. századi kelet-európai steppén virágzó Szaltovó-majackoje-i kultúra. Népeiségének megtelepült életmódját és a kultúra magyar kapcsolatait Bartha Antal hangsúlyozta 1968-as könyvében, majd több, későbbi tanulmányában is. Bartha részletesen bemutatta a félnomád gazdálkodás kialakulását a kaganátusban, amellyel nagy hatást gyakorolt a továbbiakban a honfoglaló magyarság életmódjáról kialakult felfogásra. Különösen azért, mert nagymértékben épített a régészeti kutatások eredményeire is.¹⁴⁷ Hangsúlyozta, hogy itt tavasztól-őszig legeltető, ekés és kerti földművelést alkalmazó, téli takarmányozást folytató, ún. félnomád életmódú népesség élt. Előzményei Belső-, és Kelet-Ázsia területének hagyományosan nomád népességű területeinek földművelési gócai az i.sz. I. évezredben.¹⁴⁸ Úgy látta, hogy „Gazdaság- és művelődéstörténeti vonatkozásban tisztázottnak tekinthető, hogy az etelközi magyarok műveltsége a Szaltovó-majackoje-i kultúrkörbe illeszkedik; annak egyik alkotóelemeként és egyik leágazásaként jön számításba a honfoglalás kori magyar műveltség. A honfoglalás előtti földművelésre vonatkozó szókincsünk valóság háttere a Szaltovó-majackoje-i műveltség területén kibontakozott ekés szántóföldi és kertgazdálkodás.”¹⁴⁹ Nézete szerint a magyarság fegyverzete, lovas felszerelése, harcos rétegének lovas kultúrája, amely a kortárs szerzők számára szembeötlő volt, szaltovói háttérrel bírt, az ottani műhelyekből származott.¹⁵⁰ Bartha a Szaltovó-majackoje-i régészeti kultúrában találta meg az írott és nyelvészeti forrásokban tükröződő bulgár-török és kazár kapcsolatok anyagi manifesztálódását, meghatározva a további kutatás fő irányvonalait.

¹⁴³ Fettich Nándor 1933, 369-399.

¹⁴⁴ Fettich Nándor 1933, 373-376.

¹⁴⁵ Fettich Nándor 1933, 374.

¹⁴⁶ Fettich ide vonatkozó munkásságára l. Mesterházy Károly 2001.

¹⁴⁷ Bartha Antal 1968, 24-26, 33-34.

¹⁴⁸ Bartha Antal 1969, 15-19.

¹⁴⁹ Bartha Antal 1984, 540.

¹⁵⁰ Bartha Antal 1977, 42-43.

Ezzel egy időben a Fettich nyomán haladó kutatás több problémája is megmutatkozott. Egyes kutatók már ekkor úgy vélték, hogy az 1950-es években a magyar kutatás egy része tévesen kötötte a magyarokhoz a Szaltovó-majackoje-i kultúra emlékanyagát. A korabeli szovjet kutatás e kultúrának több variánsát különítette el, emellett legalább három, különböző temetkezési rítussal képviselt etnikai csoportot határozott meg. Felmerült, hogy a legészakibb, akkor etnikailag alán népességhez kötött variánst, amely a névadó Verhnye Szaltovó környékén terült el, a magyarok pusztíthatták el, mert katakombáiban a 9. század húszas éveinél későbbi értéket nem találtak.¹⁵¹ Erdélyiek úgy látták, hogy a kultúra nagy területi kiterjedése, számos variánsa, változatos temetkezési szokásai kizárják Pletnyeva értelmezését, aki kizárólag bulgár-török etnikumú népességet sejtett a kultúra létrehozói között. Hangsúlyozták azt is, hogy a kultúrát létrehozó népesség a népvándorlás-kor előtti időktől fogva helyben élhetett.¹⁵² Erdélyi István 1977-ben vázolta a 9. századi magyarsághoz köthető kelet-európai régészeti anyagot. A Kubán-vidéki Tamany-félszigeten előkerült részleges lovastemetkezés kurgán híján szerinte nem lehet besenyő eredetű.¹⁵³ A Cna folyó vidéki ún. „ösmordvin” temetőkből előkerült a karancslapujtói ezüstveretes öv mása és a tiszakécskei öv párja is, valamint több, a honfoglalás-kori magyar darabokhoz igen hasonló tarsolylemez is. Erdélyi azonos időben, a 9. század elején, és azonos helyen történt készítésükkel magyarázta hasonlóságukat.¹⁵⁴ A mordvin területek felé mutató kapcsolatokkal a legújabb kutatás is számol.¹⁵⁵ Erdélyi bemutatta e fémművességnek a keleti szláv területen (Csernyigov, Kijev) valamint a cseremiszeknél előkerült darabjait is. Jellegzetesen honfoglalás-kori kengyelpár, valamint ezüstveretes lószerszám került elő Vlagyimir környékén, lósrban. Akkor ez volt az egyik legtávolabbi lelőhely, valószínűleg a muroma néphez köthető, korábbi előzmények után a 9. század második felétől a 11. század első feléig volt újra használatban.¹⁵⁶ Erdélyi a 10–11. századi tankejevkaei temetőt kámai finn-ugor és betelepült bulgár-török lakosság temetőjeként értékelte, amint azt az újabb kutatás is véli. A lelőhely részleges lovas sírjaival, tarsolylemezeivel, ezüst veretes öveivel és lószerszámaival mutat kapcsolatot a honfoglalás-kori magyar leletanyaggal. A Fettich által egyedülként 9. századi magyarnak meghatározott vorobjevói lovas temetkezésen kívül Erdélyi is csak néhány ősmagyarnak tekinthető temetkezést tudott felmutatni, például a Dnyeper steppei nagy, délnyugati kanyarjánál, Volosenszkójénél. A Szaltovó-majackoje-i kultúra területén 1977-ig nem került elő tarsolylemezes vagy részleges lovastemetkezési sír. Erdélyi leszögezte, hogy Fettich egykori nézetével szemben a Szaltovó-majackoje-i kultúra nem azonos az ősmagyarokéval, csak hátterük közös.¹⁵⁷ Ezzel szemben a Volga Volgográd környéki, és attól délre eső szakaszán Erdélyi számos, besenyőnek tartható temetkezés mellett talán ősmagyar, vagy keleti magyar temetkezést is be tudott mutatni. Az általában magyarnak tartott kriloszi (Galícia) sírletekkel kapcsolatban viszont halomsírból történt előkerülésük miatt esetleges besenyő eredetükre figyelmeztetett.¹⁵⁸ Erdélyi nézetét támogatja az a körülmény, hogy a halomsíros temetkezések széles körű elterjedtségére a legújabb kutatás is figyelmeztet.¹⁵⁹

Fodor István Szaltovó-majackoje-i kultúra területére, a Don–Donyec–Azovi tenger vidékére, Kazáriába helyezte Levediát, a magyarok itteni tartózkodását jellegzetesen kevert érveléssel nyelvtörténeti alapon tette 200–300 éves időtartamra.¹⁶⁰ Úgy látta, hogy a honfoglalók a 9. század közepén, 840–850 táján költöztek a Dontól nyugatra található

¹⁵¹ Erdélyi István–Gumiljev Lev N. 1968-69, 58-59.

¹⁵² Erdélyi István–Gumiljev Lev N. 1968-69, 59-60.

¹⁵³ Erdélyi István 1977, 66-67.

¹⁵⁴ Erdélyi István 1977, 68-69.

¹⁵⁵ Türk Attila 2011a, 183-184.

¹⁵⁶ Erdélyi István 1977, 71-72.

¹⁵⁷ Erdélyi István 1977, 72-74.

¹⁵⁸ Erdélyi István 1977, 75-76.

¹⁵⁹ Türk Attila 2011a, 160-172.

¹⁶⁰ Fodor István 1975, 174.

Etelközbe.¹⁶¹ Eközben a kazár-magyar kapcsolat egyetlen írott forrásában (DAI) olvasható rövid, három éves időtartamát régészeti alapon tartotta kizárhatónak, jóllehet érvelésében a honfoglaló magyar régészeti hagyaték szaltovói eredetű elemei, a kárpát-medencei kézzel készült cserépüstök pontos szaltovói párhuzamai mellett az Árpád-kori magyarság szaltovóihoz hasonló életmódját igazoló csuvasos török jövevényszavaira hivatkozott.¹⁶² Fodor számos későbbi tanulmányában is határozottan állást foglalt e kapcsolatrendszer mélysége mellett. Szerinte a Szaltovó-majackoje-i műveltség északi és déli csoportjával is érintkezett a magyarság, az északitól a megtelepült, földműves életforma elemeit származtatta, míg a délitől a megtelepedés felé haladó félnomád életmód jegyeit.¹⁶³ A 10–11. századi magyar köznép anyagi kultúráját is a Szaltovó-majackoje-i kultúra egyenes leszármazottjának határozta meg, annak déli, steppei vidékeiről származtatva az Árpád-kor egyik legjellemzőbb edénytípusát, a cserépüstöt, de korai falvaink szórt településszerkezetét is.¹⁶⁴ Majdnem két évtizeddel később is úgy látta, hogy a Don-Donyec vidéki Szaltovó-majackoje-i kultúra területén lezajlott 8–9. századi megtelepedési folyamatban a magyarság is részt vett, amelynek fontos bizonyítéka a csuvasos-török bulgár és kazár nyelvből származó számos kifejezésünk, amelyek zöme szerint a 7–9. század során itt került nyelvünkbe.¹⁶⁵ Fodor a Kazár Kaganátus Don-Donyec vidéki füves steppéin, a szaltovói kultúra területén belül a 8-9. században lezajlott letelepülési folyamat során jelentős számú földművelő, letelepült életmódúvá vált magyarral számol.¹⁶⁶

Fodor a helyhez és időponthoz bizonytalanul köthető jövevényszavak mellett nagy súlyt helyez érvelésében a 10–11. századi magyarság meghatározó edénytípusára, a cserépüstre. Azonban ennek jelenléte a Szaltovó-majackoje-i kultúrában aligha meggyőző bizonyítéka a magyarság ottlétének, hiszen újabb felismerés szerint a Kárpát-medence legjellegzetesebben magyarnak és legkorábban betelepültnek tartott területéről hiányzik e tárgytypus: „...a 10. századi magyar szállásterületnek éppen azon a részén, a Felső-Tisza-vidéken, ahol a legpompásabb honfoglalás kori temetők ismertek, a cserépüstök száma rendkívül csekély, a Bodrogtökből pedig teljességgel hiányzik.”¹⁶⁷ Ha elődeink Kelet-Európában ismerték volna meg ezt az edénytípust, akkor aligha hiányozna az új hazájuk legkorábbi szállásairól. A régészeti adatok többsége egészen másfelé mutat: „Ha a korai magyar hagyaték párhuzamait keressük, akkor vagy a ligetes steppe, vagy a Kaukázus felé vezetnek a szálak, amelyek jóval erősebbek, mint a Don-vidék felé mutató előzmények.”¹⁶⁸

Bálint Csanád már 1975-ben figyelmeztetett a 10. századi magyar régészeti anyag és a Szaltovó-majackoje-i kultúra ellentmondásos kapcsolatára.¹⁶⁹ Bemutatta a 10. századi magyar tárgyi hagyaték szaltovói párhuzamait, az áttört bronz korongokat, öntött bronz fülkanalakat, hasonló fegyveröveket, a cserépüstöket. Hangsúlyozta, hogy ezzel szemben a fegyverek rangjelző szerepük ellenére kevésbé hasonlóak, számos más tárgytypus pedig nem pusztán formai, hanem messzebbre mutató, gyökeres különbségeket mutat. A magyarok ívelt talpalójú kengyelei a steppei nomádok hagyományait követik, szemben az egyenes talpú szaltovóiakéval. A magyarok díszített nyergeihez hasonlóak nem ismertek a Szaltovó-majackoje-i kultúrából. A magyarság már a lapos, levél alakú nyílhegyeket használta, míg a Fekete-tenger mellékén még a háromtollú típus volt használatban. Összességében a magyarság lovas felszerelése a steppe későbbi, 10–12. századi nomádjaiéhoz, a besenyők, úzok, kunok felszereléséhez állt közel szerinte. Még komolyabb eltérés, hogy a Pontus-vidéken az egész lovat temették el, míg a

¹⁶¹ Fodor István 1975, 194.

¹⁶² Fodor István 1975, 179-181.

¹⁶³ Fodor István 1978, 30.

¹⁶⁴ Fodor István 1977, 107.

¹⁶⁵ Fodor István 1992, 108.

¹⁶⁶ Fodor István 1992, 106-111.

¹⁶⁷ Révész László 1998, 528.

¹⁶⁸ Révész László 1998, 528.

¹⁶⁹ Bálint Csanád 1975, 55.

magyarok részleges lovas temetkezést gyakoroltak. A magyaroknál gyakori lószerszámos temetkezés a szaltovói kultúrában jelentéktelen mértékű volt. A hitvilág eltéréseire is több adat utal, bár az ongon- és a bika-kultusz jelenléte mindkét kultúrában igen figyelemre méltó. Bálint is hangsúlyozta a magyar állattartás és földművelés török jövevényszavainak feltehető összefüggését a Szaltovó-majackoje-i kultúra népességének életmódjával. Azonban, szemben Fodorral, az összefüggést nem a magyarok több évszázados pontusi lakóhelyével, hanem, a meotisi őshaza hagyományával együtt, a magyarokhoz csatlakozott csuvasos török nyelvű csoportok közvetítésével magyarázta. Ez az esemény magyarázná öt törzsünk csuvasos-török nevét is. Úgy látta, hogy a magyarság 9. századi elődei a ligetes steppén éltek, a déli, pontus-vidéki területeket csak politikailag ellenőrizték.¹⁷⁰

Mesterházy Károly 1980-ban arra hívta fel a figyelmet, hogy honfoglalás-kori emlékeink keleti párhuzamainak kutatása szinte kizárólag a közép-, és vezetőréteg emlékeire korlátozódott, a köznép elődeit alig keresték.¹⁷¹ Fontos problémára mutatott rá, amikor hangsúlyozta, hogy a kora Árpád-kori magyarság döntő többségét alkotó köznép elődeinek szálláshelyeit szükséges elsősorban kimutatni. Szőke Béla pontos lelőhelyek megadása nélkül jelezte néhány köznépi ékszerfajta kelet-európai párhuzamait, Mesterházy Poltava és Csernyigov környékére hívta fel a kutatás figyelmét. Ez a terület a ligetes steppén Kijevtől keletre és a Desznától délre, a Szaltovó-majackoje-i kultúra területétől északra található. Itt számos temető leletanyaga nagymértékben azonos a magyar köznép szegényes emlékeivel. Keletebbre, az Oka mentén, Rjazany és a régi Vlagyimir kormányzóság területén is hasonló leletanyag került elő.¹⁷² Mesterházy ugyanakkor hangsúlyozta a komoly különbségeket is, a magyarországi köznépi hagyatékkal szemben a tárgyalt kelet-európai területen halmosak a temetők, gyakori a hamvasztásos temetkezés is, a leletegyüttesek összetétele is sokban eltér, időrendjük is bizonytalan. Mesterházy kiemelte, hogy a Kijevtől keletre elterülő vidéken a 10. századi magyar „vezetőrétegre” utaló leletanyag is előkerült, így a köznép anyagi kultúrájának gyökereit is e tájon kereste.¹⁷³ A Mesterházy által hivatkozott leletanyag azonban már csak széles körű elterjedtsége miatt sem lehet alkalmas etnikai azonosításra.¹⁷⁴ Szembeötlő, hogy éppen az etnikai azonosításra egyáltalán alkalmasnak tekinthető temetkezési szokások mutatnak komoly eltéréseket, így a két terület népessége között leszármazási kapcsolattal aligha számolhatunk.

A magyar kutatás nagy várakozással fogadta ugyan a Szaltovó-majackoje-i kultúrának az ötvenes évektől nagy erővel meginduló szovjet kutatását, azonban a magyarság elődeinek sírjai nem kerültek az elvárható számban elő, csak egy-két temetkezést sikerült összekapcsolni velük. A Szaltovó mellett határozottan állást foglaló Fodor István is kijelentette már 1978-ban: „Mivel a magyarság déloroszországi tartózkodásának régészeti emlékeit csak egyes – sokszor nem is megbízhatóan azonosítható – szórványok szemléltetik, nem foglalhatunk határozottan állást e szállásterület pontosabb körülhatárolásában.”¹⁷⁵ 1994-ben már Fodor István is sokkal határozottabban fogalmazta meg a honfoglalás előtti magyarságot kutató régészet legnagyobb problémáját: „...a nagyszámú keleti párhuzam miatt nem áll össze egységes képpé, gyarapodásukkal miért jutunk csak araszolgatva előre, s miért rejtőzködnek szemünk előtt oly makacsul honfoglalóink közvetlen elődeinek szállásai és nyugvóhelyei.”¹⁷⁶ Bálint Csanád is

¹⁷⁰ Bálint Csanád 1975, 57-62.

¹⁷¹ Mesterházy 1980, 45.

¹⁷² Mesterházy 1980, 47.

¹⁷³ Mesterházy 1980, 47-48.

¹⁷⁴ Szőke Béla 1959, 44: a köznép leletanyagát három csoportra osztotta, a magyar középrétegtől a köznéphez leszállott ékszerfélékre, a Szaltovó-majackoje-i kultúrából származó darabokra, végül pedig az északi erdős övezet szlávjaitól kölcsönzött viseleti elemekre. Ez utóbbi tárgycsoportról van e helyen szó, amelyet Szőke csak átvételnek tartott.

¹⁷⁵ Fodor István 1978, 30.

¹⁷⁶ Fodor István 1994, 48.

hasonlóan értékelte a probléma súlyosságát: „Közvetlen közletről érint bennünket a biztosan ősmagyaroknak meghatározható kelet-európai leletek hiánya. Tanácstalanul állunk azon tény előtt, hogy miért csak egy-két lelet, legföljebb egy-két temető van a 9. századi kelet-európai steppén, amely nagy valószínűséggel hozzájuk köthető?”¹⁷⁷ Megállapítást nyert az is, hogy „Ha a korai magyar hagyaték párhuzamait keressük, akkor vagy a ligetes steppe, vagy a Kaukázus felé vezetnek a szálak, amelyek jóval erősebbek, mint a Don-vidék felé mutató előzmények.”¹⁷⁸ Ezzel a felismeréssel a régészet lényegében leszámolt a Szaltovó-majackoje-i kultúrának a 9. századi magyarság identifikálásában Fettich munkássága óta feltételezett szerepével. Fettich nézete a kárpát-medencei klasszikus honfoglaló kultúrának Szaltovó-majackoje-i előzményeiről a magyarság elődeihez köthető sírok hiányát megállapítva végleg elvetésre került.¹⁷⁹

Ez a kutatási helyzet két lehetséges megoldási irány felvázolásához vezetett. Bóna István már a hetvenes évek végén, számba véve a Kárpát-medencébe települő keleti lovasnépek régészeti kutatásának tanúságait, a honfoglaló magyarságra is érvényesen arra jutott, hogy a beköltöző steppei népek nem voltak képesek megőrizni korábbi anyagi kultúrájukat az új környezetben, az másságát megtartva nagymértékben átformálódott.¹⁸⁰ Bálint Csanád 1996-ban számos klasszikus honfoglaló tárgytypus kelet-európai hiánya nyomán állapította meg, hogy a 10. századi magyarság tárgyi hagyatéka nem egyenes folytatása a 9. századi kelet-európainak, az ősmagyar sírleletek hiánya a Kárpáttól keletre már nem magyarázható a kutatás hiányosságaival.¹⁸¹ Ezt a jelenséget Bálint azzal magyarázta, hogy a kultúra elsősorban nem etnospecifikus, hanem területfüggő, areális jelenség. A Kárpát-medencébe költöző magyarság régészeti kultúrája megváltozott, a réginek csak egyes elemei éltek tovább, ezért nem határozhatóak meg biztosan elődeinek régészeti nyomai sem.¹⁸² Hasonló jelenséget számos, a Kárpát-medencébe érkezett nép esetében valószínűsített a kutatás, így például a szarmaták és a korai avarok esetében is.¹⁸³

Fodor István a honfoglaló magyarság elődeinek „rejtőzködését” kultúrájuk késői kialakulásával magyarázta. Úgy látta, hogy annak kialakulása szorosan összefügg a kazár hatásra létrejött fejedelmi hatalom, tehát a politikai egység kifejlődésével, a honfoglalás előtti évtizedekben. Fettich felfogásával szemben a vezetőréteg igénye, ötvösműhelyek kialakulása és a következő évtizedek kalandozásainak bőséges zsákmánya már a Kárpát-medencében hozta létre szerinte az ismert, gazdag és igényes művészetet.¹⁸⁴ Fodor szerint a 10. századi magyar leletanyag kelet-európai párhuzamai a legtöbb esetben csak a magyar művészet hatására utalnak, mint a magyartól alapvetően különböző műveltséggel bíró mordvin- és cseremiszi területek leletei, míg a kijevei magyar jellegű anyag már magyar mesterekre utalhat. Fodor arra is figyelmeztetett, hogy a keleti párhuzamok jó része egykorú, vagy későbbi, mint a hazai darabok, így kronológiai okokból sem alkalmasak a 9. századi magyar szállások elkülönítésére.¹⁸⁵ A Kárpáttól keletre, azok közelében előkerült magyarokhoz köthető kisebb temetők és magányos sírok egyik része Fodor szerint biztosan 9. század végi, 10. század eleji határvédő közösséghez köthető (Przemysl, Szudova Visnya, Krilosz). A moldvai temetőkből (Frumusica, Probot, Grozesti) hiányzik a jellegzetes 10. századi magyar leletanyag, nehezen keltezhető anyaguk lehet a 9. századi etelközi magyarok, vagy 10. századi keleten maradt

¹⁷⁷ Bálint Csanád 1996a, 943.

¹⁷⁸ Révész László 1998, 526, 528.

¹⁷⁹ Fodor István 1994, 51, Bálint Csanád 1996a, 946-947.

¹⁸⁰ Bóna István 1979, 45-46.

¹⁸¹ Bálint Csanád 1996a, 943-944.

¹⁸² Bálint Csanád 1996a, 946-947.

¹⁸³ Istvánovits Eszter-Kulcsár Valéria 2001.

¹⁸⁴ Fodor István 1994, 51.

¹⁸⁵ Fodor István 1994, 51-54.

magyar közösségek emléke is.¹⁸⁶ Fodor figyelmeztetett a honfoglalás-kori magyar tárgyi hagyaték heterogén, Don-vidéki, Szaltovó-majackoje-i, észak-kaukázusi eredetére is.¹⁸⁷ Mindez a komplex, a tárgyi hagyaték, a temetkezési szokásokon, az embertani és genetikai vizsgálatokon alapuló kutatások nélkülözhetetlenségére figyelmeztet, amelyet az újabb kutatás kiterjedten alkalmaz is.

A kutatásban a 2000-es évekre hozott fordulatot az újraéledő kapcsolat az orosz kutatással. Fontos kiindulópont volt az 1983-ban a Dnyeper és a Bug között található Ingul folyónál (Szubbotci) előkerült néhány temetkezés, amelyet akkor a szovjet régészet 10. századi magyar temetkezésként értékelte.¹⁸⁸ Számos hasonló lelőhely előkerülésével a magyar kutatás ekkorra már 9. századnak határozta meg ezt a leletkört. Az orosz régészettel újból szoros kapcsolatot kiépítő Türk Attila 2011-ben a legújabb orosz és ukrán tudományos eredmények ismeretében mondhatta ki azt a tényt, hogy régészetileg nem igazolható a magyarság több évszázados kelet-európai jelenléte, a magyarok a 9. század közepe táján hagyták csak el a Volga vidékét, és új, tartós szállásterületük a Dnyeper középső folyása mentén jött létre. Hangsúlyozta, hogy releváns szaltovói párhuzamú leletanyag alig található a Kárpát-medence 10. századi hagyatékában, de keleten, a Dnyeper mentén sem. A 10. századi kárpát-medencei leletanyaghoz szorosan kötődő Szubbotci-horizont, az 1988-ban feltárt Ingul-menti sírokhoz képest a 2010-es évek elején már háromszorosára nőtt számú lelőhelyével közelebbi kapcsolatot mutat a történeti Baskíria területén feltárt 8–9. századi temetőkkel, mint a közvetlen szomszédságában előkerült és időben vele részben párhuzamos Szaltovó-majackoje-i emlékanyaggal.¹⁸⁹ Türk Attila igen komoly történeti következtetéseket is megfogalmazott. Az írott forrásokat Kelet-Európa ma ismert 8–9. századi régészeti hagyatékával összevetve megállapította, hogy a Don-Donyec vidéki Szaltovó-majackoje-i kultúra sűrű településhálózata nem azonosítható Levediával. Szerinte, ha a magyarok elődei a Volga-Dél-Urál vidékéről indultak el délnyugat felé, akkor elsősorban a 9. század első harmadára helyezhető ez az elmozdulás. Megállapítja, hogy a Volga-vidéken jelentkezik néhány olyan lelethorizont, amelynek megszakadása párhuzamosan történt a Szubbotci-horizont Dnyeper-menti feltűnésével, amely a 9. század második felére keltezhető. Kiemelte azt is, hogy Kelet-Európa 8–9. századi régészeti hagyatékában a Volgától a Dnyeperig, az erdőövtől a Kaukázusig, az intenzív kutatás ellenére sem került elő olyan releváns régészeti leletanyag amely más támpontot nyújtana Levedia és Etelköz meghatározásához, mint a Kárpát-medence 10. századi lelethorizontjához hasonló minőségű és mennyiségű párhuzamot adó Szubbotci-horizont.¹⁹⁰

A Közép-Volga vidék, közelebről a Volgai Bulgária területe régóta a kutatás homlokterében áll. A magyar kutatás egy időben itt azonosította a honfoglaló magyar régészeti hagyaték legtöbb keleti régészeti párhuzamát. Fodor István hangsúlyozta, hogy „...jelenlegi ismereteink szerint a kelet-európai és nyugat-szibériai, valamint közép- és belső-ázsiai régészeti leletanyagban a honfoglaló magyarokéhoz a kelet-európai bulgár-török, főként a volgai bulgár emlékanyag áll a legközelebb. E hasonlóság olyan mérvű, hogy mindenképpen alapot ad a két népesség tartós történeti kapcsolatának feltevésére. Így bulgár-török jövevényszavaink történeti hátterét a régészeti leletek élettel töltik meg.”¹⁹¹ Fodor ekkoriban úgy vélte, hogy a nyugatra vonuló ősmagyarság egyik szállásterületéről van szó, akik i.sz. 350–400 között vagy az 550 körüli években költözhetek át a Volga-Káma vidékére, ahol Julianus megtalálta hátrahagyott csoportjaikat a 13. század közepén.¹⁹² Az ősi ugor örökségnek tekintett halotti szemfedő volt a döntő érv a Volga-Urál régió népességében magyarok feltételezésére, akik zöme innen költözött

¹⁸⁶ Fodor István 1994, 55-56.

¹⁸⁷ Fodor István 1994, 57-61.

¹⁸⁸ Bokij, N. M. – Pletnyova Sz. M. 1989.

¹⁸⁹ Türk Attila 2011b, 14.

¹⁹⁰ Türk Attila 2011b, 15.

¹⁹¹ Fodor István 1977, 102.

¹⁹² Fodor István 1975, 164-165.

volna a Don-vidékére.¹⁹³ Mesterházy viszont arra figyelmeztetett, hogy a klasszikus honfoglaló magyar kultúrával szoros kapcsolatot mutató Bolsije Tarhaniból, a legkorábbi bulgár temetőből, hiányzik a halotti szemfedő, azonban Tankejevkaról és a finnugor népek köréből a 6. századtól kezdve ismert. Mesterházy felvetette az ún. „magyar köznépi” leletanyag hiányát is e területről.¹⁹⁴ A kutatás a számos eltérés következtében hamar elvetette azt a lehetőséget, hogy a Volgai Bulgária területén a honfoglalók elődei nyugodnának. Fodor végül arra az álláspontra jutott, hogy a magyar és a volgai bulgár hagyaték szoros párhuzamait a keleten maradt magyarokkal magyarázhatjuk, akiket 1236-ban Julianus talált meg.¹⁹⁵

A Szaltovó-majackoje-i kultúra és a 10. századi magyar régészeti hagyaték kapcsolatrendszerét Türk Attila elemezte részletesen doktori értekezésében. Eszerint a kapcsolatok fontossága az ősmagyar hagyaték vonatkozásában már Pósta Bélánál felmerült, az őt követő Fettich Nándor értékes tárgyelemzéseire néha túlértékelt történeti interpretációkat épített. A világháború után a magyar kutatás S. A. Pletnyeva „kazár állami kultúráról” szóló koncepcióját adaptálta, a konkrét leletanyag hiánya ellenére, ebbe illesztve a korai magyarság hagyatékát.¹⁹⁶ A kutatás számos 10. századi magyar tárgytípus Szaltovó-majackoje-i párhuzamait mutatta ki. Ilyen a verebi karikacsüngős veret, amelynek azonban sokkal pontosabb változata ismert a mordvin területről, illetve Bolsije Tyigani-ból. A Szaltovó-majackoje-i övek veretei egyébként is jóval kisebbek a honfoglalás-koriakénál. A szintén vizsgált szentesi bronztükrő valójában szarmata-kori, anyaga és díszítése sem felel meg a Szaltovó-majackoje-i kultúra darabjaiénak, amelyeket ma már egyébként sem tükörnek, hanem amulettnek tartanak. A két honfoglalás-kori fülkanál (Eger és Csorna) klasszikus Szaltovó-majackoje-i tárgyként ismert, ám valójában a Középső Volga-vidékre vezetnek párhuzamai. Szintén fontos „Szaltovó bizonyítékok” voltak a hólyagos fejű gyűrűk és a gömbsorcsüngős fülbevalók, ám a magyaroké lemezes szerkezetű arany vagy ezüst ötvözet, a Szaltovó-majackoje-i példányok viszont bronzöntvények, de a karosi csótárdísz is más formailag, mint Szaltovó-majackoje-i társai. Az áttört, öntött bronz korongok is hasonló státusszal bírtak Fettich óta, ám formai-klasszifikációs szempontból is jelentős eltéréseik mellett Révészre hivatkozva állapítja meg 9. századi közepi hiányukat Szaltovó-majackoje-i térségben, amikor a magyarok írott forrásaink alapján már bizonyosan ott tartózkodtak, illetve, hogy a Szaltovó-majackoje-i darabok funkcionálisan is különböznek magyar társaiktól. Az újabb kutatás más 10. századi magyar tárgytípusok esetében is fellelt Szaltovó-majackoje-i párhuzamokat, ám ezek nem tömegesen elterjedtek nálunk.¹⁹⁷

Türk a kerámia hasonlóságait és eltéréseit is részletesen számba veszi, végül megállapítja, hogy a Szaltovó-majackoje-i kerámiaművesség legjobb kárpát-medencei párhuzamai nem honfoglalás-, hanem késő avar-koriak. Türk figyelmeztet a temetkezési szokások párhuzamai közül a madárcsont amuletteknek, a padkás és padmalyos síroknak valamint az asztragaloszoknak a Szaltovó-majackoje-i kultúrkörnél sokkal szélesebb körben elterjedt mivoltára is. Türk megemlíti a temetkezési szokásokban újabban felismert párhuzamokat is (kurgántemetkezés, lábnál kialakított fülkés temetkezés, harang alakú sírgödrök, padkán elhelyezett állattemetkezések). Újabban publikáltak részleges lovas és szarvasmarha temetkezéseket a Szaltovó-majackoje-i kultúrkörből is, az önálló lóáldozatok, lószerszámos temetkezések is bírnak párhuzamokkal. Türk felsorolja a lószerszámszat párhuzamait is. Több jelenségnek azonban van Volga-vidéki párhuzama is, ezt ott szaltovói hatásnak gondolják, honfoglalóink onnan is ismerhetik tehát ezeket. Türk a fegyverek közül a balták, fokosok, az íjak és nyilak, tegezakasztók, merevítőlécek, tegezszáj-díszítések Szaltovó-

¹⁹³ Fodor István 1975, 158, 166, 193.

¹⁹⁴ Mesterházy Károly 1980, 64.

¹⁹⁵ Fodor István 1977, 114.

¹⁹⁶ Türk Attila 2011a, 146.

¹⁹⁷ Türk Attila 2011a, 147-149.

majackoje-i párhuzamait állapítja meg, azokat az ottani harcmódor átvételeként értékeli. A szabályak esetében ugyanakkor 8–10. századi Középső-Volga vidéki kapcsolataikat hangsúlyozza, a veretes övek esetében nagyon nagymértékű eltérést állapít meg a magyar és a Szaltovó-majackoje-i példányok között.¹⁹⁸

Türk vizsgálja a Szaltovó-majackoje-i párhuzamokat a halomba, illetve halom alá történő temetkezés, a padkás, padmalyos és fülkés sírformák, illetve ezekkel kapcsolatban a lovastemetkezések egyes formai-klasszifikációs kérdéseiben is. Ezekről megállapítja, hogy keleti gyökerű, de nem kizárólagosan Szaltovó-majackoje-i kultúrkörben ismert, hanem jóval szélesebb körben elterjedt szokások.¹⁹⁹

Türk általánosságban hangsúlyozza a Szaltovó-majackoje-i kultúra széles körű hatását, a Káma-vidéktől egészen Közép-Ázsiáig. Úgy látja, hogy a jövőben minden párhuzam vizsgálatakor részletes anyaggyűjtésen alapuló elemzéssel kell eldönteni, hogy valódi vagy „pszeudo” Szaltovó-majackoje-i kapcsolatról lehet-e szó, amelyet néhány tárgy és jelenség kapcsán be is mutat.²⁰⁰ Nagyon fontos Türk következő megállapítása a 10. századi magyarság eredetének kutatása szempontjából: „...ma már jószerével nem találunk olyan kora középkori régészeti kultúrát, kultúrkört, vagy lelethorizontot Kelet-Európában, amely homogén és uniformizálódott temetkezési szokásokkal lenne (kizárólagosan) jellemezhető.”²⁰¹ A Szaltovó-majackoje-i kultúrkörben olyan nagyszámúak a regionális variánsok, hogy alig lehet két azonos temetőt találni.²⁰² Végül Türk kiemeli, hogy nem mutatható ki a ma már elég jól ismert Szaltovó-majackoje-i kultúrkörben olyan leletcsoport, amely a 10. századi Kárpát-medence leletanyagával kapcsolatba hozható lenne. Aligha véletlen, hogy a szovjet, orosz és ukrán szakirodalomban alig akad olyan nézet, amely a magyarok elődeinek tartós Szaltovó-majackoje-i jelenlétével számolna, ugyanakkor a Középső Volga-vidékkel, a mordvin területekkel és a Szubbotci-leletkörrel kimutathatók a 10. századi magyar hagyaték kapcsolatai.²⁰³

Az újabb magyar és orosz régészeti kutatás tehát a Dnyeper alsó folyása mentén az 1980-as években feltárt lelőhelyről Szubbotci-horizontnak elnevezett régészeti kultúrában találta meg 9. századi elődeink oly régóta hiába keresett leletanyagát. E kultúra lelőhelyei nem csupán ebben a térségben kerültek elő, hanem néhány évtizeddel korábbi fázisai követhetőek a későbbi Baskíria déli részén (Ufa, Orenburg, Cseljabinszk), de nyugatabbra, Sarkel térségében is. A 9. századi magyarság anyagi kultúrájával azonosítható Szubbotci-leletkör népessége a régészeti adatok tanúsága szerint a 820-as évek folyamán hagyhatta el a Dél-Urál vidékét, a későbbi Dél-Baskíriát.²⁰⁴ A Szubbotci-lelőhelyek a Dnyeper középső folyása és a Déli-Bug mentén csoportosulnak. A Bolsije Tyigani típusú lelőhelyek az Urál-folyó kanyarja, a Volga középső folyása és a Káma alsó folyása között helyezkednek el.²⁰⁵ E lelőhelycsoportot Olekszij Komar a Levediában maradt, a DAI híradása szerint „Perzsia felé költözött” magyarokhoz köti.²⁰⁶ Itt tehát a Volgai Bulgáriának a magyar kutatás által már az 1970-es években magyarokkal kapcsolatba hozott lelőhelyeiről van szó. A magyarság legkorábbi régészeti leletanyagát a Dél-Urál nyugati és keleti oldalán feltárt „ugor” lelőhelyek jelenthetik Komar szerint (Dél-Baskíria: Isimbaj, Karanajevo, Nyugat-Szibéria: Ujelgi, Szinyeglazovo).²⁰⁷ A három érintett terület leletanyagának szoros kapcsolata időbeli közelségükre utal és a népesség

¹⁹⁸ Türk Attila 2011a, 150-154.

¹⁹⁹ Türk Attila 2011a, 160-172, 177-183.

²⁰⁰ Türk Attila 2011a, 154-160.

²⁰¹ Türk Attila 2011a, 180.

²⁰² Türk Attila 2011a, 180.

²⁰³ Türk Attila 2011a, 183-184.

²⁰⁴ Komar, Olekszij 2018, 241.

²⁰⁵ Komar, Olekszij 2018, 422, 106. kép.

²⁰⁶ Komar, Olekszij 2018, 253-254.,

²⁰⁷ Komar, Olekszij 2018, 422, 106. kép.

gyors vándorlását igazolja. A vándorlás közvetlenül történt az Urálból a Dnyeperhez, illetve a Volga középső szakaszához (Volgai Bulgária).²⁰⁸

A magyarság kelet-európai vándorlásának időrendjére is utalnak egyes régészeti megfigyelések. A Szubbotci-leletkör sírjai a Fekete-tenger vidékén nem tartalmaznak érmeket, ami Komar szerint arra utalhat, hogy az arab pénzek beáramlásának 814 utáni megszakadását követően költözhetett a Dnyeper alsó folyásvidékére (Katyerinovka) e népesség.²⁰⁹ A 838–839-ben épült sarkeli erőddel egykorú sírokból került elő Szubbotci típusú leletanyag a Don jobb parti cimljanszki erőd ásatásán.²¹⁰

A régészeti leletek tanúsága szerint tehát a 9. század harmadik évtizedéig a magyarság a Dél-Urál térségében, a későbbi Baskíriában élhetett, bár lehetséges, hogy itt csak a keleten maradt volgai magyarok elődeit kereshetjük. Ezt megelőzően a Dél-Urál, az Aral-tó keleti partvidéke és az Irtyis felső folyásvidéke közötti területen kereshetők őseink szállásai. E kettő közül egyik térség sem tartozott a nomád iráni, majd török törzsszövetségek, majd birodalmak centrális területeihez. A régészeti adatok is aláhúzzák annak valószínűségét, hogy elődeink ugyan szoros kereskedelmi kontaktusba kerülhettek e népekkel, de szoros együttélésükre, tömeges magyar kétnyelvűségre elődeink lakóhelyeinek perifériális helyzete következtében aligha kerülhetett sor, amit nyelvtörténeti ismereteink is megerősítenek.

A jelenlegi kutatási helyzetben aligha azonosíthatjuk a Kazária közeli Levediát bármelyik régészetileg megfogható 9. századi magyar szállásterülettel. Még a Közép-Volga vidék is túlságosan távol van ehhez, a mordvinok földjével is elválasztva Kazáriától. A Dél-Urál vagy a Dnyeper-Bug vidék végképp nem jöhet szóba. Arra gondolhatunk, hogy valahol az Alsó-Volga vidék szórványos, „magyargyanús” temetkezései jelölhetik azt a Levediát, amely eszerint valóban igen rövid ideig szolgálhatott eleink lakóhelyeként.

5. A török-magyar nyelvi érintkezés jellege

Az őstörténeti kutatás a magyar nyelv nagyszámú török eredetű kifejezésében megörökített török-magyar együttélést az 5–9. század közötti Kelet-Európába helyezi.²¹¹ A hely meghatározása e kifejezések nyugati ótörök nyelvi háttere nyomán az ezt beszélő *ogur* török törzsek 5. század óta folyamatos kelet-európai jelenlétét igazoló írott forrásokra támaszkodik.²¹² Az újabb kutatás valószínűsítette a kazárok csuvasos török nyelvét is, akiknek a magyarokkal való együttélését 9. századi írott források is megerősítik, de nem számolt a honfoglaláskor a Kárpát-medencében talált törökökkel.²¹³

A magyarsággal szoros kapcsolatba került török nép közelebbi nyelvi meghatározása régóta a turkológia kiemelt kutatási területe. Budenz József állapította meg elsőként, hogy a magyar nyelvben megtalálható török jövevényszavak az általa ócsuvasnak nevezett nyelvből kerültek a magyarba.²¹⁴ Gombocz Zoltán az ócsuvas nyelvet egykor beszélő népet az orosz N. I. Ašmarin, Kunik és Munkácsi Bernát kutatásai nyomán a volgai bulgárokkal azonosította, magát a nyelvet pedig bulgár-töröknek nevezte el.²¹⁵ Németh Gyula több korai török nyelvű törzsszövetség, az onogurok, utigurok, kutrigurok nevének *ogur* elemét az oguz név rotacizmussal alakult változataként határozta meg és ezeket a törzsszövetségeket ócsuvas nyelvűnek határozta meg.²¹⁶ Ligeti figyelmeztetése szerint azonban csak kevés török eredetű

²⁰⁸ Komar, Olekszij 2018, 254-255.

²⁰⁹ Komar, Olekszij 2018, 241.

²¹⁰ Komar, Olekszij 2018, 241.

²¹¹ Ligeti Lajos 1986, 9-12, 339-364; WOT 27-36.

²¹² Németh Gyula 1991, 301; Golden, Peter B. 1992, 258-262.

²¹³ I. például Róna-Tas András 1997a, 49-60; WOT 1163-1164.

²¹⁴ Budenz József 1871, 128-133.

²¹⁵ Gombocz Zoltán 1908, III-IV. l. még Gombocz, Zoltán 1912; Üö 1960.

²¹⁶ Németh Gyula 1991, 301.

kifejezésünk tartalmaz bizonyosan csuvasos nyelvi jegyeket. Javasolta, hogy a túlságosan általánosító elnevezés helyett térjen vissza a kutatás a szigorúan nyelvi alapon értendő „csuvasos jellegű” terminusra.²¹⁷ Ligeti arra is figyelmeztetett, hogy a kutatás a bulgár-török terminus használatakor figyelmen kívül hagyta a kazárok és a közülük származó kavarok nyelvét, amely számos, szerinte kazár eredetű névből következtethetően szintén csuvas típusú lehetett.²¹⁸ Csekély mennyiségű köztörök jellegű jövevényszavunkat kun–besenyőnek szokás nevezni, azonban Ligeti szerint a „besenyő” jelzőt sem tárgyi, sem kronológiai okok nem indokolják, így az oguz-kipcsak jelölést használta e középső rétegbe tartozó jövevényszavainkra.²¹⁹ Ligeti szerint a magyar nyelvi adatokból egy különleges, a kipcsaktól és oguztól eltérő köztörök nyelv sajátosságai is kibontakoznak.²²⁰ Róna-Tas András a magyarsággal együtt élt török népcsoportokat összefoglaló néven nyugati ótöröknek nevezi, mert közöttük nem csak csuvasos nyelvjárásokat beszélők, hanem olyan csoportok is éltek, amelyek nyelvi jellegzetességei eltértek a csuvasos idiómáktól, ún. köztörök nyelvjárást beszéltek. Ez utóbbiak nyelvi hatása az ősmagyar nyelvre azonban sokkal kisebb volt, mint a csuvasos idiómáké.²²¹ Újabban Zimonyi István figyelmeztetett arra, hogy török jövevényszavainknak csak mintegy harmada visel biztosan csuvasos jellegű bélyeget. Egyáltalán nem bizonyos az sem, hogy köztörök jellegű szavaink mindegyike honfoglalás utáni átvétel. Zimonyi arra is felhívja a figyelmet, hogy korai, zömében 10. századi adatolású tulajdonneveink között is jelentős számban vannak köztörök kritériummal rendelkező nevek (Ligeti 15 biztosan csuvasos és 7 biztosan köztörök jellegű tulajdonnevet mutatott ki). Az is figyelemre méltó, hogy a rotacizmus jelensége alapján csuvasos jellegűnek megállapítható 17 szó mellett 7, biztosan köztörök szavunk lehet honfoglalás előtti átvétel is, hiszen az oguz és kipcsak török nyelvekben is jelen van.²²² Tekintettel arra, hogy a magyarság 5–10. század közötti története máig a csuvasos nyelvű török népekkel történt együttélés bázisán nyugszik, a kérdés további vizsgálatának nagy hordereje van. Számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy elődeink az ősmagyar korban érintkezhetek köztörök nyelvű csoportokkal is, így például a 9. század elején már a Dél-Ural és az Aral-tó közötti steppén élő, korábban iráni nyelvű, ekkorra azonban már eltörökösödött baskirokkal, akiket a korai muszlim források jelentős része azonosít is a magyarokkal.²²³

A török-magyar együttélés sarkalatos kérdése a két nyelv viszonya, amelynek során a magyarság mélyreható társadalmi-kulturális átalakulását tükröző török eredetű kifejezések a magyar nyelvbe kerültek. Ennek mélységét jól jellemzi Váczy Péter észrevétele, aki úgy vélte, hogy szavak átvételéből akkor következtethetünk a kapcsolódó kultúra meggyökeresedésére is, ha egy tárgykör egészére vagy egy munkafolyamat minden szakaszára kiterjednek az átvett kifejezések. Ez a helyzet például a magyar nyelv török eredetű mezőgazdasági terminológiája esetében, amely magában foglalja a termőföld, a termelt növények, és a munkaeszközök körét egyaránt.²²⁴ A köztudatban azonban a török-magyar nyelvi kapcsolatokat a magyar nyelvbe került jövevényszavak átvételével azonosítják. Azonban a két nyelv és beszélőik kapcsolatának vizsgálata messze túlmutat a szókölcsonzések egyszerű felgyűjtésén. A nyelvészológia

²¹⁷ Ligeti Lajos 1986, 9-12.

²¹⁸ Ligeti Lajos 1986, 475-487: a kazár Šarkel erőd neve, a krími Qara šu folyónév, a kazár főváros Sarīyšin neve, a bég méltóságnév görög átírása, a kazár király yilig címe, a kazár alárendelt volgai bolgár uralkodó yiltavar címe, a feltehetően kazár eredetű magyar *yila cím, a szintén kazár eredetű magyar üllő személynév Jelő (yilig) alakja, a Tarján és Jenő törzsnevek alapján. Ligeti számos más személynév kavar eredetét feltételezi, a kavarokat azonban köztörök nyelvűnek tartja.

²¹⁹ Ligeti Lajos 1986, 89-130.

²²⁰ Ligeti Lajos 1986, 114.

²²¹ Róna-Tas András 1997a, 54-55.

²²² Zimonyi István 2014, 78-80.

²²³ A baskir-magyar érintkezésre l. Juhász Péter 2017c.

²²⁴ Váczy Péter 1958, 303.

eredményeit nem nélkülözhetjük a török-magyar viszony vizsgálatakor. Az újabb felismerések a török-magyar nyelvi kapcsolatot nem pusztán szavak kölcsönzésének tekintik, hanem olyan szoros érintkezéssel számolnak, amely mindkét érintkező nyelvet komoly mértékben befolyásolhatta.²²⁵ Joggal számolhatunk széles körű magyar-török kétnyelvűséggel is elődeinknél.²²⁶ Ez a tény az egymás mellett élésnél sokkal szorosabb, nemzeti vagy családi szintű együttélésre utal. Így magyarázható a magyarok idegen *Ungri* neve, amely a török *(On)ogur*, azaz tíz *Ogur* törzs szövetségének nevéből származik.²²⁷

A magyar-török nyelvi kapcsolatok, de a magyar és más nyelvek kapcsolatának vizsgálata során is szinte kizárólag a néptörténetre és az etimológiára koncentrált a kutatás. Ennek oka Sándor Klára szerint a nyelvészeti kutatási hagyományok mellett a hiányos írott források kiegészítésének szándéka. Ezért a magyar nyelvre gyakorolt török hatást gyakorlatilag azonosítják a szókincset ért hatással.²²⁸ A nyelvészeti kutatás egy nyelv vagy nyelvváltozat egészének egy adott társadalomban, közösségben betöltött szerepét vizsgálja. Így például, hogy egyes nyelvek vagy nyelvváltozatok beszélői miért nem rendelkeznek társadalmi befolyással, miközben egy másik nyelv vagy nyelvváltozat beszélői társadalmi, gazdasági, politikai hatalmat gyakorolnak. Többnyelvű közösségekben kutatja, hogy az egyes nyelvek milyen valós és szimbolikus szereppel bírnak a beszélő közösség életében, hogyan függ össze a nyelvválasztás és a társadalmi azonosságtudat. Egyes nyelvi kisebbségek miért képesek hosszú időn át megőrizni nyelvüket, míg mások néhány nemzedék alatt eredeti nyelvüket újjal váltják fel. Bartha példaként a szlovákiai és erdélyi magyarokat hozza, akik a magyar nyelvet a mindennapi kommunikációs és etnikai-kulturális identitásőrző szerepei mellett a politikai cselekvés tárgyává is teszik.²²⁹ Egy nyelvközösség teljes, kollektív kétnyelvűsége jellemzően politikai kényszer hatására jön létre, az egyik nyelv domináns szerepét nyelvtől független, objektív, többnyire hatalmi kényszer biztosítja. Az egyéni kétnyelvűség viszont önálló döntés eredménye, szubjektív háttérrel (érdek, érvényesülés, házassági, rokoni kapcsolatok kialakulása).²³⁰ A egy nyelv befolyása olyan mértékben érvényesülhet, amilyen mértékben rászorulnak a másik nyelv beszélői annak használatára. Nyelvcsere akkor következik be, ha egyre több kétnyelvű beszélő szocializálja gyermekeit másodnyelvén. Az eredeti nyelv a felejtés és a hiányos elsajátítás révén fokozatosan elszorvad, teljes értékű kommunikációs eszközként már nem szolgálhatja a beszélőket.²³¹ Ebben a koordináta-rendszerben vizsgálandó a magyar-török nyelvi érintkezés is.

Komoly probléma, hogy a török-magyar együttélés és nyelvi érintkezés mélységét illetően nincsen egyetértés a magyar nyelvészet és a turkológia kutatói között. Benkő Loránd a honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai vizsgálatakor mutat rá arra, hogy a magyarság a honfoglalást megelőző hosszú időszak során sohasem kerülhetett olyan gazdasági, társadalmi, politikai, katonai és műveltségi viszonyok közé, amelyek jelentősebb tömegeinek nyelvvesztését, nyelvcserejét idézhették volna elő, annak ellenére, hogy számára „túlsúlyos” idegen nyelvi és hatalmi környezetben élt. Úgy vélte, hogy a honfoglalás előtti kétezer éves önálló története folyamán soha nem lehetett sem számbelileg, sem szervezetében gyenge, más népeknek alárendelt, kiszolgáltatott társadalom.²³² Benkő máshol így fogalmazott: „...lett legyen bármilyen intenzív is...a kelet-európai török nyelveknek a magyarra tett hatása,...e hatás a magyar nyelv...egész rendszeréhez viszonyítva...eléggyé szűk körű,...rendszerbelileg elszigetelt,...még az efféle hatásoknak is leginkább kitett szókincset tekintve is...csak

²²⁵ Róna-Tas András 1997a, 57;

²²⁶ Sándor Klára 2011a, 274, 280–281.

²²⁷ Golden, Peter B. 1992, 102–103.

²²⁸ Sándor Klára 1998, 11.

²²⁹ Bartha Csilla 1998, 13.

²³⁰ Murvai Olga 2001, 23.

²³¹ Lanstyák István 2001, 38–39.

²³² Benkő Loránd 1996b, 959–960.

cseppeket alkot.”²³³ A magyar nyelv „sokkal inkább vall a honfoglaló magyarság nyelve előzményeként egy olyan, alapvető életkörülményeiben viszonylag zárt, egységes, egybetartozó ősmagyar társadalomról...”²³⁴ „A magyar nyelv újabb kori meg mai földrajzi tagolódása az európai nyelvek legtöbbjéhez mérten igen egységes, lényeges különbségekkel nem nagyon tagolt képet mutat. Az Árpád-kor nyelvi anyaga még ehhez a későbbi-mai helyzethez képest is feltűnően integratív jellegű: az akkori nyelvterület egyetlen része sem mutat - még az írásbeliség ab ovo egységesítő hatásának beszámítása mellett sem - a magyar nyelv egészétől jelentékenyebben eltérő arculatot sem a belső magyar nyelvi jelenségek egymáshoz mért viszonylatában, sem az idegen nyelvi hatások tekintetében.”²³⁵

A turkológiai kutatás egészen másképpen látja ezt a problémát. Bárczi Géza a magyarságot ért török kulturális hatás mélységét, anyagi és szellemi műveltségének bővülését hangsúlyozta az emberi élet alapvető fogalmaiban, így a testrészek elnevezésében is jelentkező török elnevezésekkel.²³⁶ Ligeti Lajos a török nyelveknek a magyar nyelvre gyakorolt minden más nyelvet meghaladó mértékű hatásáról szólt, amely szerinte csak az érintkezés igen jelentős időtartamával magyarázható. Felveti azt a problémát is, hogy a magyarra oly nagy hatást gyakorló török nép és annak nyelve vajon miért nem hagyott hasonló nyomokat más népek nyelvében is.²³⁷ Róna-Tas András a magyar nyelv török eredetű terminológiájának nagy mennyisége és számos fogalomkörbe tartozása alapján látta bizonyítottnak, hogy elődeink intenzíven részt vettek valamelyik török politikai szervezetben.²³⁸ Róna-Tas szerint ezek az együtt élő magyar és török csoportok olyan szoros közösségben éltek, hogy mindkét nyelv fonémarendszerében alapvető változások történtek, hangrendszereik közeledtek egymáshoz.²³⁹ Sándor Klára szerint a magyar nép 9–10. századi kulturájának török jellege környezete számára egyértelmű lehetett, a magyar nyelvet a honfoglalás előtt ért rendkívül intenzív török hatás bizonyítéka az a tény, hogy több mint ezer évvel később, többszörös kultúraváltás után is jelentős mennyiségű török eredetű szó van jelen a mindennapi nyelvhasználatban.²⁴⁰ A honfoglalást követően, a 10–11. században a tájnyelvekben sokkalta több török eredetű kifejezés lehetett használatos, mint amennyi szélesebb körben is elterjedt. A kun nyelvi átvételek száma kiválóan illusztrálja a magyarság nyelvét egykor ért török nyelvi befolyás mértékét, amelyet több, mint egy évezred után is 384 magyarba került török szó őriz. Az újabb kutatások szerint török jövevényszavaink ún. középső rétegébe mindössze 18 szó tartozik. Ennél azonban sokkalta intenzívebb lehetett a magyar nyelvet ért kipcsak török, ezen belül pedig különösen a kun hatás. A kunok zárt kompakt tömbökben, egymással földrajzilag érintkező területeken (Kis- és Nagy-Kunságban) történt letelepítése valószínűsíti, hogy több évszázados nyelvi asszimilációjuk során ennél jóval több kifejezésük öröközhetett meg.²⁴¹ Vásáry szerint igen valószínű, hogy a magyarba átkerült kun kifejezések zöme regionális átvétel volt, a kunok által lakott országrészekben nyelvjárási kifejezésként lehetett használatos a magyarban. Ezek többsége adatolatlan maradt, majd a kunok nyelvi elmagyarosodásával végleg eltűnt nyelvünkéből.²⁴² Vásáry összesen mintegy 52 közszavunk kipcsak (akár kun) eredetét valószínűsíti. További kun tájszavakat Mándoky Kongur István gyűjtéseiből lát feltárhatónak, amelyekben, jóllehet etimológiai háttér nélkül, sokszor jelentésüket sem megadva mintegy 120

²³³ Benkő Loránd 1977, 50.

²³⁴ Benkő Loránd 1996, 959.

²³⁵ Benkő Loránd 1996, 400.

²³⁶ Bárczi Géza 1966, 45.

²³⁷ Ligeti Lajos 1986, 176.

²³⁸ Róna-Tas András 1996, 99.

²³⁹ Róna-Tas András 1997a, 57.

²⁴⁰ Sándor Klára 2014, 79.

²⁴¹ Vásáry István 2013, 230. A WOT 1340-1342, 35+2? kun eredetű szóval számol.

²⁴² Vásáry István 2013, 231.

(!) szó hangalakját közli, amelyek eddig ismeretlenek voltak a kutatás számára.²⁴³ Mindezek alapján kétségtelennek látszik, hogy a kései ősmagyar nyelvben a máig fennmaradt 384 török eredetű szónál sokkal több, akár nagyságrenddel több török eredetű kifejezés lehetett használatban.

A modern nyelvészeti kutatás egyre inkább felismeri, hogy „...szükség van arra a szemléletmódra is, amelyik valamely változásnak külső hatásra történő bekövetkeztét nem hátrítja el mindaddig, amíg az belső okokkal is magyarázható.” A nyelvi változásokban „...a kizárólagosságok jóval kevésbé játszanak szerepet, mint a külső és belső okok együttes hatásai...”²⁴⁴ Ez a szemlélet a rokon nyelvektől régen elszakadt, számos idegen nyelvvel szoros érintkezésbe került magyar nyelv kutatása esetében nélkülözhetetlen.²⁴⁵ Már a magyar nyelv önálló létezésének kezdeteit sem ismerhetjük meg a nyugati őstörök–ősmagyar nyelvi kapcsolatok átfogó vizsgálata nélkül.²⁴⁶

A magyar–török együttélés társadalmi és nyelvi vetületeinek megismeréséhez elkerülhetetlen a nyelvi presztízsvizonyok beható vizsgálata. A nyelvviszonyok társadalmi összefüggéseinek vizsgálata, a nyelvészeti kutatások csak a legújabb időben kerültek előtérbe a magyar kutatásban. A kutatás hangsúlyozza, hogy a nyelvtörténet és az etnikum történetét külön kell vizsgálni, számos nép esetében tudunk nyelvváltásról is. Sajnálatos módon hiányoznak az alapkutatások a magyar nyelv szintaxisát esetlegesen befolyásoló török nyelvi hatásokra, ennek kiterjedtségét és mélységét illetően még nem lehetséges tudományos igényű válasz.²⁴⁷ A finnugor és a török nyelvek tipológiai szempontú közelsége megnehezíti a kutatást, ugyanakkor az érintkezésük során lezajló jelenségek tipizálása és elemzése sok segítséget nyújthat a nyelvi rekonstrukció során. A nyelvi kölcsönzés mértékét definiáló Thomason–Kaufman-féle kölcsönzési skálán az azonos vagy hasonló típusú nyelvek kontaktusjelenségei nem mérhetőek egyértelműen, számos szabálytalanság jelentkezik.²⁴⁸ A kölcsönzési skála 1. fokozata alkalmi érintkezést takar, amikor kizárólag lexikális elemek, alapszavak kölcsönzése történik. A 2. fokozatban enyhe intenzitású érintkezéskor funkcionális (szak-) kifejezések, kisebb hangtani átvételek, szókészleti-jelentéstani jelenségek kölcsönzése várható. A 3. fokozat érinti az igekötők, toldalékok, képzők, hangok területét is. A 4. fokozatban erős kulturális behatás jelentkezik a szórendben, megkülönböztető jegyek jelentkeznek a hangtanban, a ragozási alaktanban. Az 5. fokozatban nagyon erős kulturális behatáskor már szignifikáns tipológiai és hangtani változások jelentkeznek.²⁴⁹ A listából jól kivehető, hogy tipológiailag hasonló nyelvek esetében mennyire nehezen dönthető el szorosabb érintkezéskor a kulturális-nyelvi behatás erőssége. A nyelvi érintkezés „szabálytalanságára” kiváló példát nyújt a jakut, mongol és tunguz nyelvek érintkezése. A hagyományos modellnek teljes mértékben megfelel a jakut nyelvet ért mongol hatás, elsőként a jakut szókészlet bővült, majd a nyelvtenban is megjelent a mongol nyelv befolyása. Ezzel szemben a tunguz hatás a jakut szókészletet minimálisan érintette, azonban a tunguz nyelv nagyon komplex igeidőrendszerét a jakut nyelv

²⁴³ Vásáry István 2013, 233.

²⁴⁴ Bakró-Nagy Marianne 2013, 186.

²⁴⁵ Az areális kontaktusok vizsgálatának hiánya elfedi annak felismerését, hogy az ugor nyelvek utóbb kialakult, hasonlóan vagy azonosnak ítéltető innovációi csak rájuk jellemzőek-e vagy esetleg valamilyen más nyelvekkel kialakult areális kapcsolatnak köszönhetőek-e. Ennek jelentőségét mutatja, hogy a szélesebb areális kapcsolatok vizsgálatának hiányára is hivatkozva vonják kétségbe az ugor egység melletti érvek egy részét, de az ugor egység teljes elvetése (pl. Gulya 1977), vagy a három nyelvnek a hagyományostól eltérő csoportosításának lehetősége is felmerült (Janhunen 2009). Bakró-Nagy Marianne 2013, 176-177.

²⁴⁶ Róna-Tas a nyugati őstörök és ugor, illetőleg magyar nyelvi kontaktusok tanulságai alapján állapítja meg két ősmagyar nyelvi szint létezését (korai és késői), illetve, hogy az ősmagyar nyelvnek számos dialektusa létezett, amelyek izoglosszákat alkottak más ugor alapnyelvi dialektusokkal, de a korszak végére saját tulajdonságaik is kialakultak. Bakró-Nagy Marianne 2013, 184-185.

²⁴⁷ Károly László 2013, 246, 5. l.

²⁴⁸ Károly László 2013, 247.

²⁴⁹ Thomason, Sarah Grey–Kaufman, Terrence 1988.

átvette. Károly a régészeti és néprajzi kutatások megállapítására hivatkozik arról, hogy a jakutok és a mongolok (talán a burjátok ősei) szoros szimbiózisban éltek, közös ősökkel is rendelkeztek. A modern humángenetikai kutatások viszont nem jeleznek rokonságot a jakutok és a mongolok között, viszont a jakutok és a tunguzok erős keveredésére mutatnak. Károly mindezekből arra következtetett, hogy érintkezésük során a jakutok alárendelt, a mongolok domináns szerepben voltak, akiknek magasabb presztízsű kultúrájából és nyelvéből számos elemet átvettek a jakutok, de csak nagyon ritkán keveredtek. Ezzel szemben a mellérendelt, egyenrangú viszonyban élő jakutok és tunguzok között kétirányú hatással számolhatunk. A jakut nyelvű családokba gyakran házasodtak be tunguz anyanyelvű nők, akik egy keveréknyelvet alakítottak ki, amelyet a már jakut környezetben felnövő gyermekeiknek továbbadtak. Ez a nyelvváltozat visszahatott a korábbi jakut nyelvváltozatra, amelybe így az idegen, tunguz nyelvi struktúrák beépültek.²⁵⁰ A kétnyelvűség problémájának bonyolultságára jellemző, hogy egy idegen nyelvi hatásnak egy egész nyelvi közösségben történő elterjedéséhez nem szükséges az adott népesség teljes vagy széles körű kétnyelvűsége. Alkothatnak „kétnyelvű” közösségeket az eredeti nyelvváltozatot és a kontaktusváltozatot beszélők is, ahol az új generáció már a kontaktusváltozatot sajátítja el.²⁵¹

A nyelvi kölcsönzés és a szubsztrátum nyelvi lenyomata nagymértékben különbözik egymástól. Kölcsönzéskor az eredeti anyanyelv megtartásával kerülnek át kifejezések a saját nyelvbe, a szubsztrátumhatás nyelvcsere után következik be, a felnőttként megtanult nyelv elsajátítása nem tökéletes, tükrözni fogja a lecserélt anyanyelv szemléletét, hangzásbeli sajátosságait. E nem többnyire tudatos nyelvi elemek mellett a legtöbbször tudatos elemek, a szavak nem jellemző elemei a szubsztrátumhatásnak, inkább a hangtanban és a mondatban érhető tetten. A szókölsönzések egy lazább érintkezés során történhetnek, amikor az egyes kifejezéseket tudatosan vagy rejtetten másolják, elvárásokat, értékeket, igazodást fejezve ki velük. Nyelvi szubsztrátum esetén viszont a nyelvhasználók a másik nyelv elemeit már nem tudatosan használják. Sándor hangsúlyozta, hogy már az enyhe nyelvtani (strukturális) kölcsönzést is nagymértékű szókölsönzés szokta megelőzni. A asszimilált török nyelv nyomai azokban a magyar nyelvjárásokban jelentkezhetnek, amelyeket a nemrég nyelvcsere után átesett, korábban török nyelvű csoportok beszéltek. Ezeket a nyelvtanban, hangtanban és a tükörfelfordításokban kereshetjük, nem a szókincsben.²⁵² A kétnyelvűséggel járó igen intenzív nyelvi kapcsolat a szókincs mellett a nyelvtanban, a fonémarendszerben is nyomot hagyhat, ám e nyelvi részrendszerek strukturáltsága miatt elsősorban ebben a sorrendben.²⁵³ Nyelvi szubsztrátum esetén elképzelhető az is, hogy a nyelvcsere előtt a később nyelvet cserélő csoport eredeti anyanyelve forrásnyelvként szolgál a másik nyelv beszélői számára. Sándor elképzelhetőnek tartja, hogy török kölcsönzavaink ugyanattól a politikailag és kulturálisan is erősen domináns török csoporttól származnak, amely később nyelvet cserélt, a magyarság asszimilálta nyelvileg. Ennél nagyobb az esélye azonban annak, hogy e szavak egy független, a magyarsághoz később nem asszimilálódott török néptől származnak. A szubsztrátum és a kölcsönzés lehetőségének eldöntésében a magyar nyelvet ért török strukturális hatás alaposabb vizsgálata segíthet, eldönthető, hogy egy-egy nyelvi elem inkább a kölcsönözhető, vagy inkább a megtartható kategóriába sorolható.²⁵⁴ Gugán Katalin hangsúlyozza, nem példátlan, hogy tömeges szókölsönzés ellenére az átvevő nyelvet nem éri jelentősebb szerkezeti hatás, így a szókincset érintő hatás mértéke nem feltétlenül utal szerkezeti hatásokra. A szubsztrátumhatás és a kölcsönzés egyáltalán nem zárja ki egymást. Az A nyelv beszélői kölcsönözhetnek szavakat B nyelvből, a B nyelv beszélői nyelvcserevel átvehetik az A nyelvet, beépítve B nyelv egyes

²⁵⁰ Károly László 2013, 254-255.

²⁵¹ É. Kiss Katalin 2013, 190.

²⁵² Sándor Klára 2014, 81-83.

²⁵³ Zelliger Erzsébet 1999, 497-501.

²⁵⁴ Sándor Klára 2014, 84.

szervezeti jellemzőit.²⁵⁵ Néhány esetben, szemben az általános szabályszerűséggel, az asszimilált népesség egykori nyelvéből nemcsak nyelvtani elemeket, hanem nagy mennyiségű szót is továbbörökített. Legismertebb a normannok nyelvcsereje, amelyet követően több száz szó megőrződött nyelvükből. Szociokulturális értelemben ekkor a nyelvileg asszimilálódó csoport fölérendelt szerepe miatt szupersztrátumról beszélünk. Ilyen esetekben a politikai és kulturális fölény lehet az, ami az egykori anyanyelv jelentős számú kifejezésének megőrződését lehetővé teszi. Vámbéry török-magyar nyelvcsere hipotézise a normann-angolszász viszony alapján képzelhető el, ahol a feltett török vezetőréteg politikailag és kulturálisan is dominálta volna a szintén nomád magyarokat. A nyelvcsere másik formája a nomád dunai bulgárok esete, akik politikailag igen, de kulturálisan nem voltak dominánsak a szlávok mezőgazdaságra épülő kultúrájával szemben.²⁵⁶

A török–magyar kétnyelvűség kiterjedtsége, a török nyelvtani hatás mélysége vitatott a kutatásban. Nyugati ótörök jövevényszavaink legújabb számbavétele meggyőzően bizonyítja a magyar nyelv hangrendszerének és szókészletének komoly átalakulását török nyelvi befolyásra, ugyanakkor csekély hatást mutat ki a magyar nyelvtanra: „...igen jelentős ótörök hatás ellenére a magyar nyelv megőrizte finnugor alapsajátosságait az ugor egység felbomlásától egészen az ómagyar korig.”²⁵⁷ Ennek ellentmond az a megállapítás, hogy „A nyugati ótörök nyelvek hatása eredményeként a magyar nyelv jelentős részben átalakította ősi ugor képzőinek működését.”²⁵⁸ Sándor Klára szerint azonban a nagytömegű, az élet minden területére kiterjedő kulturális hatásról tanúskodó török jövevényszavunk arról tanúskodik, hogy a kölcsönzést előidéző tényezők hatása nem lehetett olyan gyenge, amint az a csak szókölcsonzések magában foglaló Thomason–Kaufman-féle első fokozatban jelentkezik. Sándor szerint a török hatás erőssége a harmadik-negyedik fokozatnak feleltethető meg. A török nyelvtani kölcsönzés nyomait szerinte elsősorban azért nem találták még meg kutatóink, mert nem is keresték.²⁵⁹ Ezzel szemben Gugán Katalin azt hangsúlyozza, hogy pusztán a jövevényszavakat nézve a 4% körüli törökkel szemben a szláv eredetű 9%, a német 14% és a latin 11% aránya kiterjedt magyar–török kétnyelvűséget aligha támogat. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy mind az alapnyelvi, mind az ótörök vagy iráni eredetű szókészlet az évezredek során erősen megcsappanhatott, így ezek az arányok elsősorban arra utalnak, hogy elsősorban az újabb keletű kölcsönzések maradtak meg nagyobb számban. A lista tehát a fenti népekkel való érintkezés kronológiai sorrendjét mutatja elsősorban, nem annak mélységét.²⁶⁰ Ennek alapján nyilvánvalónak látszik, hogy az a török hatás, amely a szókölcsonzések számát tekintve ma ugyan alatta marad az újabb kulturális-nyelvi érintkezések következményeinek, ám ma is a magyar nyelv széles spektrumában jelentkezik, egykor sokkalta nagyobb számú lexikális kölcsönzésben jelenhetett meg. Ennélfogva a magyar nyelvet ért török nyelvtani hatás további vizsgálata is mindenképpen indokoltnak látszik. Sándor Klára az asszimilálódott kunok esetében valószínűsítette egykori nyelvük nyomait a kunsági magyar nyelvjárás hangtanában és szintaxisában. A kun nyelv magyar környezetben történt átalakulásának nyoma lehet magyaros szórend vagy egyéb szintaktikai megoldás feltűnése a kun nyelvű szövegekben.²⁶¹ A honfoglalás után a magyarsághoz asszimilálódott török csoportok nyelvváltozatának nyomait, egy valamikori kétnyelvűség maradványait is a nyelvjárások őrizhették egy ideig. Sándor Klára a középkori Magyarország déli részein gyakori ö-ző nyelvjárásokban gyanítja az asszimilálódott török

²⁵⁵ Gugán Katalin 2013, 209.

²⁵⁶ Sándor Klára 2014, 84.

²⁵⁷ Zaicz Gábor 2016, 314.

²⁵⁸ Zaicz Gábor 2016, 308.

²⁵⁹ Sándor Klára 1998, 13.

²⁶⁰ Gugán Katalin 2013, 211-213.

²⁶¹ Sándor Klára 1998, 16-17.

csoportok nyelvi hatását.²⁶² A többiek által (részben) török eredetűnek gyanított székelyek egyik, ö-ző nyelvjárása a középkori országot északnyugattól délkeletig félkörben övező, a fentivel jelentős átfedést mutató sávval mutat kapcsolatot.²⁶³

Már Ligeti is megállapította, hogy számos jel utal részleges magyar-török kétnyelvűségre. A nyelvtanban kimutathatók párhuzamos magyar-török jelenségek (sima jövevényszóból névutó, majd rag keletkezése, török mintájú tükörszavak). A magyar nyelv szerkezetének módosulásához azonban szerintem nem volt elegendő az együttélés időtartama, bár a török és finnugor nyelvek tipológiai rokonsága miatt egy ilyen behatás amúgy is mérhetetlen lenne Ligeti szerint.²⁶⁴ Alig hihető azonban, hogy a mindenképpen több évszázados török-magyar együttélés ne lett volna elegendő nyelvszerkezeti változásokhoz. Róna-Tas András legújabb eredményei hétköznapi kétnyelvű kommunikációra utalnak az együtt élő magyar és török csoportok között.²⁶⁵ Sándor Klára észrevétele szerint a kiterjedt magyar-török kétnyelvűség mellett szól az a körülmény, hogy török igék nemcsak az átlagosnál nagyobb arányban, hanem honosítóképző nélkül kerültek a magyarba. Ezzel eltérnek attól az univerzálisnak ismert szabályosságtól, hogy igék kölcsönzésére soha nem kerül sor két nyelv között. Szintén a nyelvtant érinti az a jelenség, hogy az ősmagyar igeneves alárendelés helyett a kötőszavas alárendelés terjedt el a magyarban a honfoglalás után. Sándor szerint ez nem csak a honfoglalás utáni új nyelvkörnyezet befolyása lehet, hanem a szintén igeneves alárendelést használó török nyelvek konzerváló hatásának megszűnése is magyarázhatja.²⁶⁶ Már Budenz is figyelmeztetett arra, hogy ahol jelentős számú igei kölcsönzés jelentkezik, mint például a cseremis nyelv körülbelül 80 csuvas eredetű igeje, ott igen huzamos érintkezéssel kell számolnunk. Egy évezreddel hosszabb időre, mint a magyar-török érintkezés időtartama, hiszen a magyarban a lexikális kölcsönzések elsősorban a névszói állományt érintik, az igéket sokkal kevésbé.²⁶⁷ Török igei átvétel a magyarban Budenz szerint csak 14 van, ugor-kori török kölcsönzés viszont már 56, ebből szerintem 30 biztos, és a fontosabb igefogalmakra vonatkozik.²⁶⁸ Az újabb kutatás azonban úgy véli, hogy kifejezetten érzelmi síkon mozgó török igei átvételeink aránylag nagy száma, áltat, bán, bosszant, búsul, örül, tűr, stb. szavaink intenzív, társadalmi szintű együttélést teteleznék fel.²⁶⁹ Az igék átvételének módja is igen fontosnak tűnik. Zelliger Erzsébet vitatja, hogy kiterjedt török-magyar kétnyelvűséget

²⁶² A legnagyobb a magyar nyelvterület déli szélén Légrádtól egészen a Maros-Temes közéléig terjedő, hajdan egységes, ma betelepítésekkel megszakított zóna. A második ö-ző vidék a székely nyelvjáróterület közepe táján fekszik. A harmadik ö-ző vidék a hajdani Abaúj megye füzéri járása, a negyedik a gömöri Csucsom község nyelvjárósszigete. Horger Antal 1933, 101-103. Horger ugyan belső magyar nyelvi folyamattal magyarázza az ö-zés kialakulását, ám adós marad annak magyarázatával, hogy a tövégi és szóbelseji *ü* hang miért lett a magyar nyelvterület egy részén *ē*, máshol viszont miért jött létre helyette az *ö* hang. Horger Antal 1933, 104-105.

²⁶³ A két székely nyelvjárás közül az ö-ző a Pozsony vidéki, zalai, nyugat-tolnai, baranyai (vátyi), bihari és borsodi ö-ző nyelvjárású területek forrásainkban székelynek nevezett népességével mutat kapcsolatot, az e-ző nyelvjárás a Felső- és Alsó-Őrség, Moson és Sopron megye nyugati része, Abaúj, és Füzér környéke székelynek nem nevezett népességének nyelvjárásához hasonló. Benkő Loránd 2002, 263-264; Benkő Elek 2012, 33-43.

²⁶⁴ Ligeti Lajos 1986, 188-193.

²⁶⁵ Értékelésükre l. Klima László szavait: „A könyv itt [6.5 Derivational morphology. In: WOT 1124-1147.] sorolja fel és osztályozza azokat az átvételeket, amelyek képzőt tartalmazó török szavakból indultak ki. Minden változat előfordul: denominális (ahol a kiinduló alak névszó) névszó- és igeképzők, valamint deverbális (ahol a kiinduló alak ige) névszó- és igeképzők egyaránt találhatók az átvett török szavakban. (...) Az ilyen típusú átvételek nem valami ritka érintkezés – kereskedelmi tevékenység, véletlen találkozás stb. – eredményei, amikor egyetlen idegennel próbáljuk megértetni magunkat a saját anyanyelvünkön kommunikálva. Ezeket az átvételeket ilyen mennyiségben csak a hétköznapi, kétnyelvű kommunikáció hozhatta magával. A beszélők az átadó török és az átvető magyar nyelvet körülbelül ugyanazon a szinten beszélték, és mondanivalójuk pontosabb kifejezése érdekében keverték a két nyelvet.” <https://www.nyest.hu/renhirek/nyugati-otorok-anyanyelvunk> [Zegernyei] letöltés 2019.04.19

²⁶⁶ Sándor Klára 1998, 13-14.

²⁶⁷ Budenz József 1871, 131-132.

²⁶⁸ Budenz József 1871, 131.

²⁶⁹ K. Palló Margit 1982, 246.

bizonyítana a török jövevényigék honosító képző nélküli bekerülése az ősmagyar nyelvbe.²⁷⁰ Zelliger a Történeti nyelvtanra hivatkozik, amely az ótörök jövevényigék tőalakban történt átvételét azzal magyarázza, hogy a törökben az igető a magyarhoz hasonlóan önmagában is létezik, míg a latin vagy szláv nyelvekben az igető önmagában csak ritkán használatos, azok is magánhangzóra végződnek, így a magyar igetőrendszerbe nem tudtak beilleszkedni. Azonban ugyanitt olvashatjuk, hogy éppen a honfoglalás idején indulhatott meg a fiktív igetők kialakulása a magyarban, így a latin vagy szláv igei átvételeknek nem lehetett akadálya az igető hiánya az eredeti nyelvekben.²⁷¹ A történeti nyelvtan emellett a legtöbb kölcsönzés forrásának a latin és a szláv nyelvet tekintve nem számolva a török kölcsönzések számának már említett, feltehetően jelentős számbeli csökkenésével sem. Így nem látszik perdöntő érvnek Gugán Katalin nézete sem, aki az átvevő magyar képzőrendszer ősmagyar és ómagyar kor határán bekövetkezett változásával magyarázza az ótörök jövevényigék kivételes viselkedését, így nem látta igazolhatónak átvételük eltérő szociolingvisztikai hátterét a más nyelvekből átvett igékhez képest.²⁷²

Bereczki Gábor széles körű török-magyar kétnyelvűség jelének tekinti a török tükörjelentések, tükörszavak és tükörkifejezések jelenlétét a magyarban. A hangrendszer esetében ugyan új hangok nem kerültek a magyar nyelvbe, de megváltozott egyes hangok gyakorisága és új hangkapcsolatok is megjelentek.²⁷³ Ezzel szemben Gugán szerint új hang, vagy hangok megjelenése török hatásra nem bizonyítható egyértelműen. Egyes hangok a török jövevénytörzsek átvétele nyomán jelentek meg új fonotaktikai helyzetben. Ez a kontaktushatással magyarázható változás nem utal nagyon intenzív nyelvi érintkezésre, a Thomason–Kaufman féle skála második fokozata szerinti enyhe strukturális hatás kategóriájába tartozik. Egyetért Ligeti véleményével arról, hogy e változásban a törököknél nagyobb szerepe lehetett a Kárpát-medencében szomszédossá lett nyelveknek.²⁷⁴ Török hatásra történt új hang megjelenésére utalhat azonban a kárpát-medencei magyar nyelvterület déli részén a középkor óta adatolt *ö*-zés, amely komoly támpont lehet az új hazában talált török nyelvek hatása tekintetében.²⁷⁵ A hangtani tanulságok is a végleges hazában talált török népek nyelvi hatásának jelentőségre hívják fel a figyelmet.

Ómagyar kori legarchaikusabb nyelvjárásainkban, illetve a múlt idejű feltételes módban máig létező aspektust is jelölő komplex igeidőrendszer az ősmagyar korban ótörök hatásra alakulhatott ki.²⁷⁶ Az *ős-* és *ómagyar* kori összetett igeidőrendszer azonban egy hajdani izoglossza, Sprachbund-jelenség nyoma is lehet a magyarban.²⁷⁷ Bereczki a permivel és a cseremisszel pontosan egyező magyar múlt idő rendszer török eredetét valószínűsíti.²⁷⁸ A törökre jellemző analitikus igei szerkezetekre (m. '...a napnak is *van* délben *megállása*') a régi magyar nyelv mellett a cseremiszből is van példa, de a votjákban általánosan elterjedt. A szemtanúsági ~ nem szemtanúsági múlt ('megy vala ~ megy volt') a magyarban, a cseremiszből, a votjákban és a zürjénben is török mintájú, míg a balti finnben a szomszédos északi germánok hatására terjedt el az alapszólásból hiányzó összetett múltidő-rendszer. A régmúltat kifejező 'ment vala ~ ment volt' magyar, votják és csuvas megfelelőiben a főige egyaránt igenév volt eredetileg, a szemtanúsági aspektusra pedig a létige utal. A főige mindig megelőzi a segédigét. Bereczki szerint ez a részletekbe menő egyezés kizárja a tipológiai hátteret, itt éppúgy törökből való átvételre gondolhatunk, mint a bulgár és az albán hasonló

²⁷⁰ Zelliger Erzsébet 1999, 499.

²⁷¹ Történeti Nyelvtan I. 56-57.

²⁷² Gugán Katalin 2013, 222.

²⁷³ Bereczki Gábor 1998, 207-211.

²⁷⁴ Gugán Katalin 2013, 217-218.

²⁷⁵ Sándor Klára szíves közlése.

²⁷⁶ É. Kiss Katalin 2013, 203.

²⁷⁷ Gugán Katalin 2013, 223-224.

²⁷⁸ Bereczki Gábor 1998, 211-216.

jelenségei esetében. A ható ige használata igen elterjedt a török nyelvekben, Bereczki a török hatást itt is valószínűbbnek véli, mint a belső fejlődést a magyarban.²⁷⁹ Az igeképzők közül az -l visszaható funkciója esetében merült fel török befolyás, azonban ennek hanti párhuzama miatt bizonytalan ez a lehetőség.²⁸⁰ Az alárendelt mondatok igeveges szerkezetekkel történő kiváltása ('jöttömben láttam') mind a finnugor, mind a török nyelvekre jellemző, ám a finnugor szerkezetek annyira különböznek egymástól, hogy azok e nyelvek külön életében teljesezhetnek ki. A török hatás a cseremiszen és a votjákban igen valószínű, de a magyar igeveges szerkezetek pontos mása a csuvasban és a tatárban található meg, nem a finnugor nyelvekben. A képzők és ragok ez esetben is finnugor eredetűek a magyarban, csak a megformálás török mintájú.²⁸¹ Ótörök hatásra utal a birtokolságjel vagy birtokviszonyjel kialakulása is, az ugor korban ez nem létezett. Az ótörök nyelvtan befolyására utal az a jelenség is, hogy az uráli nyelvek közül a magyar mellett csak a Volga–Káma vidékén egy évezrede török népekkel együtt élő mari, udmurt és komi nép nyelvében játszódtak le hasonló folyamatok.²⁸²

A névszóragozásban a régebben használt 'leánti' vagy 'ifjonti' alakokban a csuvasból ismert -t helyhatározórag és -i melléknévképző jelentkezik Bereczki szerint. A nyugati finnugor nyelvekben csak a birtokos van genitívusban, azonban a mordvin, cseremiszen, votják és zürjén, valamint a magyar nyelv a török nyelvekre jellemző, a csuvasban is használatos módon a birtok is megkapja a genitívuszi személyjelet. A magyar mellett a legerősebb török hatást mutató mordvin, cseremiszen és votják nyelvekben a 'kívül, nélkül' jelentésű névutók a török nyelvekre jellemző ablatívuszi ragot kapják.²⁸³ A névszóragozás esetében Gugán ugyan bizonytalannak véli a török hatást, azonban a Bereczki által hivatkozott rokonnyelvi példák nyomán mégis elfogadja a török hatás lehetőségét.²⁸⁴ E téren tehát joggal számolhatunk török nyelvi hatással, ugyanakkor itt is érdemes lenne tovább vizsgálni más nyelvek (pl. a szláv) esetleges hatásait.

Felmerült az a lehetőség is, hogy a szókincsen kívül a grammatikában (komplex igeidőrendszer, birtokolság jel vagy birtokviszonyjel kialakulása) is nyomott hagyott török eredetű jelenségek elterjedhettek a nyelvközösség egészében egy szűk réteg kétnyelvűsége révén is.²⁸⁵ Azonban egy ilyen erősen korlátozott kétnyelvűség a mondattan, a szórend átalakulásához aligha lehetett elegendő. A magyar mondattanban és alaktanban azonban Bereczki szerint jelentkezik török hatás, bizonyos nyelvtani formák lemásolásában. Ugyanakkor a cseremisszel szemben a magyar nyelv ragokat és képzőket nem kölcsönzött a törökből.²⁸⁶ Gugán viszont elvetette a magyar nyelv szerkezetét ért komoly török befolyás lehetőségét Ligetire hivatkozva, aki szerint ehhez túlságosan rövid ideig tartott a török–magyar nyelvi érintkezés. Idézte Ligeti álláspontját a török és finnugor nyelvek tipológiai rokonsága miatti csekély különbségeiről is, nem lát egyértelmű bizonyítékot a Bereczki és Sándor által felvetett mondattani hatásokra.²⁸⁷ A tipológiai hasonlóság szempontjából Bereczki Gábor az erős török nyelvi hatással érintett finnugor nyelvek kapcsán fogalmazta meg, hogy a török nyelveknek a finnugorral azonos konstrukciója hozzájárulhatott az ősi finnugor szerkezet megmaradásához.²⁸⁸ A bizonyosan több évszázados magyar–török érintkezést fokozatossága, változó mélysége ellenére aligha lehet túlságosan rövidnek tekinteni ahhoz, hogy a magyar nyelv szerkezetét jelentős mértékben átformálja, azonban a folyamat összetettsége, különösen

²⁷⁹ Bereczki Gábor 2004, 229–231.

²⁸⁰ Gugán Katalin 2013, 223.

²⁸¹ Bereczki Gábor 2004, 231–232.

²⁸² É. Kiss Katalin 2013, 203.

²⁸³ Bereczki Gábor 2004, 228–229.

²⁸⁴ Gugán Katalin 2013, 220–221.

²⁸⁵ É. Kiss Katalin 2013, 203.

²⁸⁶ Bereczki Gábor 2004, 228.

²⁸⁷ Gugán Katalin 2013, 218, 19 l.

²⁸⁸ Bereczki Gábor 1998, 212.

a honfoglalás eredményezte jelentős mértékben új nyelvi környezet bizonyosan sok ilyen irányú korábbi befolyást felszámolhatott.

Igen jelentős Gugán észrevétele egy eurázsiai areális nyelvi jelenségről. A mondatrészek szórendje szempontjából Ázsia és Kelet-Európa egy areát alkot, az itteni nyelvekben a mondat OV szórendű. Az area nyugati pereme, Nyugat-Európa felé haladva elhelyezkedő nyelvek egyre több vonásban térnek el ettől a szerkezettől. Az ősmagyar és ómagyar kor fordulóján változhatott meg az OV (objectum-verbum) alapszórend VO (verbum-objectum) jellegűre. A török népek lakóterületénél jóval szélesebb area mutat közös vonásokat, így mondattani szempontból Gugán szerint nincs igazán egyértelmű bizonyíték ősmagyar kori török hatásra. Az areából kikerülő magyar mondattant radikális gyorsasággal átalakító változásban a Kárpát-medencében talált nyelveknek lehetett nagy szerepe.²⁸⁹ Azonban a folyamat mégsem tekinthető annyira radikálisnak, hiszen „...a magyar mondattan egészének OV típusból VO típusúvá történő átépülése sok évszázadon átívelő, ma is tartó folyamat.”²⁹⁰ Így ez a jelenség nem mond ellent egy kárpát-medencei magyar–török érintkezés lehetőségének.

Gugán végeredményben a Thomason–Kaufman féle kölcsönzési skála 2–3 fokozata közötti szerkezeti hatást, állapít meg a magyar és török nyelvek között, amely szerinte magyarázható egy nagy presztízsű irodalmi nyelv írott formában történő, tényleges szóbeli kétnyelvűség nélküli hatásával, illetve nem túl kiterjedt kétnyelvűséggel, az azt gátló beszélői attitűddel. Gugán szerint nincs elegendő bizonyíték az ótörök nyelvek közepes vagy erős strukturális hatására és ennek kapcsán kiterjedt, hosszú időtartamú kétnyelvűségre, bár maga a kétnyelvűség jelenléte nem cáfolható. Úgy látja, hogy a bemutatott interferenciajelenségek alapján legfeljebb alkalmoszerű érintkezés nyomán bekövetkező enyhe strukturális hatásra gondolhatunk az ótörök nyelvek részéről.²⁹¹ Gugán az alapvető és kultúrafüggetlen, minden nyelvben megtalálható fogalmakat tartalmazó Swadesh-listát használva állapította meg, hogy bár a legtöbb ide tartozó jövevény török eredetű, de például a testrésznevek (térd, gyomor) elsődlegesen állati testrészeket neveztek meg, nem voltak része az alapszókincsnek. Más jellegű szavak is idetartoznak azonban (kicsi, homok, sárga, kék?) ami nyilván csökkenti észrevétele súlyát.²⁹²

Gugán Bereczki nyomán hangsúlyozza a Volga–Káma vidéki finnugor nyelveket ért, a magyarban kinutathatónál sokkalta erősebb, a szókészletben, névmási előtagok átvételében és tükörfordításukban, partikulákban, névutókban, indulatszavakban, a magánhangzó-rendszerek konvergenciájában, tarka hangsúlyviszonyokban, morfológiai jelenségekben, névszóképzésben, az igerendszerben, a szintaxisban, törk jellegű nem-finit szerkezetben, esetragok, névutók kölcsönzésében.²⁹³ A volgai finnugor nyelvek török kölcsönzései láthatóan sokkal kiterjedtebbek, mint az a magyar esetében. A magyarázat lehet az ősmagyar–ótörök érintkezés kisebb intenzitása és/vagy rövidebb időtartama, de számolhatunk a török nyelvi hatás igen régi időre tehető megszakadásával, a korábban használatos török nyelvi formák visszaszorulásával, kikopásával a nyelvből és utána eltérő irányú fejlődéssel is a magyar esetében. A fentiek alapján annyi mindenesetre megállapítható, hogy feltűnően sok magyar nyelvi változás magyarázható török befolyással, ami rendszerszerű folyamatra utalhat.

A török–magyar kétnyelvűség lehetőségével szemben komoly érvként merült fel a magyar nyelv török kölcsönzavainak több török nyelvből, s több török nyelvtörténeti időszakból származása, amelyet Ligeti és Róna-Tas is megállapított. Sándor Klára viszont arra figyelmeztet, korunk jól adatolt nyelvi változásai azt mutatják, hogy a folyamat során a régebbi

²⁸⁹ Gugán Katalin 2013, 219.

²⁹⁰ É. Kiss Katalin é.n.

²⁹¹ Gugán Katalin 2013, 223-224.

²⁹² Gugán Katalin 2013, 213-214.

²⁹³ Gugán Katalin 2013, 208-211.

és az újabb nyelvi forma sokáig, akár évszázadokig egymás mellett élhet. Ez a jelenség ugyanabban a nyelvben, annak egy dialektusában, de egy adott személy nyelvhasználatában (idiolektusában) is jelentkezhethet. A csuvasos (r-török) nyelv különböző időszakaihoz kötött szavakat átvehették a magyarok ugyanabból a török nyelvből is, sőt az eltérő nyelvű, különböző etnikumú csoportokat ötvöző nomád államszervezetekben, ahol különböző népek töredékeiből is formálódhattak törzsek, az is elképzelhető, hogy a magyarok egyetlen, egy időben több török dialektust/nyelvet beszélő néppel kerültek kapcsolatba.²⁹⁴

Sándor szerint a kétnyelvűség az etelközi magyarok nagy többségét érinthette, ugyanakkor kérdéses, hogy ilyen erős török kulturális és nyelvi hatás, kiterjedt kétnyelvűség mellett miért nem következett be a nyelvcsere? Miért nem eredményezte a domináns török kultúra átvétele a domináns török nyelvek átvételét?²⁹⁵ Sándor végül a nyelvcsere elmaradását a magyarokat a török környezetből kiszakító honfoglalással magyarázza, ami megszakította a már talán el is kezdődött nyelvcsere.²⁹⁶ Ligeti más magyarázatot adott. Felhívta a figyelmet arra a meglepő jelenségre, hogy a család terminológiája az egyedül ide tartozó *iker* szó kivételével nem török eredetű a magyarban. Ez a kulcsfontosságú tény bizonyítja szerinte, hogy családi szintű együttélés nem alakult ki a magyarok és a vele érintkező törökök között, és magyarázza, hogy a magyarság miért nem veszítette el nyelvét.²⁹⁷ Nyelvvesztést azonban családi szintű együttélés sem vált ki feltétlenül, hiszen a család terminológiájának számos szláv eredetű kifejezése, jelentős tömegű szláv népesség fokozatos magyar asszimilációja ellenére a magyarság nem szlávósodott el.²⁹⁸ Benkő Loránd azon az alapon zárja ki jelentős tömegű török asszimilációját a magyarsághoz, mert a korabeli Kelet-Európa döntően iráni és török nyelvi környezetében egy ilyen irányú fejlődés ellentmondott volna a nyelvváltozási folyamatok jellegzetességeinek, amelyek a magasabb presztízsű nyelv fölénybe jutását eredményezik.²⁹⁹ A magyar-török érintkezés azonban aligha értelmezhető ennyire egysíkú folyamatként, igen fontos tényezők lehetnek az időbeli fokozatosság és a területi összefüggések is. Elődeink több korszakban, több, különböző török nyelvű csoporttal érintkezhetek, a nagymértékű török nyelvi befolyásból nem következik egyidejű együttélés nagy tömegű török népességgel.

Összefoglalva megállapítható, hogy a magyar nyelvtanra gyakorolt török nyelvi hatás bizonytalan, ugyanakkor a hangtanban komoly változások történhettek, emellett számos török mintájú tükörszó is található. Ezek az asszimiláció után egy évezreddel is kimutathatók (!), egykorú adatok birtokában valószínűsíthetően sokkalta több hasonló jelenség lenne felfedezhető.³⁰⁰ A mondatok szórendjének megváltozása a Kárpát-medencében máig tartó folyamatként nem zárja ki a helyi magyar-török érintkezést. A szlávok mellett török-szláv kétnyelvű közösségeket is bizonyosan jelentős számban találhattak elődeink a Kárpát-medencében. Ezért célszerűnek látszik a török-szláv kétnyelvű közösségek asszimilációja során bekövetkező, egyidejű török és szláv nyelvi hatás vizsgálata is.

6. Nyelvi interferenciák Európában. A kavár kérdés

A középkori Európa történelme több tanulságos példát is felsorakoztat a nyelvi kölcsönhatásokra. A magát angol és brit néven is megnevező nép kialakulásában a germán angolszászok mellett a kelta britek is komoly szereppel bírtak, holott a britek egykori nyelve csak nyomokban jelentkezik a mai angol nyelvben. A kelta britek a helynevek tanúsága szerint eltérő mértékben éltek túl az angolszász honfoglalást. Sok kelta az angolszászok rabszolgája

²⁹⁴ Sándor Klára 2014, 84.

²⁹⁵ Sándor Klára 2011a, 274, 280–281.

²⁹⁶ Sándor Klára 2011a, 226.

²⁹⁷ Ligeti Lajos 1986, 312–313.

²⁹⁸ Ezek a család és cseléd, déd, unoka, dajka, bába, mostoha szavaink: Zoltán András 2016a, 114.

²⁹⁹ Benkő Loránd 1997, 167.

³⁰⁰ A hangtanra: WOT 1071–1147; a tükörfelfedezésekre: WOT 1324–1330.

lett, de gyakoriak lehettek a vegyes házasságok is. A két nép kapcsolata igen szoros volt, erről számos kelta eredetű helynév és az óangolba átkerült sokkal kevesebb brit szó tanúskodik. Ezek jelentős része a kelta kereszténység terminológiájaként került az óangolba, sok később kiveszett, vagy csak tájnyelvi szinten élt tovább. Az óangol nyelvet a lexikális átvételeken kívül nagyon csekély mértékben befolyásolta a kelta brit nyelv, az óangol nyelvet ért korai idegen nyelvi befolyások közül ez volt a legkisebb mértékű.³⁰¹ A normannok presztízshelyzete francia nyelvüket az uralkodó réteg, az elit nyelvévé tette. A normann származású angol uralkodók, éppígy az uralkodó nemesi elit franciaországi birtokaik révén a 13. század elejéig folyamatosan szoros kapcsolatban állt őseik földjével. Ez volt a legfontosabb tényezője a francia nyelv folyamatos angliai használatának. Fontos tényező volt még az angol nyelvben az elit kulturális igényeihez szükséges kifejezések hiánya is. Ugyanakkor a két néphez tartozók kezdetektől fogva házassági kapcsolatokat létesítettek, és a vegyes házasságból születettek a normannok presztízshelyzete ellenére angolnak (Englishman) is nevezték magukat. 1100 körül még különbséget tettek angolok és franciák között, ám a 12. század végére ez a különbségtétel megszűnt. A francia nyelv használata ugyanakkor a felsőbb rétegekben és az irodalomban a 13–15. század folyamán még jellemző volt. Az elit normann-francia nyelve a közangolra is átfogó befolyást gyakorolt, rengeteg francia kifejezést honosítva meg az angol köznyelvben.³⁰²

A kelta-gall nyomokat mutató újlatin nyelvet beszélő franciák önelnevezése a germán frank törzstől származik, amelyik a népalakulásban meghatározó szerepet játszott.³⁰³ Külön érdekessége e két esetnek, hogy míg a franciák esetében a meghatározó politikai presztízsszerű frankok, akik a Karoling uralkodókat is adták, az új etnikum névadóivá lettek, addig Angliában a politikai-kulturális téren szintén domináns franco-normann réteg nem vált névadóvá, holott egészen a 14. századig ez alkotta az elitet. Egy közelebbi példát felhozva, a kialakuló népnek nevet adó, török nyelvű dunai bulgárok népalakulásban játszott szerepének valódi súlyát nyelvi alapon aligha ragadhatnánk meg, hiszen egykori török nyelvük csak csekély, lényegében kizárólag lexikális nyomokat hagyott a balkáni bulgár-szlávok nyelvében.³⁰⁴ A protobulgárok nyelvváltásában meghatározó volt a kereszténység felvétele és ezzel összefüggésben az egyház és állam irányításához a szláv óbulgár nyelv írásához megalkotott cirill ábécé létrehozása.³⁰⁵ A létrejövő új népalakulatok elnevezése tehát nem feltétlenül áll direkt összefüggésben a nyelvi folyamatokkal, azt a részt vevő különböző nyelvű csoportok politikai-kulturális viszonyrendszere alakítja ki. A magyar–török érintkezés vizsgálatakor ezekre kell figyelemmel lennünk.

A normannok esete azért tarthat számot kiemelt figyelmünkre, mert a nagyobb presztízsszerű hódítókat az általuk meghódított angolszászok végül asszimilálták. Ez az eset éppen ellentétesnek tűnik a magyar–török viszony feljebb bemutatott hagyományos értelmezésével, amely az 5–9. századi Kelet-Európában létszáma és politikai-katonai súlya következtében domináns, a velük együtt élt magyarságnál nyilvánvalóan nagyobb presztízsszerű török népekkel való szoros együttélést az alacsonyabb presztízsszerű magyarság szükségszerűnek vélt török

³⁰¹ I. erre: History of the English 2002, 67-70.

³⁰² I. erre: A History of the English Language 2002, 98, 104-110. A folyamatot a magyar–török érintkezés kapcsán párhuzamként hivatkozta Szabó T. Attila: A magyar nyelv eredete és kialakulása. Korunk 29 (1970) 170-181. 170-171.

³⁰³ Bárdosi Vilmos-Karakai Imre 2008, 210-213: gall eredetű mintegy 70 alapszó, helységnevek, a húszas számolási rendszer, nyelvi szemlélet, fonetika, grammatikai befolyás nyomai. Uo, 214-217: a germán szupersztrátum eredménye a dialektusok kialakulása a galliai latin nyelvben, a kiejtés módosulása, mintegy négyszáz germán eredetű szó a francia nyelvben, a szórendben, a nép és az ország neve. A francia nyelvfejlődésre l. még Uo. 389-397.

³⁰⁴ I. erre Haralampiev, Ivan 1983, 127. A dunai bulgár állam török szervezetébe lassan beépítette a bizánci elemeket, írásbelisége görög nyelvű volt. A török vezető réteget a szláv köznép lassan asszimilálta. A 7. század végére már általánossá vált a kétnyelvűség, a 9. század elején már Omurtag kán fiainak is szláv személynéve volt. A 10. század végére már a török nevű udvari tisztségek is szlávok alakot vettek fel. l. Róna-Tas András 1996, 189.

³⁰⁵ Erre l. H. Tóth Imre 2008, 77-88.

asszimilációja miatt kérdőjelezi meg. Sándor Klára viszont éppen a normannok nyelvcserejét tartja modellértékűnek az ősmagyar-kori török–magyar együttélés rekonstrukciójához. A szociokulturális értelemben szupersztrátumhelyzetben levő normannokhoz hasonlóan a török vezetőréteg politikailag és kulturálisan is dominálhatta a magyarokat, presztízshelyzetű kultúrájuk terminológiája az angol-normann érintkezéshez hasonlóan több száz szó kölcsönzését eredményezte az alacsonyabb presztízssű magyarok nyelvébe.³⁰⁶ Sándor itt nyilvánvalóan egy magyarokkal együtt élt, a kelet-európai török nyelvű népesség fő tömegeitől elkülönült török csoportra gondol, együttélésükkor számbeli török többség nem alakult ki. Sándor a domináns törököket és a dominált magyarokat is nomádnak határozza meg, tehát a kulturális fölény nem az életmód szintjén jelentkezhetett szerinte. A politikai élet, a jogi terminológia és a szellemi élet török kifejezései kiválóan illeszkednek ebbe a hipotézisbe, azonban a nomadizmus szempontjából éppen legfontosabb területeken, a lovas életmód és fegyverzet terminológiájában nem jelentkezik török nyelvi hatás. Ugyanakkor a földművelés magyar szókincse rendkívül komoly török hatást mutat, amelyet összefüggésbe hozhatunk ugyan egy nomád földműveléssel is, azonban ennek a szókészletben tükröződő jellege sokkal inkább a letelepült kelet-európai és kárpát-medencei törökök földművelő kultúrájával mutat azonosságot. Az életmód körüli nehézségeket a következő fejezetekben fogom tárgyalni.

Török–magyar viszonylatban vizsgálendő probléma tehát, hogy elődeink milyen módon és mely török népesség nyelvéből kölcsönözhetek nagy tömegű kifejezést (lexikális átvételek), kerülhettek-e magyarok alávetett helyzetbe egy török nyelvű etnikummal szemben, vagy megfordítva, előfordulhatott-e török nyelvű népességnek magyar alárendeltségbe kerülése? Írott forrásból magyar–török együttélésre és szoros nyelvi érintkezésre, kétnyelvűségekre egyedül a kavarok esetében van konkrét írott információ. Míg az onogurok majd a kazárok politikai vezető szerepe, nyelvük előkelőbb pozíciója kétségtelen a kelet-európai térségben az 5–10. század között, addig a magyar nyelv a magyar–kavar törzsszövetségben betölthetett presztízsszerepet. Egy létszámra is kisebb, három törzset alkotó csoport csatlakozhatott ekkor a hét(nyolc) törzsből álló magyarsághoz, így az általában várható török–magyar viszonyhoz képest egészen más helyzettel számolhatunk.

Forrásunk, a *De Administrando Imperio* a magyar–kavar szövetség nyelvi viszonyairól a következőt közli: „...a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”³⁰⁷ Az összetett mondat értelme nem teljesen világos, a kutatás megosztott abban, hogy csak a kavarok, vagy mindkét nép kétnyelvűségéről lehet-e szó. Többnyire a magyar törzsszövetség kétnyelvűségét valószínűsítik, azonban a magyarok általános kétnyelvűségét kizárják, mert egy ilyen állapot nyomainak tartós megmaradását feltételezik a magyar nyelvben.³⁰⁸ Ligeti viszont jóval szélesebb körű kétnyelvűséget valószínűsített a magyaroknál, mivel a kavarok már jóval a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakoztak, és Ligeti szerint még 950 körül is beszélték a kazár nyelvet.³⁰⁹ Az érintkezés Ligeti által feltett hossza azonban nem bizonyítható, a DAI közlése nem feltétlenül 950 tájára vonatkozhat, a szövegrészlet származhat 900–910 tájáról is.³¹⁰ Gyula a következő lehetőségeket sorolja fel a tárgyalt szövegrész értelmezéséhez. Elsőként lehetséges, hogy a *Káβapoi* az alanya mindhárom mondatrésznek. Másodszor elképzelhető, hogy a *Káβapoi* csupán az első mondatrész alanya, míg a második és harmadik mondatrésznek a *Toūpκοι*. Harmadikként nem lehetetlen, hogy a *Káβapoi* az első, a *Toūpκοι* a második, és ismét a *Káβapoi* a harmadik mondatrészt alanya. Hozzátette azt is, hogy amennyiben figyelembe vesszük, hogy ez a passzus kifejezetten a magyar–kavar szövetségre

³⁰⁶ Sándor Klára 2014, 84.

³⁰⁷ DAI 1950 cap. 39, 174-175.

³⁰⁸ Németh Gyula 1991, 262; Róna-Tas András 1996, 274.

³⁰⁹ Ligeti Lajos 1986, 360.

³¹⁰ Bollók Ádám 2017, 1327-1330.

vonatkozó információkat tartalmazza, elképzelhető, hogy a kétnyelvűség mindkét népre vonatkoztatható.³¹¹ Saját véleményem szerint Moravcsik ez utóbbi megállapítása fogadható el. Mivel a kavarok tanították meg a türköket a kazár nyelvre, értelmetlen lenne még egyszer megerősíteni, hogy azt (a kazár nyelvet) máig használják maguk a kavarok is. Ezért a kazár nyelv máig tartó használata csak a kavarokra és a türkökre (magyarokra) együttesen vonatkoztatható. A DAI közlése a kavarok és a türkök (magyarok) kétnyelvűségére egyaránt érthető, mégha magyarok közötti kiterjedtsége bizonytalan is.

A nyelvészeti kutatás lényegében nem számol a magyar nyelvre gyakorolt hatással a kavarok nyelve részéről. Róna-Tas András arra figyelmeztetett, hogy a földműveléssel kapcsolatos csuvasos jövevényszavakat aligha vehette át a magyarság a kavaroktól, mert e kifejezések egészen más nyelvészeti hátterre utalnak, és nyelvészeti szempontból is más képet mutatnak.³¹² Már Zichy István is úgy vélte, hogy a magyaroknak a DAI soraiban olvasható kétnyelvűsége aligha állhatott elő egy frissen csatlakozott néptöredék, a kavarok hatására. Konstantin császár talán félreértette informátorait, a magyarok már korábban is beszélhettek egy török nyelvjárást.³¹³ Sándor Klára szerint a magyar–kavar kétnyelvűségről Szűcs Jenő álláspontja lehet a helyes, az egyetlen, amelyet a nyelvcsere, kétnyelvűsége vonatkozó általános nyelvészeti ismeretek támogatnak. Eszerint a magyarok valójában nem a kavarok nyelvét tanulták meg, hanem a DAI szerzője egy sok évszázados török érintkezés nyomán a magyarok körében ismert török nyelvről vélte úgy, hogy az a kavarok eredeti nyelve lehetett. Rétegnyelvként élő török dialektusokról lehet szó, amelyek valódi eredete már rég elhomályosult. Ez Szűcs szerint arra mutat, hogy a normatív nyelvi állapot ebben a korban a hét törzs népének magyar nyelvűsége volt. Sándor szerint csak Szűcs magyarázata nem mond ellent a presztízsvizonyok meghatározó szerepének a kétnyelvűség kialakulásában és fennmaradásában.³¹⁴ Sándor valószínűtlennek tartja, hogy a korai török elemek nem szubsztrátumhatás során, hanem kölcsönszóként kerültek volna a kavarok nyelvéből a magyarba. Nehezen elképzelhetőnek tartja, hogy e zömükben a nomadizmus terminológiájába tartozó szavakat a magyarok csak steppei életük utolsó évtizedeiben ismerték volna csak meg. A frissen csatlakozott, a törzsek rangsorában alul elhelyezkedő kavarok presztízse nem volt elegendő szerinte az átvételekhez szükséges mértékű kulturális hatás gyakorlására az akkor már igen erős magyar törzsszövetség nyelvére.³¹⁵

Vajon a frissen csatlakozott, első törzsekként szereplő kavarok valóban legalul helyezkedtek el a türkök nyolc törzsének rangsorában? Van alapunk megkérdőjelezni a DAI forrásainak ismereteit a magyar–kavar nyelvi viszonyról? A kavaroknak a kutatás első törzsi pozíciójuk alapján régóta segédnépi, a magyaroknak alárendelt szerepet tulajdonít a magyar törzsszövetségben, akiknek támadáskor elől kellett járniuk, meneküléskor pedig fedezni a főerőket. A kavarok első törzsi szerepének azonban bizonytalan az értelmezése. Czegléd Károly szerint a DAI tudósítása a kangar törzsekről arra utal, hogy a kangarok a besenyők állandó vezértörzseit alkották, így már maga a kangar eredet is előkelőséget jelentett a besenyőknél. Ezzel szemben a kavarok csak a magyarok hadifelvonulásaiban jártak elől, az elővéd igen hátrányos, sok véráldozatot kívánó szerepében.³¹⁶ Felmerült azonban az a lehetőség is, hogy a magyar–kavar viszony a besenyő–kangar kapcsolathoz hasonló lehetett.³¹⁷ Tóth Sándor szerint a türkök háborúiban való együtt harcolás a kavarok alárendeltségére utal, ugyanakkor önállóságukat is megőrizték.³¹⁸ Szerinte önálló népnévük és szervezetük a

³¹¹ DAI Commentary 150; Moravcsik Gyula 1988, 46. 33. l.

³¹² Róna-Tas András 1998, 225.

³¹³ Zichy István 1939, 26.

³¹⁴ Sándor Klára 1998, 12.

³¹⁵ Sándor Klára 2014, 83.

³¹⁶ Czegléd Károly 1985a, 305; Vö. Fodor István 99-114; Czegléd Károly 1985b, 273.

³¹⁷ Pl. Vásáry István 2003, 152.

³¹⁸ Tóth Sándor László 1984a, 111-112.

magyaroktól való laza függőségüket igazolja, a türkök és a kavarok két, egymástól független szervezettel rendelkező nép lehetett. Tóth arra is figyelmeztetett, hogy a szintén első törzsként szereplő kangarok esetében „nemes” voltukról, a besenyők között betöltött vezető szerepükről tudunk, így a kavarok esetében sem zárható ki ez a megoldás. Elképzelhető, hogy a DAI 40. fejezetének törzsfőlistáján elsőként szereplő Árpád lett volna az első törzsként szereplő kavarok feje: de a direkt összefüggés nem bizonyítható.³¹⁹ Magam úgy látom, hogy a kavarok 891-es önálló harca Culmite-nál elővéd szerepüket kétségessé teszi.³²⁰ Ugyanakkor a kavarok laza magyar függősége nem látszik bizonyíthatónak. Ugyan a kavarok a kazáriai felkelésben alulmaradva menekültek a türkökhöz (magyarokhoz), a szöveg nem utal magyarok általi alávetésükről, meghódolásukról. Azonban nem pusztán a kavarok voltak legyőzöttek, hanem új társaik, a türkök is nemrég elszenvedett súlyos vereségük miatt kerestek új lakóhelyet, ők is menekültek voltak.³²¹ A kavarok jókor érkezhetek a létszámukban, haderejükben jelentős mértékben megfogyatkozott türkökhöz. Kazárok lévén jelentős hadi potenciáljukhoz komoly steppei presztízs is társult: nem voltak akárcik még menekülteként sem.

A kavarok élen járása a hadban nem csupán a klasszikus segédnépi szerepkör leírása lehet, hanem a nagyfejedelmet³²² kísérő elit haderőé is.³²³ A besenyőknél vezető szerepű kangarok háborúban való élenjárásáról szintén beszélhetünk, hiszen az első kangar–szavartü aszfalü (besenyő–magyar) összecsapás idején a kangarok a besenyő törzsszövetség részét alkották, a DAI mégsem a kangarok és besenyők támadásáról tudósít, hanem csak a kangarok támadásáról. A hadban való élenjárás nem jelent tehát feltétlenül alárendeltséget is, inkább a két fél megegyezésére, szerződésére gondolhatunk.³²⁴ A magyarokra használt *türk* név egy etnikailag vegyes törzsszövetség elnevezése volt, Bölcs Leó az etnikai viszonyokat közelebbről nem ismerhette, a kavarok létezéséről, szerepéről a jelek szerint nem tudott. Róluk talán csak 948 táján szereztek tudomást Bizáncban, ahol a harmadik türk fejedelem, Bulcsú harka, és Árpád dédunokája, Termacsu járt. A magyar nagyfejedelem kavar kísérete révén viselhette a kazár eredetű künde címet, amely a magyarok körében talán nem is volt használatban.³²⁵

A kavarokról megállapítottak alapján valóban arra gondolhatunk, hogy elsősorban az elitre gyakoroltak közvetlen hatást, azzal érintkeztek, a köznép körében használatos, életmódra, gazdálkodásra utaló török jövevényszavaink átadói aligha lehettek, az állami élet, a hadviselés terminológiájában annál inkább várhatóak jelenlétük nyomai. A nyelvészeti kutatás is bizonyosra veszi, hogy az asszimilált kavarok egykori nyelvükből egy ideig még megőriztek szavakat, ám biztos, hogy itt nem a kései ősmagyar kor török kölcsönszavainak összességéről vagy többségéről van szó.³²⁶ Az állami élet 10. századi magyar terminológiájában és uralomfelfogásában komoly kazár hatás mutatható ki. Árpád pajzsra emelése azt jelképezte, hogy az első magyar fejedelem a kazár kagán törvénye (törü) alatt álló fejedelem, a kazár hierarchia harmadik tagja, künde lett.³²⁷ Zimonyi István a magyar fejedelmeknek a DAI szövegében és a türk kagánoknak a türk rovásfeliratokban olvasható jellemzőit, illetve az

³¹⁹ Tóth Sándor László 1984a, 108-109; Tóth Sándor László 2015, 336-338; vö. Uhrman Iván 2003, 280-287.

³²⁰ Itt említendő meg Szántó Richárd jól alátámasztott álláspontja, amely a magyar és kavar támadás utólagos, téves rögzítését valószínűsíti, a helyes időpont 881 helyett 891 augusztusa lehet. Szántó Richárd 2018, 281.

³²¹ A fentiek miatt nem tartom relevánsnak a felkelők súlyos vereségének tényét. Vö. Kordé Zoltán 2019, 47.

³²² Uhrman Iván szintén számol a kavarok kiemelt szerepével a magyar törzsszövetségben. A DAI 40. fejezetének szövegét úgy értelmezi, hogy a türkökkel közösen a besenyők földjén megtelepülő kavarokra vonatkoztatható a fejezet következő mondatában leírt, Árpád fia, Liüntika által a dunai Bulgáriába vezetett hadjárat végrehajtása. Ez azt jelenti szerinte, hogy ekkor a kavarok az Árpád dinasztia közvetlen irányítása alatt álltak, jóllehet ezt a kavarok segédnépi szerepét elfogadva valószínűsíti. Uhrman Iván 1987-1988, 215-216.

³²³ Tóth Sándor László 1984a, 99, 105-108; Uő. 2015, 335-338.

³²⁴ Kordé Zoltán 2019, 48 szerint „...a csatlakozás valószínűleg politikai megegyezés alapján jött létre, ami előnyös volt mind a két fél számára.” Ezzel a megállapítással maradéktalanul egyetérthetünk.

³²⁵ Tóth Sándor László 2015, 328-329: szintén felveti a *künde*–*kündü* címnek a kavar fejedelemhez kötődését.

³²⁶ Sándor Klára 1998, 14.

³²⁷ Tóth Sándor László 1998, 146-147.

uralomfelfogást jellemző kifejezéseket hasonlítja össze, amelyek értelmileg jól megfeleltethetők egymásnak. A DAI görög *συμμαχέω, συμμαχία* kifejezése a türk *eşig küçüg ber* 'katonai szolgálat az uralkodónak' kifejezés egyenértékűje. A DAI görög *φρόνησις* 'bölcesség' és *βουλή* 'megfontoltság, jó tanácsadó' a török *bilgā* 'bölc; tanácsadó' kifejezéssel egyeztethető, az *ἀνδρεία* 'vitézség' jelentése a török *alp* és *ärdäm* szavakkal egyeztethető. A *τὸ τῆς ἀνδρείας αὐτοῦ περιφημον* 'vitéztségének nagy híre' kifejezés a türk *alpī ärdämi anta külädi* kifejezésnek, a *τὸ τοῦ γένους περιφανές* 'nemzetsége/népe fénye' kifejezés pedig a türk *bodun atī küsü* kifejezés megfelelője. Az Árpád fejedelemmé tételénél használt *ἔθος* 'szokás' és a *ζάκανον* 'törvény' a türk feliratok *törü* 'íratlan, szokáson alapuló törvény' kifejezés megfelelője.³²⁸ A DAI-nak a magyar fejedelmekre és az ótörök rovásfeliratoknak a türk fejedelmekre vonatkozó jelzőit összehasonlítva megállapítja, hogy „A magyar nyelv honfoglalás előtti jövevényszavai tehát megerősítik azt a feltevést, miszerint a magyarság politikai szervezete a kazár birodalom mintáit követte, s mint Constantinus is megállapítja, a magyarság a kazár birodalom integráns részét képezte, ezáltal természetesen hasonlítható a türk birodalom politikai rendszerével. Így tehát valószínűsíthető, hogy a fent párhuzamba állított kifejezések mögött ugyanaz az intézményrendszer állt, és a magyarság előkelői még a 10. század közepén is ebben a kategóriarendszerben gondolkodhattak.”³²⁹

Az egyetlen forrásból (DAI) ismert kazár-magyar együttélés és együtttharcolás forrásunk által megadott igen rövid, három éves időtartamát nincsen alapunk megkérdőjelezni,³³⁰ a rövid együttélés a kazárokkal viszont aligha magyaráz ilyen komoly intézményrendszerbeli és szemléletbeli azonosságot. Sokkal inkább gondolhatunk a kavarokra, akikkel a dokumentált együttélés és együtttharcolás évtizedeken keresztül folyamatosan működött és formálódott. A magyar fejedelemválasztás és a kavarokkal közös Atelkuzu-be költözés a DAI alapján időben egyidejű, egymással szoros összefüggésben bekövetkezett esemény lehetett. A magyarok jelentőségének megnövekedését a jelentős katonai erejű kavarok belépése eredményezhette, a *künde* cím, amelyet a magyarok fejedelme ekkor elnyerhetett, kazár címként leginkább valószínű módon a kavarok révén juthatott el a magyarokhoz.³³¹ A legkézenfekvőbb arra gondolni, hogy a vonatkozó török kifejezések is a kavarok révén jutottak el a magyarokhoz.³³² A vizsgált kifejezések nyilvánvaló módon presztízsszavak, a magyarok a kazár uralomfelfogás kategóriarendszerét annak kiemelkedő steppei presztízse miatt alkalmazhatták saját intézményrendszerükben. A közvetlen átadó kavarok helyzete aligha lehetett tehát alárendelt a létrejövő magyar nomád államban.

A török–magyar viszonyrendszerben ez esetben a kavarok lehetnek azok, akiknek helyzetét bizonyos mértékben az angolszászokkal együtt élt normannokéhoz hasonlíthatjuk. Jóllehet a kavarok kétségkívül sohasem gyakorolhattak politikai-katonai hatalmat a magyarok fellett, helyzetük a normann hódítás utáni évszázadokban kialakult normann–angolszász

³²⁸ Zimonyi István 2012b, 40–44.

³²⁹ Zimonyi István 2012b, 46.

³³⁰ A három éves időtartam szükségyszerűen téves mivolta a Németh Gyula óta nyelvtörténeti alapon (sic!) 2–300 éves időtartamra tett török–magyar együttélés hipotézisének ismeretében merülhetett fel, Deér József 300, Moravcsik Gyula 200, míg Josef Marquart mindössze 20 évre javasolta emendálni a betűvel *τρεις* kiírt időtartamot. Moravcsik Gyula 1988, 46. A különféle tudományágak módszertanával megállapított időtartamok ilyen fajta egyeztetése, egy konkrét adat javítása hipotetikus becslések alapján úgy, hogy a két információ lehetséges kapcsolatára, összehasonlíthatóságára semmilyen támpont nem áll rendelkezésre, nyilvánvalóan nem megalapozott eljárás, erre további hipotéziseket felépíteni nem érdemes.

³³¹ Újabb elemzés a magyar *künde*–*kende* cím kazár eredetének bizonytalanságára hívja fel a figyelmet, felveti az átadás esetleges ellenkező irányát, illetve a cím mongol párhuzamait is bemutatja: B. Szabó János–Sudár Balázs 2019, 955–962. A magyar–kazár kapcsolat szempontjából igen fontos probléma további vizsgálatot igényel.

³³² A magyar *künde* címmel lényegében egy időben, 880–891 között feltűnik e méltóságnév egy kazár származású Abbaszida hadvezér személynevében. Ishāq ibn Kundāḡīq/Kundāḡ al-Hazarī egy Kundāḡīq/Kundāḡ személy- vagy méltóságnévet viselő kazár előkelő fia lehetett, így e cím használata a 9. század második felében Kazáriában valószínűsíthetőnek látszik. Zimonyi István 2005, 93; Juhász Péter 2016d, 191.

viszonyhoz hasonlíthatott, a Magyar Fejedelemség vezető rétegét a magyar elit és a hozzá csatlakozott kavar előkelők együtt alkothatták. A normannok kezdeti politikai-katonai túlsúlyának helyét az európai kultúra fősodrába illeszkedő francia nyelvük és kultúrájuk biztosította presztízszük vette át, a kavarok katonai és kulturális téren bírhattak jelentőséggel a magyar–kavar törzsszövetségben. Nyelvükből a magyarság vezető rétegeiben használt magyar nyelvváltozatba került elemek az alacsonyabb rétegek magyar nyelvébe is átkerülhettek, ezeket a politikai és jogi terminológia körében joggal kereshetjük.

A feljebb bemutatott angolszász-normann együttélés kézenfekvő párhuzamként kínálkozik ugyan egy magasabb presztízszű nép asszimilációjára az általa meghódított, alacsonyabb pozícióba került etnikum által, a török–magyar érintkezés modelljeként, a kavarok esetén kívül, mégsem vehető számításba. Míg a normannok a szigetországban további népi-nyelvi utánpótlásban nem részesülhettek, a széles kelet-európai síkságon nem volt akadály a magyar népalakulásban részt vett törökökhöz további csoportok csatlakozásának. A normannok angliai beköltözése nem vezetett tömeges kétnyelvűséghez, nyelvi-kulturális befolyásuk ugyanakkor a kultúra számos francia kifejezésének angliai elterjedéséhez vezetett. Befolyásuk hirtelen megszakadása is egyedi jelenség, az elit kétnyelvű, városi rétege fizikailag szűnt meg létezni. A normannok esete ugyanakkor a létszamarányok és a földrajzi elszigeteltség fontos szerepére hívja fel a figyelmet. Mint láttuk, a magyar nyelvben mára, de nagy valószínűséggel már a nyelvemlékes korban is a szlávnál vagy a németnél jóval kevesebb török kölcsönszó mutatkozik, arányuk csökkenése a magyar–török érintkezés előbbieknél jóval régebbi időre tehető megszakadásával magyarázható. A normannok esetében az átadó népesség hagyta el korábbi lakóhelyét, és költözött új környezetbe, esetünkben viszont az átvevő magyarok és az átadó törökök (kavarok) két esetben is együtt költöztek új lakóhelyre, azonban új hazáikban mindkét esetben vélhetően mindkettejüknek alárendelt török (török–szláv kétnyelvű) lakosságot találhattak. A társadalmi-nyelvi viszonyok tehát az angliai esetnél sokkalta összetettebbek lehettek.

7. Nomád vagy nem nomád? Az írott források tanúsága

A török–magyar érintkezésben, amint feljebb láttuk, az érintkező népségek életmódja és annak az érintkezés következtében beálló változásai igen fontos szereppel bírnak. Írott forrásaink zöme nomádnak mondja a honfoglaló magyarságot, vagy leírásuk erre enged következtetni. A magyarság nomadizmusát vitató állásfoglalások nyelvtörténeti és régészeti alapon, elődeinknek több évszázados szimbiozist valószínűsítve a kelet-európai letelepült török népekkel, érveltek a korabeli magyarság azokhoz hasonló életmódja mellett.³³³ Az 1990-es évek végén a honfoglalás-kori magyarság életmódjáról lefolyt vita az életmódváltás kezdetéről szólt, arról, hogy az Etelközben vagy a Kárpát-medencében, a 9. vagy a 10. században, vagy annak a végén következhetett-e be. A vita a különböző tudományágak forrásanyagát igen széles körű meritéssel tekintette át, végeredményeként pedig megállapítható, hogy a 10. századi magyarság gazdálkodása már eléggé komplex lehetett. Ugyanakkor a vita határozottan felhívta a figyelmet a földművelés vagy a kert- és szőlőkultúra térnyerésének kezdeti körüli bizonytalanságra éppúgy, mint a Kárpát-medencében talált lakossággal kialakult együttélés vizsgálatának fontosságára.³³⁴ A következőkben a bizonyosan a 9–10. századi magyarságra vonatkozó forrásadatokat tárgyalom, a kutatás által életmódjuk vizsgálatába bevont, közvetett módon elődeinkre vonatkoztatható adatokat külön fejezetekben vizsgálok. Ilyen a kelet-európai és kárpát-medencei letelepült népesség 8–9. századi életmódja, a magyarság kapcsolata a Szaltovó-majackoje-i régészeti kultúrával, illetve a kazár-magyar érintkezés problémája.

³³³ Az álláspontokra l. részletesen Juhász Péter 2017b, 237–242.

³³⁴ A vita bemutatására l. Juhász Péter 2017b, 238–242.

Releváns 9–10. századi írott forrásaink mozgó, harcos életmódú magyarságról szólnak. Nomád jellegű életmódra különösen nagy kiterjedésű füves országuk hangsúlyozása, és a vegetáció utáni vándorlásuk utal, hiszen ezt csak az egész nép végezheti. A változó helyű téli szállásként szolgáló folyópart, a lakóhelynek a folyókról való elnevezése és a szállások szétszórtsága szintén erre utal. A többi jellemző, a sátorban lakás, a vagyontárgyak jellege, a gyermekkortól kezdődő harcra nevelés, a hadviselés és a lovak tartásának célja, módja, a kereskedelem tárgyai és az emberi jellemzők ugyan nomádokra utalnak, de nem dönthető el, hogy a népesség mekkora részére vonatkoznak. Kétségtelen a földművelés létezése, de annak aránya a magyarok gazdálkodásában bizonytalan, holott éppen az egyes gazdálkodási ágak súlya és fejlettsége határozza meg az életmód jellegét.³³⁵ A 10. századi magyarok életmódjára vonatkozó konkrét információk mellett a „kalandozó” hadjáratokról rendelkezésre álló ismereteink szintén a gazdaság számára szükséges anyagi források zsákmányolás útján történő megszerzésére és az ahhoz szükséges humán erőforrások erőszakos „importjára” utalnak. A magyarok évről évre ismétlődő hadjárataikon igen értékes és nagy mennyiségű zsákmányt ejtettek, különösen az egyházaktól. Forrásaink a 899–900-as itáliai, a 906. évi szászországi, a 909. évi svábföldi, a 910. évi bajorországi, a 911. évi Rajna-vidéki, a 919-es szászországi, a 924-es itáliai hadjáratokon történt nagyarányú zsákmányszerzésről szólnak. 926-ban Sankt Gallen-i tartózkodásuk során szerzett zsákmányról igen részletes leírásunk van, de 935-ben és máskor is Burgundiában, 937-ben Verzy-ben, és Itáliában, 947-ben megint az utóbbi helyen, 954-ben Worms-ban, majd Moortzel-ben, Hainaut-ban, 954-ben Lobbes-ban, és Cambrai-nál, végül 959-ben Thrákiában is nagyszabású zsákmányolás folyt.³³⁶ Számos 10. századi hadjáraton a magyarokat vereség vagy súlyos veszteség a hazafelé vezető úton érte, amikor a zsákmány és a rabok hátráltatták őket a gyors mozgásban. Az egykorú adatok szerint a nomadizmussal lassan felhagyó 16. századi krími tatárok szintén sokszor jártak így.³³⁷ A mozgó, harcos életmód a magyaroknál éppúgy nomadizmusukra utal, mint a besenyők, kimekek és oguzok esetében.³³⁸

A magyarok nomadizmusát állító forrásaink tájékozottsága, illetve a nomadizmus fogalmának korabeli jelentése a korabeli magyarság életmódjának kulcskérdése. A szerzők ismereteinek forrásai néha tetten érhetők. Ibn Ḥayyān „Mástól kivonatolók könyve” c. munkájában a magyarokat jól ismerőkre hivatkozott, adatai tehát másodkézből valók, ám tanítványa, Al-Bakrī elárulja, hogy információit a magyarokról a szintén andalúziai Ibrāhīm ibn Yaqūb-tól szerezte, aki zsidó kereskedőként Prágában is járt. Hasday Ibn Šaprūt zsidó származású andalúziai muszlim miniszternek József kazár királlyal való levelezéséből derül ki, hogy *Hungarīn* országában is éltek zsidók, akik a csehországi zsidókkal is gyakran érintkeztek. A *rādānīya* nevű zsidó kalmárok arabul, perzsául, rūmi, franġī, andalusī és saqlabī nyelven is beszéltek, az általuk gyűjtött ismeretek így módon az érintettekkel való közvetlen értekezésből származhatnak. E muszlim szerzők hírei tehát végeredményben hiteles forrásoknak tekinthetők, még ha az életmód és a társadalmi viszonyok szempontjából nem eléggé részletesek is.³³⁹

Muszlim forrásaink értelmezését sokszor nehezíti kronológiai szerkezetük, és etnikai meghatározásaik bizonytalansága, ami forrásaik sokszor önkényes összeillesztéséből adódik. Kmoskó Mihály úgy vélekedett, hogy al-Ġayhānī általa rekonstruált eredeti szövege világosan két részre osztható. A szöveg első részében a magyarok sátrairól, a fű növekedése szerinti vándorlásáról van szó, a szlávok elleni portyákról, akik tehát nem közöttük élnek. Utána viszont az szerepel, hogy a magyarok országának földje nedves, sok szántóföldjük van, és a szlávokat

³³⁵ A forrásokra l. Juhász Péter 2017b, 242–243.

³³⁶ Kristó Gyula 1980, 78–80, 336–339.

³³⁷ B. Szabó János 2004, 131–132.

³³⁸ Zimonyi István 2005, 122–123, 131: A muszlim szerzők tipikusan nomád népnek tartják az ujugrokat (tokuzoguz), kirgizeket, kimekeket, oguzokat, besenyőket.

³³⁹ Ibn Ḥayyān, Al-Bakrī: MEH 257. Zimonyi István 2005, 22. Kmoskó Mihály 2000, 242, 108. l. még Róna-Tas András 2001, 7–27. 18–25. Ibn Ḥordābeh. Kmoskó Mihály 1997, 121.

adóztatják, tehát alávetették őket maguknak. Kmoskó szerint a két szövegrész nem vonatkozhat ugyanarra a helyre és időszakra. A magyaroknak a szövegben szereplő két folyóját a Tiszával és a Dunával azonosította, mert a magyarság al-Ġayhānī munkájának megírásakor, 920 körül már a Kárpát-medencében élt.³⁴⁰ A szöveg hagyományt fenntartó szerzők közül a nedves talaj csak a 10. századi Ibn Rusta és a 11. századi Gardīzī szövegében,³⁴¹ a szántóföldek pedig kizárólag Ibn Rusta és a 11–12. századi al-Marwazī szövegében kerülnek említésre.³⁴² Az Ibn Hordādbeh, Ibn Rusta és al-Ġayhānī szövegeit, utóbbit akár több változatban is, használó al-Bakrī kizárólag a nomád életmódról ír a magyarok kapcsán.³⁴³ Más helyen Gardīzī³⁴⁴ is kifejezetten tágas, füves pusztaként határozza meg a magyarok lakóhelyét.³⁴⁵ Vajon mi magyarázhatja, hogy al-Ġayhānī szövegének csupán két fenntartója, Ibn Rusta és a sokkal későbbi al-Marwazī tud a magyarok szántóföldjeiről? Ibn Rustának, a legkorábbi Ġayhānī-kompilátornak a magyaroknak a fű növést követő, mozgó életmódjáról és szántóföldjeiről egyaránt beszámoló szövege ily módon lehet forrásának két, különböző időpontban keletkezett változatát kritika nélkül kombináló összeállítás.³⁴⁶ Ez esetben forrásának a magyar honfoglalást akár csak néhány évvel követő első redakciója még csak a magyarság kelet-európai nomád jellegű életmódját mutathatta be, a 920 körüli második változatban viszont már a földművelésnek az új hazában megnőtt súlyának megfelelő kiegészítéseket is tett.³⁴⁷ De lehet egyidőben létező gazdálkodási módok leírása is, ez esetben viszont kétségtelen, hogy itt a klasszikus nomád földművelésre gondolhatunk, letelepült vagy részben megállapodott,

³⁴⁰ Kmoskó Mihály 1997, 208. Zimonyi István 2005, 197.

³⁴¹ Zimonyi István 2005, 20–22, 225.

³⁴² Zimonyi István 2005, 25, 227.

³⁴³ Zimonyi István 2005, 23, 107.

³⁴⁴ Kmoskó Gardīzī Zayn al-Akbār könyve forrásaként Gayhani mellett Ibn Hordadbeh Kitāb al-masālik wa-l-mamālik c. munkáját jelölte meg, ezeken felül pedig ismeretlen források, akár a szerző 11. századi személyes értesülései. Kmoskó Mihály 1927, 158–164.

³⁴⁵ Zimonyi István 2005, 107; Kmoskó Mihály fordítása: „Van egy pusztaságuk, amely csupa fű és tágas hely.” illetve „A magyarok tartománya csupa fa és láp és földje nedves.” Kmoskó Mihály 1927, 165–166. Vladimir Minorsky pedig „They possess a wide plain all covered with grass.” „The country of the Majgharī is all trees and marshes (ābgīr ‘lakes’?) and the soil is damp.” fordítást ad. Minorsky, Vladimir 1937, 320–321.

³⁴⁶ Gardīzī, aki nem szól a magyarok szántóföldjeiről, füves pusztáik (Kuun fordításában szénatermő és termékeny helyekben bővelkedő lapályok) mellett a nászajándék kapcsán jellegzetesen nomád vagyontárgyakat, prémekeket, ruhaszöveteket, marhákat, pénzt, bútorokat sorol fel. MHK 168–173. Gardīzī leírása ily módon logikailag egységes, nem tartalmaz látszólag sem ellentmondást. A magyarok házassági szokásai kapcsán nomád vagyontárgyak felsorolására Gardīzīnél már Váczy figyelmeztetett: „Gardīzītől megtudjuk, hogy mit tartott a nomád pásztor a legfőbb értéknek. Ezek mind könnyen mozgatható javak: állat, arany-ezüst holmi, prém, brokát, háztartási tárgyak.”, a Nagyobbik Gellért legendában Ajtony vagyonának és a püspöknek hozott ajándékok ugyanilyen jellegével együtt. Váczy Péter 1958, 299, 311–312. Váczy ugyanakkor V. Minorsky Gardīzī fordítása „The country of the Majgharī is all trees and marshes and the soil is damp.” alapján szögezi le, hogy a magyarok az erdős steppen élhettek, Gardīzī csak felületességből hagyhatta ki, a sok vetésükről szóló, a szövegbe logikusan illő, Ġayhānī eredeti munkájában szerinte szükségképpen szereplő adatot. Váczy Péter 1958, 302. Váczy úgy vélte, hogy a magyarok 9. századi földművelése túlléphette a száraz steppe klasszikus nomád földművelésének méreteit és jellegét, mert még az arab kereskedőknek is feltűnő módon össze tudták kötni a legeltető pásztorkodást a növények termesztésével. Váczy érdekes módon mégis a nomadizmus hosszú jelenlétével számolt, hiszen Freisingi Ottó 12. század közepi beszámolóját a magyarok nyári és őszi sátrakban lakásáról a legeltető pásztorkodás korabeli jelentőségével, vagyis a falvak nyári-őszi elhagyásával magyarázza. Váczy a magyar 'eke' szót a török āk- 'vetni' jelentésű igével kapcsolja össze, amelynek csuvas aga változata a tavaszi vetést is jelenti. Ebből szerinte arra következtethetünk, hogy a kelet-európai korabeli törökökhöz hasonlóan a magyarok is tavasszal szánhattak, hogy mielőbb elkezdhesék a nyár-őszi nomád pásztorkodást. A magyar tarló, török tarıylay 'a legelőből kihalított, felszántott, bevetett és elsímitott föld' illetve a vele összefüggő dara, török taray szó 'mag, gabonaféle' illetve 'köles' jelentése alapján is nomád pásztorkodás mezőgazdálkodását rekonstruálja, ide vonva török eredetű sarló, boglya, szérű, gyűrű, szór, teknő, kölyű, az alán verem, illetve török eredetű árok, vályú szavainkat is. Váczy Péter 1958, 303–306.

³⁴⁷ Al-Ġayhānī munkája két redakcióban, a 10. század első évtizedében elkészült és annak 922 utáni átdolgozott változatában létezett. Zimonyi István 2005, 19. Vö. Göckenjan, Hansgerd–Zimonyi, István 2001, 36–42; Ibn Rustára, Gardīzīre és al-Bakrīra l. még Kuun Géza, in: MHK 146–150.

félnomád életvitel a rövid beszámolóból nem rekonstruálható.³⁴⁸ Al-Marwazī művének turkokra, köztük a magyarokra vonatkozó részének forrása szintén al-Ġayhānī lehetett.³⁴⁹

Az andalúziai arab történetírás talán legnagyobb képviselője, Ibn Ḥayyān korábbi források alapján a 11. században készült al-Muqtabis című műve a 942-es andalúziai magyar expedíció leírása részeként adja tudtunkra a turkokról (magyarokról), hogy „...szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken.”³⁵⁰ A sokat vitatott szövegrészlet legalábbis mozgó életmódra utal, jóllehet életmódjukat pontosabban nem írja le.

Al-Mas‘ūdī 947-ben elkészült beszámolója szerint: „A kazárok és alánok szomszédságában, köztük s a Nyugat között elterülő vidékeken négy török nemzet van, akik leszármazásukat egyetlen őstől eredeztetik. Ezek részben nomádok, részben földművesek...” Neveik: y.ġ.nī., baġġird, baġanāk, nūkarda. „Királyaik nomádok.”³⁵¹ Bár a y.ġ.nī. és baġanāk néven szereplő besenyők még nomád életmódúak lehettek ebben az időben, hiszen alig fél évszázada érkeztek Nyugat-Ázsia száraz steppjeiről, a magyarok pedig már egy évszázada a Volgától nyugatra éltek, így életmódjuk változásnak indulása is valószínűsíthető, ám két néven történő említésük az új lakóhelyükön uralmuk alá került idegen csoportokkal is magyarázható.³⁵² Királyaik nomadizmusa talán a vezető rétegek konzervatívabb életmódjára utalhat. A DAI igen hasonló híradása szerint „az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak.”³⁵³ Híre a 7. század eleji avarok lakóhelyén a 10. században élő magyarok életmódjáról magától értetődő, közismert tényként szerepel. Maga a „nomád” jelző csak itt fordul elő a műben, aligha tekinthetjük toposznak.³⁵⁴ Forrásunk értelmezése azonban bizonytalan, mert az eredeti szöveg szerkezete és tagolása alapján nem csak a magyarok, hanem a Hérakleios császár (610–641) korabeli avarok nomadizmusára is gondolhatunk.³⁵⁵

Több forrásunk utal a magyarok szántóföldjeire és földművelésére is. Ezek azonban a nomád életmódnak mindenkor részét képezték, így félnomadizmusra vagy letelepült életmódra önmagukban nem utalnak. Az Altáj térségében élő nomádok már igen régóta ismerték és alkalmazták a földművelés technológiáját. A steppei mezőgazdaság a bronz- és vaskorban virágzott, de az utána bekövetkezett klímaváltozással, a pásztorkodó nomadizmus dominanciája idején sem szűnt meg. Már a Xiongnu-k is nagyszámú letelepült közösséget vetettek politikai ellenőrzésük alá (Tarim-medence, Észak-Kína, Mandzsúria).³⁵⁶ A két gazdálkodási ágazat folyamatosan együtt élt, a Xiongnu temetők és a mezőgazdasági települések egy időben, egymás mellett léteztek, utóbbiak a nomádokat élelmiszerral és edényekkel látták el. Észak-Mongólia és Dél-Szibéria területén a türk és az ujjur korszakban egyaránt létezett mező- és kertgazdálkodás (búza, köles, bab termesztés).³⁵⁷ A korabeli nomádok a folyók közelében kapával vagy faekével feltört földet kézzel porhanyósítva vetették el a magokat. A nyári nomadizálásról visszatérve, ősszel, sokszor kézzel tépkedve aratták le a termést, sarló nélkül, lovakkal vagy ökrökkel tapostatták, lapáttal szórva tisztították a szemeket. A mezőgazdaság fejlődése összefüggött az állandó települések kialakulásával, Észak-Mongóliában, Dél-Szibériában, az Ili-régióban és a Tarim-medencében erősített Xiongnu települések jöttek létre,

³⁴⁸ Ibn Rusta és a kapcsolódó szerzők kézirati hagyományának problémáira l. Ormos István 2005, 738-743.

³⁴⁹ Minorsky nyomán Zimonyi István 2005, 25; Vö. Göckenjan, Hansgerd–Zimonyi, István 2001, 45.

³⁵⁰ Elter István 2009, 88.

³⁵¹ Kmoskó Mihály 2000, 182-183: a négy népvét Marquart nyomán kettőnek tekintik, az első és a harmadikat besenyőnek, a második és negyediket magyarnak értelmezik.

³⁵² Az '[O]nūkurda' alak az onogur népnév török eredetijével látszik azonosnak.

³⁵³ HKÍF 116.

³⁵⁴ Kristó Gyula 1982, 463-464.

³⁵⁵ Olajos Terézia 1995, 47-50; Vö. Tóth Sándor László 2015, 420-421.

³⁵⁶ Di Cosmo, Nicola 1994, 1094.

³⁵⁷ Di Cosmo, Nicola 1994, 1096-1099.

kézműves és távolsági kereskedelmi központokként. A bronzkori eredetű mezőgazdaság a Minuszinszki-medencében is fennmaradt.³⁵⁸ A mongóliai Khalkha és Szelenga folyóknál élt nomádoknál a gazdagabb családok a szegényebb törzstagokkal felügyeltették gazdaságukat és növényeiket, amíg ők nagytávolságú nomadizálást folytattak. Tavaszi búzát, zabot, kölest termeltek a rövid vegetációs időszakban.³⁵⁹ A pontusi steppén a szkíta- és a szarmata-korban is létezett a komplex gazdálkodás, bár bizonytalan, hogy a meghódított őslakosság vagy a hódítók gyakorolták-e azt.³⁶⁰ Szántóföldek és földművelés létezése a honfoglaló magyarság esetében sem bizonyítja félnomád vagy akár letelepült életmódját, az nomád életmódjuk fontos kiegészítője lehetett.

Róna-Tas András szerint a magyarság egyes csoportjai nomadizáltak csak, míg mások továbbra is komplex gazdálkodást folytattak. Ez magyarázza szerinte számos finnugor- és ugor-kori nem nomád életmódra utaló kifejezésünk fennmaradását (pl. falu, ház).³⁶¹ Korábban már Bartha Antal is felvetette, hogy egyes magyar néprészek az egyik, mások a másik gazdálkodási módot részesítették előnyben.³⁶² Kutatóink tehát úgy vélik, hogy elődeink egy évezreden át lovas vagy lovas nomád életmódúak lehettek, egészen a honfoglalás időszakáig, de a komplex gazdálkodás számos eleme is létezett körükben, illetőleg ezek aránya folyamatosan változott. Mint láttuk, Eurázsia nomádjai életmódjának mindig szerves kiegészítő részét alkotta az egyszerűbb mezőgazdasági tevékenység, ugyanakkor a földművelés török eredetű magyar terminológiáját a kelet-európai letelepült török népek gazdálkodásához hasonlítja a kutatás, akik gazdálkodásában a vezető szerep már a kert- és szőlőművelést is magában foglaló, fejlett földművelésnek jutott. Kérdéses tehát, hogy elődeink gazdálkodásában mely időszakban erősödhetett meg oly mértékben a földművelés jelentősége, hogy annak török terminológiáját a máig fennmaradt teljességében kölcsönöznie vált szükségessé. Kérdéses falu és ház kifejezéseinknek korabeli pontos jelentése is. A feljebb idézett mongóliai gyakorlat a szegényebb törzstagoknak a szántóföldek melletti folyamatos tartózkodásáról elképzelhető a honfoglalás előtti magyarság esetében is, így a tárgyalt két kifejezés azoknak, a nomád jurtánál talán állandóbb lakóhelyeire is vonatkozhatott.

A magyarok „kalandozó”, valójában zsákmányszerző hadjáratai vitán felül egy klasszikus nomád elit igényeit jelezhetik, a kényszerű szállásterület-váltás önmagában aligha válthatta ki a nomád tendenciák felerősödését. Igen figyelemre méltó jelenség, hogy a honfoglaló magyarság lovas felszerelése (kengyel, lószerszámveretek), fegyverzete (szablya) nem a szaltovóival, hanem a besenyőkével mutat hasonlóságot. A tipológiai rokonság korfüggő és kulturális jelenség, a 10. századi magyaroknál általában is ritkák a 9. századi kelet-európai eredetű tárgyak.³⁶³ A jelenség oka lehet a két nép (magyarok és besenyők) egykorú, közvetlenül egymást követő bevándorlása a Volgán túlról a térségbe és egyaránt nomád jellegű kultúrájuk.³⁶⁴ Egyet kell értenem tehát azzal a nézettel, mely szerint a magyarság körében a honfoglalást megelőző évtizedekben a mozgékony, lovas, zsákmányszerző háborúkat foglalkozásszerűen űző életmód erősödött meg. A mezőgazdaság jelentőségének megnövekedése, a vonatkozó török terminológia átvétele más történelmi környezetben kereshető.

A Ricardus-jelentésnek a keleti magyarok életmódjáról szóló rövid, de igen fontos részlete szerint a volgai magyarok „...földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek és igen bátrak a harcban.” A keleti magyarok jelentős katonai erejére utal, hogy a tatárok tizennégy évi harc

³⁵⁸ Di Cosmo, Nicola 1994, 1100-1109.

³⁵⁹ Di Cosmo, Nicola 1994, 1094.

³⁶⁰ Di Cosmo, Nicola 1994, 1110-1112.

³⁶¹ Róna-Tas András 1980, 328.

³⁶² Bartha Antal 1984, 541.

³⁶³ Bálint Csanád 1994, 44-45.

³⁶⁴ A besenyők és magyarok vándorlására l. Juhász Péter 2016e.

után tudták csak legyőzni őket, „...barátokká és fegyvertársakká fogadták őket”.³⁶⁵ A honfoglaló magyarság nomadizmusa szempontjából nagyon fontos Szűcs Jenő észrevétele arról, hogy a volgai magyarok társadalma Julianus tanúsága szerint jellegzetesen lovas nomád volt (nem ismerik a földművelést, táplálékuk a lóhús és lótej, sok lovuk és fegyverük van, elszántak a harcban). Szűcs kizárja, hogy ez az életmód utólagosan, volgai bulgár vagy kipsak-török behatásra alakult volna ki a volgai magyaroknál, hiszen a tőlük elszármazó magyarság elvándorlása csak a kialakult nomád viszonyok között képzelhető el, tehát a leírás az elválás időszakának jellemző életmódját tükrözheti.³⁶⁶ A nomád életmód kialakulása valóban aligha lehet utólagos folyamat a volgai magyaroknál, hiszen a szomszédos volgai bulgárok már régóta félnomádok voltak, falvakban, városokban éltek, földet műveltek. A volgai bulgárok vetéseiről és szántóföldjeiről Ibn Rusta és Gardīzī egyaránt szól, ugyanakkor előbbi szerint mocsaras és sűrű erdővel borított helyen élnek, utóbbi pedig vándorló életmódjukat is említi. Ligeti szerint ez az ellentmondás magyarázhatja, hogy sem Gombocz, sem Németh nem hivatkozott a volgai bulgárok földművelésére ide kapcsolódó csuvasos török eredetű szavaink magyarázatakor.³⁶⁷ A kipsakokkal legfeljebb a jóval keletebbre élő baskírok érintkezhettek, a Volga mellett megtalált keleti magyarok huzamosabban aligha. A gyanú, hogy elődeink életmódváltása csak a honfoglalás után indult meg érdemben, a volgai magyarok nomád életmódját olvasva megerősödik. A keleten maradt, szemlátomást jelentős számú magyar néprész, kevésbé a magyar honfoglalást megelőzően elszakadva nyugatra költözött társaitól, még négyszáz esztendővel később is nomád volt. Julianus adatai kétségtelenül hitelt érdemlőek, szemléletes leírása a keleti magyarok életmódjáról teljes mértékben megfelel mindannak, amit a 10. századi magyar hadjáratokról a latin források feljegyeztek. Ilyen a vérívás, a nagyszámú ló magukkal vitele, a harci elszántság, felfegyverzetség.³⁶⁸ A nomadizmus ilyen hosszú idejű, négy évszázados fennmaradása a keleti magyaroknál a nomadizmus jelentőségére a 9–10. századi magyarság körében is fontos közvetett bizonyíték.³⁶⁹

A félnomád életmód klasszikus kialakulási helyszínein vándorló, nomád és letelepült közösségek szimbiózisának eredményeképpen alakult ki. Így például a kelet-európai steppére, majd a Kárpát-medencébe már letelepült helyi lakosság közé költözött kunok 11. századi megjelenésüket követően mintegy másfél-két évszázad alatt váltak félnomáddá, a következő ötven–száz évben pedig letelepültté. Összességében két-háromszáz éves folyamatról van tehát szó.³⁷⁰ A magyarok keltezhető írott forrásaink és a régészeti adatok (Szubbotci-horizont) szerint azonban mindössze fél évszázadot tartózkodhattak Kelet-Európában.³⁷¹ Hadjárataik célja és hadviselésük módja megegyezett a nomád besenyőkével, amint azt al-Mas‘ūdī (934) megörökítette. A besenyő támadásra bekövetkezett gyors helyváltoztatást, szállásterületük áthelyezését, a honfoglalást, és a 10. századi aktív, nagy távolságú zsákmányszerző hadviselést a lovas nomádokéhoz hasonló szervezettségük és harcmodoruk tette lehetővé. Ugyanakkor komolyan kell venni azt a figyelmeztetést, hogy a nomadizmusnak több formája is lehetséges, például a beduinoknál négyféle formája volt, az egyik éppen a „félnomád” (Ibn Ḥayyān).³⁷² Nem lehetséges pontosan megállapítani, hogy a Kárpát-medencébe települő magyarság nomadizmusa melyik típusba tartozhatott, hiszen a természetföldrajzi adottságok és a környezet befolyása életmódjukban már kelet-európai új lakóhelyükön komoly változásokat eredményezhetett.³⁷³ Életmódjuk végleges megváltozására a Kelet-Európában eltöltött fél

³⁶⁵ Matolcsi János 1982, 155–156; SRH, 540–541.

³⁶⁶ Szűcs Jenő 1997, 123.

³⁶⁷ Ligeti Lajos 1986, 373.

³⁶⁸ Matolcsi János 1982, 155.

³⁶⁹ Erre részletesen l. Juhász Péter 2017b.

³⁷⁰ Selmeczi László 1988, 183–185.

³⁷¹ A probléma legújabb történeti-régészeti összefoglalása: Türk Attila 2011, 197–198.; Türk Attila 2015, 21–25.

³⁷² Takács Miklós 1997, 180–183.

³⁷³ A nomád életforma sokszínűségére l. például Szuchman, Jeffrey 2009. tanulmánykötetét.

évszázados idő azonban semmiképpen sem lehetett elegendő. A Kárpát-medencében történő lassú megtelepülés biztos jeleként a 10. század második felében megszűntek a fogoly- és zsákmányszerző hadjáratok.

Az őstörténeti kutatásban máig meghatározó Bartha Antal 1968-as monográfiája, aki a Szaltovó-majackoje-i kultúrkör településeinek régészeti feltárása során tapasztalt jelenségeket az életmódra utaló török eredetű magyar terminológiával módszeresen összevetve a 9. századi magyarság körében a pontusi steppén kazár uralom alatt élt török nyelvű és eltörökösödött alán csoportok életmódjával egyező gazdálkodást valószínűsített, az életmódváltást erre az időszakra valószínűsítve. Bartha hipotézise és a következő évtizedek ráépülő történeti-régészeti irányvonala, amelyet a kutatástörténeti fejezetben részletesen ismertettem, egykorú, kelet-európai és konkrétan a magyarokra vonatkozó nyelvi források hiányában jóval későbbi, 11–12. századi kárpát-medencei adatokból rekonstruálta az egykorú, 9–10. századi írott adatokkal szemben a magyarság „Szaltovói típusú” félnomád gazdálkodását. Holott már maga Bartha is hangsúlyozta a 11. századi (valójában akár 12. századi) következményekből a 10. századi előzményekre történő visszakövetkeztetés kockázatait, mégis megalapozott feltevésnek állapította meg korai településszerkezetünk genezisének levezetését nagyrészt a Szaltovó-majackoje-i kultúra területén tapasztalt jelenségekből.³⁷⁴ Bartha ugyan hangsúlyozta, hogy nincsenek 9. századi török nyelvemlékeink, a pontusi török nyelvek tanulmányozásához csak néhány glossza áll rendelkezésre, az átvételek közelebbi forrásainak megállapítása így nagyon nehéz. Mégis úgy véli, hogy a nyelvészeti kutatás állásfoglalása alapján a vándorlások korának (6–9. század) állapotait tükröző mintegy háromszáz török (és iráni) eredetű kifejezésünk alapján rekonstruálható a korabeli életmód.³⁷⁵ Bartha a 9. század közepére vonatkoztatható muszlim forrásadatok alapján állapítja meg, hogy a magyarok vízben bővelkedő, vizenyős földje, a legeltetésre alkalmas vegetáció követése, halászatuk a folyó menti téli szállásaikon, valamint sok szántóföldjük összeilleszthető a török eredetű szókinszből kirajzolódó képpel. Hangsúlyozza, hogy a leírt viszonyok lényegesen eltérnek a 6–7. századra feltételezhető állapotoktól, és összefügghet a nomád népek életmódjának 8. századi megváltozásával, a földművelés kezdeteivel.³⁷⁶ A későbbi kutatás ennek alapján valószínűsítette a magyarság részvételét a Don–Donyec vidéki szaltovói kultúra területén lezajlott 8–9. századi megtelepedési folyamatban, ennek fontos bizonyítékeként a bulgár és kazár nyelvből szerinte itt, a 7–9. században kölcsönzött számos szavunkat emelte ki, a cserépüstök és a kora Árpád-kori falvainkra is jellemző szórt településszerkezet mellett.³⁷⁷

Bartha a Ġayhānī-hagyománynál sokkal részletesebb, ám időben nehezen elhelyezhető török eredetű gazdálkodási terminológiánk alapján vázolta a 9. századi magyarság életét. Kiemelte, hogy állattenyésztésünknek főként a szarvasmarha- és a juhtenyésztéssel kapcsolatos kifejezései török eredetűek, a lótenyésztés ugor-kori terminológiája csak néhány szóval gyarapodott. Bika, ökör, tulok(?), tinó, ünő, borjú szavaink a szarvasmarha fiziológiai és életkor szerinti megkülönböztetésével szerinte az intenzívebb, munkaigényesebb marhatenyésztés irányába való elmozdulást jelzik. A szarvasmarha-tenyésztéssel összefüggő tehén szavunk iráni származásának lehetősége álláspontja szerint azért figyelemre méltó, mert beleillik a Szaltovó-majackoje-i kultúrkör valószínűsíthető török–iráni (alán) etnikai környezetébe. A juh- és kecsketenyésztés csuvasos török eredetű kifejezései, az ürü, kos, toklyó, üvecs (kétéves juh), kecske, olló (kecskegida) a szarvasmarha tenyésztéshez hasonló fejlődést bizonyítanak, ám juh szavunk esetleges finnugor eredete arra utalhat, hogy már az ugor-korban is ismert lehetett a juhtenyésztés. Sertéstenyésztésünk szintén ebben a korban alakulhatott ki, disznó, ártány és serte szavaink szintén török eredetűek. A serte szó a vaddisznóra is vonatkozhatott, ám az

³⁷⁴ Bartha Antal 1968, 125.

³⁷⁵ Bartha Antal 1968, 84.

³⁷⁶ Bartha Antal 1968, 86.

³⁷⁷ Fodor István 1977, 107; Uő. 1992, 108.

általában herélt állatot jelentő ártány egyértelműen a húsert való tenyésztésre utal. Ide kapcsolódik a kaukázusi, iráni kapcsolatokat sejtető kan szavunk is. Bartha hangsúlyozta, hogy a sertés ismerete, és valószínűsíthető tenyésztése nem nomád jellegű gazdasági struktúrára utal. Úgy vélte, nem házi, ólas sertéstartásról, hanem egy félvad disznófaj tenyésztéséről lehet szó, a makkoltató sertésenyésztés a környező szlávok körében ismert volt.³⁷⁸ Szerinte török eredetű teve szavunk is erre a korra utal, mert csak a nomád gazdálkodás fejlettebb, intenzívebb korszakában kezdett elterjedni, teherhordó karavánállatként igen nagy szerepe volt. A ló tenyésztésével kapcsolatos szókincsünknek török nyelvi háttérű gyarapodása nem a ló tenyésztésére, hanem gazdasági hasznosítására vonatkozik: béklyó, gyeplő, tengely, és kantár (?) szavaink. Bartha ezekből kiemelte tengely szavunkat, amely szerinte a nomád népeknél elterjedt taliga használatát bizonyítja.³⁷⁹

Az állatok tenyésztése során nyert állati termékek török nevei is egykorúak lehetnek: köpű, író, sajt, túró szavaink, amelyeknek a nomád népek étkezésében rendkívül nagy szerepe volt. Tej szavunk iráni eredetű lehet, ami a tehén szóval való kapcsolata miatt aligha meglepő. Gyapjú szavunk török eredete egykorú feldolgozására utal.³⁸⁰

Bartha azt is kiemelte, figyelemre méltó, hogy minden főbb tenyésztett állat hímjének nem ivarképes változatát külön szó jelölte. A magyar állattenyésztési szókincsben a nomád népeknek a konkrét fogalmakat előnyben részesítő, az általánosítást nem kedvelő terminológiája tükröződik szerinte.³⁸¹ Érvelése nyomán jelentőséggel bírhat, hogy török eredetű tyúk szavunk mellett³⁸² csirke szavunk belső keletkezésű,³⁸³ de több háziállat hímjének vagy nőstényének szláv eredetű neve a magyarban, így például a jérce, kabala, kakas, kanca.³⁸⁴ Gondolhatunk itt korábbi kifejezések kikopására, de talán egyidejű érintkezésre török és szláv nyelvű csoportokkal is.

Bartha az állattenyésztés technikai színvonalát jelző karám, ól szavainkat említette korabeli török átvételként, ide vonva az ugor eredetű, belső keletkezésű sövény szavunkat is. Az ól szó történeti kapcsolatai arra utalnak, hogy nem pusztán az állatok elhelyezésére szolgáló építményeket jelentette, hanem az állatállomány és az ember közös tartózkodási helyével volt összefüggésben. Sövény szavunk szerinte azt mutatja, hogy a téli szállások közelében már az állandóbb települések is kialakulóban voltak.³⁸⁵ A sertésenyésztés tényéből kiindulva a magyarság szállásainak zömét az északibb fekvésű ligetes sztepp övezetében, a folyómenti galériaerdők vidékén helyezte el, nem a száraz déli sztyeppén.³⁸⁶ A régészeti kutatás viszont inkább SALTÓVÓ-majackoje-i kultúra déli, steppei vidékeire gondolt.³⁸⁷

Török eredetű szókincsünk földműveléssel kapcsolatos rétegéből Bartha elsőként két alapvető eszközének, az eke és a sarló nevének török eredetét emelte ki. A szántóföldi növények közül búza, árpa, kender és borsó szavaink a Kazár kaganátus területén régészeti tények által igazoltan termesztett növények magyar ismeretét igazolják szerinte. A művelés módjára is utalnak török eredetű kifejezéseink. A gabonavetés eljárására utalhat szór szavunk, de a magvak szeleléssel történő tisztítását is jelentheti. Bartha úgy vélte tarló szavunk eredeti jelentése 'szántóföld' lehetett, mert a keleti türkök nyelvében ez volt a jelentése. Talán a lekaszált és összegyűjtött szénára, vagy a szérűn összegyűjtött termésre vonatkozhattak boglya és kepe 'kis csomó széna' szavaink. A szérű eredetileg 'elkerített hely' jelentésű volt, nagy figyelmet

³⁷⁸ Bartha Antal 1968, 84-85.

³⁷⁹ Bartha Antal 1968, 84-85.

³⁸⁰ Bartha Antal 1968, 85.

³⁸¹ Bartha Antal 1968, 85.

³⁸² Bartha Antal 1968, 85.

³⁸³ TESz I. 541.

³⁸⁴ TESz II. 273, 289-290, 311, 341.

³⁸⁵ Bartha Antal 1968, 85.

³⁸⁶ Bartha Antal 1968, 85.

³⁸⁷ Fodor István 1977, 107.

igénylő gazdasági tevékenység számára. A termelvények feldolgozásával hozta kapcsolatba török eredetű őröl, dara, tiló, csöpű és orsó szavainkat.³⁸⁸

Bartha szerint különleges jelentősége van gyümölcsökkel kapcsolatos török eredetű szórétegünknek. Szerinte a gyümölcs szó mellett alma, körte, som, dió, szőlő, szűr, bor, söprő szavaink nemcsak a gyümölcsök, hanem a belőlük készített italok ismeretét mutatják. E szempontból meghatározónak tekintette, hogy bor szavunk analógiái kizárólag a szőlővel kapcsolatos kifejezések.³⁸⁹ Bartha „valami ahhoz hasonló művelési ág” meghatározást használt a kertművelésre utaló kifejezések háttérét vizsgálva. Bizonytalansága mögött nyilván a magyarság mozgó életmódjára utaló számos adat állt, még egy félnomád életmóddal is nehezen egyeztethető össze a szőlőművelés.

Bartha elemzése nagy hatással bírt a későbbi kutatási szemléletre. Módszertani probléma azonban, hogy a felhasznált forrásanyag nem azonos értékű etnikai, kronológiai és földrajzi szempontból sem. Írott forrásaink egykorúak, földrajzilag behatárolható területre vonatkoztathatóak, és nagy biztonsággal a magyarságra érthetőek, hiszen nem pusztán a *magyar* vagy az akkoriban magyarokat jelölő türk névvel hivatkozzák a bemutatott etnikumot, hanem a kapcsolódó személynevek és az eseménytörténet összefüggései alapján is kétségtávolan a magyarokra vonatkoztathatók. Ez a forráscsoport egy kivétellel nomád jellegű életmódot tükröz. Nyelvi forrásaink nem egykorúak, hanem egy későbbi nyelvállapotból való visszakövetkeztetések, amelyekben egykorú magyar nyelvi adatok híján a félnomád vagy letelepült életmód idegen eredetű terminológiájának átvételi időszakát más típusú források, írott kútfők vagy akár régészeti adatok alapján ítélik meg. Ez az eljárás az átadó törökök írott és régészeti forrásokból ismert kultúrája és a magyarok nyelvtörténeti és későbbi írott és régészeti adatokból ismert jellemzőinek hasonlósága alapján érvel. Egyfajta körbehivatkozásnak tekinthető, ahogy az írott forrásokból rekonstruált 5–10. századi kelet-európai történelem alapján értelmezett magyar nyelvtörténeti adatok alapján az életmódváltás időrendi helyzetét meghatározzák, visszahatva ugyanakkor a történeti rekonstrukcióra is.

Ibn Rusta egyik érdekes leírása szerint Konstantinápolyból a Basūs császár idején kereszténnyé lett saqāliba földjén át egy hónapnyi erdei út vezet Balātīs városához. A városnak két folyója van, és az *al-Ank.būdī* népé, akik kurd formájú emberek, és a pusztaságban, sátrak alatt vesznek szállást. Egy hónapig tart az út közöttük, fás ligeteken át. Kopár pusztaságban tanyáznak, se falvaik, se városaik nincsenek, deszkaházakban laknak. Keresztény hitűek, 20 napig tart az út földjükön keresztül, ennivalójuk gabona.³⁹⁰ A szövegben leírt földrajzi környezet a Kárpát-medencére utal, a valószínűsíthető kor és az életmód alapján sem gondolhatunk más népre. A „se falvaik, se városaik nincsenek” kitétel feltűnően hasonlít az egykorú Ibn Hayyān-nak a magyarok lakóhelyeiről olvasható megállapítására.³⁹¹ A tárgyalt helyen azonban kronológiai okokból aligha lehet szó magyarokról, keresztény hitűek is inkább a több forrással is igazolhatóan a 9. századi Pannónia területén élt onogurokra utal, akiket Metódnak és tanítványainak, illetve a frank klérusnak az írott forrásokból ismert pannóniai térítőmunkája érinthetett.³⁹² Az *al-Ank.būdī* népnév lehet az *al-Bakrī* által a magyarokra

³⁸⁸ Bartha Antal 1968, 85.

³⁸⁹ Bartha Antal 1968, 85.

³⁹⁰ Kmoskó Mihály 1997, 191, 778. l.j. Basūs. Marquart szerint Basiūs, I. Basileios, akinek idején, 877-ben a szerbek és horvátok megtértek. 779. l.j. Balātīs. De Goeje szerint Titalūs~Titel, Marquart szerint Sbālatīs~Spalato. A két folyó és a pusztaság szereplése inkább az alföldi Titelre utal. Az *al-Ank.būdī* név Kmoskó szerint a longobardokéval azonosítható, a szövegben szereplő *al-Bandaqīs* nevű falu Velence. Ám a leírás semmilyen szempontból nem illik a longobardokra, a Konstantinápoly-Róma út leírásának egyes részei összekeveredhettek.

³⁹¹ Ibn Rusta Ispahan-i születtésű, munkája *al-Ġāyḥānī* könyvét nagymértékben használó, számos régebbi munkából készült rendszertelen kompiláció. Kmoskó szerint 922-960 között készülhetett. Kmoskó Mihály 1997, 66-69.

³⁹² l. erre részletesen Olajos Terézia 2013; a pannóniai térítésre további irodalommal Juhász Péter 2017d.

használt 'nūkarda' és az al-Mas'ūdī által magyarokra értett '[O]nūkurda' nevek elírása, amelyek az onogur népnév változatai lehetnek.

A fenti, talán kárpát-medencei onogurokra vonatkoztatható beszámolóhoz nagyon hasonló olvashatunk a volgai bulgárok kapcsán. Al-Qazwīnī a 10. század második felében működött Al-Istahri és Ibn Hauqal nyomán írt a szétszórtan élő *burtās*-oknál faházakról és sátrakról.³⁹³ 930–950 között al-Istahri a volgai bulgárok két városáról (Bulgār és Suwār) írva jegyezte fel, hogy lakói télen faházakban laknak, nyáron viszont sátrakban élnek szétszórva.³⁹⁴ Ezzel szemben Ibn Fadlān (922) és a Ġayhānī-hagyomány a 850–870 közötti időre vonatkozóan még vándorló életmódjukról tud. Az életmódváltást az iszlám 10. század eleji felvételével bekövetkezett kultúraváltás, és az arab világból Kelet-Európába vezető fő kereskedelmi útnak a Volga-Káma irányába történt módosulása idézhette elő. A piacok és mecsetek körül létrejövő nagy városok a karahanida és a dunai bulgár fővárosokhoz hasonlíthatók, amelyek szintén félnomád életmódú népek központjai voltak.³⁹⁵ A bemutatott szövegrészek a kelet-európai és kárpát-medencei nomád (török) eredetű népesség hasonló, félnomád, a letelepülés felé mutató életmódjára hívják fel a figyelmet.

Jóllehet régóta felfigyelt arra a kutatás, hogy a Kárpát-medencei 8–9. századi késő avarság életmódja mind a Szaltovó-majackoje-i kultúrkör, mind a kora Árpád-kori magyarság életmódjával messzemenő egyezéseket mutat, a három kultúra települései is igen hasonlóak,³⁹⁶ Bartha elemzését mégsem kísérelték meg az avar-kori régészeti anyaggal módszeresen összevetni. Pedig „Megvan a reális lehetősége... annak, hogy a magyar nyelv (csuvasos, sőt mongolos) bulgár–török jövevényszavainak egy részét – talán jelentős részét – nem a Kubán-vidékről, Don-vidékről a (bizonytalan ideig tartó) kazár függés idejéből, hanem a honfoglalás utánról, a Kárpát-medencéből származtassuk. Támogatja ezt a hipotézist a magyar nyelv jövevényszavaiból és a későavar temetőkből látható gazdasági-társadalmi-kulturális állapot teljes azonossága...”³⁹⁷ A kutatás közelebbi vizsgálat nélkül vetette el Tomka Péter elgondolását török jövevényszavaink Kárpát-medencei átvételéről: „Elgondolását azonban – a fentiek [Bartha elemzése] értelmében – nem tartjuk igazolhatónak. Úgy véljük, hogy a jövevényszavak régészeti hátterét elsősorban nem a Kárpát-medencében, hanem *igenis* Kelet-Európában találjuk meg.”³⁹⁸ Úgy vélem, nem pusztán a fenti tanulságok indokolják a vélekedés felülvizsgálatát, hanem a magyar őstörténet ennek hiányában feloldhatatlannak látszó ellentmondásai is.

8. A kelet-európai török népek életmódja és a magyarok

A török–magyar érintkezés vizsgálatának fontos eleme a magyarság életmódjára gyakorolt török befolyás vizsgálata, hiszen a magyar nyelv török eredetű terminológiája elsősorban erre a témakörre vonatkozik, együttélésük ebből az irányból vizsgálható legkézenfekvőbb módon.

E kérdéskör legszembetűnőbb ellentmondása, hogy az írott és régészeti forrásokban harcos, nomád népként mutatkozó magyarság nyelvében e téren alig van nyoma török hatásnak. A honfoglaló magyarság életében meghatározó jelentőségű lovas életmód és a fegyverzet szókincse zömében nem török eredetű. Ló szavunk ugor-kori örökség, a lószerszámnevek közül is számos ugor-kori eredetű (fék, ostor, nyereg, kengyel). Ligeti Lajos szerint „A magyar mindent ki tudott fejezni vagy egyetlen szóval, vagy körülírással; esetleg idegen nyelvből merített, de itt alig van nyoma török hatásnak. Ez annál feltűnőbb, mert a török lóra vonatkozó

³⁹³ Kmoskó Mihály 2007, 119.

³⁹⁴ Kmoskó Mihály 2000, 31–32.

³⁹⁵ Zimonyi István 2005, 94–96.

³⁹⁶ Tomka Péter 1988a, 50–52.

³⁹⁷ Tomka Péter 1975, 183–184.

³⁹⁸ Fodor István 1977, 109.

terminológia bámulatosan gazdag.”³⁹⁹ Ligeti 4 témakörben (ló, lószínek, lószerszámok, fegyverek) összesen 72 török kifejezést sorol fel a lovasnomád életmóddal kapcsolatban. Ehhez képest a magyarban csak a csődör, tőzeg, gyeplő, kantár, békó, béklyó, árkan, balta, buzogány, bicsak, bicska, csákány, tehát összesen 12 szó török eredetű. Ráadásul ezek közül több (csődör, tőzeg, kantár, árkan, csákány, bicsak, bicska, buzogány) honfoglalás utáni, többnyire kun eredetű: „...a lóra, lószerszámokra, fegyverekre vonatkozó terminológiában a török hatás jelentéktelen, ami kevés mégis kimutatható, az zömében későbbi keletű, s a kún nyelvből származik.”⁴⁰⁰ Ligeti megállapítja, hogy „Lószerszámaink azonosak a lovasnomádok egykorú lószerszámaival. Kiindulópontunk a honfoglalás kori, pontosan datálható magyar régészeti anyag...” „Tárgyilag azonos ez az anyag a pontuszi steppék lószerszámaival, elnevezésük *sajátságos módon nem török*⁴⁰¹ (egy-két kivétellel), hanem magyar, vagy pedig idegen nyelvekből való kölcsönzés; egyikük-másikuk éppenséggel honfoglalás utáni időkből származik, nyilván új típusok bevezetésének folyamányaként honosodott meg szókészletünkben.”⁴⁰² Róna-Tas András etimológiai szótára (WOT) előkészítő munkái során ismerte fel azt a még különösebb jelenséget, hogy török eredetű fegyverneveink alig vannak. A szóba jöhető kifejezések, az *ágyú*, *bóda*, *balta*, *bicsak* és *csákány* alaposabb jelentéstörténeti vizsgálata azt mutatja, hogy a *bóda* kivételével ezek nem fegyvernévként kerültek a magyarba. A *bóda* török *baldaq* eredetije azonban már a középtörök nyelvtörténeti időszakba sorolható, tipikusan mongol-kori szó, a *daku* és a *nyöger* mellett a harmadik kun közvetítésű mongol jövevényszavunk.⁴⁰³ Más kutató is hangsúlyozta, hogy a népvándorlás-kor török népeitől semmilyen, a lovas életmódra és a nomád fegyverzetre vonatkozó kifejezést nem vett át az a magyarság, akinek a Kárpát-medencei temetőkből kiolvasható életmódja, viselete, fegyverzete teljes egyezést mutat a korabeli steppe török nyelvű nomádjaival. Ez a szókincs a magyarban részben iráni eredetű, részben belső keletkezésű.⁴⁰⁴ Általános tanulság, amint Ligeti is kiemeli, hogy az új, korszerű eszközök átvétele jellemző módon azok elnevezésével együtt történik, erre a magyar nyelv számos szókölcsönzése közismert példát ad, ugyanitt Ligeti is hangsúlyozza ezt a tényt. Ugyanakkor a vonatkozó magyar szókészlet korszerűtlen, ugor-kori maradvány, vagy éppen nem törökből való átvétel. Hogyan lehetséges a török nyelvi hatás szinte teljes hiánya ezen a téren? Hiszen Ligeti a honfoglaló magyarságot ért „szinte elsöprő erejű török hatás”-ról ír.⁴⁰⁵

Ha nyelvi jelenséggé nem is törvényszerűen elvárható a török terminológia átvétele, a lovas nomád életforma terén való szinte teljes hiánya mégis meglepő, hiszen ugyanakkor a földművelés, illetőleg a kifejezetten előrehaladott letelepülésre utaló kert- és szőlőművelés terén máig jelentős számú török eredetű kifejezés használatos a magyar nyelvben. Több kutatónk is valószínűsíti, hogy az állattartás számos török eredetű kifejezésével szemben a lovas életmód zömében nem török, illetve késői, kun eredetű terminológiája akként magyarázható, hogy elődeink a török népekkel való együttélést megelőzően már lovas vadászok lehettek.⁴⁰⁶ Fodor István is úgy véli, hogy az ősmagyarok a bronzkor végén, a vaskor elején áttértek a nomád állattartásra, majd már a Don vidékén megismerkedtek a földműveléssel is. Azonban a nomadizmus szerepe továbbra is fontos maradt, mert hosszú steppei vándorlásuk egyébként nem lenne magyarázható.⁴⁰⁷ Paládi-Kovács Attila is arra figyelmeztetett, hogy lovas

³⁹⁹ Ligeti Lajos 1986, 238.

⁴⁰⁰ Ligeti Lajos 1986, 241-250. A kifejezések átvételét pontosító, körülíró funkciójuk indokolhatta (metanyelvi alakok). (Sándor Klára szíves közlése).

⁴⁰¹ Kiemelés tőlem (J.P.).

⁴⁰² Ligeti Lajos 1986, 239.

⁴⁰³ Róna-Tas András 2004a, 9.

⁴⁰⁴ Róna-Tas András 1989, 12.

⁴⁰⁵ Ligeti Lajos 1986, 250.

⁴⁰⁶ WOT 1160-1162, Zimonyi István 2014, 87.

⁴⁰⁷ Fodor István 1974, 599-600.

terminológiánk ugor-kori, a nomád életmód és fegyverzet számos kifejezése az iráni szkítáktól származhat, a lovat szinte máig a szkíták módjára herélték a magyaroknál, a lószerszámzat felépítése és díszítése megdöbbentően egyezik az 5–6. századi Belső-Ázsiából ismertekkel, a lovat pedig úgy nyergelték fel, ahogy Mongóliában ma is teszik. Szerinte a ló jelentőségének megnövekedése a magyaroknál a honfoglalás és a kalandozás harcaival magyarázható.⁴⁰⁸ Újabb elgondolás számos korai iráni jövevényszavunk alapján a magyar nomadizmus kialakulását a steppe iráni korszakához kapcsolja. Harmatta János 1997-es tanulmányában fejtette ki, hogy mind a magyar és obi-ugor, mind a türk lovas kultúra alapszókincse az iráni nyelvű *yüech-chih*, *hsiung-nu* és *saka* törzsszövetségektől származtatható.⁴⁰⁹ Harmatta szerint a 9–10. századi magyarságnak a muszlim irodalomból megismert arculatát teljes mértékben leírják a magyar nyelv iráni eredetű kifejezései. Ezek kiterjednek a társadalmi szervezetre (asszony 'úrnő', özvegy, úr, 'törzsfő, fejedelem', er 'nemes, férfi, ember', gazdag, legény, in 'szolga', idegen), a lovas kultúrára (ló, nyereg, fék), a hadviselésre (gógány-vár, kard, vért), a közlekedésre (szekér, híd), a kereskedelemre (arany, fizet, kincs, vám, vásár), a szellemi és érzelmi életre (kedv, kéj, kaj-ált, szó, ismer, részeg, fény, rég), a viseletre (üstök, ing, vászon, nemez), a vallásos és mitikus világrépre (ég, Isten, menny, imád), a termelésre (köles, hány, hús, kés, réz, tál, kert, gaz, mű, verem, üveg, keszeg, rés, méreg, egész), és a zenei kultúrára is (hang 'dallam', dob, nád 'nádsíp').⁴¹⁰ A nyelvészeti kutatás egyelőre óvatosan fogadta Harmatta nagy jelentőségű koncepcióját, amely az eddig feltettnél sokkal mélyebb iráni kulturális-nyelvi hatást valószínűsít a finnugor népeknél és az ősmagyarságnál. Az eddig ismert átvételek kétszeresét, majdnem hatvan szavunk iráni eredetét állapította meg, elképzeléseinek ellenőrzése, továbbfejlesztése még nem történt meg. Az értékelés szerint nagy jelentőségű a *yüech-chih* (jüecsi) és *hsiung-nu* népek *saka* típusú iráni nyelvének megállapítása, a korábban feltett török nyelvi hatás helyett iráni befolyás megállapítása az ugor csoportok kultúrájában és nyelvében az i. e. 1. évezredben. Különösen jelentős a lótarás ugor nyelvekben közös ló, nyereg, fék szavainak és az északi vogul (manysi) *aiwän* 'kantár' szó kultúrtörténetileg is megerősíthető iráni eredetének megállapítása. Fontos az ősmagyarok vallásában is az iráni befolyás (ég, isten, menny, imád) szavainak. A pásztorkodó, nomád életmód terminológiáját (köles, in 'szolga', kés, tál, gógány 'vár', hús, szekér, vászon) Harmatta a következő időszakhoz, a keletiráni aorszokkkal, parioszokkal, valamint egy *er* nevű keletiráni néppel kialakult érintkezéshez köti. Harmatta az Alsó-Volga vidékén élt burtaszokhoz köti alán eredetű szavainkat (bűz, fizet, özvegy, nemez).⁴¹¹ Harmatta nézete az ugor-kori török érintkezéssel kapcsolatba hozott szavaink egy részének, így a lótenyésztés terminológiájának egymástól független átkerülésére az iráni nyelvekből a török és az ugor nyelvekbe egyelőre nem nyert széles körben elfogadást.⁴¹² Harmatta érvelésében komoly ellentmondás, hogy három, különböző időszak iráni átvételeinek felelteti meg a honfoglalás-kori magyarság életmódját, miközben az ősmagyarság legalább az 5. század óta, de talán korábban is, a különféle török nyelvű népekkel is folyamatos érintkezésben állt. Érveléséből elfogadhatónak látszik ugyanakkor, hogy nem csupán a lovas életmód, de a nomadizmus terminológiája is készen állhatott a magyar nyelvben már a török népekkel kialakult érintkezést megelőzően, vagy akár attól függetlenül. Ezzel ugyanis feloldódik a feljebb kifejtett ellentmondás elődeink nomád életmódja és a vele szoros érintkezésbe, együttélésbe került kelet-európai török népek fejlett földművelésre alapozott kultúrája között. Klima László Harmatta újabb iráni etimológiai kapcsán fejti ki, hogy a korai ősmagyar kori iráni nyelvi hatás bizonyítása elemzésének legfontosabb eredménye. Azért emeli ki ennek jelentőségét, mert a régészeti adatok alapján a kutatás az ugor egység felbomlásában

⁴⁰⁸ Paládi-Kovács Attila 1981, 112-121; Uő 1997, 98-99.

⁴⁰⁹ Harmatta János 1997a, 72-73.

⁴¹⁰ Harmatta János 1997a, 82-83.

⁴¹¹ www.nyest.hu/renhirek/elveszve-a-kaukazusban letöltés 2019.01.05

⁴¹² Sándor Klára 2011a, 210.

és az ősmagyarság állattenyésztő életmódjának kialakulásában már az eddigiekben is az iráni népek hatásával számolt elsősorban.⁴¹³ Veres Péter szerint az ősmagyarok előbb váltak lovas nomáddá, mint iráni szomszédaik, akik korábbi komplex gazdálkodásukat előbb félnomád életmódra cserélték, ezért volt képes a politikailag dominánssá vált ősmagyarság jelentős számú iráni asszimilálni. Veres az iráni csoportok magyar asszimilációját szükségszerűnek látja, azonban a szókölcsönzéseket és az életmód átvételét éppen az irániak magasabb presztízse magyarázhatja, ami egyáltalán nem valószínűsíti a két nép között tényleges keveredést. Szerinte a honfoglalás után, a Kárpát-medencében, a jól szervezett, rétegzett lovasnomád társadalmú magyarság politikailag hasonló domináns helyzetbe került, mozgékony életmódjuk megakadályozta komoly nyelvjárási eltérések kialakulását és szláv asszimilációjukat is. Rétegzett társadalmuk adott lehetőséget a vele gazdasági szimbiózisba került idegen nyelvű csoportok beilleszkedésére. Ez utóbbi megállapítása kétségtől logikusnak látszik, ám Veres, miközben a vaskortól folyamatos lovas nomád életmóddal magyarázza a magyar nyelv fennmaradását, a honfoglalás-kori magyarság életmódjára vonatkozóan egyaránt használja a komplex gazdálkodású, félnomád és nomád meghatározást is, a vonatkozó nyelvtörténeti adatok alapján.⁴¹⁴ Az életmód meghatározásának bizonytalansága Veresnél jól mutatja a nyelvi adatok és az írott források által rajzolt kép ellentmondásosságát, egyben a magyarság életmód- és kultúraváltásának honfoglalás-kori folyamatait. Róna-Tas András is úgy látja, hogy a magyarság már a török érintkezés előtt lovas nép volt ugyan, amit kengyel szavunk nem török eredete is hangsúlyoz, ám szerinte a török népekkel együtt élve lényegesen megváltozott a ló használatának jellege. Kiemeli, hogy a lótarás terminológiájával szemben számos török lószerszámnevünk is van, ezzel alátámasztva a lóhasználat megváltozását.⁴¹⁵ A felsorolt lószerszámnevek közül azonban az árkány honfoglalás utáni átvétel a kunból, a béklyó és a kantár bizonytalan eredetű, a gyeplő pedig más jelentésben került átvételre,⁴¹⁶ így nem alkalmas a lóhasználat honfoglalást megelőző megváltozásának igazolására. Róna-Tas nem hangsúlyozza, hogy az állattartás új formáira utaló török szavak között számos, a nomád állattartásra nem jellemző állatfajta neve is szerepel (például disznó, tyúk). A magyarsággal együtt élt török nép életmódjáról nem egyértelmű a kutatás álláspontja. Sándor Klára a magyar-kavar nyelvi érintkezés kapcsán vitatja, hogy a zömükben a nomadizmus terminológiájába tartozó török szavakat a magyarok csak steppei életük utolsó évtizedeiben ismerték volna csak meg.⁴¹⁷ Agyagási Klára megfogalmazása szerint „A magyar nyelv által kölcsönzött szavak jelentéstani vallomása megerősíti, hogy a magyarság a nyugati ótörökökkel folytatott kapcsolatai során a nagyállattartó nomadizmust mint gazdasági létformát vette át.”⁴¹⁸ Vajon miképpen illeszthetőek ezen életmódba az Agyagási által is felsorolt, török eredetű disznó, sertés, tyúk, arat, borsó, eke, kender, komló, szőlő, bor szavaink? Ellentmondásos az is, hogy a nomád nagyállattartás körébe tartozó fajták zömét török eredetű névvel jelöli ugyan a magyar nyelv, de a legfontosabbak, a tehén neve iráni, a ló pedig szintén iráni vagy nagyon korai török átvétel. Elődeink akár különböző életmódú török népekkel is érintkezhetek vándorlásaik során. Egyetérthetünk azzal a megállapításával, hogy az állattenyésztés, solymászat, a társadalmi, politikai és vallási élet török eredetű kifejezései egy hagyományos nomád társadalom meglétére utalnak elődeinknél. Ugyanakkor török eredetű gazdálkodási terminológiának kiterjed a földművelésre, kert- és borkultúrára is.⁴¹⁹

Több kutatónk is figyelmeztetett arra, hogy a magyarok a kelet-európai törökökkel együtt élve nem válhattak lovas nomádokká, hiszen e török népek belterjes állattartásra,

⁴¹³ Klima László 2003, 85-86.

⁴¹⁴ Veres Péter 2010, 106-108.

⁴¹⁵ Róna-Tas András 1996, 98.

⁴¹⁶ TESz 1.177, 1.271, 1.1127, 2.350.

⁴¹⁷ Sándor Klára 2014, 83.

⁴¹⁸ Agyagási Klára 2014, 203.

⁴¹⁹ Zimonyi István 2014, 87.

földművelésre és kereskedelemre rendezkedtek be.⁴²⁰ Kiemelték, hogy a magyar-török kapcsolatok szempontjából elsősorban szóba jöhető török népek minden forrás szerint földművelő, állattenyésztő és kereskedő életmódúak voltak. A korabeli Kelet-Európában élő török népcsoportok, ogurok és kazárok, nem nomadizáltak, forrásaink és a régészeti adatok, valamint csuvasos török jövevényszavaink egyaránt letelepült életmódjukat támogatják.⁴²¹ Régóta ismert a kutatásban ezeknek az ázsiai törökökétől eltérő, megtelepültebb, békés, földművelő-állattenyésztő életmódja, amelynek világos bizonyítékai a magyar nyelvbe tőlük átkerült török kifejezések.⁴²²

Az ogur, bulgár, kazár törzsek jelenlegi ismereteink szerint a Don-Donyec vidéki Szaltovó-majackojei kultúra területén lezajlott 8–9. századi megtelepedési folyamat során hagyták fel korábbi (földművelést is magában foglaló) nomád életmódjukat. A fenti életmódhoz kapcsolódó számos csuvasos török jövevényszavunkat a kutatók zömének álláspontja szerint a bulgár és kazár nyelvből itt, a 7–9. században kölcsönözhattuk.⁴²³ A pontusi steppe bulgárjainak 7–8. századi életmódjára az a tény vethet fényt, hogy ebben az időszakban Dnyeper-Don vidéki lakóhelyükről északi irányban a Volga-könyök felé lassan vándorolva a 8. század végén, 9. század elején elérték Bolsie Tarhani vidékét, majd a 900-as években a Káma folyót.⁴²⁴ Vándorlásuk időbeli hosszúsága alapján évszakos, nomád jellegű szállásváltások lassú, fokozatos eltolódásaként értelmezhetjük a folyamatot. Al-Ištahrī 930 és 950 között jegyezte fel, hogy városaikban az „...épületeik fából valók, télvíz idején azokban húzzák meg magukat, nyaranta sátrakban laknak szanaszéjjel.” Ibn Rusta szerint „...földjeiket bozótok és lombos erdők képezik; azokban időznek.”, Gardīzī párhuzamos helye szerint pedig „Egész földjük erdős, fával borított. Ezek között vándorolnak egyik helyről a másikra.” A félnomád bulgárok letelepülési folyamata a 920-as években erősödött fel, a volgai bulgár városok kialakulása ekkor indult meg a korábbi piachelyek körül.⁴²⁵ Legtöbb török eredetű névvel jelölt növényünk nem honos a Volgai Bulgária területén, a vonatkozó terminológia a Fekete-tenger északi, északkeleti partvidékén alakulhatott ki.⁴²⁶ Róna-Tas a fanevek rendszere alapján fogalmazta meg azt a megfigyelést, hogy egy népnek olyan területre költözése, amelynek növény és állatvilága eltér korábbi lakóhelyétől, a vonatkozó terminológia gyors kikopásához vezet nyelvükből. Fennmaradása egyező természetföldrajzi környezet esetén is gyors átvándorlást valószínűsít.⁴²⁷ A Pontus-vidék és a Volga-Káma térségének természetföldrajzi környezete markánsan különbözik egymástól, a volgai bulgárok a korábbinál sokkal magasabb szélességi körön elhelyezkedő új hazájukban számos korábban megismert növényfajt nem hasznosíthattak már. A modern csuvas nyelvben ugyanakkor számos, a megtelepült életmódra jellemző állattenyésztéshez és földműveléshez kötődő, a magyarban is használatos kifejezés megtalálható, elődeik (a volgai bulgárok) így északra vándorlásuk előtt részt vehettek a pontusi steppén megkezdődő életmódváltásban.⁴²⁸

A kelet-európai török népek életmódváltása a fentiek alapján a 8–9. század folyamán zajlott le ugyan, de a folyamat inkább a 8. század második felétől teljesebben ki. Színhelye a kutatás szerint a Szaltovó-majackoje-i kultúra déli, füves steppei területe lehetett, ahol a földművelés széles körű jelenlétét bizonyító régészeti leletanyag előkerült. A pontusi térség

⁴²⁰ Bartha Antal 1977, 36-37.

⁴²¹ Rédei Károly 1998, 30.

⁴²² Németh Gyula 1930, 87-120.

⁴²³ Fodor István 1992, 108.

⁴²⁴ Róna-Tas András 1995, XVII; Róna-Tas András 1998, 225.

⁴²⁵ Zimonyi István 2012d, 93-94.

⁴²⁶ Róna-Tas András 2004b, 419-438.

⁴²⁷ Róna-Tas András 2004b, 435-438.

⁴²⁸ I. a megtelepült, belterjes állattartás magyar szavai (pl. vályú, disznó, söрте, öкör) csuvas megfelelőit: Palló, Margaret 1982, 109-111. Ugyanide tartoznak árpa, sарló, író, тiлó, tinó, борjú, búза, bors, borsó, komló, eke, kecske, kender, kőris, kölyü, szőlő, seprő, csepű szavaink: Kakuk, Susan 1982, 86-95.

török népességének teljes életmódváltását, a nomadizmus feladását a helyi iráni (alán) csoportokkal kialakult együttéléssel hozza összefüggésbe a kutatás.⁴²⁹ A magyarok itteni jelenlétét azonban sok évtizedes régészeti kutatás sem tudta bizonyítani, nyomaik a Dnyepertől nyugatra fekvő ligetes steppére vezetnek.⁴³⁰ A szőlő- és kertkultúrának, a földművelésnek a magyarba is átkerült török terminológiája pedig zömében nem alán eredetű, ami a fentiek alapján várható lenne.⁴³¹ A földművelés és a kertgazdálkodás 49 török eredetű magyar kifejezéséből mindössze a *bor*, *bors*, *komló* szavak származnak az iráni nyelvekből, illetve az alán eredetű *kert* szó.⁴³² Fejlett földművelésre mutató *kert* szavunk lehet közvetlenül alán eredetű is,⁴³³ de igen régi átvétel is lehet, mert a törökbe és a finnugor nyelvekbe a szkíta nyelvből kerülhetett, bár több esetben a volgai bulgárok közvetítése bizonyos.⁴³⁴ Az Árpád-kori magyar nyelvben 'trágyázott, művelt föld' jelentésű *telek* szavunk feltehető őse az iráni *talak* 'faluhely, szálláshely' jelentésben volt használatos a közép-ázsiai megtelepült népek körében, nyelvtől, etnikumtól függetlenül.⁴³⁵ Földes szerint átvétele a félnomádok szállásai és a véglegesen rögzült helyű településhálózat között félúton álló, ún. „költözködő falvak” rendszerével lehetett összefüggésben.⁴³⁶ E kultúrszó a török nyelvekből is a magyarba kerülhetett, alán átadásának feltételezése nem szükségszerű.

A földművelés ismerete igen régi a török nyelvű törzsek körében. A prototürk nyelv rekonstruált szókincse a Szaján-Altáj régió déli, tajga-steppe zónájában élt türkök pásztorkodó, nomád életmódjára mutat ugyan, de már ekkor jelen van a földművelés szókincse is (*tarlay* 'szántott mező', *azal* 'faeke', *sarpan* 'eke', *oryaq* 'kasza', *tariy* 'köles, gabona', *yögür* 'köles', *qoñaq* 'durva köles', *buyday* 'búza', *arpa* 'árpa').⁴³⁷ Ugyanakkor mezőgazdasági terminológiájuk régi és mély iráni befolyásról tanúskodik, akik az indiai és közel-keleti mezőgazdasági ismereteket közvetítették Közép-Ázsiába.⁴³⁸ Bár a nomádok sok esetben letelepült környezetükhöz asszimilálódtak nyelvileg, Közép-Ázsia városi kultúrájú szogd népességét az oda érkező ogur törzsek asszimilálták.⁴³⁹ Bakath nevű városuk szogd neve és kapcsolata szintén közép-ázsiai hátterükre utal.⁴⁴⁰ Az egyik legrégebbi eke lelet egy közép-ázsiai szogd lelőhelyről ismert a 8. századból.⁴⁴¹ Az eke szó török nyelvi megfelelőinek etimológiai és etnográfiai vizsgálata is arra utal, hogy a széles körben használatos kifejezések zöme (*amač*, *abzāl*, *boqursi*, *isfār*, *kunda*, *raxt*, *saxti~saxtik*, *sapan*) régi iráni kölcsönszó, amelyek legkésőbb a 8. században kerülhettek a törökbe.⁴⁴² A török nyelvekben a mezőgazdaság számos iráni kifejezése megtalálható tehát, így az ide vonatkozó alán eredetű szavak hiányát a magyar nyelvben az alán népesség korábbi eltörökösödésével aligha magyarázhatjuk.⁴⁴³ A vonatkozó alán eredetű terminológia hiányát magyarázhatja az a körülmény, hogy az oszétben a kapcsolódó iráni terminológiát különböző kaukázusi nyelvekből

⁴²⁹ Bartha Antal 1984, 506; Veres Péter 1985, 121.

⁴³⁰ I. Türk Attila 2011a, 2011b, 2015.

⁴³¹ Révész László 1998, 528.

⁴³² WOT 1124-1125. A gazdálkodás török eredetű terminológiájára l. WOT 1161; az alán eredetűekre l. WOT 1148.

⁴³³ Harmatta János 1997a, 82-83.

⁴³⁴ Róna-Tas András 1997c, 181-182.

⁴³⁵ Földes László 1983, 329.

⁴³⁶ Földes László 1983, 329-338.

⁴³⁷ Golden, Peter B. 2011a, 35-37.

⁴³⁸ Molnár, Ádám 2001, 116.

⁴³⁹ Sinor, Denis 1990a, 13.

⁴⁴⁰ Golden, Peter 1990, 257-259.

⁴⁴¹ Molnár, Ádám 2001, 112-113.

⁴⁴² Molnár, Ádám 2001, 103-109.

⁴⁴³ Vö. Veres Péter 1985, 119.

átvett kifejezések helyettesítik.⁴⁴⁴ Arra gondolhatunk, hogy a pontusi steppén élt alánok nomádok lehettek, kulturális befolyásuk az ide költöző török nyelvű csoportokra sokkal csekélyebb lehetett, mint azok korábbi, közép-ázsiai lakóhelyének iráni lakosságáé. A magyarok esetében pedig hosszú idejű érintkezésre nem is gondolhatunk a pontusi alánokkal.

A közvetlen magyar–alán érintkezés színhelyeként nem is feltétlenül szükséges a pontusi térséggel számolnunk. Harmatta János alán jövevényszavaink újabb rétegének Don–Donyec vidéki átvételét nem nyelvi bizonyítékok, hanem a magyarok 9. századi itteni megjelenését igazoló írott és az alánok régészeti alapon feltett jelenléte alapján valószínűsíti.⁴⁴⁵ A 9. század előtti évszázadokban azonban az alánok a Volga térségében is jelen voltak. Harmatta a mordvinok esetében említi a velük szomszédos Borat-Ās (Burtās, burtasz)⁴⁴⁶ nép lehetséges átadói szerepét.⁴⁴⁷ A magyaroknak immár régészetileg is bizonyítható 9. század elejéig tartó jelenléte a Volga-Káma-Urál térségében elképzelhetővé teszi e térséget is az alán nyelvből történt magyar átvételek színhelyeként.

A pontusi térségben lezajlott török–alán együttélés folyamata a török csoportok és a magyarok életmódváltása szempontjából egyaránt fontos probléma tehát. Sz. A. Pletnyova sokszor hivatkozott 1967-es könyvében állapította meg, hogy a Don mentétől a Krím-félszigetig, az Észak-Kaukázustól a Volga középső folyásvidékéig terjedő ún. Szaltovó-majackoje-i kultúrkör területének kerámiája, öv- és ruhadíszai, piperekészletei, fegyverei és lószerszámzata igen hasonló, ugyanakkor az etnikumjelzőnek tartható jelenségek, a temetkezési szokások és az antropológiai jellemzők, valamint az építmények igen heterogének. A hasonlóságok valószínűleg az etnikailag-nyelvileg heterogén Kazár Kaganátus nyújtotta politikai egységgel magyarázhatóak.⁴⁴⁸ Pletnyova az erdős steppe kamrasíkjainak dolichokran koponyájú népességét alánokkal, a füves steppe gödörsíkjainak brachikran koponyájú népességét pedig a bulgárokkal azonosította, ezek egy lelőhelyen belüli keveredésekor etnikailag vegyes népességre gondolt.⁴⁴⁹ A modern orosz kutatás Majackoje gorodiscse és a hasonló erődök építését a ruszokkal szembeni 830–840-es évekbeli bizánci-kazár együttműködés részeként fogja fel, a bizánci várépítészeten fellelhető párhuzamok alapján. Ezek észak-kaukázusi alán bevándorlókkal népesültek volna be.⁴⁵⁰ Elterjedtebb felfogás szerint a 8. század első felének arab-kazár háborúival kapcsolatban kerülhettek a Don térségébe az alánok.⁴⁵¹

Jóllehet a kutatók nagy része a Szaltovó-majackojei kultúra erdős steppei variánsát az alánokhoz köti, akiket a Kaukázusból származtatnak, ám idekerülésüket konkrét írott adatok híján többféle módon magyarázzák. Így a kazárok nyomásával a 7. században, a 8. század közepi arab támadások nyomán történt migrációval, illetve a kazár kormányzat által a kaganátus északi határára telepítésükkel a 8. század második felében. Egyik lehetőséget sem lehet azonban forrásokkal megtámogatni. Ugyanilyen spekulatív felvetés Artamonov elképzelése a kultúrának az *as* néphez kötődéséről, a Ясы népnevet a térséghez jóval később csak az óorosz krónikák és talán Abū'l-Fidā' munkája kapcsolja csupán.⁴⁵² Az alánok nagy valószínűséggel nem is a pontusi térségben tértek át a letelepült életmódra. A Don-vidéki alánok 372 után a hunok

⁴⁴⁴ Veres Péter 1985, 119; 2008, 10-11. Kaukázusi eredet néhány magyar, részben a gazdálkodással összefüggő kifejezés esetében is felmerült (seb, réz, gulya, makk, szürke) Veres Péter 1985, 120.

⁴⁴⁵ Ün. perzsa jövevényszavaink esetében a kaukázusi átvétel lehetősége jöhetne szóba, azonban, amint Harmatta meg is jegyzi, a földrajzi távolság miatt közvetlen kapcsolatra nem gondolhatunk.

⁴⁴⁶ A burtaszok etnikai hovatartozása vitatott kérdés. Az alánok *as* neve mellett azonosították őket a mordvinokkal is. Zimonyi István 1994b.

⁴⁴⁷ Harmatta János 1977, 178-182.

⁴⁴⁸ Komar, Alekszej 2018, 84, l. még 422, 106. kép.

⁴⁴⁹ Komar, Alekszej 2018, 84.

⁴⁵⁰ Афанасьев Г.Е. 2012, 117.

⁴⁵¹ Révész László 1998, 528.

⁴⁵² Agusti Alemany 2017, 114.

nyomására jelentős tömegben húzódtak az észak-kaukázusi térségbe. Korábbi szarvasmarha tenyésztésüket új lakóhelyük természeti viszonyaihoz alkalmazkodva kombinálták a mezőgazdasággal, ennek folyamatát régészeti adatok reprezentálják a Kiszlovodszki-medencében, ahol igen erős török beszivárgás is kimutatható a helyi alán népességbe.⁴⁵³ Az érintkezés emléke lehet az oszét *Nart* eposz, amelyben az *Agur* [*Ogur*] nép egy harcos, nagyszámú nomád törzs. Az ogur-alán együttélés nyomai a csuvas és az oszét nyelvben is megvannak.⁴⁵⁴

Az alánok kaukázusi jelenlétét i.sz. 35-től számos írott forrás tanúsítja.⁴⁵⁵ Az alánok a 6. századtól a bizánci források tanúsága szerint már a Kaukázusban éltek, a különböző török törzsek (szabirok), majd a nyugati Türk birodalom, végül Kazária déli szomszédjaként.⁴⁵⁶ A 9–10. századi muszlim források ugyanitt említik őket.⁴⁵⁷ Az írott forrásokban az alán törzsszövetséghez tartozó roxolánok ('fényes alán') már i.e 107-ben feltűnnek a Dnyeper és a Don között.⁴⁵⁸ Tőlük keletre a szintén iráni aorszok a Don és a Kaszpi-tenger között i.e. 64/47-ben.⁴⁵⁹ Az i. e. 2/1. század fordulójától egészen az i. u. 3. századig tartó időszakban a roxolánok és aorszok a Volga és a Duna között, a Fekete-tenger és a Maeotis partvidékén, de a Pontusi steppétől jóval északabbra, a Pregolja és Visztula (Chronus et Bisula) folyók vidékén is feltűnnek, emellett több görög nyelvű felirat is bizonyítja jelenlétüket a Krím-félszigeten és annak környezetében.⁴⁶⁰ Az alánok a pontusi térségben első alkalommal 377-378-ban, hun legyőzésüket követően, tűnnek fel az alánok Moesia-ban, de letelepedésükre a térségben nincsen adat.⁴⁶¹ Számolhatunk ugyanakkor tartósabb jelenlétükkel a Duna mentén. Alán, hun és gót segédcsoportokat telepített le 380-ban Pannóniában Theodosius császár.⁴⁶² Szerepelnek a pannóniai Nedao folyónál 455-ben lezajlott csatában is. Ezután Scythia Minorban és Alsó-Moesiában települnek le.⁴⁶³ Ezután is jelen vannak azonban Pannónia környezetében is, hiszen a szkir Odoaker az itáliai Ravennából még 487–488-ban is alán segédcsoportokkal vonul a rugiak ellen.⁴⁶⁴ Az avarok nyugati vándorlásuk során 557-ben Sarosius (Sarodius, Saroes), a kaukázusi alánok királyának földjére érkeztek.⁴⁶⁵ Nem lehetetlen tehát, hogy a pontusi ogurokhoz hasonlóan az alánok egyes csoportjai is az avarokkal tartottak nyugatra.

Kazária földművelésére meglehetősen sok adatunk van. Már régóta ismert tény, hogy a Don–Dnyeper közötti térség folyómenti településeinek leletanyagában olyan jelentős a csak megtelepült életmód mellett elképzelhető sertéstartás, hogy a térség korabeli életmódjában a megtelepültség dominanciája bizonyosra vehető. Jól ismert a magyar kutatásban az állandó települések kialakulásának folyamata is a térségben.⁴⁶⁶ Az írott források a stepperégióban, Itil város és a Volgai Bulgáriaig húzódó Volga-szakasz térségében csak szántóföldekről, vetésekről, megművelt területekről szólnak, kertekről, szőlőről nem.⁴⁶⁷ Itil térségében öntözéses kertgazdálkodást feltételez Thomas S. Noonan a Volga vízrendszerének bázisán, a

⁴⁵³ Arzhantseva, Irina A. 2007, 60-61.

⁴⁵⁴ Róna-Tas András 1982b, 153-154.

⁴⁵⁵ Alemany, Agustí 2000, Chronology 435-441.

⁴⁵⁶ Alemany, Agustí 2000, 170-207.

⁴⁵⁷ Alemany, Agustí 2000, 244-251, 260-271.

⁴⁵⁸ Alemany, Agustí 2000, Chronology 435. (Strabón § 3.18.1.c)

⁴⁵⁹ Alemany, Agustí 2000, Chronology 435. (Strabón § 3.18.2.b)

⁴⁶⁰ Alemany, Agustí 2000, 8-9, 23, 32-35, 96-107, 111-112.

⁴⁶¹ Alemany, Agustí 2000, Chronology 437. (Ammianus Marcellinus § 2.17.3.b)

⁴⁶² Alemany, Agustí 2000, Chronology 437 Chronology (Aurelius Victor § 2.18; Pacatus § 2.33.b; Zosimus § 3.20.a; Jordanes § 4.17.1.d; Paulus diaconus § 4.25.b.)

⁴⁶³ Alemany, Agustí 2000, Chronology 440. (Jordanes § 4.17.3.b-c)

⁴⁶⁴ Alemany, Agustí 2000, Chronology 440. (Origo gentis Langobardorum § 4.24; Historia Langobardorum § 4.15.)

⁴⁶⁵ Alemany, Agustí 2000, Chronology 441. (Menander § 5.9.2.a)

⁴⁶⁶ Bartha Antal 1969, 16-19.

⁴⁶⁷ Al-Iṣṭahrī: Kmoskó Mihály 2000, 28-29; Al-Mas'ūdī: Kmoskó Mihály 2000, 172.

József kazár király levelében említett források alapján. Úgy véli, e térségre vonatkoznak a kazár agrárkultúra jelentőségét hírül adó muszlim források, amely a kazár elit ellátását szolgálhatta.⁴⁶⁸ A korabeli Kazária területén írott forrásból csak a Kaukázus északkeleti lábaihoz közel, a Terek folyó táján kereshető Samandar város kiterjedt szőlőskertjeiről értesülünk.⁴⁶⁹ A kazárok legkorábbi lakóhelyét a Kaukázustól északra fekvő síkságon kereshetjük. A Theophanes által a kazárok származási helyeként megadott Bersilia al-Baladzurī helymeghatározása nyomán a Kaukázus északkeleti részén, Derbenttől északra feküdt.⁴⁷⁰ Az uralkodói székhely kezdetben az itt található Balanğar volt, a központ az arab támadások hatására 722-ben került a jóval északabbra, a Volga delta közelében fekvő Itilbe.⁴⁷¹ Samandar Balanğar közelében feküdt.⁴⁷² Al-Bakrī Samandart,⁴⁷³ al-Mas‘ūdī Samandart és Balanğart egyaránt korábbi kazár fővárosnak mondja.⁴⁷⁴ Ebben a térségben nem csupán írott források, hanem régészeti adatok is igazolják alán népesség jelenlétét.⁴⁷⁵ A kazár népesség részese lehetett itt a török-alán együttélésnek, kultúrája és életmódja jelentős mértékben megváltozhatott. A régészeti adatok az észak-pontusi térségben is tanúsítják a 9–10. században a szőlőkultúra és borgazdálkodás jelenlétét. A Don-vidékről egy korabeli szőlőmetsző kés ismert,⁴⁷⁶ a Krím-félsziget délnyugati részén, a Szevasztopol mellett feltárt erődített település, a mangupi gorodiscse területén számos egykorú szőlőtermesztő helyet tárt fel a kutatás. Itt a szarvasmarha-tenyésztés és a mezőgazdaság mellett egyre hangsúlyosabbá vált a 9. század közepe és a 11. század közepe közötti időszakban a kereskedelmi célú szőlőtermesztés és borkészítés.⁴⁷⁷ Kérdéses, hogy a pontusi térségben török vagy alán nyelvű népességet kereshetünk-e ebben az időszakban? Noonan úgy látja, hogy a Kubán térsége és a Krímmel szomszédos pontusi steppe között nomadizáló bulgárok a kazárok által a Kubán vidékről kiszorítva kényszerülhettek a pontusi steppén és a Krímben letelepedni és falvakat és városi településeket létrehozni. Szerinte e bulgár népesség a kazár időszakban válhatott szinte teljesen megletelepültté, ekés földművelővé. Kiemeli a régi gyökerű szőlőkultúra virágzását a Krímben ebben az időszakban.⁴⁷⁸ Ugyanakkor a Krímben is számol földművelő alánokkal.⁴⁷⁹

A szőlőkultúra létezésére azonban az avar-kori Pannóniából is egyre több adat utal. A kora avar-kori szőlőművelésre utal a budakalászi 1496. sír szőlőmetszésre, szőlőszedésre alkalmas, rövid, ívelt pengéjű kése, a közép és késő avar kor fordulójáról a budafoki 15. sír szőlőmetsző kése, és a 9. századi morvaszentjánosi kincslelet hasonló kései. A pannóniai példányok rokon formájúak a Mediterráneum nagy számban ismert késő antik késeivel. Több szőlőtípus jelenlétére utal Dunaszentgyörgy-Kaszás tanya gazdag férfi sírjának szőlőmaglelete, amelyek a férfi tarsolyában voltak, akár szárított, mazsola formájában is, élelemként. E lelet a borszőlő ismeretét is bizonyítja. Ugyanott a letelepültségre utaló törpe búza és kenyérbúza maradványai is előkerültek. A római kultúrtáj ugyan visszaszorult a népvándorlás-kori Pannóniában, a legeltetés lett a jellemzőbb a 10. századig, de például a Balaton térségében egészen a 7. századig kimutatható a mediterrán gazdálkodás létezése (dió-szőlő-gabona pollenprofil), a sokféle vaseszköz is bizonyítja a római mezőgazdasági technológia

⁴⁶⁸ Noonan, Thomas S. 2007, 215-218.

⁴⁶⁹ Al-Iṣṭaḥrī: Kmoskó Mihály 2000, 29; Yāqūt: Kmoskó Mihály 2007, 49. Gardīzī általánosságban szól a kazárok sok kertjéről és szántóföldjéről: Zimonyi István 2005, 227.

⁴⁷⁰ Артамонов, М.И. 1962, 130.

⁴⁷¹ М.И. Артамонов 1962, 176-178; Zimonyi István 2005, 257.

⁴⁷² Ibn Ḥordādhbeh: Kmoskó Mihály 1997, 119.

⁴⁷³ Kmoskó Mihály 2000, 237.

⁴⁷⁴ Kmoskó Mihály 2000, 170, 205-206.

⁴⁷⁵ Komar, Alekszej 2018, 422, 106. kép.

⁴⁷⁶ Bartha Antal 1969, 17; Fodor István 1975, 177.

⁴⁷⁷ Герцен А.Г., Науменко В.Е., Ганцев В.К. 2019.

⁴⁷⁸ Noonan, Thomas S. 2007, 221-223.

⁴⁷⁹ Noonan, Thomas S. 2007, 220.

továbbélését.⁴⁸⁰ A földművelő életmód kialakulása az ogur törökök körében egy egészen más, szláv nyelvi környezetben, a Kárpát-medencében, már a korai avar kor 2. felében, a 7. század közepén is megkezdődött, majd e folyamat a 7. század második felében új népcsoportok betelepülésével a Pontus vidékéről felerősödött, felgyorsult.⁴⁸¹ Ebben a környezetben ráadásul szláv eredetű kifejezések megjelenésével is számolhatunk a helyi törökök nyelvén, ahogy a magyarban is nagyszámú szláv jövevényszó található e terminológiai körben. A gazdálkodás alán eredetű magyar kifejezéseinek meglepően csekély száma, ugyanakkor a jelentős számú ide tartozó szláv kifejezés hangsúlyozza a honfoglaláskor a Kárpát-medencében talált török, illetve török-szláv kétnyelvű lakosság lehetséges szerepét a magyarság életmódváltásában.

Már az 1970-es évek elején világossá vált, hogy a Dunaújvárosban, az egykori avar birodalom közepén előkerült nagy avar település léte megcáfolja a településekkel nem rendelkező, nomád avar uraik vékony rétege alá rendelt földművelő, letelepült, sőt már a feudalizmus felé mutató életmódú, uraiknál jóval fejlettebb szlávokról alkotott kutatási premisszát.⁴⁸² A hetvenes évektől már tömegesen váltak ismertté az avar temetők által kijelölt szállásterületen belül az avar települések, melyek kerámiája a temetőkből ismerttel azonos.⁴⁸³ Az 1975-ben Doboz-Hajdúirtáson feltárt avar települést kerámiaanyagának közvetlen szaltovói párhuzamai alapján kötötte az Árpád-kori magyarsághoz feltárója, holott a településen a temetőkből ismert jellegzetes késő avar leletanyag (csont tarsolyzáró, gömbös bronz fülbevalókarika, csont zablarészek, bikónikus orsógombok) is előkerült.⁴⁸⁴ A szaporodó avar település-feltárások nyomán világossá vált, hogy a korábban kizárólagos magyar etnikumjelzőnek tekintett⁴⁸⁵ cserépüst, más, a letelepülő nomád népségek által használt edénytípussal együtt már a honfoglalás előtti Kárpát-medencében használatos volt a késő avar népesség körében.⁴⁸⁶ Az avar-kori fazekasságban feltűnnek a volgai bulgárokról, a Szaltovó-Majackojei-kultúrkörre és a keleti szlávokra jellemző díszítési gyakorlat elemei, amelyek a 6–7. századi bulgárság alig ismert korszakára mehetnek vissza. E díszítési mód az avarok által magukkal hozott bulgárokkal, kutrigurokkal és keleti szlávokkal kerülhetett a Kárpát-medencébe.⁴⁸⁷ A győri avar-kori település publikálásakor vált egyértelművé, hogy a kerámia erős hasonlósága mellett az avar-kori településekre általában is jellemző szerkezet, a földfelszíni és gödörházak, a szabadtéri kemencék, földólak, az árokrendszerek legjobb párhuzamai a Szaltovó-majackoje-i, volgai bulgár és az Árpád-kori magyar települések.⁴⁸⁸

Az 1980-as évek végére került kimondásra, hogy az avar gazdálkodásban a nomadizmus a korszak utolsó másfél-két évszázadára olyannyira visszaszorult, hogy fennmaradása is kérdéses. A tömegesen előkerülő állandó avar falvak és a temetők olyan településsűrűsége mutatnak, amely a Kárpát-medencében nagyrészt kizárja a nomadizálás lehetőségét. A népesség zömének egyhelyben lakására mutatnak a nagy sírszámú, folyamatosan használt temetők is. Az avarok földművelővé válása már a korai avar-kor második felében megindult, amit az új népcsoportok beköltözése (feltehetően éppen a Szaltovó-majackoje-i kultúra területéről J.P.) felerősített és felgyorsított. Tomka megállapítása szerint le kell mondani a történeti tudatunkba beivódott „nomád avar” képzetről.⁴⁸⁹ Tomka hangsúlyozta a 8–9. századi késő avar települések és életmód azonosságát a Szaltovó-majackoje-i kultúra és a kora Árpád-

⁴⁸⁰ Vida Tivadar 2018, 180-182.

⁴⁸¹ Tomka Péter 1988b, 231-232.

⁴⁸² Bóna István 1973, 66.

⁴⁸³ Garam Éva 1981, 141-145.

⁴⁸⁴ Kovalovszki Júlia 1975, 222.

⁴⁸⁵ Szőke Béla 1954, Fodor István 1975, Takács Miklós 1997a, 210.

⁴⁸⁶ Garam Éva 1981, Mesterházy Károly-Horváth László 1983, Tomka Péter 1988a, Medgyesi Pál 1991, 1995, Bálint Csanád 1991, Vida Tivadar 1991.

⁴⁸⁷ Bóna István 1973, 76-78.

⁴⁸⁸ Tomka Péter 1988a, 48-52.

⁴⁸⁹ Tomka Péter 1988b, 231-232.

kori magyarságéval, az avar és a Szaltovó-majackoje-i kultúra egyidejű fejlődését egyaránt.⁴⁹⁰ Ugyanerre korábban Bálint Csanád is felhívta a figyelmet.⁴⁹¹ Tomka Péter arra is figyelmeztetett, hogy mindezek alapján reális lehetősége van annak, hogy a magyar nyelv csuvasos török jövevényszavainak akár jelentős hányadát is nem a Kubán- vagy a Donvidékről, a bizonytalan időtartamú kazár függés idejéből származtassuk, hanem a honfoglalás utáni Kárpát-medencéből. Kiemelte, hogy a magyar nyelv vonatkozó jövevényszavai a késő avar temetőkből tükröződő gazdasági, társadalmi és kulturális állapotnak teljes mértékben megfelelnek.⁴⁹² Tomka figyelmeztetése már csak azért is megszívlelendő, mivel a kutatás a Szaltovó-majackoje-i kultúrkört éppen a cserépüstök és a települések szerkezeti hasonlóságai, valamint az ottani életmódnak a csuvasos török jövevényszavaink által leírttal való azonossága alapján azonosította elődeink honfoglalás előtti lakóhelyével.⁴⁹³ Tomka figyelmeztetését a kutatás akkor nem vette kellő súllyal figyelembe,⁴⁹⁴ határozott elvetése azonban a klasszikus honfoglaló régészeti kultúra szaltovói eredetéről vallott nézetek megcáfolásával mára súlyát veszítette.⁴⁹⁵ Egyértelművé vált, hogy a klasszikus honfoglaló kultúrájú magyarság egyedül a Kárpát-medencében kerülhetett közvetlen és folyamatos érintkezésbe a török jövevényszavainkban tükröződő fejlett, letelepültséghez kötődő földművelő gazdálkodással.

9. A török törzsszövetségek és a magyar népalakulás

A magyar népalakulás egyik legjelentősebb problémája a honfoglaló magyarság nomád jellegű törzsrendszerének kialakulása, amely erősen eltérhet a finnugor- és ugor-kori nemzetségi rendtől. A török–magyar nyelvi érintkezés kereteit a steppe viszonyai között a törzsek, illetve törzsszövetségek keretében lezajlott együttélés alkothatta. Az érintkezés szorosabb, kétnyelvűséggel is együtt járó formája az eredethagyomány egységesülését is feltételező nemzetségi-törzsi szintű együttélés lehetett.

Kutatóink azt feltételezték, hogy a magyarság egyetlen, létszámában, de akár presztízisében is kiemelkedő törzsként vett részt egy új népalakulásban, amelynek során hozzá kisebb, törzsekké szerveződő török csoportok csatlakoztak fokozatosan.⁴⁹⁶ A korábban egymástól nagyobb távolságra, szétszórtan élő ugor nagycsaládok, nemzetségek a steppei körülmények között kerülhettek közelebb egymáshoz, szervezetileg és nyelvileg egyaránt,⁴⁹⁷ jóllehet az exogámia a közös szervezet hiányában, elzártan élő obi-ugor nemzetségeknél is szokásos.⁴⁹⁸ A magyar és a manysi népnév közös, ugor-kori *manusa* nevét iráni eredetűnek tartja, kérdéses azonban, hogy átvétele még az ugor-korban, legközelebbi nyelvrokainkkal egy időben történhetett-e.⁴⁹⁹ Mindenesetre, a magyar törzs kialakulásakor iráni nyelvi-kulturális környezettel számolhatunk, aminek máig nyoma maradt a magyar nyelvben.⁵⁰⁰ Felmerült az is, hogy törzsneveink korábban zömmel finnugor vagy iráni eredetűek lehettek, tehát már akkoriban több törzsre oszlott volna a magyarság. Később, a katonai-politikai szervezetet

⁴⁹⁰ Tomka Péter 1988a, 50-52.

⁴⁹¹ Bálint Csanád 1975.

⁴⁹² Tomka Péter 1975, 183-184.

⁴⁹³ Fodor István 1977, 107-108.

⁴⁹⁴ Fodor István 1977, 109.

⁴⁹⁵ Erre I. Türk Attila 2011a, 2011b, 2015.

⁴⁹⁶ Németh Gyula 1930, 273-274.

⁴⁹⁷ Jól ismertek az egymástól elzártan élő obi-ugor csoportok komoly nyelvjárási eltérései. I. erre Csepregi Márta 2019, 77, 80-81, 95. Ilyenek például a kazimi, serkali, szalimi, színjai, szurguti, obdorszki, vahi hanti; kondai, pelimi, szigvai, tadvai, északi és nyugati manysi nyelvjárások.

⁴⁹⁸ Bartha Antal 1984, 438.

⁴⁹⁹ Gulya János (1997), 94-96.

⁵⁰⁰ I. erre Korenchy, Éva 1981.

átformáló török hatás következtében nyertek volna új, török neveket a magyarok már létező törzsei.⁵⁰¹

A nyelvi adatok alapján bizonyosnak tekinthető, hogy az ugor-korban a lovas életmód már kialakult⁵⁰² azonban a fiktív vérrokonságon alapuló nemzetség, mint társadalomszervezési egység létrejött a nomádok történelméhez kötődik. Ezeknek legfontosabb jellemzője az exogámia, amelynek révén új rokonsági kapcsolatok létesítésével szervezhetnek meg egy újonnan meghódított területet, vagy illeszkedhet be a nemzetség egy új társadalmi kapcsolatrendszerbe. Fontos hangsúlyozni a nomád nemzetségi-törzsi szervezet nyitottságát, az életformát elfogadók befogadását, szemben a zárt, elbürokratizálódó társadalmú letelepült, földműves közösségekkel. Ez a szervezeti nyitottság, rugalmasság nehezíti meg a nomád etnikum azonosítását, a vezérnemzetség változása az egész alakulat nevét megváltoztathatja.⁵⁰³ A nomád közösségek önszervező fikciói, eredetmítoszai a szájhagyomány útján megőrződő közösségi emlékezetben élnek. A nomád nemzetségi-törzsi szervezetet integritását biztosítja emellett közösségként történő katonai szolgálatuk, adózásuk is. Ez pedig igen erős akadály a nomád birodalmak nyelvi és etnikai egységesülésének. A lélekszám növekedése, illetve a nomád birodalmak kialakulása során a patriarchális szervezet hagyományos funkcióit meghaladó feladatok, különösen katonai téren, tisztségviselőkkel bővítették a vezetők sorát, gyakran megkerülve vagy keresztezve a szokásjog megszabta hierarchiát. Ezek az új posztok fontosabbak is lehettek, mint a hagyományos vezetők. Előfordult az is, hogy a hódító nomád alakulat jelölt ki új vezetőt, aki a kormányzott alakulattal gyakran rokoni kapcsolatot is épített ki, a birodalom hivatalnokából nemzetségfővé vált. A nemzetségeken belül patriarchális hierarchia alakult ki, de az egyes nemzetségek között is érvényesült egy hierarchikus rétegződés, a nagyobb egységek neveit adó vezérnemzetségek kiváltságos helyzetbe kerülhettek. A politikai testületté alakuló vezérnemzetség a létfeltételek kimerülése vagy a steppei erőviszonyok megváltozásával másoknak adhatta át helyét.⁵⁰⁴

A magyar kutatásban is régóta ismert, hogy a modern fogalmi kategóriákkal, mint például a nemzet, nem írható le a nomád ethnosz. Nincsenek időben állandó objektív kritériumai a nemzet fogalmának, másrészt az annál fejletlenebb alakulatok is rendelkeznek a nemzethez hasonló jellemzőkkel.⁵⁰⁵ A jellegzetesen nomád társadalmú törökök a *bodun* és az *el* társadalmi terminusokat használták. A *bodun* a rovásfeliratokban jelenti az egész türk törzsszövetséget, ám szociológiai szempontból törzsnek, saját területtel, közös eredettel és szokásokkal bíró alakulattal értelmezhető. Szűkebb értelemben, néha pontosabban *qara bodun/qara igil bodun* néven a *bägekkel* szemben a köznepet jelentette. A törökök ugyanakkor a számukra egységesnek látszó idegen társadalmakat is *bodunnak* nevezték, így az például az *on oq* vagy *oguz* és más törzseket, törzsszövetségeket, de a szogdokat, a bizánciakat és a kínaiakat is.⁵⁰⁶ A *bodun* szó a *bod* kifejezés kollektív többes számú alakja, amely 'nemzetség' jelentésű. A törökök tehát társadalmukat nemzetségek közösségének fogták fel, éppúgy, ahogy a nemzetség jelentésű magyar *nem* szó nemzet alakja a nemekből, nemzetségekből álló társadalom egészét jelenti. Ez, a társadalmat egy őstől származó organikus egésznek tekintő szemlélet jelentkezik a gentilizmus, közös eredethittel, közös szokásjoggal és közös nyelvvel bíró közösség fogalmában.⁵⁰⁷ Az orkhoni feliratoknak a türk állam újjászületését kívánó *qara bodun*-ja,⁵⁰⁸ a kínai alárendeltségbe került türk köznép lehet, a *qara* 'fekete' alávetettségét is

⁵⁰¹ Fodor István 1992, 120-121.

⁵⁰² A lovas életmód az obi-ugoroknál nem fejlődött tovább, „...a lótenyésztés szinte teljesen visszafejlődött, emlékeit jóformán csak a népköltészet őrzi.” Hajdú Péter 1962, 83-85.

⁵⁰³ Ecsedy Ildikó 1983, 30-33.

⁵⁰⁴ Ecsedy Ildikó 1983, 34-36.

⁵⁰⁵ Vásáry István 1983, 189-190.

⁵⁰⁶ Vásáry István 1983, 194-195; Vö. Sinor, Denis 1990b, 310: *bäglär* 'nemések', *budun* 'köznép'.

⁵⁰⁷ Vásáry István 1983, 196-198.

⁵⁰⁸ Sinor, Denis 1990b, 310.

jelölheti itt. Az *el* fogalma a kagán hatalmát jelenti, az alá tartozó törzsektől, törzsszövetségektől független közhatalmat (kíséret, *buyruqok*), amelyet helytartók képviselnek a meghódoltaknál. Az *el* kiterjedése, sőt vezető törzse, és így neve is gyakran változhat. Az *el* neve eredetileg egy etnikai közösséggel bíró törzs etnonimje, amely az *el* neveként politikai terminussá válik. Nem nomád forrásainkban ez a különbségtétel nem jelenik meg.⁵⁰⁹ Dobrovits Mihály szerint a török *bod* terminus a törzset jelölhette, a törzsszövetség, nép értelmű *bodunnal* szemben. Az *oq* 'nyíl' kifejezés a *tokuz-oguz* név kínai *kiu szing* 'kilenc törzs (nemzetség, család)' fordítása alapján szintén 'törzs' jelentést vett fel. Dobrovits felhívta arra a figyelmet, hogy az ilyen számneves törzsszövetségnevek kínai fordításában rendszerint a szing kifejezés szerepel (tokuzoguzok, a nyugati türkök tíz törzse *on oq*, a három karluk törzs *üç qarluq*), de ezzel jelölik az A-si-na nemzetséget is. Amikor a türkök túllépték a néhány száz családnyi létszámot, a szing helyett már *pu-lo* 'törzs' kifejezéssel jelölik őket, bár a *szing* is jelenthet törzset. Ecsedyre hivatkozva állapítja meg, hogy a *szing* jelölte a türk társadalom alapját képező rugalmas hálózatot, a kínai források megörökítették azt is, hogy a keleti türk kagán népét a „a türkök száz [összes] nemzetsége (*szing*)” megnevezéssel hivatkozta.⁵¹⁰ A fogalmi keveredések ellenére igen valószínűnek látszik tehát, hogy a szing elsősorban nemzetséget jelenthetett, amely fiktív rokonsági rendszerével a nomád társadalmak igen rugalmas alapegysége volt.

Kérdéses, hogy az ősmagyarságot alkotó nemzetségek milyen folyamatok következtében alakulhattak egyetlen törzssé? A különféle közösségek, nemzetségek vagy klánok alapját valós vagy fiktív vérrokonság, kitalált genealógiák alkották, összetartásuk a közösen végzett gazdálkodásban (például kutak javítása, juhok nyírása), a közös védelemben, a közösségi szertartásokban (ünnepek, esküvők, temetések, rítusok) jelentkezett. A közös munkával emelt monumentális síremlékek (kő síremlékek, kurgánok) nem csupán a közösségidentitást szolgálták, hanem a közös területet is kijelölték. A nemzetségek vagy klánok közepes méretű összefogó alakulatának, a *törzsnek* a fogalma viszont vitatott a kutatásban, a modern antropológia nem tartja szerencsésnek használatát. A kutatásban etnikai csoportoknak vagy hierarchia nélküli politikai alakulatnak értelmezik. Felmerült az is, hogy a törzsek idegen hódítás révén, mesterséges szervezéssel jöttek létre. A kínai forrásokban a nomád törzseket jelölő *buluo* terminus pontos jelentése 'fegyveres település' vagy 'fegyveres kíséret', tehát katonai jellegű szervezetről lehet szó.⁵¹¹ A magyar törzs létrejötte kapcsán gondolhatunk belső folyamatra, vagy idegen közreműködéssel történt megszervezésre.

Németh Gyula szerint egy nagyobb népalakulat kialakulásában mindig egy kiemelkedő súlyú csoport a legfontosabb tényező. Ez származásuktól, de sokszor nyelvi hovatartozásuktól függetlenül egyesíti a hatalma alá került családokat, nemzetségeket, törzseket. Van arra példa, hogy e nagy létszámú és etnikailag, nyelvileg heterogén alakulatok gyorsan felbomlanak, de előfordul hosszú élettartamú szerveződés fennmaradása is.⁵¹² Igen hasonló Herwig Wolfram észrevétele, aki Reinhard Wenskusra hivatkozva hangsúlyozza, hogy egy ethnosz származástudata mindig egy nagyobb presztízsű csoport etnikus hagyományain alapul, amelyet a később csatlakozó csoportok is átvesznek, majd saját hagyományukként viszik tovább.⁵¹³ A korábbi kutatás az ethnoszt stabil magként értelmezte, amely minden társadalmi formában fennmarad, jöllehet gazdasági és politikai környezete folyamatosan formálja azt.⁵¹⁴ Az újabb kutatás stabilitás helyett inkább folyamatosan formálódó alakulatnak tartja az ethnoszt.⁵¹⁵

Zichy István nyelvcsereelmélete kapcsán vetette fel, hogy az alárendelt helyzetű ugor csoportokat törzssé (Zichynél nép) egy magasabb presztízsű bulgár-török nép szervezte volna

⁵⁰⁹ Vásáry István 1983, 199-205.

⁵¹⁰ Dobrovits Mihály 2003.

⁵¹¹ Kradin, Nikolay 2016, 7-8.

⁵¹² Németh Gyula 1991, 30.

⁵¹³ Herwig Wolfram 2004, 17.

⁵¹⁴ Bromley, Yulian 1974, 69-71.

⁵¹⁵ Pohl, Walter 1998, 16-17.

meg, átvéve azok nyelvét. Németh Gyula ezt a lehetőséget a magyar népnév finnugor eredetéből kiindulva vetette el, érvelése szerint a megszervező török törzs saját törzsnevét éppúgy megtartotta volna, mint a szláv nyelvet átvevő dunai bulgárok, a magyar nevet nem vette volna fel.⁵¹⁶ Az idegen szervezést ugyanakkor más formában többen is valószínűsítették. Németh Gyula szerint a magyar népnév eredeti **madž-eri* alakja, amelynek a török *eri, iri* 'embere, férfia' szó az utótagja, egykori bulgár törzsszövetségbe tartozásának eredménye. A magyarokat megszervező bulgárok nevezték meg így elődeinket, később pedig önelnevezésük is erre módosult.⁵¹⁷ Kristó Gyula a magyar népnév *er* utótagját Németh Gyula nyomán a török *eri, iri* 'embere, férfia, ember' szóval kapcsolta össze. Kristó egy finnugor és egy török nyelvű nép összeolvadásának nyomát látja ebben az összetett népnévben, amely folyamatnak emléke lenne nagyszámú török jövevényszavunk is. Ennek alapján a magyarság nagy tömegeinek kétnyelvűségét tételezte fel. Ezzel a folyamattal hozta kapcsolatba 9–10. századi írott forrásaink felfogását a magyarságnak a török népek közé való tartozásáról is.⁵¹⁸ Róna-Tas András szerint azonban az *er* utótag egy manysi csoporttal társult másik finnugor nép neve lehetett, a magyarság tehát két finnugor nép társulásával alakult volna ki. A név jelentése „a manysi vagyis ugor *er* nép”⁵¹⁹ szerint, tehát az ugor népek közé tartozó *er* népről van szó. Úgy látta, hogy a magyarság már a török népekkel kialakult érintkezést megelőzően önálló néppé (helyesen inkább törzssé) vált.⁵¹⁹ A magyar népnév *er* utótagja a finnugrisztikai kutatás szerint sem török, hanem finnugor eredetű, eredetileg 'férfi' jelentéssel. A magyarban ma az ember, férj, néember szóösszetételekben található meg.⁵²⁰ Eszerint a magyar név egy ugor-kori előtag és valószínűleg a magyar nyelv önálló életében hozzá kapcsolt utótag összetétele lenne, amelynek eredete bizonytalan. Könnyen elképzelhető tehát, hogy a korábban nyelvi- és szervezeti laza kapcsolatban állt ősmagyar nemzetségek szorosabb szervezeti és nyelvi kapcsolata a megváltozott életföldrajzi körülmények mellett egy idegen csoport csatlakozásával is összefüggésbe hozható.

Figyelemre méltó elképzelés a pásztorkodó, nomád életmód iráni eredetű magyar terminológiáját többek között egy *er* nevű keletiráni etnikummal kialakult érintkezéshez köti. Mint feljebb bemutattam, Harmatta szerint iráni eredetű kifejezéseink kiterjednek a lovas kultúra mellett a társadalmi szervezetre, hadviselésre, közlekedésre, a tipikusan nomád viseletre (ing és nemez, a sátor anyaga), a mitikus világképre, a nomádoknál fontos szerepű zenei eszközökre (dob, nádsíp), sőt a nomád földművelés jellegzetes növényének, a kölesnek is iráni eredetű a neve.⁵²¹ Mint feljebb láttuk, széles körben elfogadott nézet a magyarság lovas vagy lovas nomád életmódja kialakulásának összefüggése a steppe iráni korával, iráni csoportokkal történt együttélésével. Ennek nyomán joggal felmerülhet, hogy az ősmagyar nemzetségeket nomád típusú szervezetbe, törzsbe szervező csoport egy magas presztízsű iráni nyelvű nomád klán lehetett, amely talán a magyar népnév mindkét elemével kapcsolatba hozható. Az ősmagyarság és az iráni nyelvű törzsek már az i.e. 1. évezred közepe körül szoros kapcsolatba kerülhettek. Déli szomszédaiktól, a szarmatáktól kultúrájuk sok elemét átvehették, sőt, a magyarság eredetmondájának tekintett csodaszarvas legendájának egy korai változatát is megismerhették.⁵²²

A honfoglalás előtti magyarság nomád típusú törzsi rendszerének létezését öt törzsnevünk feltett török nyelvi háttere mellett Anonymusnál és a ránk maradt krónikaváltozatokban a hét fejedelmi személy, illetőleg vezér közös magyar neveként szereplő *Hetumoger* névnek a törzsszövetség elnevezéseként történt értelmezésére alapozza a kutatás.

⁵¹⁶ Németh Gyula 1930, 122.

⁵¹⁷ Németh Gyula 1930, 247-249.

⁵¹⁸ Kristó Gyula 1996b, 13-18.

⁵¹⁹ Róna-Tas András 1991, 20-21; Később a votjákokat jelölte: Róna-Tas András 2017, 67-68.

⁵²⁰ TESz 817.

⁵²¹ Harmatta János 1997a, 82-83.

⁵²² Sándor Klára 2011, 105-106.

Németh Gyula volt az a kutató, aki korszakalkotó művében a magyar ethnosz kialakulását a bulgár-törökök szervezeti kötelékébe történt betagozódásával, azok alakulási törvényei szerint török csoportok beolvadásával, egyes magyar csoportok eltörökösödésével hozta kapcsolatba.⁵²³ Felfogása az újabb kutatásban is erősen meghatározó. Az ismert orientalista Peter Golden Németh és Ligeti nyomán szintén elfogadja, hogy a magyarok az ógur törzsszövetségek részeként sajátították el azok török kultúráját.⁵²⁴

Németh úgy vélte, hogy a 9. század táján a többenél nagyobb létszámú finnugor *magyar* törzs vezetésével egy nagyobb török alakulatból (onogur, szabir, kazár) szakadtak ki a magyarságot alkotó etnikailag és nyelvileg is török törzsek. A *magyar* törzs szerinte előzőleg önálló törzscsoportot vezethetett, amelyet legalább részben nyelvileg el is magyarosított.⁵²⁵ Németh szerint „...a magyar nép kialakulását csak úgy érthetjük meg, ha beleképzeljük az örökös hullámlásban levő török néptengerbe...” mégsem vált a magyarság általában török jellegűvé, mert megőrzött számos ősi finnugor tulajdonságot. Egy egyedi, sem finnugor, sem török nép alakult ki így szerinte.⁵²⁶ A számos török eredetű magyar személynév alapján részleges kétnyelvűséget állapít meg, amelyet a DAI kavar fejezete is bizonyít. Végezetül megállapítja: „Annyi bizonyos, hogy a magyarság nagyszámú török népelemet vett fel magába, hogy megszervezői törökök voltak s hogy török eredetű uralkodói is voltak. Ezeket a vezető és nem vezető török elemeket azonban a finnugor eredetű magyarság *sajátságos módon*⁵²⁷ teljesen magába olvasztotta”.⁵²⁸ Németh még az általa finnugor nevűnek tartott Nyék törzset is etnikailag-nyelvileg töröknek gondolta, amelynek a magyarok adták elnevezését.⁵²⁹ Hipotézisének alapvető ellentmondása az ősi finnugor tulajdonságok megőrződése ellenére nagy tömegű török nyelvű népesség beolvadása, és azok megmagyarázatlan elmagyarosodása, amit Németh maga is érzékelt. A steppe török korában lezajlott magyar népalakulás újabb hipotézise szerint a különböző ősmagyar nyelvjárásokat beszélő csoportok csak a török nyelvű nomád mintára felépülő politikai keretben egyesültek, ennek következtében nyelvi egységesülésüket is feltételezi. Ugyanakkor az egyesülő ősmagyar nyelvű csoportok domináns szerepét is valószínűsíti ebben, a nyelvileg heterogén, az ősmagyarok kívül számos más nyelvet is használó alakulatban.⁵³⁰ Az ősmagyar csoportok nyelvi egységesülése azonban kérdéses, és e hipotézisben gondolkozva nem világos a magyarság közös önelnevezése, az ugor-kori eredetűnek tekinthető *magyer* név kialakulásának és fennmaradásának folyamata sem.⁵³¹ Kérdéses, hogy miképpen lehetett képes a magyar törzs hozzá csatlakozó idegen, török nyelvű törzseket magyarrá tenni, nem pusztán nyelvi értelemben, de az eredethagyomány szintjén is, miközben saját maga szervezetét, külső jellemzőit tekintve a körülötte élő török nyelvű nomádokhoz teljesen hasonlóvá vált? Nem világos, hogy miképpen magyarázható törzsneveink döntő többségének valószínűsíthető török nyelvi háttere a magyar nyelv fennmaradása szempontjából?

A steppei törzsszövetségek mesterségesen megszervezett alakulatok voltak, nyelvi heterogenitásuk mellett etnikai szempontból is vegyesek voltak, hiszen az egyes törzseknek más és más eredetmítoszaik lehettek. Ezek a nomád alakulatok változékonyságuk miatt nem válhattak igazi néppé. Szervezetük rugalmas volt, csoportok kiválhattak és csatlakozhattak is. A vezető törzs hatalmának erősítésére, tartóssá tételére törekedett, a törzsszövetség birodalomná szervezésére (el). A kereskedelmi célú rablóhadjáratok igényelték a hatalmi

⁵²³ Németh Gyula 1930, 6, 17.

⁵²⁴ Golden, Peter B. 1980, 43.

⁵²⁵ Németh Gyula 1930, 273-274.

⁵²⁶ Németh Gyula 1930, 276-277.

⁵²⁷ Saját kiemelésem J.P.

⁵²⁸ Németh Gyula 1930, 233-273, 278-298.

⁵²⁹ Németh Gyula 1930, 245.

⁵³⁰ Zimonyi István 2014, 34.

⁵³¹ Gulya János 1997, 89.

koncentrációt, a vezértörzs hatalmát a zsákmány elosztásának felügyeletével erősítette. A törzsszövetségek központi hatalmi szervezettel rendelkező nomád birodalmakban alakulhattak néppé, azonban a szövetségek rugalmassága, illetve a törzsek stabilitása akadályozta ezt a folyamatot. Például a kazárok esetében a központi kormányzat zsoldos katonai kíséretének jelentős szerepe ellenére, a törzsek fennmaradása miatt, a népalakulás félbemaradt.⁵³² A steppei törzsek, törzsszövetségek körében gyakori a névcseré, a türk és ujjur rovásfeliratok is számos példát nyújtanak a korábbi neveknek az új vezértörzs vagy elit nevére történő felcserélésére, de akár korábbi uraik tekintélyes nevét is felvehették, nem csak egykori alattvalóik, de olyanok is, akinek nem is volt közükhöz. Új helyre költöző törzsek is elnyerhették új szomszédaiktól a korábban ott élt törzs nevét. A törzsszövetség nevének megváltozása azonban nem jelentette az alkotó törzsek megváltozását.⁵³³ Jól ismert a kutrigurok és utigurok esete, akikről Agathias fel is jegyezte, hogy háborús vereségük után új uraik nevét fel kellett venniük.⁵³⁴ Bálint Csanád arra is figyelmeztet, hogy a kelet-európai steppe népei közül jónéhány csak egy-két alkalommal szerepel eredeti forrásban. Példaként a tarniakh, zabender, szabir, barszil népeket hozza.⁵³⁵ Németh Gyula Radloffot idézi a nomád nemzetségek és törzsek folyamatos átalakulásának természetességére, az állandóság hiányára.⁵³⁶ Ilyen körülmények között a nyelv, az etnikai tudat, az eredethagyomány egységesülése, a letelepült népekhez hasonló formációk kialakulása aligha képzelhető el, ehhez állandó, területi jellegű szervezet, letelepülés szükséges. A nomád törzsszövetségek, birodalmak összetartásában a személyi kapcsolatok a döntő tényezők. A hierarchia szétesése a nomád „nép” végét jelenti.⁵³⁷ Mind a kazárok, mind a volgai bulgárok esetében a hosszabb letelepültség, a területi kötődésű szervezet kialakulása vezetett a népalakulás megindulásához. Németh hangsúlyozza, hogy a török népnevek tulajdonképpen politikai egységek nevei.⁵³⁸ A türk név módosult alakban vált más törzsszövetségek neveivé (türkmän, türgiš) hajdani politikai kapcsolatuk nyomán.⁵³⁹ Németh számos példát hoz a birodalomépítő törzsek neveinek hódítás nyomán az alávetettekre történő kiterjedésére (hun, türk, tatár, mongol stb.)⁵⁴⁰ A törzsszövetségek politikai jellegük ellenére ugyanakkor egyfajta nyelvi (és etnikai) kohéziót is eredményezhettek, hiszen a török nyelvek szoros kapcsolatát hangsúlyozó al-Kāšgarī a nyelvjárási eltéréseket világosan a különböző török politikai alakulatokhoz, türkökhöz, oguzokhoz, kipcsakokhoz, stb. köti, külön nyelvként értékelve azokat.⁵⁴¹

A nomád törzsszövetségek névadása több típust mutat, amelyek mögött a jelek szerint létrejöttük különböző módja és eltérő mértékű kohéziójuk kereshető. A törzsszövetségeket jelölhette a vezértörzs önelnevezése (hun, türk, mongol)⁵⁴² ám annak törzsi szintű etnikai értelme törzsszövetségi szinten már csak politikai jelentéssel bírt.⁵⁴³ A türk, kazár és bulgár törzsszövetségek névadói vezértörzseik, szervezetük elérte azt a mértékű állandóságot, hogy a törzsektől elszakadt vezető réteg, államszerű alakulat jöjjön létre, amelyet a

⁵³² Róna-Tas András 1997b, 23-32. 27-32.

⁵³³ Sándor Klára 2011, 121-122.

⁵³⁴ Bálint Csanád 2006, 303.

⁵³⁵ Bálint Csanád 2006, 305.

⁵³⁶ Németh Gyula 1930, 24.

⁵³⁷ Németh Gyula 1930, 26.

⁵³⁸ Németh Gyula 1930, 32, 1. l.j.

⁵³⁹ Németh Gyula 1930, 58.

⁵⁴⁰ Németh Gyula 1930, 74-78.

⁵⁴¹ Németh Gyula 1930, 51.

⁵⁴² Németh Gyula 1930, 74-78.

⁵⁴³ Így például a türk nevet az oguzokra és az ujjurokra nem nyelvi-etnikai azonosság, hanem csupán politikai összetartozás következtében használhatták a tibetiek. Czeglédy Károly 1963, 459.

vezértörzs eredettudatának széles körű elfogadása is erősített. Az eredetmítosz elfogadása azonban nem vont maga után valódi népalakulást.⁵⁴⁴

A türk birodalmat alkotó törzsszövetségek nagyobb részénél nem a vezértörzs adott nevet az alakulatnak, hanem azt a résztvevő törzsek számával és az oğur~oğuz 'törzs' jelentésű kifejezéssel jelölték.⁵⁴⁵ A forrásokban önmagában is feltűnő oğur név az oğuzhoz hasonlóan általában jelölhette az elnevezésükben e két nevet feltüntető törzsszövetségeket.⁵⁴⁶ A számnévvel jelzett török törzsszövetségek nem pusztán nevükben mutatnak nagy változékonyságot, hanem vezértörzs híján közös eredettudatuk sem alakulhatott ki, Németh ezeket az alakulatokat tartja a leginkább változékony formációknak.⁵⁴⁷ Számos esetben megfigyelhető a törzsszövetségek nevének megváltozása is, ami jelentős mértékű átformálódásukra utal.⁵⁴⁸ A magyarok törzsszövetsége sem mindig hét törzset számolt, hiszen a kürt és gyarmat törzsek valamikor önállóak lehettek. Önállóan szerepelnek a törzsnévi helynevek sorában, így a „nyolcmagyar” alakulat léte sem sokkal előzhette volna meg a honfoglalást, amennyiben névadása valóban e logika szerint történt.⁵⁴⁹ A magyarság idegen *ungri* elnevezése az e törzsszövetségek közé tartozó, valódi néppé ezen a néven sohasem alakult *onoğurok* nevéből származik, a középkori magyar forrásainkból ismert *hétmagyar* nevet pedig e törzsszövetségi nevekhez hasonló képzésnek tartja a kutatás, bár a hétmagyar név nyilván a vezértörzs elnevezésével függ össze.

Léteztek ugyanakkor hosszú ideig fennmaradó, ám laza szervezetű nomád alakulatok is, ahol az egyes törzsek önállósága olyan mértékű lehet, hogy ugyan egyetlen alakulatként élnek,

⁵⁴⁴ Újkori mongol példák igazolják, hogy a mongol nép (*monggol ulus*) csak a nemesi réteget jelentette, a mongol nemesség saját Dzsingiszida legitimációjával a mongol államiság szimbóluma volt, az elit hagyománya volt a „nemzeti” hagyomány. Dzsingisz kán utódaitól kezdve alkottak a mongol uralkodók hatalma alatti területek politikai egységet, és ettől az időtől tekintik összetartozónak a mongol nyelven beszélőket. Sneath, David 2007, 169-172.

⁵⁴⁵ A *türk* név csak azt a tizenegy törzset jelölte, amelyek a *tokuz-oguzok* kilenc és a nyugati türkök tíz *on-oq* törzsével együtt a türk kagán (Qapgan) uralma alatt állt a 8. század elején. Dobrovits Mihály 2003; vö. Czegléd Károly 1963, 457. Jóllehet a keleti türkök is tíz törzből állhattak eredetileg, *on-türk* 'tíz türk' név nem ismert, csak a keleti türk kagán uralma alatt állt harminc törzs *otuz-türk* 'harminc türk' neve valószínűsíthető. Czegléd Károly 1963, 460. Czegléd szerint a t'ie-lö törzsszövetséget a hatalmat átvéő ujgur törzsről később *on-ujgur* 'tíz ujgur' néven ismerték. Az ujgur törzsszövetség vezértörzse, a magában is kilenc altörzs élén álló *ujgur* törzs mellett a többi törzs a *säkiz-oguz* 'nyolc oguz' nevet viselte. Czegléd Károly 1963, 458-459.

⁵⁴⁶ Az Oğur, Oğuz nevek a török *oğ/ug 'rokonság, hasonlóság', az ebből képzett oğul 'utód, gyermek, fiú' oğlan 'fiú' (eredetileg az oğul többes száma), oğlaq 'gyerek, fiatal kecske', illetve oğuş/uğuş 'törzs, nemzetség' kifejezésekkel függhetnek össze. Golden, Peter 1992, 96. Németh Gyula a török ok 'nyíl' szó -z képzős alakjaként értelmezte az oğuz nevet, amely a kínai források tanúsága szerint 'törzs'-et jelent. Németh Gyula 1930, 44. A Priskosnál olvasható törzslistából az Oğur név különböző összetételeit viselő törzsek közül a Šaruğur/Šarağur többé nem tűnik fel a forrásokban, az Oğur törzs pedig csak Menandros (6. sz.) és Theophylaktos (7. sz. eleje) említi. Ellenben a 6. századtól az Onoğur/Onoğundur, Kutrigur és Ut(r)igur törzsszövetségek igen gyakori szereplői a pontusi térségnek. Az Oğur/Oğor név általában is jelöli az elnevezésükben ezt a nevet viselő törzsszövetségeket, így például Theophylaktosnál, aki a türk kagán által legyőzött törzseket nevezi így („legyőzte az összes Oğort”), valószínűleg a türkök szóhasználata nyomán. Golden, Peter 1992, 97-103.

⁵⁴⁷ Németh Gyula 1930, 16.

⁵⁴⁸ Például az ujgur törzs hatalomra jutása előtt a *toquz-oguz* 'kilenc törzs' törzsszövetség egyik törzse volt csupán, a törzsszövetség a *tokuz ujgur* nevet az ujgur hegemonia kialakulása után vette fel, bár előfordul még ekkor is a régi név. Czegléd Károly 1963, 457. Maga *on-oq* törzsszövetség is így alakult ki. A nyugati türkök törzsrendszere tíz törzből állt, Dobrovits szerint azonban eredetileg csak nyolc törzsük lehetett, hiszen az 576-os bizánci követség kapcsán a türkök nyolc részre oszlásáról értesülünk. A tíz törzs megszervezése 635 táján történhetett, az *on oq* 'tíz nyíl', kínai *shi hsing* 'tíz nemzetség' elnevezés ezekre vonatkozott. Két ötös csoportra oszlottak, mindkettőnek külön neve is volt, mindegyik törzsfő felett egy-egy šad képviselte a kagáni családot. Dobrovits Mihály 2004c, 101-102.

⁵⁴⁹ A hét törzs nyolc nevére, nyolc törzs létezésére a hétmagyar törzsszövetségben felmerült magyarázatként, hogy a többenél sokkal nagyobb szerepű madzser vezértörzset nem számították a törzsek közé, Róna-Tas András 1996, 274. A probléma világosan utal az ellentmondásra a hétmagyar névnek a számnévvel jelölt törzsszövetségekhez kapcsolása és a magyar nevet viselő vezértörzs léte között.

vándorolnak és harcolnak, de központi hatalmuk nincsen.⁵⁵⁰ Németh a besenyőket hozza erre példaként, akiknek három vezértörzse érdekes módon nem a besenyő, hanem a kangar nevet viseli. A kangar név lehet köznévi eredetű, pozíciójukat jelölő 'vitéz, előkelő' értelemben,⁵⁵¹ de lehet egy korábban önálló törzsszövetség neve is.⁵⁵² Magát a besenyő nevet egyetlen törzsük sem viseli.⁵⁵³ A besenyő nevet Gombocz személynévi eredetről szóló elképzelésével szemben, amely névadási mód amúgy sem török eredetű és a 12. század előtt nem ismert, Németh a török *bača-beče* 'sógor' kifejezéssel hozza kapcsolatba.⁵⁵⁴ Az első besenyő törzs nevének utótagja Erdim, jelentése 'érdem, erény' esetleg 'erő, hatalom'. A három első, legelőkelőbbnek mondott besenyő törzs Kangar nevének a DAI által adott 'vitéz, előkelő' jelentése is rendelkezik török párhuzammal.⁵⁵⁵ Nyolc besenyő törzsnév közül hatnak az utótagja, a Cur, Jula, Kül-bej, Baj, Tolmac, K'apan régi török méltóságnév.⁵⁵⁶ Az utolsó besenyő törzs, neve a Čoban, Németh szerint a rendszerbe nem illő név,⁵⁵⁷ bár ez is (nyugati türk) méltóságnév.⁵⁵⁸ Mindennek alapján arra gondolhatunk, hogy a besenyő alakulat önkéntes szövetség lehet, központi hatalom hiányában népalakulás nem is következhetett be.

Kérdéses, hogy a honfoglaló magyarság politikai szervezete melyik típusú törzrendszerrel mutathat hasonlóságot? Németh Gyula a számnévvvel jelzett török törzsszövetségekhez hasonló alakulást valószínűsít a Hétmagyar név esetében, „a Magyar törzs vezetése alatt hét törzsből összealakult nép” jelentésben.⁵⁵⁹ Németh szerint a korai „három nyíl”, és „tíz nyíl” három, illetve tíz törzsből álló törzsszövetség nevek kialakulását követő fejlődés vezetett oda, hogy népnevek elé is odakerült a törzsek számát jelző számnév. Ilyenek az *on uigur* 'tíz uigur', *tokuz uigur* 'kilenc uigur' vagy az *otuz tatar* 'harminc tatár' és *toquz tatar* 'kilenc tatár' nevek is.⁵⁶⁰ Az *üč-karluk* 'három-karluk' szövetségről a kínaiak feljegyezték, hogy 'három-törzs'-nek nevezték magukat. Németh szerint ilyen név Anonymus *hetumoger*-je, hét magyarja is.⁵⁶¹ A kutatás Németh nyomán az Anonymusnál megőrzött *Hetumoger-Hétmagyar* nevet a Levedi korabeli hét magyar törzs szövetségére érti, amelyet a steppei törzsszövetségeknek az alkotó törzsek számával jelölt elnevezéseihez, az *onogur*, *utigur*, *kutigur*, *toquz-oguz*, *üč qarluq* nevekhez hasonlóan értelmez.⁵⁶² Németh felfogása ma is meghatározó a kutatásban. Róna-Tas szerint a *Hetümagyer* törzsszövetség török modellt követett, a számmal jelölt török törzsszövetségek mintájára alakult ki.⁵⁶³ Sándor Klára is úgy látja, hogy a törzsszövetség nevét a vezértörzs adta, a törzsek számának feltüntetése a szövetség nevében pedig a török nomádok gyakorlatával egyezik. Ezt a török mintájú névadási szokást követve nevezték szövetségüket a magyarok Hetü Modzserinek, azaz Hétmagyarnak.⁵⁶⁴ Moór Elemér hívta fel arra a figyelmet, hogy a *Hétmagyar* névvel kapcsolatba hozott török törzsszövetségek elnevezéseiben a számnévvvel jelzett utótag értelme mindig törzset, nemzetséget jelentő szó. Ilyen a török *On-ok* 'tíz nyíl' azaz 'tíz törzs', a *Tokuz-oguz* 'kilenc

⁵⁵⁰ Németh Gyula 1930, 16.

⁵⁵¹ Németh Gyula 1930, 49.

⁵⁵² Czegléd Károly 1985a, 1985b; Vitatja Harmatta János 1998, 140-142, aki szerint az 541-es *hangar* és *hangar* nevek helyes *wngar* olvasata onoğurnak értelmezhető, és egy középperzsa eredetű *kāmgār* 'hatalmas, erős, uralkodó' köznévvvel egyeztethető.

⁵⁵³ Németh Gyula 1930, 34, 45, 73.

⁵⁵⁴ Németh Gyula 1991, 85.

⁵⁵⁵ Németh Gyula 1930, 49.

⁵⁵⁶ Németh Gyula 1930, 45.

⁵⁵⁷ Németh Gyula 1930, 73.

⁵⁵⁸ Ligeti Lajos 1986a, 140.

⁵⁵⁹ Németh Gyula 1930, 39-40.

⁵⁶⁰ Németh Gyula 1921, 206; l. még Czegléd Károly 1963, 460.

⁵⁶¹ Németh Gyula 1930, 40.

⁵⁶² Czegléd Károly 1963, 456-461.

⁵⁶³ Róna-Tas 1997d, 249-250.

⁵⁶⁴ Sándor Klára 2011b.

törzs', az *Alty-oğuz* 'hat törzs', az *Ontört-uruk* 'tizennégy nemzetség', *Alty-käsäk* 'hat rész'. Moór ennek feltételezte, hogy a *Hétmagyar* népnév eredeti jelentése szintén „hét törzs” lehetett. A magyar népnév szerinte a *Hétmagyar*ból elvonás útján keletkezhetett, amikor a magyar szó eredeti „törzs” jelentése már elhomályosodott.⁵⁶⁵ Németh Gyula a bašgyr népnév eredeti alakját a magyar nép kialakulásáról kialakított koncepciójába illesztve rekonstruálhatta bäs-(o)ğur 'öt ogur, öt törzs'-ként. Ez világos abból a megállapításából, mely szerint a baskírok a magyar nép azon részét alkothatták, amely a volgai bulgárokkal együtt a Kaukázus vidékéről vándorolhatott északra.⁵⁶⁶

Jóllehet a hétmagyar és az onogur nevek is a számnévvel jelölt, leginkább változékony törzsszövetségekkel hozzák kapcsolatba a magyarságot, amire a magyar törzsek változó száma is utal (7 vagy 8 törzs)⁵⁶⁷ a magyar népalakulás mégis inkább a volgai bulgárhoz hasonlítható. A volgai bulgár uralkodónak négy fejedelem volt alárendelve⁵⁶⁸ és öt törzsre oszlottak. Ezek a *bulgar*, *äskäl*, *barsülä~bersil*, *suwār~szabir*, *barangār~balanğar* törzsek.⁵⁶⁹ Az öt volgai bulgár törzs közül az 5–7. század során az *aszkal* a nyugati Türk Birodalomban, a Kazaksteppén, a *szabir*, *barszil* és *balandzsar* a kelet-európai steppén, a Kaukázus előterében, a *bulgar* pedig a Fekete-tengertől északra szerepel.⁵⁷⁰ A volgai bulgár uralkodó feltehetően a bulgár törzs vezetője lehetett, hiszen az ország nevét a vezető törzs adhatta. Ez nagyon hasonló helyzet ahhoz, amiként a kutatás a magyar népalakulást rekonstruálja. A bulgárok bizonyosan nem csak nyelvi, de szervezeti szempontból is a korábbi *ogur* törzsszövetségek örökösei lehettek, hiszen Kuvrat pontusi bulgárjait és a dunai bulgárokat egyaránt jelölik az *onog(und)ur* névvel is.⁵⁷¹ A 10. századi volgai bulgár államszervezetben azonban nincsen nyoma a korábbi *ogur* törzsszövetségek numerikus felosztásának. A vezető törzs nevének az egész nép elnevezésévé válását megelőzően nem tudunk olyan állapotról, amikor az a törzsek számával kiegészülve törzsszövetséget jelölt volna, **bäsbulgar* 'öt bulgár' formában.⁵⁷²

A magyar név első feltűnésekor, a 9. század második felében, a *hét* előtag nélküli *m.h.f.rīya/m.ğ.γ.rīya* alakban jelenik meg.⁵⁷³ A *hetumoger* név, változatos írásmóddal, csak a középkori magyar, vagy azokkal szorosban kapcsolatban álló írott forrásokban jelenik meg, azonban kizárólag a hét honfoglaló vezér és a Lech-mezőről visszatérő gyászmagyarok nevéként.⁵⁷⁴ Minden más esetben a számnév nélküli Magar(i), Magor(i), Mager(i), Moger(i),

⁵⁶⁵ Moór Elemér 1938, 61-65.

⁵⁶⁶ Németh Gyula 1930, 313.

⁵⁶⁷ A nomád törzsek egyesülése gyakori jelenség, ami korábról ismert törzsneveket tartalmazó kettős nevükről ismerhető fel (kitáj-kipsak, kürtgyarmat), újkori adatok szerint ilyenkor a törzstagok tudata is igazodik ehhez a változáshoz. Németh Gyula 1930, 18. Kérdéses, hogy az ilyen szintű összeolvadás milyen mértékben érintheti az eredettudatot?

⁵⁶⁸ Ibn Fadlān 2007, 45.

⁵⁶⁹ Zimonyi István 2005, 194, 61; Ibn Fadlān 2007, 66, 73-75.

⁵⁷⁰ Zimonyi István 2014, 62.

⁵⁷¹ Szádeczky-Kardoss Samu 1994, 506-507. Az onogurok a Kuvrat-féle Magna Bulgariában a bolgár törzsek közé tartoztak, Agathon Tervel kánsága idején Unnogundur Bulgar-nak nevezi a kán népét. Golden úgy véli, hogy az ogur törzsek a 7. század első harmadában szerveződtek a nagy Bulgar törzsszövetségbe. Golden, Peter B. 1980, 34. Golden úgy véli, a bulgárok nevének Németh Gyula-féle etimológiája, a keverék, tükrözi kialakulásukat az ogur és európai hun törzsekből, törzsmaradványokból. A hunok részvételét jelzi szerinte Attila fia, Irnik nevének feltűnése a dunai bulgár fejedelmi listában. Nicephorus Kuvratot az Οὐννογονδοῦροι uralkodójának mondja. József kazár kagán V.n.nt.r-nek mondja a kazárok által legyőzötteket, ez az Onogundur megfelelője lehet. Golden szerint Kotrag(us) a Donnak Bajan népével áttelentes partjára költözött népe tűnik fel fekete Bulgar néven a DAI szövegében. Golden, Peter B. 1980, 43-46.

⁵⁷² Ehhez hasonlóan magyarázta Németh Gyula a baskírok nevét az öt ogur törzs szövetségére utaló **bäs-(o)gur* alakból. Németh Gyula 1930, 313.

⁵⁷³ Elter István 1997, 99-100.

⁵⁷⁴ Anonymus: SRH I. 33, 37, 39, 41, 47, 50, 78, 94; XIV. századi krónikakompozíció: SRH I. 294. Chronicon Posoniense: SRH II. 51; Chronicon Henrici de Mügelin: SRH II. 134.

Mogor(i), illetve Magoria, Mogoria alakok olvashatók.⁵⁷⁵ Korabeli külföldi forrásaink a Mageria, Maegari alakokat ismerik, a *hetumoger* ismeretlen.⁵⁷⁶ Ország- vagy népnévként történő használatára nincsen példánk, a *hetumoger* név minden esetben személyek egy csoportját jelöli. Utóbbiak kapcsolata a DAI feljegyzéséből ismert hét törzssel lehetséges, ám a *hetumoger* név egykori törzsszövetséget jelölő szerepének semmilyen konkrét emléke nem maradt ránk.⁵⁷⁷ Problémánk szempontjából igen érdekes Harmatta János felvetése, mely szerint a magyarok **mańc'* nevének általa feltett feltűnése Ptolemaios munkájában az i. sz. 2. században arra utal, hogy a magyar ethnosz már kialakult, azonban a magyarság *hetumoger* (**Hetüimogyer*) néven szereplő törzsszervezete még nem létezett. A *hetumoger* törzsszövetség kialakulásához vezető török befolyás szerinte később érhetette az ősmagyarokat.⁵⁷⁸ Ugyanerre mutat az a jelenség is, hogy a forrásainkból ismert török törzsek neve nem jelenik meg a magyar törzsnevek között, holott a Németh Gyula-féle modell szerint a magyar törzsszövetség a török környezetben török mintára, török törzsekkel vegyülve jött volna létre. Németh hangsúlyozta, hogy elég gyakoriak az azonos nevek a szomszédos török népek törzsei között. Sokszor más népekből kivált, azok nevét viselő törzseket is találunk. Ilyen az oguzok Bicänä/Bädzänäk törzsneve, a teleutok Sart, Kypčak, Naiman, Tölös, a velük rokon öjrötök Sart, Kypčak, Naiman, Tölös, Kyrgys, Mongul törzsnevei, Bulyar törzsnév a baskíroknál.⁵⁷⁹ A török törzsszövetségek folyamatos újrendeződése tehát a törzsnevek szintjén is jól kimutatható. A magyar törzsek esetében azonban nincsen nyoma ismert török törzsnevek vagy népnevek feltűnésének, a magyar törzsek török elnevezései más korabeli szövetségekből sem ismertek.

A népnév+számnév összetételű törzsszövetség név kialakulása a magyarok esetében másodlagos fejlődés eredménye lehetett, hiszen a névadó *magyer* név már a törzsszövetség létezése előtt is használatban lehetett, amennyiben annak finnugor etimológiájából indulunk ki.⁵⁸⁰ Éppen ez utóbbi körülmény következtében a kiindulási helyzet másmilyen lehetett, mint a török párhuzamok esetében. Csak egy szervezett, magyar öntudatú politikai formáció folyamatos létezése magyarázhatja a különböző ősmagyar csoportok jelentős részének együtt maradását, idegen csoportok beépülését. Arra gondolhatunk, hogy a magyar törzsszövetség megszervezésekor a *magyer* nevet viselő törzs kerülhetett vezértörzsi pozícióba, a többi, ugyan jelentős számú idegen (török) részvételével létrejött, de zömében feltehetően a *magyer* törzs nemzetségeiből alakult törzsnek a törzsszövetséget megszervező nomád birodalom adhatott saját török nyelven nevet. Czeglédy egy hasonló mesterséges törzsszervezet rendezésre is hoz

⁵⁷⁵ Magari: XIV. századi krónikakompozíció SRH I. 249. Mageri: Chronicon Rhythmicum Henrici de Mügelu SRH II. 236. Magor(i), Magoria: XIV. századi krónikakompozíció SRH I. 248, 249, 251, 253, 261, 284, 285, 286; Chronicon Poseniense SRH II. 20; Chronicon Monacense SRH II. 58; Chronicon Henrici de Mügelu SRH II. 108; Chronicon Rhythmicum Henrici de Mügelu SRH II. 236. Moger(ii): Anonymus SRH I. 33, 35, 93, 94. Mogor, Mogoria: Anonymus SRH I. 35; Kézai SRH I. 144, 145, 146; XIV. századi krónikakompozíció SRH I. 250, 253; Chronicon Poseniense, SRH II. 14, 18; Chronicon Henrici de Mügelu SRH II. 115.

⁵⁷⁶ CFHH III. 2223; CFHH I. 341.

⁵⁷⁷ A hétmagyar név közelebbi jelentésére Anonymus Gestája nyújt támpontokat. Művében a legnemesebb magyar nemzetet (nobilissima gens Hungarie), amelyet saját nyelvén Magog királyról Moger-nak hívnak, jelképezi a hét fejedelmi személy, akiket Hetumoger-nek neveznek. Szerinte a környező népek Álmost és vitézeit nevezik Hungaros-nak. cap. 2. SRH I. 37. Hogy itt valóban a harcos rétegről van szó, kiderül abból, hogy a gens Hungarorum szerinte a legerősebb és harcban hatalmas. cap. 5. SRH I. 39. A Szkítiából kijövetel leírásakor egyértelműen le is írja, hogy a hét fejedelmi személy, aket Hetumoger-nak neveznek, jött ki Szkítiából, soraikban Ügyek fiával, Álmostal, annak fiával Árpáddal, nagybátyjuk, Hulec két fiával, Zuarddal és Cadusával, népek sokaságával és számtalan szövetségessel. cap. 7. SRH I. 41. Anonymusnak a Hetumoger, a nemes magyar nemzet jelenti tehát a magyarságot - a középkori nemzettudatnak megfelelően. A hétmagyar nevet a hét törzsfő nevéként őrizhette az emlékezet, de hogy ez valaha egy törzsszövetség neve lett volna, aligha állítható ennek alapján. A Névtelen egyszerűen a nemesi elitet jelölte így. A hét törzsfőt, a krónikák septem ducet-ét Anonymus azért nevezheti fejedelmi személynek, mert neki az egyetlen dux Álmos vezér, saját Álmos hercegének alter egója.

⁵⁷⁸ Harmatta János 2001, 5.

⁵⁷⁹ Németh Gyula 1930, 29-31.

⁵⁸⁰ Erre l. pl. Gulya János 1997.

párhuzamot, amikor a régi *toquz-oguz* törzsszövetséget a türkök, fennhatóságuk elején, 546 után, kiegészítették egy tizedik törzsszel, a szövetség pedig a vezértörzs nevét vette fel *on-ujgur* alakban.⁵⁸¹ A korábban egyetlen törzset jelölő *magyer* önelnevezés, talán már *magyar* alakban, közös névként a továbbiakban is használatban maradhatott, erre mutat, hogy a törzsnevek egyikeként az ellenkező irányú hangrendi kiegyenlítődést mutató *megyer* alakban került használatba. Ha ez valóban török nyelvi használatával magyarázható, úgy beilleszkedik a zömében török névadású törzsrendszerbe.⁵⁸²

A nomád törzsszövetségeket és a honfoglaló magyarság törzsi rendszerét egy egyedi steppei szervezési jelenség is összekapcsolja. A török nomád törzsszövetségeknél általános jelenség egyes területi csoportjaik színnevekkel jelölése. Már a korai időkből tudunk a türkök fekete, sárga és kék törzsi csoportjairól, a kínai források tudnak fehér öltözetű, sárga fejű, sielő, ökörpatás türkökről.⁵⁸³ Ezek különböző törzscsoportok lehettek, elnevezéseik utalhatnak természeti környezetükre, viseletükre, életmódjukra egyaránt.⁵⁸⁴ A türk birodalom négy földrajzi régióra oszlott, mindegyiknek külön feje volt, kagán címmel, egyikük volt a nagy kagán.⁵⁸⁵ 576-ban, amikor Tardu volt a nyugati birodalomrész kagánja, feltehető testvére, a neki alárendelt Turxanthos a nyolc türk főnök egyike volt, ám ezek egymáshoz viszonyított pozíciója nem ismert. 598-ban Tardu kagán címe a hét faj ura és a hét klíma mestere, alárendeltje a keleti és a nyugati türk kagán.⁵⁸⁶ A földrajzi és szervezeti (etnikai) felosztás kapcsolatára utal, hogy a Ti-e-lö (On ok~onogur) majd Toquz Oguz törzsszövetség a nyugati területeken élt, a későbbi Nyugati Türk birodalomban.⁵⁸⁷ A fehér-fekete duális struktúrák a nomád társadalmakra kifejezetten jellemzőek, azonos politikai szervezet két, különböző szárnyát, ágát alkották.⁵⁸⁸ Ezek etnikai háttere is elképzelhető, hiszen jelentős számú és súlyú idegen csoportok jelenlétéről mind a kazárok (kálizok, khorezmiek/hwarezmiek~fekete kazárok), mind a kunok (sárga ujugrok, kipcsakok) esetében tudunk.

A magyarokról is megjelennek a színnel jelzett néprészek, 10–11. századi forrásainkban fehér és fekete magyarokról olvashatunk. A kutatásban számos szempont merült fel a fekete magyarok megkülönböztető jelzője magyarázataként. Gondoltak hierarchikus különbségre, a fehér magyarok vezető, a fekete magyarok függő helyzetére,⁵⁸⁹ illetve a hatalommal és a kereszténységgel ellentétbe került csoportot azonosságára a fekete magyarokkal.⁵⁹⁰ Felmerült a fekete magyarok és a kavarak azonosítása is.⁵⁹¹ A PVL két magyar csoportja közül a keletebbi, a besenyőkkel közvetlen érintkezésbe került csoportot is azonosították a fekete magyarokkal.⁵⁹² Legvalószínűbb magyarázatként tehát a magyar adatok alapján is a nomádoknál megfigyelhető, szervezeti-területi tagozódás feltételezhető a színekkel jelölt néprészek létezése mögött, bár kialakulásának etnikai háttere is feltehető. Az óorosz évkönyvek (PVL) a magyar honfoglalás kapcsán írnak a *bjeli ugri* és *cserni ugri* népről, a híradás egykorúsága azonban kétséges. Annyi bizonyos, hogy a PVL 12. század eleji szerkesztése idején is élő még a magyarok duális szervezetének emléke, a fekete magyarok létezése.⁵⁹³ Legkorábbi biztos adatunk Querfurti Brunó híradása, aki 1003–1008 között keleti irányba hajózva jutott el *Nigri Ungri* 'fekete

⁵⁸¹ Czeglédy Károly 1963, 458.

⁵⁸² Gulya János 1997, 88-89.

⁵⁸³ ODLA 1533-1534: Türks (Kök Türks, Göktürks).

⁵⁸⁴ Sinor, Denis 1990b, 288-289.

⁵⁸⁵ Sinor, Denis 1990b, 298.

⁵⁸⁶ Sinor, Denis 1990b, 304-306.

⁵⁸⁷ Sinor, Denis 1990b, 312.

⁵⁸⁸ Klima László 1993, 115-126.

⁵⁸⁹ Tóth Sándor László 1984b, 3-9.

⁵⁹⁰ Tóth Sándor László 1987, 23-29.

⁵⁹¹ Kristó Gyula 1985, 15-16.

⁵⁹² Kristó Gyula–H. Tóth Imre 1996, 27.

⁵⁹³ Balogh László 2015, 298.

ungrok' földjére.⁵⁹⁴ Chabannes-i Adémar Brunó augsburgi püspök Fehér Magyarországra utazásáról ír, aki 1004-ben és 1007-ben járt Szent Istvánnál. A másik Magyarországot szerinte ettől a 'fekete' jelzővel különböztetik meg, mert népe sötét színű, akár az etiópok.⁵⁹⁵ Talán összefüggésbe hozható ezzel Kézai és a 14. századi krónikakompozíciónak talán a 11. századi őskrónikára visszamenő információja, mely szerint Szkítia lakóinak színe inkább fekete, mint fehér.⁵⁹⁶ Az *Ungaria Alba* név az uralkodóház, az Árpádok 10. századi territóriumával lehet azonos. Erre utal a királyi székváros *Alba* neve, Sarolt *Beleknegini* 'fehér úrnő' mellékneve, András király 'fehér' jelzője egyaránt.⁵⁹⁷ A 'fehér' jelző a vezető szerepű, „eredeti, valódi” magyarokra, a 'fekete' pedig a magyaroktól különálló szervezetű, talán etnikailag és nyelviileg is elkülönülő, de a magyar nomádállam részét alkotó, ezért azonos népnévvel (*ungri*) jelölt csoportra érthető.⁵⁹⁸ A duális struktúra alapja két, nagyjából egyenlő erejű etnikum együttélése lehetett, „hatalom és ellenzék” értelemben, a fehér szín a vezető, hatalomgyakorló csoportot jelölhette.⁵⁹⁹ Elsősorban politikai-területi jellegű felosztásról lehet szó tehát, bár a türk *qara bodun* név társadalmi tagozódásra is utalhat, ugyanakkor az alávetett, csatlakozott állapot mögött bizonyos esetekben etnikai háttérrel is kereshetünk. A fekete magyarok 10. század végi politikai önállósága, önálló szállásterületük egyaránt saját vezető és szervezet létezésére mutathat.⁶⁰⁰ Mindez adatolt a kavarok esetében, jóllehet bizonytalan, hogy a 10. század elejére vagy annak közepére vonatkozóan.⁶⁰¹ A 10. század végi források hallgatása a kavarokról, a fekete magyarok egyidejű feltűnése jól magyarázható azonosságukkal, a magyar törzsszövetség feltehető hétmagyar+háromkavar szerkezete a steppei nomád törzsszövetségek fehér és fekete jelzőkkel jelölt duális szervezetéhez hasonlítható.⁶⁰² Létrejött a nomád típusú törzsszövetséghez hasonlóan kazár-kavar politikai-kulturális befolyás következménye lehet.

Törzsneveink első, tudományos igényű, rendszerszerű értelmezését a nomád török törzsszövetségek mintájára Németh Gyula végezte el. Németh szerint a Nyék törzsnév 'Határvédő', a Gyarmat 'Fáradhatatlan', a Kürt 'Hótorlasz' és a Kér 'óriás' jelentéssel a török hadi alakulásokra jellemző elnevezések. A méltóságnévből keletkezett Tarján és Jenő a török hadi és kormányzati szervezettel állnak kapcsolatban. A 'Lázadó' jelentésű Kabar és a 'Rész' jelentésű Keszi pedig valamilyen eseményről kaphatta nevét.⁶⁰³ Úgy látta, hogy a török eredetűnek megállapított hét törzsnév a személynevekkel szemben történeti emlék, mely a törzs származására, történeti kapcsolatára világot vet, így azok a bulgár-török és magyar keveredés emlékei.⁶⁰⁴ Németh szerint a Kürt-Gyarmat törzs a török népeknél jellegzetes módon jött létre két korábbi törzsből.⁶⁰⁵ A Hétmagyar törzsszövetség tagozódását is török mintára képzelte el Németh.⁶⁰⁶ A magyarságnak a török törzsszövetségekben való részvételéről szóló Németh Gyula-féle koncepciót magáévá tevő Moravcsik Gyula már kezdetben is érzékelt a hipotézis

⁵⁹⁴ ÁKÍF 87, 91. Utóbbi híradáshoz köthető Azo püspök legációja, a fekete magyarok megtérítése és a pécsi püspökség 1009-es alapítása. ÁKÍF 92.

⁵⁹⁵ ÁKÍF 165-166.

⁵⁹⁶ SRH I. 145, 252.

⁵⁹⁷ Alba, ÁKÍF 96; Wzenburch ÁKÍF 160; Beleknegini ÁKÍF 113; I. Andrásra Györffy György 1977, 61, 401.

⁵⁹⁸ Fehér színnel a heftalita törzsszövetséget vezető fehér hunokat jelölték, de a vezető szerepű fehér kazárokkal szemben a fekete kazárok is alárendelt helyzetűek lehettek. Klima László 1993, 120-121.

⁵⁹⁹ Klima László 1993, 117.

⁶⁰⁰ *Ungaria Nigra* megtérítésével lehet összefüggésben a pécsi és talán a kalocsai püspökség megalapítása is, de a két magyar érsekség (Esztergom és Kalocsa) létezése is talán a korabeli duális társadalmi szerkezettel magyarázható. Kristó Gyula 1985, 13-14; Thoroczkay Gábor 2002, 488-489. Kristó Gyula 1988, 442-446.

⁶⁰¹ Moravcsik Gyula 1988, 46.

⁶⁰² Jóllehet kétségkívül logikus a magyarok szavartü aszfalü nevének 'fekete fiúk' értelme alapján a fekete kazárokkal azonosítani őket, de kézenfekvőbb megoldásnak látszik utóbbiak azonosítása a kavarokkal, akik a magyar törzsszövetségben is a másik pólust képviselték a magyarokkal szemben. Klima László 1993, 121.

⁶⁰³ Németh Gyula 1930, 233-275.

⁶⁰⁴ Németh Gyula 1930, 274-275.

⁶⁰⁵ Németh Gyula 1930, 18-19.

⁶⁰⁶ Németh Gyula 1930, 272-273.

legnagyobb hiányosságát. A finnugor nyelvű magyarságnak a korai bulgárokkal Németh által feltett együttélése, keveredése feltételezné ugyanis magyar csoportok részvételét a 681-ben a Balkánra történt bulgár vándorlásban.⁶⁰⁷ Emellett a volgai bulgárok és a volgai magyarok közös északra vándorlása sem valószínű.⁶⁰⁸ Az újabb kutatás is hangsúlyozza, valószínűtlen, hogy az onogur (bulgár) szétvándorlás során az egyes etnikai komponensek ne keveredtek volna, a szétválás az etnikai-nyelvi egységek szerint következett volna be.⁶⁰⁹ A magyarok nyomainak hiánya a dunai Bulgáriában, illetőleg a volgai magyaroknak a bulgároktól független északra vándorlása komoly bizonyítéka annak, hogy a magyarok aligha élhettek szoros kapcsolatban az onogur-bulgárokkal a 6–8. század folyamán. Kuvrat onogur birodalmának nevét pedig aligha örökölhették a magyarok a 7. század végén kazár uralom alá került steppén, az új urak *kazár* elnevezését viszont sohasem használták a magyarokra. Onogurokat a 9. század eleje után már nem említene a pontusi steppén,⁶¹⁰ jóllehet fekete bulgárok a 9. században még biztosan, talán a 10. században is élhettek ott, bár az is elképzelhető, hogy itt valójában a volgai bulgárokról van szó.⁶¹¹

Törzsneveink zömének Németh óta elfogadott török származtatását több kutatónk is ellentétesnek találta a magyar nyelv fennmaradásának tényével.⁶¹² Ligeti Lajos a Kürt és Kér nevek Németh Gyula által adott török etimológiáját is elvetette, a török eredetet csak a Tarján, a Jenő és a Gyarmat esetében valószínűsítette. Hangsúlyozta, hogy a török törzsnevek nem jelenthetik a törzstagok török nyelvűségét is.⁶¹³

A magyar törzsneveket a törzsek hadrendben betöltött szerepe alapján értelmező újabb magyarázat a Németh Gyula által adott etimológiák nehézségeit kiküszöbölve nyújtott újabb török értelmezéseket.⁶¹⁴ Ezek megfelelnek a kortárs görög nyelvű források információinak is, amelyekből szintén a törzsek háborús funkciója derül ki.⁶¹⁵ Ugyanerre utal az a tény is, hogy törzsi tudatra a magyaroknál csak a törzsnévi helynevek utalnak, a törzsi elkülönülés nyelvi és tárgyi jelenségei nem mutathatók ki.⁶¹⁶ Igen valószínű tehát, hogy a magyar nyelvű törzstagok is török vezetéssel, török nyelvű elit által megszervezett katonai funkciójú törzsrendszer tagjai lehettek legalább a 9. század közepe óta.⁶¹⁷ Maga Németh Gyula is hangsúlyozta a nomád törzsek katonai jellegét. Szerinte a magyar krónikák közlése a honfoglalók hét seregéről annak bizonyítéka, hogy a magyar törzsszervezet a török törzsrendszerekhez hasonlóan elsősorban hadi szervezet volt.⁶¹⁸

Míg a Németh által adott törzsnév magyarázatok nem egyszerre, hanem fokozatosan kialakult, formálódott törzsrendszerre utalnak, addig Berta Árpád értelmezése egy időben, egységes elgondolás szerint kialakított törzsszövetséget feltételez.⁶¹⁹ Berta a kavaroakat is

⁶⁰⁷ Moravcsik Gyula 1930a, 36-37.

⁶⁰⁸ Róna-Tas András 1998, 225.

⁶⁰⁹ Tóth Sándor László 2015, 45.

⁶¹⁰ Az onogur püspökséget felsoroló Notitia episcopatum keletkezési ideje az újabb kutatás szerint a 9. század eleje: Zuckerman, Constantin 2006, 201-230.

⁶¹¹ DAI 1950, 186-187.

⁶¹² Moór Elemér 1938, 64; Ligeti Lajos 1986, 252.

⁶¹³ Ligeti Lajos 1986, 252.

⁶¹⁴ Berta Árpád 1991, 3-40; Uő 1997, 211-219.

⁶¹⁵ „...a háború napjáig nemzetségek és törzsek (γένη καὶ φυλάς) szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron.” Bölcs Leó Taktika (904-912.) In: Moravcsik Gyula 1988, 17-21; „A türköknek ez a nyolc törzse nem engedelmeskedik a maga fejedelmeinek, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.” DAI 1950 cap. 40, 178-179.

⁶¹⁶ Benkő Loránd 1996b, 958-963; Uő: 1996a, 399-403; Uő 1997, 163-176; vö. Bóna István 1997, 1451-1461.

⁶¹⁷ A DAI szerint már Levedi idejében is hét törzsre oszlottak a türkök (magyarok). Időpontjára l. Tóth Sándor László 2015, 104. Vö. B. Szabó János-Bollók Ádám 2018, 493.

⁶¹⁸ Németh Gyula 1930, 223-224.

⁶¹⁹ Berta törzsnév etimológiáival szemben Keszi Tamás hangtani, jelentéstani, illetve filológiai szempontból vet fel ellenérveket. Keszi Tamás 2002, 5-10. Keszi jelentéstani szempontból is megkérdőjelezi Berta törzsnév-rendszerét, az oldalvéd, vezértörzs, elővéd, vezértörzs, oldalvéd, hátvéd hadrend ésszerűtlenségére figyelmeztet.

beépíti rendszerébe, ám e törzs csak utólag csatlakozott a már korábban, Levedi idejében létezett hét magyar törzshöz. Forrásunk a magyarok történetét a Kazária közelében, Levediában eltöltött három éves kazár szövetségük, hét törzsük (genea) és vajdáik bemutatásával kezdi, odaérkezésükre, korábbi történetükre, szervezetükre semmilyen utalást nem tartalmaz. A törzsek száma is bizonytalan, akár a DAI összeállítójának a törzsnevek számából levont következtetése is lehet, hiszen a szövegben a kürtgyarmat törzs összevont szereplése nyilvánvalóan téves, még a kárpát-medencei helynevekben is külön-külön találkozunk velük. Nincsen akadálya tehát a kavarokkal utólag kiegészített törzsrendszer kialakulását kézenfekvő módon a kazár-magyar szövetség három éves periódusához kapcsolni, amikor a steppei kaganátus alárendeltségébe került magyarokat a kazár vezetés a klasszikus türk mintát követő módon szervezhette az együtt harcolás megkövetelte törzsi-törzsszövetségi rendszerbe, amelyhez legfőbb vezetőként egyik vajdájukat, Levedit szemelte ki, akit később a kagán fejedelemmé is kívánt tenni. E három éves időszak valószínűsíthető körülményei is felvetik egy ekkori katonai szervezés lehetőségét.⁶²⁰ Egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy Levedi népének három éves együttélése és együtt harcolása a kazárokkal elsősorban a hadjáratok időszakára értelmezhető.⁶²¹ Ezt az idő rövidsége és a kazárok félnomád jellegű életmódja mindenképpen megerősíti. Új lakóhelyre (Atelkuzu) a magyarokkal együtt később a kazárok közül kiszakadt kavarok települtek, nem pedig a kazárok zöme, amely mindvégig korábbi lakóhelyén maradhatott. A kazárok a 10. század közepén, a téli időszakban, városaikban (és nyilván kisebb településeiken) nyáron pedig szántóföldjeiken és kertjeikben tartózkodtak, azonban Ibn Rusta a 10. század elején még a steppén töltött nyári időszakról ír a kazárok kapcsán.⁶²² A steppére vonuló kazárok a nyári időszakban ténylegesen felüthették szállásaikat a magyarok szállásai közelében, a katonai együttműködés ilyen módon valódi együttélést is jelenthetett. E három év katonai szempontból igen aktív időszak lehetett a kazárok számára, hiszen Ibn Rusta is utal a kazárok évenkénti besenyő ellenes hadjárataira.⁶²³ Ilyen hadjáratokra a veszélyes közelségbe költöző besenyők ellenében már Levedi kazár szövetsége idején is joggal gondolhatunk, a DAI utalása a kazárok minden háborújában történő magyar részvételről vonatkoztatható a minden évben bekövetkező kazár hadjáratra is a besenyőkkel szemben. Egy ilyen katonai vészhelyzet, új, erős és veszélyes ellenség megjelenése, mindkét szövetséges

Felveti az elvben funkciójelölő, tehát a szervezők számára szükségképpen értelmes nevek között a finnugor „magyar”, illetve a feltett későbbi köztörök szervezés során a csuvasos török törzsnevek megtartásának problémáját. Ugyanigy érthetetlen szerinte a két, „vezértörzs” jelentésű elnevezés megtartása, szerinte az összevont kürtgyarmat törzs „mellecskehátmöge” jelentése szintén nem illeszkedik Berta koncepciójába. Keszi Tamás 2002, 10-11. Berta részletesen cáfolja Keszi nyelvészeti ellenvetéseit. Berta Árpád 2004. Emellett a Berta által feltett kétszeri, csuvasos-, illetve köztörök nyelvi környezetben történt szervezés magyarázható egy kétnyelvű török hatalom (akár a kazárok) általi egyszeri megszervezéssel is. A Kürt és Gyarmat nevek egybeírásából pedig nem szükségképpen következik a két törzs tényleges egyesítése is, hiszen egyedüli adatként könnyen elképzelhető téves egybeírása is. Éppúgy, mint a külön és egybe írtan is olvasható Ατελκουζου~Ατελ και κουζου nevek esetében. A török törzsszövetségek folyamatos alakulása során számos példa igazolja a korábbi elnevezések megtartását, az új rendszerbe illesztés elmaradását. Már Németh Gyula törzsnév-rendszere is többszöri szerveződést feltételez. Németh Gyula 1930, 272-273.

⁶²⁰ Németh törzsnév-magyarázataihoz kétirányú törökségi háttérrel vázolt: a Gyarmat 'fáradhatatlan' csuvasos-török, a Kürt 'hótorlasz' jenyiszeji türk, a Kér 'óriás (király)' köztörök, a Keszi 'rész, darab, ág' csuvasos-török, a Jenő 'bizalmas, tanácsadó, miniszter' csuvasos-török, a Tarján 'alkirály, előkelő' csuvasos-török. Németh a kürt és a tarján kapcsán veti fel a lehetséges kazár háttérrel, utóbbi esetében a tarjan> tarján fejlődés a kétnyelvűnek (csuvasos- és köztörök) sejtendő kazár környezetben könnyen elképzelhető. Németh Gyula 1930, 241-245, 249-271. A török törzsszövetségek gyakori többnyelvűsége megengedi az egyetlen külső hatalom általi akár többlépcsős megszervezést is.

⁶²¹ Tóth Sándor László 2015, 145.

⁶²² Golden, Peter B. 1980, 98, 104-105.

⁶²³ Golden, Peter B. 1980, 98.

számára igényelhetette szervezetük összehangolását.⁶²⁴ Golden részletesen bemutatja a letelepült birodalmak (Kína, Róma, Bizánc, sőt Irán) szerepét a steppei birodalmak, törzsszövetségek kialakulásában. A folyamat katalizátora egy steppei vezető, törzsfő kiemelése, támogatása volt a letelepült szomszéd által, amelynek vezetése inkább kézben tarthatónak vélte az egyetlen vezetőt, mint a steppei nomádok hagyományos, központi vezetést nélkülöző világának törzs- és nemzetségfőit.⁶²⁵ Különösen tanulságos e tekintetben a Tang-dinasztia szerepének leírása a türk népalakulásban, amely megjelenik a leendő vezetők kínai nevelésében, de az írásbeliség megjelenésében is az elitformáló tényezők sorában (az orkhoni feliratok). Golden kiemeli a (dél)szláv népalakulás esetét is, amelyben Bizánc döntő szerepet játszhatott.⁶²⁶ Levedi kazár kiemelése, majd Árpád kazár szokások és törvények szerinti fejedelemmé tétele egyértelműen egy ilyen jellegű lépés a már letelepülőben levő kazárok részéről. A sikeres kísérlet ez esetben is a korábbi laza szervezetű, tényleges hierarchikus viszonyokat nélkülöző magyarságnak egy új, erőteljes alakulatba formálódását eredményezte.⁶²⁷

Egy ilyen magyarázat szükségelenné teszi a török nevű magyar törzsek török nyelvűségének feltételezését, feloldva a sokak által valószínűtlennek ítélt török etnikai-nyelvi túlsúly problémáját a magyar törzsszövetségen belül. Feltűnő az a jelenség, hogy a magyarság vezetői a 9–10. században a türk-kazár uralomfelfogást követték ugyan és annak török terminológiája is jelentkezik a magyar nyelvben,⁶²⁸ a török törzsnevek ellenére a törzsek/törzsszövetségek jellegzetes török társadalmi terminológiája nagyrészt mégis hiányzik. Annak átvétele nem szükségszerű ugyan, de míg a törzsi-nemzetségi arisztokrácia terminusa, a *bäg* megfelelője megjelenik *bő* szavunkban, addig a törzsek *bodun*, illetve a köznép *qara bodun* elnevezése ismeretlen.⁶²⁹ *Nép* szavunk belső keletkezésű ugyan, ám a finnugor *né-*, *nő* és *fiak* szavak összetételével alakulhatott az ősmagyar kor elején, a török érintkezést megelőzően.⁶³⁰ Természetesen elképzelhető e terminológia nagy részének kikopása a törzsrendszer felbomlását követően, azonban más jelenségek is cáfolni látszanak a török típusú törzsrendszer feltett meggyökeresedését a magyarságnál. Németh a török törzsek nyilak alapján való felosztását (pl. On-ok 'Tíz-nyíl') kapcsolatba hozza a nyílnak a magyaroknál is elterjedt módon felosztásra, sorsvetésre történt használatával.⁶³¹ A magyarság ennek ellenére nem követte a törzsnevek török gyakorlat szerinti kialakítását. Németh hosszan idézi az egyes török törzsek és neveik állandóságára utaló adatokat, amelyek folyamatossága különböző törzsszövetséghez tartozásuktól függetlenül hosszú időn keresztül fennmaradt.⁶³² A törzsek hajdani fontosságára

⁶²⁴ Zimonyi István a Berta Árpád által javasolt értelmezés előnyeként a névadás rendszerszerűségének említése mellett velem egyezően utalt törzseink török neveinek lehetséges összefüggésére a 3 éves kazár szövetség időszakával, amikor is a magyarok a kazárok segédnépeként harcoltak azok minden háborújában. Zimonyi István: Válasz az opponensi véleményekre. 3. <http://real-d.mtak.hu/597/11/V%C3%A1lasz.pdf> letöltve 2019.05.15.

⁶²⁵ Golden, Peter B. 2011a, 49-57, különösen 54-57.

⁶²⁶ Golden, Peter B. 2011a, 57-60. A déli szláv népalakulásra l. Curta, Florin 2001.

⁶²⁷ Vö. Szabados találó meghatározásával, a Levedi korabeli vajdák több vezetői kormányzatának arisztokratikus, hetes tagozódású szövetségi elő-állam jellegéről. Szerinte ebből „belső és természetes fejlődés révén” jött létre önálló, domináns steppei birodalom, Álmos kazároktól független fejedelemmé választásával. Úgy látja, hogy a DAI egy valószínűtlen „kazár bábállam” létrejöttét mutatja be Árpád fejedelemmé választása kapcsán. Az ellentmondás Árpádnak kazár indíttatásra történt fejedelemmé választása és a kazárok ellen lázadó kavarok csatlakozása között valóban jól kitapintható. Úgy látom azonban, hogy az ellentét a DAI leírásának elvetése nélkül is feloldható. A kazár kezdeményezést és annak magyar elfogadását követhette a kavarok váratlan csatlakozása, jelentős katonai erejüket pedig egy kazároktól *de facto* független steppei alakulat létrehozására és a törzsek feletti főhatalom biztosítására használhatta az újonnan létrejött magyar fejedelmi hatalom letéteményese. A „belső és természetes fejlődés” hirtelen kibontakozását a magyarok esetében is előidézhette külső beavatkozás. Szabados György 2011, 61–113.

⁶²⁸ Zimonyi István 2012b, 39–46.

⁶²⁹ A türk terminológiára l. Dobrovits Mihály 2004a, 57.

⁶³⁰ Bartha Antal 1984, 437; TESz 2. 1013-1014.

⁶³¹ Németh Gyula 1930, 41-44.

⁶³² Németh Gyula 1930, 28-31.

utalhat, hogy a magyarságnál is megtalálhatóak a török népeknél jellegzetes, törzsnevekből alakult helynevek.⁶³³ Németh a magyar törzsneveknek a hasonló török alakulatokkal ellentétes viselkedését, nagyon ritka továbbélésüket személy- és nemzetségnevekként, a törzseknek Géza és István idejében történt felbomlásával, neveik elfelejtésével magyarázza.⁶³⁴ A törzsek megszűnésének hátterében valójában összetett folyamatok gyaníthatóak. Amennyiben a 10. század közepéig kisebb-nagyobb zökenőkkel zajló zsákmányoló hadjáratok a hagyományos nomád társadalmakéhoz hasonló jelentős szereppel bírtak még a korabeli magyarság gazdálkodásában,⁶³⁵ akkor megszűnésük eredményezhette gazdálkodásuk olyan mérvű krízisét, amely a korábbi rend felbomlását okozta. A nomád gazdaság sebezhetősége társadalmuk krónikus instabilitását eredményezte, a korábbi rend felbomlása gyakran vezetett krízishez, amely politikai egységeik, törzseik felbomlását, átrendeződését is okozhatta.⁶³⁶ Az újabb törzsi rend kialakulásának elmaradását a törzsek nagymértékben már feleslegessé vált katonai funkciója mellett a Géza és István által kivitelezett fegyveres centralizáció is magyarázhatja. Hasonló gazdasági alapú bomlási és újraszerveződési folyamatok ismerhetők fel nomád birodalmak születésénél, ahol a törzsi vezetők hatalomvesztése, a törzsek széthullása lehetőséget ad egy „erős ember” szervezőtevékenységének.⁶³⁷ Elképzelhető a vezető és az alávetett törzsek közötti feszültségek kiéleződése is, valóságos háború törhet ki közöttük, ami az alávetett törzsek elitjének legitimációs válságát és egy karizmatikus vezető köré gyűlésüket eredményezheti.⁶³⁸

A 9–10. század magyar törzsszövetség kialakulását és jellegét tekintve a vezértörzs körül szerveződő, annak eredetmitosztát, presztízsét elfogadó török alakulatokkal mutat hasonlóságot. A névadásban is megnyilvánuló módon vezértörzsszel nem rendelkező, az által nem dominált, számnevekkel jelölt alakulatokkal vagy a besenyő típusú egyenlő és önálló törzsek laza szövetségéből álló formációkkal aligha modellezhető. Az anonymusi *hétmagyar* már csak ezért sem valószínű, hogy a honfoglaló törzsszövetség elnevezése lett volna. A *hétmagyar* a kazár közreműködéssel kialakult, török nomád típusú törzsszövetség elnevezése lehetett, ám nem vált elterjedtté, al-Ğayhānī tanúsága szerint a steppén, a 9. század második felében is a számnév nélküli *magyar* népnév volt ismert. A *hétmagyar* név kialakulása kétnyelvű környezetben képzelhető el, éppúgy, mint más török mintájú tükörfelnevezéseinké. Gyanítható, hogy elsősorban az elmagyarosodott török csoportok használhatták, a magyarban nem gyökeresedett meg.⁶³⁹ A hétmagyar név jelentőségét és értelmét veszítve került végül a hazai írott hagyományba. A magyarság aligha vett részt a Németh által feltett módon, a török törzsszövetségek évszázadokon át zajló átalakulásaiban. Máig élő koncepciójának teljesen hipotetikus mivoltára Tóth Sándor László mutatott rá legutóbb.⁶⁴⁰ A magyarok saját korábbi törzsük vezetésével önálló törzsszervezetet alakíthattak ki, amelyben szerepet játszhatott ugyan idegen (kazár) kezdeményezés, de saját etnikai hagyományaik és nyelvük mindig meghatározóak maradhattak.

A steppe török időszakában kisebb török csoportok beolvadása, kisebb magyar csoportok eltörökösödése ugyanakkor bizonyosnak mondható, azonban Némethnek azon tétele,

⁶³³ Németh Gyula 1930, 79-81.

⁶³⁴ Németh Gyula 1930, 225-227.

⁶³⁵ A steppei birodalmak militarizálódó társadalmuk, az arisztokrácia és az államapparátus megnövekedésével stagnáló vagy gyengülő nomád gazdaságuk következtében indítottak hadjáratokat nagy mennyiségű külső erőforrás megszerzésére. A Xiongnu-k, türkök és mongolok rendszeresen támadták e célból a különböző kínai államalakulatokat. Di Cosmo 1999, 23-24.

⁶³⁶ Di Cosmo 1999, 14-15.

⁶³⁷ Ilyen például Dzsingisz kán hatalomra jutásának története a mongolok Titkos Történetében. Di Cosmo 1999, 15.

⁶³⁸ Ilyen volt a türkök felkelése a Zsuan-zsuanok ellen. Di Cosmo 1999, 16.

⁶³⁹ A névadás török mintájára l. Sándor Klára 2011b.

⁶⁴⁰ Tóth Sándor László 2015, 34, 38.

hogy a magyarok szerves részét alkották volna a számnévvel jelölt különböző ogur törzsszövetségeknek, nem látszik valószínűnek. Az onogur név a lakóhely azonossága révén kerülhetett a magyarságra. Kevésbé valószínű azonban, hogy a Bizáncban a 9. század elejéig, Kuvrat hajdani országára, a Dnyeper-Don térségre használatos Onogoria földrajzi nevet örökölte volna a magyarság. Felettébb kétséges, hogy a keleti szlávok használhatták-e egyáltalán az onogur/Onogoria földrajzi nevet, elődeink pedig nem is a Dnyeper-Don közén, hanem a Dnyepertől nyugatra települtek meg a 9. század második felében. A magyar-onogur együttélés korai, 9. század előtti datálása teljességgel bizonytalan alapokon nyugszik tehát, az együttélés akár a 10. században is kialakulhatott, már a Kárpát-medencében. Ez utóbbira vall, hogy a magyarság sohasem használta magára az *onogur* vagy *ungri* neveket, az terület- vagy országnévként a hosszú kazár uralom után Kelet-Európában aligha volt örökölhető, ám a Kárpát-medencével kapcsolatban már a magyar honfoglalás előtt feltűnik e név.⁶⁴¹

10. A török-magyar érintkezés időrendje

A kutatás már régóta felismerte, hogy a török-magyar nyelvi és kulturális érintkezés folyamata nem egy időben, nem egyenlő rangú és méretű csoportok részvételével történhetett. Ennek az igen összetett folyamatnak egyes fázisai, a kavár csatlakozás kivételével, teljesen ismeretlenek.⁶⁴² Ligeti Lajos bulgár-kazár jövevényszavaink változatosságát, ócsuvas és középcsuvas jellegű szavak mellett gyakran elszigeteltnek tűnő nyelvjárási sajátosságok felbukkanását a hosszú, 400 éves (600–1000) magyar-bulgár-kazár érintkezéssel magyarázza.⁶⁴³ Ezek a jelenségek azonban nem pusztán kronológiai okokkal, hanem időben egybeeső areális nyelvi jelenségekkel is magyarázhatóak, így az érintkezés időbeli hosszúságára vonatkozóan vallomásuk nem feltétlenül releváns.⁶⁴⁴ Róna-Tas András megállapítása szerint az ősmagyar nyelvet beszélők legalább két, csuvasos típusú nyelvjárást beszélő csoporttal kerültek igen szoros kapcsolatba. Ez egyben a nyelvi érintkezés két, különböző korszakát is jelenti. A magyarság életmódjára és nyelvére tett mély hatásukat jellemzi, hogy a magyar nyelv mintegy 500 körülre tehető török jövevényszavából 350 körüli az ekkor átvett szavak száma.⁶⁴⁵ A kutatás a török-magyar érintkezés kezdeteinek nyelvtörténeti alapon történő megállapítását is megkísérelte. Feltették, hogy a magyarság sok évszázaddal a vándorlások kora, a 6. század előtt, az Urál keleti oldalán már érintkezett egy archaikus, csuvasos jellegű nyelvvel, az ugor nyelvközösség időszakában. Munkácsi Bernát obi-ugorokkal közös hatyú, hód, enyv és gyalom szavaink, Ligeti Lajos szó, ló, hód, hatyú szavaink, Bárczi Géza harang, homok, nyár, nyak, ér, ír és író szavaink alapján valószínűsítette, hogy a magyarság és az obi-ugorok elődei a finnugor közösség felbomlása után (i. e. 2500–2000 körül), még az ugor-korban, i. e. 500 előtt már érintkezésbe kerültek csuvasos jellegű török nyelvet beszélőkkel. A 20. század második felére szaporodó régészeti adatok az Urál-hegységre és Nyugat-Szibéria ligetes steppéire, az Ob és az Irtis vidékére terelték a figyelmet. E tájon a korabeli történeti kutatás lehetőséget látott ugor-török érintkezés forrásos kimutatására. Eszerint a kínai évkönyvek alapján i. e. 200 táján az Irtis és az Ob forrásvidékén, és a szomszédos minuszinszki medencében jelen volt a ting-ling nép, akiket a kutatás az ogur-török, bulgár törzsekkel azonosított. A ting-lingek i. u. 355 után terjeszkedtek délre a Kazah steppen, 463 táján érkeztek a Meótság vidékére. A magyarok onogur népnévből származó, idegen nyelvi *ungri-hungarus* neve alapján feltett elvándorlása Urál-vidéki szállásaikról az onogurok tíz törzsének kötelékében, az avar-szabir-ogur vándorlás során, valószínűsített szimbiózis, a

⁶⁴¹ I. erre részletesen Juhász Péter 2016c, 114–131.

⁶⁴² Németh Gyula 1930, 276.

⁶⁴³ Ligeti Lajos 1986, 531.

⁶⁴⁴ Sándor Klára 2014, 84–85.

⁶⁴⁵ Róna-Tas András 1997a, 49–51.

összeolvadása az onogurokkal komoly szerepet játszott e korai érintkezés valószínűsítésében is.⁶⁴⁶ Korai ogur vagy onogur jelenlétet a Volga-Káma vidékén a 11. század végén feltűnő, eredetileg feltehetően a térségben élt obi-ugorokra használt orosz *jugra* név igazolhatja, amennyiben annak korai megléte és feltett kapcsolata az ogur vagy onogur névvel bizonyítást nyerne.⁶⁴⁷ Önmagában az esetleges etimológiai összefüggésből nem következne a korai ogur jelenlét a térségben, mert régóta ismert, hogy az obi-ugor nyelveknek nincsenek csuvasos jövevényszavai,⁶⁴⁸ viszont az obi-ugorok mai nyugat-szibériai lakóhelyén egykor élt szamojédek nyelvének vannak csuvasos kölcsönszavai.⁶⁴⁹ A *jugra* név, a muszlim források *yūra* nevével együtt,⁶⁵⁰ származhat a 9-10. századi volgai bulgároktól, jóllehet azok ogur vagy onogur neve nem ismert.⁶⁵¹

Ligeti az archaikus, legrégebbi török nyelvemlékeinkben sem felfedezhető szókezdő mássalhangzójú *nyár*, *nyak*, *nyereg* szavak feltehető korai átvételére alapozta álláspontját. Az átvétel idejének Bárczi-féle i. sz. 1. századi datálását azonban pontosítva, annak 2–300 évvel korábbi, de akár későbbi időpontját is lehetségesnek tartja.⁶⁵² K. Palló Margit megállapítása szerint török eredetű *jár*, *öriz*, *terel*, *üdül*, *telepedik*, valamint *áj~ás* és *arat* szavaink átvétele még az uráli őshaza időszakára tehető és a magyarság életmódjában a pásztorkodó állattartás ekkori kialakulására utal.⁶⁵³ Hivatkozott kifejezéseink származtatása azonban vitatott.⁶⁵⁴ *Jár* szavunk török etimológiáját a TESz tévesnek mondja, *öriz* és *arat* szavaink török származtatása bizonytalan, és szavunk török etimológiája a TESz szerint elfogadhatatlan, *terel*, *üdül* és *telepedik* szavaink a TESz. szerint magyar nyelvi képzések.⁶⁵⁵ Ezzel szemben újabban *arat* és *üdül* szavaink török nyelvi háttere nyert megerősítést.⁶⁵⁶ A TESz szócikkeinek török szempontú elavultságára már K. Palló is figyelmeztetett.⁶⁵⁷ A korai ugor-török szókölsönzések lehetőségét (pl. *hattyú*, *hód*, *homok*, *nyereg*) az újabb kutatás elveti.⁶⁵⁸ A Bárczi Géza felvetése óta elterjedt nézet az ugor-kort követő török-magyar érintkezésről (i. e. 6. és i. u. 5. század között; *homok*, *harang*, *nyár*, *nyak* főnevek, *ér* ige) két okból sem látszik elfogadhatónak. Ebben a korban Szibéria nyugati részén és az Urál vidékén nem tudunk török nyelvű népességről, a történeti adatok alapján nem is valószínű jelenlétük. Emellett Bárczi etimológiai sem kényszerítő erejűek, más származtatásuk is lehetséges.⁶⁵⁹ A török-magyar érintkezés kezdetei bizonytalanok tehát. Nem tisztázott, hogy három vagy négy török kölcsönszóréteggel kell-e számolnunk, érte-e már az uráli korban török nyelvi hatás a magyarságot.⁶⁶⁰ Ligeti csuvasos jövevényszavaink átvételének kezdeteit tisztán történeti alapon a bulgárookra és kazárookra vonatkozó írott források alapján határozza meg a 6–7. század fordulójára.⁶⁶¹

A turkológiai kutatás komoly eredményekre jutott a magyar-török érintkezések relatív időrendjét illetően, a hangzóváltozások vizsgálata, illetve a gutturális szóvégek beilleszkedése alapján. Eszerint több száz csuvasos jellegű szavunk a kései ősmagyar korban (5. század

⁶⁴⁶ Juhász Péter 1981, 323-324.

⁶⁴⁷ I. erre Zsirai Miklós 1930, 106-108, 119.

⁶⁴⁸ Zsirai Miklós 1930, 96; Zimonyi István 2014, 64-66.

⁶⁴⁹ Németh Gyula 1930, 109-119.

⁶⁵⁰ A *yūra* névre l. Zimonyi István 2014, 34-36.

⁶⁵¹ Újabban az ujugorok bizonytalan létezésű jugur törzse, illetve az ugur törzs neve merült fel forrásként. Zimonyi István 2014, 42-43.

⁶⁵² Ligeti Lajos 1986, 523-524.

⁶⁵³ K. Palló Margit 1982, 249.

⁶⁵⁴ A problémára l. Róna-Tas András 2017.

⁶⁵⁵ TESz. 2/260-262, 3/31-32, 1/172, 1/184, 3/896-897, 3/1046, 3/881.

⁶⁵⁶ WOT 70, 1140; 975-988, 1129.

⁶⁵⁷ K. Palló Margit 1982, 5.

⁶⁵⁸ Róna-Tas András 1996, 246.

⁶⁵⁹ Vásáry István 2003, 144.

⁶⁶⁰ Sándor Klára 1998, 10.

⁶⁶¹ Ligeti Lajos 1986, 530.

közepe–9. század vége) kerülhetett a magyarba.⁶⁶² Az ilyen jellegű vizsgálatok során azonban nagy óvatosságra int egy kutatási adottság. Miközben a magyarral érintkezett ócsuvas (óbulgár) nyelvjárásokra az egyetlen érdemleges forrás a magyar nyelv, az ősmagyar kor nyelvállapotának főbb vonásait jelentős mértékben török jövevényszavaink viselkedésére alapozza a kutatás.⁶⁶³ Kronológiai szempontból komoly nehézség, hogy a relatív kronológia ugyan stabil nyelvészeti megalapozottságú, ám annak abszolút időrendre váltása már a történeti adatok alapján történik.⁶⁶⁴ Emellett létezik más turkológiai elképzelés is a nyelvészeti kronológiát illetően.⁶⁶⁵ A török nyelvi folyamatok abszolút kronológiájában rendkívüli nehézséget jelent az a körülmény is, hogy a magyarral szorosan érintkezett török nyelvet csak annak a magyarba került elemei alapján ismerjük, az ahhoz igen közel álló csuvas nyelv legkorábbi írott emléke pedig csak a 13. század végéről maradt ránk.⁶⁶⁶ Róna-Tas a jövevényszavakból kimutatható, legalább három ócsuvas rétegből az átvételek igen hosszú időtartamára következtet. Hangsúlyozza, jóllehet a török nomád alakulatokban bizonyosan többféle török nyelvet beszéltek, de a beilleszkedő idegenek, így a magyarok is, álláspontja szerint elsősorban a vezető török csoport nyelvét sajátíthatták el.⁶⁶⁷ Erre azonban semmilyen biztos támpontunk sincs, az átvételekben tükröződő különböző nyelvállapotok egyidőben használt török nyelvjárások nyomai is lehetnek, így az érintkezés időbeli hosszúsága nem az egyetlen lehetséges magyarázat a heterogenitásra. A magyar nyelv török elemeinek számos kutatója hangsúlyozta már, hogy a magyar nyelv több ócsuvas nyelvjárással érintkezett, jóllehet a szóba jöhető kazár, kaukázusi-, pontusi- és dunai bulgár nyelvek alig rendelkeznek ilyen szempontból értékesíthető adatokkal. Emellett az ősmagyar nyelvnek is legalább két nyelvjárása lehetett.⁶⁶⁸ Természetesen számos ősmagyar nyelvváltozat is élhetett egymás mellett, a beolvadó idegen nyelvű csoportok is jelentős nyelvi heterogenitást okozhattak. Török szavaink jellegzetességeit tehát az időtényező mellett a nyelvjárások egyidejű, többirányú érintkezése is magyarázhatja. Róna-Tas is kiemeli, hogy jóllehet a kronológia világos, a változások üteme nyelvjárásonként eltérő lehetett, de kronológiai különbségek így is kimutathatók.⁶⁶⁹ Sándor Klára különösen hangsúlyozza a szinkrón nyelvi heterogenitás fontosságát.⁶⁷⁰ További időrendi támpontot adhat az a megfigyelés, hogy a mássalhangzós szóvég az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején alakulhatott ki, ezt a belső fejlődési folyamatot pedig a szóvégi mássalhangzót elterjedten használó török nyelv hatása erősíthette.⁶⁷¹ Ez a jelenség már a honfoglalás korába, a 10. századba vezet tovább a török nyelvi érintkezés folyamatát.

Róna-Tas újabb feldolgozásában megadott relatív kronológiája további támpontokat ad az érintkezés abszolút időrendjét illetően. Úgy látszik, hogy az érintkezések a WOT2–3

⁶⁶² Róna-Tas András 1996, 95-97.

⁶⁶³ Róna-Tas András 1967, 174.

⁶⁶⁴ I. erre Róna-Tas András 1998, 219.

⁶⁶⁵ Makk Ferenc 1998a, 229.

⁶⁶⁶ Róna-Tas András 1996, 100.

⁶⁶⁷ Róna-Tas András 1996, 97-99.

⁶⁶⁸ Róna-Tas András 1967, 174-176.

⁶⁶⁹ Róna-Tas András 1998, 219-220.

⁶⁷⁰ Sándor Klára 2014, 84-85: „...a nyelvi heterogenitás könnyen megtréfálhatja a történeti rekonstrukciót végző nyelvészeket. A jelenkori változások vizsgálatából jól tudjuk, hogy egy-egy nyelvi változó legalább két változatot tartalmaz, egy régebbi és egy újabb formát, s ezek akár huzamos ideig – adott esetben akár évszázadokig – egymás mellett élnek ugyanabban a nyelvben, de akár ugyanabban a dialektusban, sőt ugyanannak a beszélőnek az idiolektusában is. Ez viszont arra is figyelmeztet, hogy a különböző r-török időszakból származtatott szavak a magyarba kerülhettek akár ugyanabból a török nyelvből is, sőt a nomád államszerveződési modellek ismeretében (az eltérő nyelv és etnikum nem volt akadálya a szövetség szervezésének, akár azonos törzshöz is csatlakozhattak korábban más-más népelemek töredékei), elméletileg még azt sem zárhatjuk ki, hogy a magyarokkal egyetlen, egyszerre több török dialektust beszélő török népesség került kapcsolatba.”

⁶⁷¹ Róna-Tas András 1997, 57.

időszakban lehettek intenzívek, a mássalhangzó változások többsége ide tartozik. Már a 2. periódusba is tartoznak olyan szavak, amelyek a késői ősmagyar kor legutolsó fázisában, már a honfoglalást követően kerülhettek a magyarba.⁶⁷² Aligha tévedhetünk nagyot tehát, ha az intenzív érintkezés időszakát a 9–10. századra helyezzük inkább. A növényzet terminológiájának jelentős része (gyékény, gyümölcsény, gyertyán, gyűrű és dió) valamint két, a Pontus vidékén honos hal neve (sőreg és tok) viszont a WOT1 ill. 2. periódusba tartoznak, Róna-Tas ezek átvételét a Kubán-Don térségbe helyezi.⁶⁷³ Elődeink ott tartózkodása, amint azt a továbbiakban bemutatom, történeti oldalról kifejezetten valószínűtlennek látszik, így a Róna-Tas által az ott töltött idő rövideje miatt kevésbé valószínűsített Dnyeszter-Al-Duna régióra gondolhatunk inkább az átvétel elsődleges helyszínéül, ahol magyaroknak régészeti nyomaik is vannak. A vizsgált szavak máig tartó használatát a jelölt életformák Kárpát-medencei honossága magyarázza, így azokat a helyi törökök szintén továbbadhatták a magyaroknak. Róna-Tas szerint az élővilág neveit mindig a helyiek adják át az újonnan érkezőknek, ám az avarokat feltett elszlávosodásuk miatt kizárja az átadók sorából. Az átvételek időrendi-földrajzi helyzetére nézve érvelésének kruciális pontja ez, a bizonyíthatatlan és így kizáró érvként nem hasznosítható feltevés, amint azt a továbbiakban kifejtem.

A nyugati ótörök hangzóváltozások története további tanulságokkal is szolgálhat a magyar-török érintkezések időrendjére nézve. Az 5–13. századi Kelet-Európában beszélt, újabban nyugati ótörökként meghatározott nyelvcsoporthoz mind időrendi, mind areális szempontból igen nagy változatosságot mutat. A rotacizmus jelensége alapján a nyugati ótörök nyelvváltozaton belül két világosan elkülönülő komponens mutatható ki, az r-török változat domináns a z-török jelenléte mellett.⁶⁷⁴ A magyar őstörténetben kitüntetett szerepet kapott csuvasos ótörök jövevényszavaink meghatározásában csuvasos kritériumként kezelt hangváltozások egymással időben párhuzamos, eltérő eredményekkel záruló folyamatok voltak. Ezek a hangváltozások a magyar nyelv ótörök jövevényszavaiban *csak részben jelentkeznek*, jellegzetes végeredményük már a középtörök korban, a török–magyar érintkezéseket követően, a volgai bulgár nyelvjárásokban, így a csuvas elődjében mutatkozik.⁶⁷⁵ A különböző végeredmények nagyrészt jelentkezik a csuvasban vagy a volgai bulgár nyelvjárások maradványaiban. Ebből arra lehet következtetni, hogy a 8. század közepétől a pontusi steppéről a későbbi Volgai Bulgária területére lassan felvándorló csoportok között a különféle ogur törzsek (onogurok, bulgárok, kazárok) egyaránt jelen lehettek.⁶⁷⁶ Írott forrásaink is rögzítették számos pontusi törzs képviselőit a volgai bulgárok soraiban (bulgar, äskäl, barsülā~berszil, suwār~szabir, baranġār~balanġar).⁶⁷⁷ A korai ótörök nyelvi térség egyik zónájában az *-ŋ és *-ŋ- hangok a későbbiek során az r-török nyelvváltozatban sem változtak, erre utalnak a később a cseremiszbé került volgai bulgár jövevényszavak. A magyarba került ótörök jövevényszavak azonban már tanúsítják az *ŋ > m, és *ŋ > n folyamatok lejátszódását.⁶⁷⁸ Kérdéses, hogy a hangváltozások részleges jelentkezése a magyarban pusztán időrendi okokkal magyarázható-e, vagy esetleg areális tényezők is szerepet játszhattak a jelenségben. Emellett újra ki kell emelnünk az egymás mellett élő nyelvváltozatok szerepét, a nyelvet nem lehetséges homogén egységként kezelni. Török jövevényszavaink és korai személyneveink újabb vizsgálata a csuvasos török és a köztörök nyelvjárást elkülönítő kritériumok szempontjából arra figyelmeztet, hogy nem feltétlenül helytálló előbbieket honfoglalás előttinek, utóbbiakat honfoglalás utáni, kun és besenyő átvételeknek tartani. A kétnyelvűség gyakori jelenség volt a

⁶⁷² WOT 1149–1155.

⁶⁷³ WOT 1148.

⁶⁷⁴ Agyagási Klára 2013, 160.

⁶⁷⁵ Agyagási Klára 2013, 170–171.

⁶⁷⁶ Agyagási Klára 2013, 171, 17. l.

⁶⁷⁷ Zimonyi István 2005, 194, 61; Ibn Fadlān 2007, 66, 73–75.

⁶⁷⁸ Agyagási Klára 2013, 168.

steppén, léteztek csuvasos és köztörök nyelvet egyaránt beszélő csoportok is.⁶⁷⁹ A hangváltozások alapján legfeljebb annyit állapíthatunk meg tehát, hogy a vizsgált nyolc évszázados időszaknak inkább második felére tehetjük a török–magyar érintkezések legintenzívebb szakaszát, leginkább a már előbb megállapított 9–10. századi időszakra.

A török–magyar érintkezések kronológiáját illetően a Julianus által megtalált volgai magyarok nyelvi viszonyaira vonatkozó megfontolások nyújthatnak további támpontokat. Régi problémája a kutatásnak, hogy miképpen voltak képesek a keleten maradt magyarok és az őket felkereső szerzetesek különösebb gond nélkül megérteni egymást. Gombocz Zoltán a pannóniai és a volgai magyarok közötti megértéshez a bulgár–török szókincs meglétének szükségessége miatt zárta ki annak a lehetőségét, hogy a volgai magyarok az őshazában maradt magyarok lehettek volna. Ezért arra gondolt, hogy ezek a magyarok a Kaukázus vidékéről északra vándorolt bulgárokkal kerülhettek a Volga vidékére, akikkel mélyreható kulturális és politikai kapcsolat fűzte össze. Úgy látta, hogy Vámbéry és Melich aggályaival szemben a sok évszázados külön fejlődés ellenére, Julianus megérthette, ha nehezen is a volgai magyarokat, mert a szláv hatásnál nagyobb értékű csuvasos (bulgár–török) és alán (oszét) szókincs mindkét csoportnál megvolt.⁶⁸⁰ Mint láttuk, ezt a közös felvándorlást Róna-Tas régészeti alapon zárta ki.⁶⁸¹ Zichy István Gombocz Zoltánra hivatkozva állapította meg, hogy Julianus csak akkor érthette meg a Volgánál talált magyarokat, ha a közös ugor szókincsen kívül a bulgár–török és az oszét jövevényszavak is megvoltak azok nyelvében. Miután Gombocz e szókincsnek az Észak-Kaukázus természeti környezetére utaló álláspontját átértékelve lehetségesnek tartotta az Urál-vidéki átvételt is, Zichy szerint nincsen akadálya Julianus magyarjait az őshazában maradt elődeinkkel azonosítani.⁶⁸² Ligeti Lajos több más érv mellett annak alapján helyezi a 9. század első harmadára a magyarok Baskíriából történő elvándorlását, mert így a végül a Kárpát-medencében megtelepülő és a Julianus által a Volga-vidéken megtalált magyarok nyelvi elválása és a két csoport nyelvének külön utakon való fejlődése időben viszonylag rövidebb távot (de még így is 400 évet!) ölelt volna csak fel.⁶⁸³ Ligeti később a volgai magyarok kiválásának időpontját a honfoglalást közvetlenül megelőző besenyő támadásokkal kapcsolta össze. Érvelése szerint, ha ennél sokkal korábbi, több évszázadnál régebbi különválással számolnánk, akkor a csuvasos török és alán elemek jelentős része is hiányzott volna a volgaiak nyelvéből, hiszen ezek a honfoglalás idejéig, sőt még azután is befolyásolták a magyar nyelv alakulását. De a volgaiak nyelve is változott volna az új lakóhelyén élt népek hatására több évszázad során.⁶⁸⁴ Szűcs Jenő a magyar népalakulás meghatározó problémáját felismerve vetette fel, hogy az ősmagyar nyelvet jelentősen átalakító török jövevényszavak az ősmagyar nyelv részét alkották-e már a 9. században, vagy még különálló nyelvi csoportok szókincsébe tartozhattak-e? Felvetette, hogy a honfoglaló magyarság (nyilván a klasszikus honfoglaló leletanyagú temetkezések köre) soraiban többséget alkotó „turánid rasszba” tartozó személyek tudatában lehettek-e még idegen származásuknak ebben az időszakban? Szűcs mind török jövevényszavaink átvételének, mind a honfoglaló magyarság embertani összetételének szempontjából a 6–9. század közötti időszakot tekintette legintenzívebbnek.⁶⁸⁵ Szűcs abból a tényből, hogy Julianus és a volgai magyarok kölcsönösen jól megértették egymást (*intelligebant eum, et ipse eos*) arra a következtetésre jutott, hogy az elszakadáskor a magyarság társadalmi, kulturális és nyelvi viszonyait jelentősen átformáló török hatás előrehaladott állapotban lehetett.⁶⁸⁶

⁶⁷⁹ Zimonyi István 2014, 76-81.

⁶⁸⁰ Gombocz Zoltán 1923, 28-29.

⁶⁸¹ Róna-Tas András 1998, 225.

⁶⁸² Zichy István 1939, 39.

⁶⁸³ Ligeti Lajos 1963, 230-239.

⁶⁸⁴ Ligeti Lajos 1986, 394.

⁶⁸⁵ Szűcs Jenő 1997, 148-149.

⁶⁸⁶ Szűcs Jenő 1997, 122-123.

A fenti érvelések azonban kevésbé megalapozottak. A volgai magyarok nyelvéről nem tudunk semmi közelebbit, életmódjukról csak Julianus leírása tájékoztat. Kérdéses a megértés mértéke is. Amint azt már Ligeti is bemutatta, Julianus leírása tökéletes képe a nomád életmódnak, így eleve kérdéses, hogy a belterjesebb állattenyésztés, földművelés, szőlő- és borkultúra török eredetű magyar szókincsét ismerhették-e egyáltalán.⁶⁸⁷ Szükségük aligha volt ezekre életmódjuk gyakorlásához, de ahhoz sem, hogy megértsék nyugati magyar testvéreiket. Benkő szerint „A magyar nyelv mint Európa egyik legrégebbi önálló nyelve, a honfoglalás idejére már mintegy kétezer év óta élte a maga külön életét...”. Benkő hangsúlyozta, hogy ugyan ilyen hosszú idő után már nem érthettek szót elődeink legközelebbi nyelvrokonaikkal sem, azonban nyelvük megőrizte uráli-finnugor alapjait, még az idegen nyelvi kultúrhatásokra leginkább érzékeny alapszókészletében is, az új kulturális elemek terminológiája csupán bővítette azt.⁶⁸⁸ Az intenzív török hatás folyamán a magyar nyelv mindvégig őrizte saját finnugor gyökereit, minthogy az ugor egységből való kiválása után korábbi (finn)ugor alapjaira építkezve valósította meg saját, nyelvspecifikus, individuális magyar változásait, és a török kódmásolási folyamatok sem a hangtani, sem az alaktani szinten nem módosították ezeket.⁶⁸⁹ Jóllehet Benkő megállapítása a török nyelvi hatást illetően, amint korábban láttuk, kétséges, az alapnyelvi, finnugor- és ugor-kori szókincs mégis elegendő lehetett Julianus és a volgai magyarok kommunikációjára. Török eredetű kifejezéseink a törzsi rend és nomád társadalom (34), vallási hiedelmek (23), állattartás (27), földművelés (28), halászat (11), solymászás és madarászás (11), mesterségek (5), közlekedés (3), kereskedelem (6), természet (6), állatvilág (15), növényvilág (21), család (3), test és tulajdonságok (14), lakás és eszközök (13), ruházat (12).⁶⁹⁰ Melléknév mindössze hat, a *kék*, *sár* (arany), *sárga*, *kis*, *kicsiny*, *kőrő* török eredetű. Az igék közül pedig a gazdálkodás területéről 13, az arat, borít, öröl, ír, szór, szűr, csavar, söpör, baszik, csözik, szözik, gyárt, ölt szavaink. Általános jelentéssel 5 szó, a gyűl, döl, tűr (elvisel), tűr (felhajt), szűnik szavak. Vallási jellegű 7 szó, a szán, gyón, illik, bocsát, bocsánik, bosszant, gyaláz szavak, összesen 25 ige.⁶⁹¹ A TESz a gazdálkodás területén az *arat?*, *baszik*, *borít* (és családja), *gyárt*, *gyúr*, *gyűlik/gyűjt*, *ír*, *kérődzik?*, *ölt* (összegyűjt), *szór*, *seper*, *szözik*, *szűr*, *teker?*, *tojik?*, és *váj?* igék török eredetét állapítja meg (16).⁶⁹² A hitvilág kifejezései közül a *bocsát/bocsánik*, *bosszant*, *bűvöl*, *gyaláz?*, *gyónik*, *gyötör?*, *köszön?*, *szán* szavakat adja meg (8).⁶⁹³ Általános jelentésűek *ér* (ösi, uráli!), *késik*, *örül*, *szűnik*, *tűr* szavaink (5). Összesen 29 ige.⁶⁹⁴ A TESz számos tekintetben elavult értékeléseivel szemben ötörök jövevényszavaink legújabb áttekintése érzékelteti az igék területén is az élet szinte minden területére kiterjedő török kulturális befolyás valós mélységét. A WOT már 72 igével számol, így a gazdálkodás területén a fentiekén kívül ajnároz, ápol, áporodik, becsül, csözik, gyarapodik, táplál igéinkkel. Általános jelentéssel a bán, csatol, csór, csűr, dug, enged, gyűl, gyűlöl, ijeszt/ijed, illik, izzik, koldul, ócsárol, önik, örül, torol, tököl igékkel. Ide tartozik vallási tartalommal bíró árt, bán/bánt, imád és torol igénk is.⁶⁹⁵ Ezek hiányában igazán jó, alapos megértés aligha képzelhető el Julianus és a volgai magyarok között, ám mindaz az alapinformáció, ami jelentéséből kiderül, ezek teljes vagy részleges hiányában is megismerhető lehetett számára. Ehhez ősi szókészletünk

⁶⁸⁷ Ligeti Lajos 1986, 393.

⁶⁸⁸ Benkő Loránd 1996b, 958.

⁶⁸⁹ Agyagási Klára 2012, 460.

⁶⁹⁰ Ligeti Lajos 1986, 253-320.

⁶⁹¹ Ligeti Lajos 1986, 320.

⁶⁹² TESz 1/172; 1/256; 1/344-345; 1/1123; 1/1138; 1/1139; 2/227-228; 2/463; 3/25-26; 3/783-784; 3/518-519; 3/793; 3/812-813; 3/877-878; 3/931-932; 3/1069-1070.

⁶⁹³ TESz 1/316; 1/352; 1/405; 1/1116; 1/1132; 1/1136; 2/624; 3/672.

⁶⁹⁴ TESz 1/778; 2/469; 3/38; 3/812; 3/1014.

⁶⁹⁵ WOT 51-1008.

teljességgel elegendő még ma is.⁶⁹⁶ A nyugati magyarok talán másként ejtettek egyes hangokat, mondataik szórendje is eltérő lehetett, alkalmasint egyes szófajokat is másképpen képeztek, ám mindez aligha gátolhatta meg az alapvető dolgok megértését a keletiekkel. E tekintetben érdekes Ligeti is észrevétele arról, hogy bár Julianus állítólag a volgai magyarokkal a keresztény vallás dolgairól is beszélt, ám ezt aligha érthették meg, hiszen terminológiája döntően honfoglalás utáni átvétel (szláv, német, görög, latin).⁶⁹⁷

Fontos kérdés a 9. századi magyarság etnikai egységének Szűcs által felvetett problémája is. Jóllehet Szűcs hangsúlyozta, hogy a volgai magyarok tudatában voltak azonosságuknak a nyugati magyarsággal, így a magyarság népi tudatának kialakulását századokkal a honfoglalás elé helyezte, a baskíriai magyar törzsnevek nyomán mégis a baskírt tartotta a volgai magyarok önelnevezésének.⁶⁹⁸ Már Ligeti is felveti azt a problémát, hogy Julianus nem említi a volgai magyarok önelnevezését vagy a szomszédok által használt nevét.⁶⁹⁹ A volgai magyarok azonossága a baskírokkal aligha valószínű, hiszen Julianus a Volga partján találta meg a magyarokat, a baskírok viszont már ekkor is keletebbre éltek. A baskíriai törzsnevek és a DAI magyar törzsneveinek azonosságát is megkérdőjelezte a kutatás.⁷⁰⁰ Az orosz források *mozsar* népnéve, amely a *madzsar* névalak átírása lehet, arra utal, hogy a volgai magyarok saját magukra szintén a *magyar* önelnevezést használhatták.⁷⁰¹ Önelnevezésük azonossága a nyugati magyarokkal megmagyarázza, hogy Julianus miért nem említette külön a keleti magyarok nevét és jól egyeztethető a jelentésből kitűnő etnikai azonosságtudattal is. Szűcs felvetése a magyarsághoz asszimilálódó török nyelvű csoportok még elkülönülő etnikai tudatának tekintetében a fentiek következtében a két magyar csoport szétválásának időszakára nézve aligha lehet érvényes.

A volgai magyaroknak még a 13. század elején is határozottan nomád vonásokat mutató életmódja komoly bizonyítéka a két magyar csoport elválását követő, a magyar szóképzésben máig nyomokat hagyó, nagyrészt letelepült körülményekre mutató intenzív török-magyar együttélésnek. Az elválás időpontja helyezhető a 8. századra, amelyet követően a 9. század elején feltűnnek a délnyugatra vonult magyarok a Donnál, de inkább gondolhatunk a honfoglalást közvetlenül kiváltó besenyő támadás időszakára. Ez utóbbit támogatja az a tény, hogy a Volgai Bulgária régészeti hagyatékában is van nyoma egy 9. század végére tehető jelentős méretű felvándorlásnak a Pontus vidékéről, amelyet szintén a besenyő hódítás magyarázhat.⁷⁰² A volgai magyarok 13. századig élő emlékezete a nyugatiak kiválásáról szintén inkább támogat egy késői, 9. század közepi vagy végi elválást, amit még egy 10. századi folyamatos érintkezés is az emlékezetben tartott, mintsem egy 8. századi elszakadást.⁷⁰³ A nem nomád életmód és szókincs magyar átvétele a fentiek értelmében aligha következhetett be a Kaukázus északi előterében, hiszen a két csoport 9. század közepi-végi szétválása időben jóval később történt, mint a feltett, de bizonyíthatatlan kaukázusi tartózkodás. Rövid kelet-európai tartózkodásuk mellett a kárpát-medencei átvétel feltétlenül szóba jöhető lehetőség tehát. Mindez a honfoglalást követő, kevésbé figyelembe vett avar-magyar érintkezésre hívja fel a

⁶⁹⁶ A Magyar Nemzeti Szövegtár 187,6 millió szövegszava alapján készült, a leggyakrabban használt ezer szót tartalmazó lista tanúsága szerint ezek 61-67%-a napjainkban is ősi eredetű (uráli, finnugor- és ugor-kori). Ezek között olyan alapigék találhatók, mint a mond, lát, megy, él, talál, hagy, van, kell, lesz, tesz, ad, vesz, áll, való, kér, jár, néz, vezet, keres, fog, hoz, jön, jut, szól, vár, fogad, lép, folytat igéink. Ős i eredetű szavaink elegendőek lehettek tehát a legalapvetőbb kommunikációhoz, de körülírással bonyolultabb dolgok is elmagyarázhatóak lehettek. Csúcs Sándor http://www.regulytarsasag.hu/fv_xxi_1_csucs_leggyakoribb_szavaink eredete/ letöltés 2020.04.14

⁶⁹⁷ Ligeti Lajos 1986, 394-395.

⁶⁹⁸ Szűcs Jenő 1997, 122-123.

⁶⁹⁹ Ligeti Lajos 1986, 394-395.

⁷⁰⁰ Zimonyi István 1994a, 85; Zimonyi István 2014, 59.

⁷⁰¹ Perényi József 1975, 39-41; vö. Vásáry István 1977, 286-287.

⁷⁰² Zimonyi István 2005, 61; Zimonyi István 2014, 71.

⁷⁰³ Így látta: Ligeti Lajos 1963, 230-239.

figyelmet. Szűcs felvetése az asszimilálódó török nyelvű csoportok etnikai tudatát illetően az avarok szempontjából látszik vizsgálhatónak.

A magyar nyelvű népesség nagy részére kiterjedő kétnyelvűséggel járó, igen szoros török–magyar együttélést a kelet-európai steppén nyelvi és életmódbeli szempontok egyaránt megkérdőjelezik. Több kutatónk utalt a letelepült életmód számos finnugor és ugor-kori kifejezésének (falu, ház, ajtó, ágas, fej alja, fekvő-, félfa) fennmaradására az ősmagyarság vándorlásai során.⁷⁰⁴ Úgy látták, hogy ezek megmaradása tanúsítja, hogy a falu és a ház az ősmagyarok életének állandó tartozékai voltak.⁷⁰⁵ Ezt a jelenséget a magyar társadalomnak két, eltérő életmódú csoportjával magyarázták. Róna-Tas úgy látta, hogy a nomadizmus átvételekor számos magyar csoport az erdős steppén maradva továbbra is földművelő életet élt. Életmódváltásuk fokozatos lehetett szerinte, a magyar nyelv ezért maradhatott fent a török népek tengerében.⁷⁰⁶ Szerinte a magyarság egyes csoportjai nomadizáltak csak, míg mások továbbra is komplex gazdálkodást folytattak. Ez magyarázza szerinte számos finnugor- és ugor-kori nem nomád életmódra utaló kifejezésünk fennmaradását (pl. falu, ház). Szerinte a magyarság csak részlegesen és viszonylag későn kapcsolódott be a nomadizmus folyamatába.⁷⁰⁷ Mindez azt jelentheti, hogy csak a magyarság egyes, nomád jellegű életmódot folytató csoportjai kerülhettek szorosabb érintkezésbe a steppe török nyelvű népeivel, jóllehet a hivatkozott kifejezések jelentéstartalma változhatott az idők folyamán a mozgó életmód kívánalmainak megfelelően. A magyarság egyes csoportjai kétnyelvűvé válhattak ugyan, ám ez az állapot aligha állhatott fenn hosszú évszázadokon keresztül. Az érintkezés fokozatossága ellenére a magyarságot ért török kulturális hatás oly mértékű, hogy nyelvcseréjét csak kelet-európai környezetétől eltérő, nomád életmódja, politikai függetlensége és elég gyors kiszakadása a steppei török környezetből akadályozhatta meg.⁷⁰⁸

11. A török-magyar együttélés helyszínei

Írott forrásaink nem emlékeznek meg a magyarságról a 9. század második fele előtti időben. A magyar őstörténeti kutatás az elmúlt évszázadban nyelvtörténeti alapon valószínűsítette elődeink szükségszerű jelenlétét a pontusi térségben, holott ez a terület a legrégebbi idők óta forrásaink látókörében van, a görög, bizánci, örmény és muszlim irodalom részletesen bemutatja a térség népeit. A magyarság említésének hiányát a 9. század közepe előtt keletkezett írott forrásokban a kutatás elsősorban azzal magyarázza, hogy elődeink más népek fennhatósága alatt éltek ebben az időszakban. Németh Gyula úgy vélte, hogy elődeink szinte mindegyik, az 5. századtól a Kubán folyó vidékén politikailag domináns nép neve alatt kereshetők a forrásokban. Németh szerint a nevek négy különböző korszak emlékei, az *Ούγγροι* az onogur törzsszövetségbe, a *σάβαιοι* a szabir törzsszövetségbe, a *türk* a türk birodalomba tartozás emléke, a *magyar* név pedig a magyar törzs vezetésével történt függetlenné válás emléke. *Ogurda* (Gordas) és *Muagerisz* (Mogyeri) korában, a 6. század elején, a magyarság szerinte önálló és a *hun* nevet viseli.⁷⁰⁹ Szűcs Jenő is úgy látta, hogy a magyar nép, nevének 9. századi feltűnését jóval megelőzően kialakult, vándorlása azonban olyan politikai szervezetek kötelékében zajlott le, amelynek nem volt sem domináns sem névadó összetevője. Szűcs szerint a magyarság idegen politikai kötelékbe tartozása, illetve a „tudós” elnevezések használata magyarázhatja önelnevezésének ismeretlenségét a 9. század előtt. Elképzelhetőnek látja, hogy a Symeon Logothetésnél (nála tévesen György barát folytatója) feltűnő hármas elnevezése a

⁷⁰⁴ Bartha Antal 1977, 36-37; K. Csilléry Klára 1982, 9-16.

⁷⁰⁵ Bartha Antal 1984, 541.

⁷⁰⁶ Róna-Tas András 1997d, 245-247.

⁷⁰⁷ Róna-Tas András 1980, 328.

⁷⁰⁸ A gyors kiszakadásra l. Sándor Klára 2011a, 226.

⁷⁰⁹ Németh Gyula 1930, 176-177.

magyaroknak (*Ungri, Unni, Turki*) megengedi azt a feltételezést, hogy a 6. századi bizánci forrásokban az Azovi-tenger vidékén emlegetett hunok egyes esetekben a magyarok is lehettek.⁷¹⁰ Velük szemben László Gyula úgy vélekedett, hogy a forrásokban a honfoglalás előtti és az Árpád-kori magyarságra használt hun, avar, szabir, onogur, türk és más elnevezések nem ugyanarra a magyar népre vonatkoztak, hanem az annak kialakulásában különböző helyeken és időkben részt vett etnikai összetevőire.⁷¹¹ Bálint Csanád szerint pedig a magyarság hosszú vándorlását, különböző „őshazáit” a nyelvész kutatók az előzetesen felállított nyelvtörténeti kritériumoknak megfelelően, a nép és a nyelv azonosságát feltételezve valószínűsítették. Bálint szerint lehetséges, hogy nem az ide-odavándorló ősmagyarok egymást követő szállásterületeit sikerült így lokalizálni, hanem inkább a magyarságba olvadt népek lakóhelyeit.⁷¹² A fentiek alapján a nyelvtörténeti kutatásnak az ősmagyarság lakóhelyeiről az elmúlt évszázad során kialakított koncepcióit mindenképpen érdemesnek látszik felülvizsgálni, a modern nyelvészociológiai szempontok, újraértékelt írott források és az újabb régészeti felismerések alapján.

A korai magyar történet i. sz. 5–9. század közé tett időszakának kutatását a 20. század folyamán a század elején kidolgozott alapkoncepció határozta meg. Eszerint nagyszámú csuvasos típusú török jövevényszavunk és a magyarságnak a bulgár-török *onogur* törzsszövetség **ongur* névváltozatából származó, szláv közvetítéssel Európába került *ugri>ungri* neve egy csuvasos török idiómát beszélő, bulgár-török néppel történt huzamosabb együttélésének köszönhető. Ennek helyszíne az *ogur* törzsek forrásainkból jól ismert korabeli kelet-európai lakóhelyein kereshető (pontusi, dunai és volgai bulgárok).⁷¹³ Ennek alapján az őstörténeti kutatás a 20. század folyamán két kelet-európai régióban, a közép Volga-vidéken és a Don-Kaukázus térségben kereste a honfoglalás előtti magyarság szállásterületét.

Gombocz Zoltán 1912-ben arra az eredményre jutott, hogy a magyarság az őshazából déli irányba vándorolva jutott el a Volgai Bulgária szomszédságába, ahol a bulgár műveltség hatáskörébe került, a csuvasos török (nála bulgár-török) kulturális-nyelvi befolyást időrendi szempontból a Volgai Bulgária megalapítása utáni időre, a 6–8. század közé helyezte.⁷¹⁴ Utóbb a Zichy által előtérbe hozott növényföldrajzi tényezők (a szőlőművelés terminológiája, a bor, szőlő, seprő, szűr szavak, a körisfa, som) alapján módosította felfogását. A fenti fajok nem fordulnak elő a 49. szélességi foknál északabbra, a Volgától keletre, a som pedig csak a Krímben és a Kaukázusban honos. Emellett a csuvasos nyelvi hatás által szintén érintett mordvin, cseremis és permi nyelvekben tükröződő, a mai csuvashoz hasonló nyelvjárással szemben a magyar nyelvben egy őstörök bulgár nyelvjárási hatása jelentkezik szerinte. Ezt úgy értékelte, hogy elődeink századokkal korábban érintkezhetek csak a bulgárokkal, ami azoknak a kazárok elől történt 6–7. századi északi vándorlása előtti időben történhetett, a Kaukázus vidékén, a Theophanes-féle Ó-Bulgária szomszédságában.⁷¹⁵

Zichy István Németh Gyulára hivatkozva állapította meg, hogy a bulgár-török nyelvű népek ősi lakóhelye Nyugat-Szibériában az Altáj és az Urál között feküdt. Az Alsó-Káma vidéki anyaninói és pjanobori műveltség állattenyésztő, földművelő és prémvadász népei lehettek Zichy szerint az 5. századi *ogur* törzsek, majd az ugyanott élő volgai bulgárok ősei.⁷¹⁶ Zichy szerint az ugorokkal együtt élő *onogur* törzsek kétnyelvűek voltak. Ez az állapot már

⁷¹⁰ Szűcs Jenő 1997, 392–394. Újabb kutatás szerint a szerző Symeon Logothés: Wahlgren, Staffan 2006, 3–9.

⁷¹¹ László Gyula 1978, 10.

⁷¹² Bálint Csanád 2006, 294–296.

⁷¹³ Munkácsi Bernát 1895, 349–387; Gombocz Zoltán 1908, 1–2; Németh Gyula 1921, 206. Darkó Jenő vitatta Munkácsi nézetét, szerinte az ó-egyh. szl. *agrinъ* egy eredeti **ugur* névből keletkezett volna, a szláv *Ungri* nazálisa utólagos fejlemény, amiből tévesen következtetnek az *onogur* névvel való összefüggésére. Darkó Jenő 1910, 9, 13–29. Németh Gyula 1921, 205–206 cáfolta Darkó nézetét.

⁷¹⁴ Gombocz Zoltán 1923, 26.

⁷¹⁵ Gombocz Zoltán 1921, 15–21; Uő. 1923, 27–28.

⁷¹⁶ Zichy István 1939, 40–43.

régen fennállhatott, amikor egy részük, a magyarság zömével együtt, 460–465 táján a Kaukázustól északra fekvő területre költözött. Kisebb részük a Volga-Urál közötti ősi szállásokon maradt, ezeket találta meg Julianus az Ethyl~Bjelaja vidékén, a 13. században.⁷¹⁷

Németh Gyula a kínai források, a Jaik (Urál)-folyó általa valószínűsített bulgár-török neve, illetve az obi-ugorok mai lakóhelyén élt szamojédek nyelvének csuvasos jövevényszavai alapján úgy vélte, hogy a szabirok az ogur-bulgár (saragur, urog és onogur) törzseket az Irtis folyó vidékéről szorították Kelet-Európába.⁷¹⁸ Németh történeti adatok alapján az 5–9. század közötti időszakban az észak-pontusi térségben és a Volga-Káma vidékén számolt a bulgár-törökök jelenlétével, akiknek a többi török néptől eltérően megtelepült földművelő-állattenyésztő életmódját a magyar nyelv bulgár-török jövevényszavai alapján látta bizonyosnak.⁷¹⁹ Németh kezdetben elfogadta Munkácsi Bernát és Gombocz Zoltán nézetét arról, hogy a volgai magyarok a bulgárokkal együtt a Kaukázusból vándoroltak fel a későbbi Baskíriába.⁷²⁰ Később azonban már úgy gondolta, hogy Baskíriába a magyarok az ugor őshazából érkeztek, az érintkezés a bulgárokkal itt kezdődött meg, majd folytatódott a Kaukázus északi előterében, a Don-Kubán régióban. Amikor a baskírok a 9. században a Volga környékére kerültek, a magyarság legnagyobb része már elvándorolt onnan.⁷²¹ Németh a bulgár-törököket a pontus-vidéki *ogur* törzsekkel azonosította.⁷²² Németh a magyarság a 6–9. század közötti Kubán-vidéki lakóhelyét az *ungri* nevüket szoros politikai kapcsolatuk révén kölcsönző onogurok, illetve a *szavartü* név forrásának tekintett szabirok Kubán-Kaukázus vidéki korabeli jelenlétét bizonyító írott források alapján állapította meg. Ezt a magyarok *türk* nevének a térséget szintén uraló nyugati türköktől és az általuk megszervezett kazároktól feltett kölcsönzésével erősítette meg. Fontos érve a 6. századi pontusi hun király *Muageris* neve is, amelyet a *magyar* népnévvel egyeztet.⁷²³

Ligeti Lajos a 463 körüli saragur, urog és onogur vándorlással kapcsolta össze a magyarok kimozdítását az uráli átjáróból, ahol az ezer év alatt lovas néppé vált. Ligeti is úgy vélte, hogy a magyarok az 503-as szabir vándorlás nyomán a Volga-Káma vidékére költözve léptek érintkezésbe a volgai bulgárokkal. Tartós együttélésre a csuvasos nyelvű török népekkel azonban csak a 7. század közepétől került sor, amikor a magyarok a Kaukázus előterébe költöztek. Itt a kazár birodalom központi területén érte a legintenzívebb gazdasági, társadalmi, kulturális és nyelvi behatás a török népek részéről.⁷²⁴

Róna-Tas András úgy véli, hogy a történeti klimatológia és botanika adatai alapján a i.sz. 5–6. században térhettek át a magyarok a nomád életmódra, az Urál (Jaik)-folyó vidékén, a Dél-Urálban. A magyarok a Kubán-Don (Maeotis) vidékére költözve az ott maradt bulgárokat uralmuk alá vetették, de az alánokkal és az itt a 620-as évektől politikailag domináns kazárokkal is közeli kapcsolatban álltak. Úgy véli, hogy elődeink életmódváltása a bulgár-törököknek a Kr.u. 600 tájára tehető vándorlásához kapcsolódhatott, amikor azok a Kubán-Don régióból a Dnyeper vidékére költöztek, ahol, Poltava közelében, Kuvrat onog(und)ur uralkodó sírhelye előkerült. Korai török jövevényszavaink e korszakból és e tájról származtathatóak szerinte. A magyarság a 7. század vége felé a Dnyeper és az Al-Duna vidékére költözve a szintén kazár uralom alatt álló, helyben maradt bulgárokkal került szoros kapcsolatba. Róna-Tas néhány generációnyi időnél sokkal hosszabbra teszi a magyarok itt tartózkodását. Szerinte a 737-es arab hadjárat következményeként északra vonuló bulgárokkal költözött egy magyar csoport a

⁷¹⁷ Zichy István 1939, 73.

⁷¹⁸ Németh Gyula 1930, 109-119.

⁷¹⁹ Németh Gyula 1930, 87-120.

⁷²⁰ Németh Gyula 1930, 319.

⁷²¹ Németh Gyula 1966, 47–48.

⁷²² Németh Gyula 1930, 91.

⁷²³ Németh Gyula 1930, 151-210.

⁷²⁴ Zimonyi István 1988, 217.

Volga–Káma torkolat tájára, amelyet 900 körül értek el.⁷²⁵ Róna-Tas hangsúlyozta, hogy a Németh Gyula tekintélye alapján többek által elfogadott baskíriai magyar őshazával szemben az egyik legsúlyosabb kizáró körülmény, hogy a Don-vidékéről északra, a Volga-könyök felé vándorló bulgárok Bolsie Tarhani vidékét a 8. század végén, 9. század elején érték csak el, a Káma vonalát csupán a 900-as években. Itt tehát nem alakulhatott volna ki olyan tartós, és mélyreható érintkezés a magyarok és a törökök között, amiről a nyelvtörténeti adatok, a közel 450 csuvasos török eredetű szó, és számos nyelvi tény tanúskodik.⁷²⁶ A modern kutatások sem valószínűsítik a Volgai Bulgária területét a török–magyar együttélés helyszínéként, mert legtöbb török eredetű névvel jelölt növényünk nem honos ott. Az érintkezést a Fekete-tenger északi, északkeleti partvidékére helyezik.⁷²⁷

Az elmúlt évszázad kutatói igen hasonló séma szerint építették fel érvrendszerüket. A magyarság lakóhelyét a 9. század előtti Kelet-Európában név szerinti említésük híján egy bizonyíthatatlan koncepció alapján a magyarságra használt vagy használnak vélt idegen elnevezések (szabir, onogur, türk) segítségével e népek forrásokból ismert lakóhelyein kereste. E népnevek azonban nem nyújthatnak ebben a kérdésben kellően megalapozott támpontot, amint azt a további fejezetekben kifejtem. A kutatás másik támpontját a magyar nyelv csuvasos típusú kölcsönszavai nyújtották, amelyeket azonban elsősorban a Don-kubáni és közép-volgai bulgár csoportokkal hozott kapcsolatba a kutatás, a kazárok csak újabban kerültek látókörbe, az avarokkal a Kárpát-medencébe került bulgár csoportok pedig máig erősen háttérbe szorulnak. Az átadó népesség keresésekor nem elegendő pusztán csuvasos bélyegű kifejezéseinkre alapozni, hiszen ezek átvételeinknek mindössze harmadát alkotják, az átvett kifejezések zöme nem rendelkezik megkülönböztető jegyekkel.⁷²⁸ Az átvételek ősbulgár jellegére alapozó érvelés nem számol a szinkrón nyelvi heterogenitással, az átadó és az átvevő nyelvek feltett, ám irreális homogenitása máig elvileg hibás időrendi következtetések bázisául szolgál. A korai ogur (volgai bulgár)–magyar együttélés hipotézisét a volgai bulgárok késői, 8–9. századi Volga–Káma vidéki megtelepülése gyengíti, ugyanakkor az érintkezés fokozatossága szempontjából kedvező a tömeges török betelepülés viszonylag késői datálása, kisebb török nyelvű csoportok korábbi megjelenése a térségben könnyen elképzelhető. Márpedig az érintkezés fokozatossága a magyar nyelv fennmaradásának egyik lehetséges magyarázata. Az átvételek földrajzi helyének életföldrajzi szempontok alapján történő megállapítása az ilyen kritériumokkal nem bíró kifejezések kölcsönzését sok esetben szükségtelen módon szűkítheti le egyes földrajzi régiókra. A legújabb életföldrajzi eredmények a Kárpát-medencét is az érintkezés lehetséges helyszínei közé sorolják, a kutatás azonban az avar-kori törökök elszlávosodásának meglepően csekély bizonyítékai ellenére nem számol e térség szerepével a török–magyar együttélésben. A nyelvtörténeti alapú megközelítés felsorolt nehézségeit az újabb régészeti felismerések segíthetik kiküszöbölni. Segítségükkel feloldható az a kényszerhelyzet, amelyben a 20. századi őstörténeti kutatás olyan módon és olyan célokra próbálta a nyelvtörténeti adatokat hasznosítani, amelyekre azok egyáltalán nem, vagy csupán korlátozott módon alkalmasak.

A fenti koncepciók nem tükrözik eléggé a török–magyar érintkezések folyamatának összetettségét, a nyelvtörténeti-nyelvszociológiai kutatások által igazolt fokozatosságát, változatos színhelyeit. A kutatást máig erősen befolyásolja a 19. századi szellemiségű, romantikus őshazakeresés, amely időbeli lefolyását és színhelyét illetően is statikus, lineáris és egyetlen helyszínt preferáló érintkezésben gondolkodik. Ehelyett dinamikus, változó intenzitású és helyszínű érintkezéssel lehet és szükséges számolni.

⁷²⁵ Róna-Tas András 1997d, 245-247.

⁷²⁶ Róna-Tas András 1998, 225.

⁷²⁷ Róna-Tas András 2004b, 260-273, 419-438.

⁷²⁸ Zimonyi István 2014, 78-80.

Az újabb felismerések jelentősen módosítják a török–magyar érintkezés helyszíneiről kialakult hagyományos felfogást. Számos adat utal a Volga–Káma vidék jelentőségére a török–magyar érintkezés színhelyei sorában. Az újabb régészeti megfigyelések nyomán merült fel a kutatásban, hogy a magyarok mellett a baskírok etnogenezisében is döntő szerepet játszó *Kušnarenkovo*- és *Karajakupovo*-kultúrák színtere, a volgai–dél-uráli területek lehettek a honfoglalás előtti török–magyar érintkezés legfőbb színterei.⁷²⁹ Mai ismereteink szerint e két régészeti kultúra hozható leginkább megfogható módon összefüggésbe a 9. század végi és a 10. század magyarság nyugatabbra előkerült emlékeivel. A Volga–Dél-Ural vidéki 8–9. századi régészeti hagyaték folytatásának a Kárpát-medence 10. századi leleteivel szoros párhuzamot mutató Dnyeper menti, 9. század közepére–második felére datálható *Szubbotci*-horizont lelőhelyei tekinthetők. A 9. századi magyarsággal sokáig összefüggésbe hozott Szaltovó-majackojei régészeti kultúra korántsem rendelkezik ilyen szoros Kárpát-medencei vonatkozásokkal. A *Szubbotci*-horizont lelőhelyein kifejezetten Volga–Dél-Ural vidéki eredetű tárgyak is előkerültek. A volgai bulgár Tankejevka-i és a Sterlitamak-i temető leletanyagának számos eleme megtalálható a Dél-Ural és Volga között és a honfoglalás kori Kárpát-medencei temetők leletanyagában. A térségben elkülönített *Kušnarenkovo*- és *Karajakupovo*-kultúrákat az 1980-as évektől a kutatók zöme a magyarok elődeihez köti. Felső időhatáruk a 9. század első harmada, így időrendileg is illeszkednek a 9. század közepére–második felére keltezhető *Szubbotci*-horizonthoz.⁷³⁰ E régészeti kultúrák 9. századot jóval megelőző kezdetei és felső időhatára nem valószínűsítik a nyugatra vonult magyaroktól elszakadt, keletebbre húzódott csoportok szerepét a leletanyag hasonlóságaiban.

A Volga–Káma vidék nyelvei kapcsolattrendszerének kutatását a korai adatok hiánya nehezíti meg. A kutatás az ősspermi nyelveket a 10. századtól a volgai bulgárok részéről ért komoly török nyelvi hatás kronológiáját a permi nyelvekbe került, az iszlámra már áttért volgai bulgárokról utaló két, újperzsa eredetű szó, valamint azon körülmény alapján határozza meg, hogy e szavak egy fokkal későbbi nyelvállapotot mutatnak, mint a magyar nyelvbe került korai török jövevényszavak.⁷³¹ E jelenségre, mint láttuk, már Gombocz is hivatkozott, ám mögötte azonban nem feltétlenül kronológiai, hanem nyelvjárási eltérések is kereshetők.⁷³² A Volga–Káma vidéki török–finnugor nyelvi érintkezés folyamatát nem tükrözhetik teljes mértékben a 13. századtól rendelkezésre álló írott adatok. A térségben olyan nyelvi folyamatok játszódhattak le ugyanis, amelyek nyomait mára a későbbi radikális változások, a volgai bulgár etnogenezis, a mongol-kor és az orosz hódítás által előidézett átrendeződések szinte teljesen felszámolhatták. A Volgai Bulgária népessége a kezdetektől fogva vegyes volt, amint azt a régészeti megfigyelések mutatják. A korai volgai bulgár régészeti hagyaték a 7. század végén a Volga szamarai kanyarjánál tűnik fel. Ezt további bevándorlások követték a 8–9. század folyamán. Nem pusztán török nyelvű csoportok beköltözése mutatható ki azonban. A Bolsije Tarhani-i és a kajbéli temetők a szaltovói eredetű bulgár csoportokhoz köthetők, a tankejevka-i és a tyetyusi temető az uráli lomovatovói-kultúra komi, udmurt vagy ugor (magyar?) bevándorlóinak hagyatéka lehet, a Bolsije Tigani-i és nyemcsanszkiji temetők pedig a kusnarenkói-kultúra szamojéd, ugor vagy magyar népességének sírjait rejtik.⁷³³ A török–finnugor érintkezés tehát olyan csoportok körében is lezajlott, amelyek a Volgai Bulgária törzsterületén belül éltek, mint például a Biljarsk vagy Bulgar városok közelében megtalált 13. századi magyarok elődei, akiknek semmilyen nyelvi adata nem áll már a modern kutatás rendelkezésére. E nyelvi folyamatok a 10. századot jóval megelőzően, már a 7–9. század közötti időben megindulhattak

⁷²⁹ <https://www.nyest.hu/renhirek/konferencia-magna-hungariaban/zegernyei> 2019. január 23. (Klima László) letöltés 2019.08.26.

⁷³⁰ Türk Attila 2011, 197–204.

⁷³¹ Zimonyi István 2014, 64–66.

⁷³² Sándor Klára 2014, 84–85.

⁷³³ Zimonyi István 2014, 63; a volgai bulgár–ugor keveredésre l. még Komar, Olekszij 2018, 76–81, 172–176.

tehát e finnugor csoportok, közöttük a magyarok őseinek nyelvében is, ám ezek csak az időközben a térségből nyugat felé költözött magyarok nyelvében őrződtek meg máig. Kontaktusnyelvészeti megfigyelések is valószínűsíthetik az itteni magyar-török érintkezést. A Volga-vidéki finnugor nyelvek (mordvin, cseremisz, votják, zürjén) török átvételeinek jellege a kétségtelenül erősebbnek mutakozó török hatás ellenére sok hasonlóságot mutat a magyarral, mégis a kérdést részletesen elemző Bereczki Gábor is kizárja a csuvasos török és a magyar nyelv Volga-vidéki érintkezését a délebbi területre utaló kifejezések (dió, szőlő, a borkészítés terminológiája) alapján.⁷³⁴ Tekintettel azonban arra, hogy a magyar-török érintkezés mind időben, mind földrajzi értelemben bizonyosan számos fázisban lezajlott, fokozatos, különálló szakaszokból álló eseménysorozat lehetett, török lexikális átvételeink egy részének délebbi tájra utaló jellege nem zárja ki a Volga-Káma vidéki magyar-török érintkezést. Joggal gondolhatunk arra, hogy a Volga-vidéki török–finnugor érintkezésnek egy ideig a magyarok is résztvevői lehettek. Erre utalnak a cseremisz, votják és zürjén valamint a magyar nyelv részleteiben is azonos jellegű török eredetű jelenségei, a múlt idő rendszer,⁷³⁵ igeidők és igei szerkezetek, valamint a főnévragozás párhuzamai is.⁷³⁶ Az ősspermi nyelv csuvasos török kölcsönzéseinek kronológiája sem mond ellent a magyarral időben részben párhuzamos érintkezésüknek a volgai török nyelvű csoportokkal, hiszen átvételeiknek a magyarba átkerült kifejezésekhez képest egy fokkal előrehaladottabb állapotának kronológiai értékét nagymértékben csökkentik a csuvasos bulgár nyelv nyelvjárási eltérései és a korai írott adatok hiánya. Az ősspermi és a csuvasos középbulgár nyelv a 8. század második felétől érintkezhetett, intenzív kontaktusuk a 9. század elejétől számítható.⁷³⁷ Az ősspermi nyelv csuvasos lexikális másolatai igen széles kört ölelnek fel, a magyarhoz hasonlóan a földművelés, az állattenyésztés, a háziipar, a szerszámok, az állami, társadalmi élet fogalomkörébe sorolhatók.⁷³⁸ Mintegy 20-22 szóról van szó, a votjákba ugyanakkor a 10. századtól kezdve már legalább 130 csuvas kifejezés került át.⁷³⁹ A magyarok és a permiek együttélését újabb finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatások is megerősítik. E viszonylag kezdeti állapotú kutatások eredménye ellentmondásos. Míg a hangtani és alaktani jelenségek egyaránt lehetnek érintkezés vagy független párhuzamos fejlődés eredményei, a szókészlet vizsgálata laza, viszonylag rövid időtartamú érintkezésre utal, a tipológiai elemzések hosszan tartó és intenzív kapcsolatokat jeleznek.⁷⁴⁰ A kutatás szerint az ősspermi–ősmagyar kapcsolat lehetséges, de még nem bizonyított feltevés.⁷⁴¹ A tipológiai rokonság, az areális kapcsolatok vizsgálata viszonylag új kutatási terület. Amint messzire mutató tanulmányában Hajdú Péter kifejtette, a hagyományos családfa-elmélet szerint szoros rokonságban álló nyelvek között jelentős tipológiai különbségek mutatkoznak, míg egymástól genetikailag távol álló nyelvek között tipológiai azonosságok jelentkeznek. Hajdú a földrajzi környezet, a területi átrendeződések fontosságát hangsúlyozza az egyezések kialakulásában, így joggal gondolhatunk arra, hogy ha elődeink nem is érintkeztek szorosan a permiekkal, de mégis egy areában élhettek (Sprachbund) velük hosszabb időn keresztül, akár a 9. század elejéig is.⁷⁴² A kereskedelmi tevékenység során az erdőövezetben élő obi-ugor, permi és volgai finnugorok a régészeti leletek tanúsága szerint is kapcsolatba kerültek az ősmagyarokkal.⁷⁴³ A permi-magyar érintkezés már a steppe iráni korában is megindulhatott. Az óiráni korban a permi finnugorok a Volga-Káma összefolyása és a Volga

⁷³⁴ Bereczki Gábor 2004, 227.

⁷³⁵ Bereczki Gábor 1998, 211-216.

⁷³⁶ Bereczki Gábor 2004, 228-232.

⁷³⁷ Rédei Károly–Róna-Tas András 1972, 296-297.

⁷³⁸ Rédei Károly–Róna-Tas András 1972, 282-288.

⁷³⁹ Rédei Károly–Róna-Tas András 1980, 125.

⁷⁴⁰ Csúcs Sándor 2007, 86-123.

⁷⁴¹ Kiss Jenő 2017, 134-135.

⁷⁴² Hajdú Péter 1995, 129-140.

⁷⁴³ Klima László 2015, 57.

szamarai kanyarja közötti területen érintkezhetek iráni népekkel. A magyarokat Harmatta szerint ekkor a permiék választhatták el az iráni nyelvű szkíta törzsszövetség lakóhelyétől. A szkíta befolyás az állattartás, és a kézművesség mellett megjelenik a társadalmi, a családi élet területén is.⁷⁴⁴ A *magyer* népnév utótagját az egyik feltevés szerint adó *er* nép nevét több finnugor nép is viselte. A permi udmurtokat (votjakok) a volgai tatárok és csuvas szomszédjaik ma is így hívják. *Er* nevüket az előttük a térségben élt ugor nyelvű néptől örökölhették.⁷⁴⁵ Nem lehetetlen tehát, hogy a *magyer* népnév is összefüggésbe hozható a permi-magyar érintkezéssel, a magyarság Káma-vidéki jelenlétét tanúsítva. A korai török-magyar érintkezést aligha zárhatjuk ki tehát a Volga-Káma vidékén.

Jóllehet az újabb felismerések Kuvrat onog(und)ur bulgárjainak lakóhelyét a 7. századtól a Kubán helyett a Dontól nyugatra, a Dnyeper és a Bug vidékére helyezik, Róna-Tas a Kaukázus északi előterére utaló életföldrajzi adatok alapján a 6. században a Kubán vidékén továbbra is valószínűsít bulgár-magyar együttélést.⁷⁴⁶ Ugyanakkor Róna-Tas az ogurok, illetve bulgárok korai lakóhelyét Theophylaktos beszámolója alapján a Fekete (görög *Melasz*) *Til* folyó mellé helyezi. Közelebbről a későbbi Volgai Bulgária területéről lehet szó, hiszen maga állapítja meg, hogy késői utódaik, a csuvasok a Kámát nevezik Fekete Adilnak.⁷⁴⁷ Zimonyi István pedig a Volga Káma torkolat feletti szakaszának középkori 'fekete' vagy 'nagy Ätil', a Káma és Bjelaja folyóknak pedig 'fehér' vagy 'kis Ätil' nevét állapítja meg.⁷⁴⁸ Az avarok Európába érkezésekor, a 6. század második felében tehát a Volga-Káma torkolat táján tartózkodó ogurokkal és bulgárokkal aligha élhettek együtt a Kubán vidékén az ott egyébként sem kimutatható magyarok, ellenben a Közép-Volga vidékén joggal számolhatunk valamilyen mértékű érintkezésükkel.

Mint láttuk, a kutatás figyelme a török–magyar érintkezés elsődleges színhelyeként régóta Kelet-Európa déli, pontusi-kaukázusi térségére irányul. A magyarság nyelvtörténeti alapon valószínűsített több évszázados itteni tartózkodását konkrét írott vagy régészeti adatok hiányában a magyarokra használt szabir, türk, hun és onogur neveken ismert steppei alakulatokban feltett részvételével illetve életföldrajzi érvekkel igyekeztek alátámasztani. Utóbbiak máig egyfajta kizárásos alapon döntő érvet képeznek, a hasonló adottságú Kárpát-medence az avarok máig széles körben elfogadott nyelvi elszlávosodása következtében nem szerepel a török nyelvű népességgel rendelkező régiók sorában.

Legfrissebben Róna-Tas András érvelt a növényvilág terminológiájába tartozó alán és nyugati ótörök eredetű szavaink alapján a magyarok 9. század előtti, hosszú időre tehető tartózkodásával a Kaukázus északi előterében.⁷⁴⁹ Alán és nyugati ótörök eredetű nevekkel jelölt növényeink a magyarok nyugati vándorlási útvonalán három helyen, a Kubán-Don régióban, a Krím délkeleti részén és a Dnyesztertől nyugatra elterülő vidéken voltak honosak ebben a korban szerinte. Mivel a két utolsó területen, amint azt az írott források alapján meg lehet állapítani, a magyarok nem tartózkodhattak hosszabb ideig, a Kaukázus-Kubán-Don vidék mellett foglal állást. Azt is hangsúlyozza, hogy a fanevek rendszerének átvételéhez több generációnyi idő szükséges, másrészt a Kaukázus-Kubán-Don régió és a Dnyesztertől nyugatra fekvő terület között e növények egy része nem volt honos, így ezek megmaradása a magyar nyelvben gyors átvándorlást valószínűsít, mert különben éppúgy kihulltak volna a magyar nyelvből, mint a finnugor eredetű fenyőnevek. Róna-Tas a vizsgált nyolc növénynevet (bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, gyűrűfa, köris, mogyoró, tölgy) átvételének helyszínét olyan régióban határozta meg, ahol a csuvasos típusú török és az alán nyelvet egyaránt beszélték.

⁷⁴⁴ Harmatta János 1977, 177-178.

⁷⁴⁵ Sándor Klára 2010.

⁷⁴⁶ Róna-Tas András 1996, 181-182.

⁷⁴⁷ Róna-Tas András 1996, 176-177.

⁷⁴⁸ Zimonyi István 2012c, 64.

⁷⁴⁹ WOT 1147-1148.

Azonban a paleobotanikai szempontból is szóba jöhető négy terület közül öt növénynevét esetében szóba jöhet a Kárpát-medence is, mint az átvétel helyszíne, amennyiben a magyar honfoglalás idején ott még használatos volt egy csuvas típusú török nyelv.⁷⁵⁰ A feltételezett, máig szinte kizárólag nyelvi bizonyítékokon nyugvó „Kaukázusi őshaza” hipotézise szempontjából igen fontos Zimonyi István megállapítása, mely szerint a Kaukázus térségére utaló kifejezéseink jellegzetes műveltségzavak, így konkrét földrajzi tanúságuk bizonytalan.⁷⁵¹ Kivételt képezhet a szőlőművelés és borkészítés terminológiája, amely azonban a 9. században már az észak-pontusi térségben,⁷⁵² de nagy valószínűséggel a Kárpát-medencében is megismerhető volt.⁷⁵³

Róna-Tas azon az alapon zárja ki török eredetű növényneveink Kárpát-medencei átvételének lehetőségét, hogy a helyi növények neveit a később jött a helybeliektől tanulja meg. Így ezeket akkor sem vehették volna át helyben a magyarok, ha a helyi szlávokkal és elszlávosodó avarokkal kavar kísérik tolmácsolásával beszéltek volna. Szerinte a magyar nyelv korai szláv és szláv hatást mutató avar jövevényszavai (bér és bán) kizárják e feltevést.⁷⁵⁴ Az avarok elszlávosodásának e csekély támpontjai azonban aligha támogatják az avar népesség tömeges nyelvvesztését, a török-magyar együttélés színtereként a Kárpát-medence mindenképpen komolyan számításba veendő. Joggal feltehető, hogy az Avar kaganátus *lingua francája* az ogur-bulgár (csuvasos) török nyelv lehetett,⁷⁵⁵ számolhatunk a magyar nyelv csuvasos török jövevényszavainak átvételével is a pannóniai bulgároktól.⁷⁵⁶

Olyan nyelvi-kulturális-politikai helyzet, amelyben egy török nyelvű nép alárendelt helyzetbe kerülhet a magyarsággal szemben, elsősorban, de nem kizárólagosan, a honfoglaláskor magyar fennhatóság alá került, a kelet-európai síkságtól földrajzilag és politikailag is elszeparált Kárpát-medencében képzelhető el. Pontosán olyan nép esetében, mint a politikai hatalmukat és szervezetüket rég elvesztett, keleti rokonainál sokkal kisebb létszámú, azoktól a szláv környezet által elszigetelt avar-kori törökök voltak. A Kárpát-medencében talált törökök létszáma nyilvánvalóan jóval kisebb volt, mint kelet-európai rokonaiké. Emellett e török csoportok előbb az avarok, majd a magyarok alárendeltségébe kerültek. E helyzet jól megfelel a török-magyar együttélés nyelvi tényeinek, jól magyarázza a magyarok politikai-etnikai önállóságának fennmaradását. Nyelvi jelenségek is utalnak a magyarsággal együtt élt törökök elkülönülésére a kelet-európai török nyelvi tömbtől. Csuvasos jövevényszavainkban egy olyan nyelvi változás nyomai mutathatók ki, amely változás ugyan megkezdődött e török csoportok nyelvében, de időközben megrekedt, félbemaradt. Ezt a jelenséget az okozhatta, hogy az ősmagyar nyelvű csoportokkal együtt élt nyugati őtörök nyelvű csoportok még a magyarokkal való együttélés kezdete előtt elvándoroltak korábbi lakóterületükről, és az ott megkezdődött nyelvi változás az elköltözötték nyelvében már nem fejeződött be.⁷⁵⁷ Hasonló jelenség a volgai finnugor nyelvek török jövevényszavaiban is jelentkezik, itt a volgai bulgárok nyelvi szeparálódására gondolhatunk. Jóllehet a kutatás a csuvasos török átvételeket két korszakra teszi, nagy időbeli és földrajzi különbségre mégsem gondolhatunk, hiszen az ócsuvas és középcsuvas nyelvet beszélők között áthidalhatatlan nyelvi és etnikai különbségek nem

⁷⁵⁰ Róna-Tas András 2004b, 435-438.

⁷⁵¹ Zimonyi István 2014, 86.

⁷⁵² Bartha Antal 1969, 17; Fodor István 1975, 177; Noonan, Thomas S. 2007, 221-223; Герцен А.Г., Хауменко В.Е., Ганцев В.К. 2019.

⁷⁵³ Morvaszentjánoson 1933-ban a Morva folyó bal partján késő avar-kori veretekkel, eszközökkel, ekevassal együtt kerültek elő egyedi formájú, a 9. század legelejére keltezhető szőlőmetszőkések. A lelet két későrómai tárgya a vasüstben elrejtett kincslelet pannóniai eredetére utal. Müller Róbert 1982, 275-277; Vö. Égető Melinda 1997, 159, 164; Az avar-kori szőlőkultúrára ezen felül a több lelőhelyen előkerült szőlő-, sőt borszőlőmagvak, szőlővenyige-darab, irtókapák, italtartó edény is utalnak. Gyulai Ferenc–Gyulai Gábor 2009, 32-33.

⁷⁵⁴ Róna-Tas András 1998, 219-220.

⁷⁵⁵ Így véli Golden, Peter B. 2016, 83, 15. l.

⁷⁵⁶ Golden, Peter B. 2016, 82, 9. l.

⁷⁵⁷ Róna-Tas András 1997a, 52-53.

lehettek Ligeti szerint.⁷⁵⁸ Középcsuvas eredetű kifejezéseink nem olyan típusú csuvasos nyelvből származnak, mint a cseremisiz nyelv csuvas jövevényszavai.⁷⁵⁹ Nem a cseremiszekkel érintkezett volgai bulgárok lehetnek tehát az átdók, de a volgaiak pontusi származása az ottani bulgárok és kazárok szerepét is megkérdőjelezheti. E nyelvi jelenségek is arra látszanak utalni, hogy a magyarság a török nyelvek dominálta kelet-európai térségen kívül élhetett együtt huzamosan egy nála nem jelentősebb létszámú és nem nagyobb presztízsű, csuvasos típusú török nyelvet beszélő néppel. Arra gondolhatunk, hogy ez az avarokkal Pannóniába jött, kelet-európai rokonaitól elszakadt ogur törzsek nyelvvel lehet azonos. Jól megtámogatja ezt az tény, hogy avar temetőkből tükröződő életmódot szinte tökéletesen leírják török eredetű jövevényszavaink.⁷⁶⁰ E nyelvnek feltehető több nyelvjárása, egyes csoportok török-szláv kétnyelvűsége jól magyarázhatja a magyar nyelvvel érintkezésbe került török nyelv meghatározásának nehézségeit, asszimilációjuk fokozatossága is valószínűsíthető. Az avar-kori Kárpát-medencében az alán nyelv használatával is joggal számolhatunk. Aligha valószínűsíthető, hogy az avarok csupán az ogur törzsek jelentős csoportjait ragadták magukkal a Kárpát-medencébe, a velük szorosban együttélő alánokat nem. Az avarok Európába érkezve a Kaukázustól északra található területől küldték első követségeiket Bizáncba, egy avar nevet viselő csoport pedig jóval később is adatolt a Kaukázusból. Az európai avarság kialakulásában fontos szerepet játszó hephtaliták (Xiyôn) az iráni baktriai nyelvet beszélhették,⁷⁶¹ így Pannóniában is kerülhettek iráni nyelvi elemek a szintén avar kötelékbe tartozó ogurok nyelvébe.

12. A kazár–magyar együttélés problémája

A magyar–török együttélésnek leginkább kutatott problémája a nyelvtörténeti alapon több évszázadnyi időre tett kazár–magyar együttélés. Ligeti a kazár modell magyar átvétele miatt valószínűsítette, hogy három esztendőnél sokkal hosszabb lehetett a kazár–magyar érintkezés időtartama.⁷⁶² Ligeti volt az, aki a korábban köztörök nyelvűnek tartott kazároknak a bulgár–török törzsekéhez hasonló csuvasos nyelvét megállapítva, az intenzív török–magyar érintkezést a kazárookra és a közülük származó kavárookra is kiterjesztette.⁷⁶³ Más kutatóink is hangsúlyozták, hogy a közös eredetben való hit elterjedése, a kulturális és nyelvi egységesülés csak úgy képzelhető el, ha a magyar törzsszövetség legalább 200–300 évig többé-kevésbé stabil volt, ennek lehetőségét pedig a kazár birodalom biztosította. Szerintük, ha ez nem így lett volna, akkor ugyanaz történt volna a magyarsággal, mint a legtöbb nomád néppel, más politikai keretekbe betagozódva felszívódott volna.⁷⁶⁴ Egyetlen írott forrásunk azonban, amely ennek történetét számunkra megőrizte, legkorábbi fennmaradt kéziratában mindössze 3 évre teszi a kazár–magyar együttélés időtartamát Árpád fejedelemségre választását megelőzően. A magyarok kazár kapcsolata eszerint Levedi uralmának rövid, mindössze hároméves időszaka során állt fent, amikor az első vajda vezetésével a magyarok a kazárok minden háborújában részt vettek.⁷⁶⁵ A kazár–magyar érintkezés időtartama szempontjából fontos hangsúlyozni, hogy,

⁷⁵⁸ Ligeti Lajos 1986, 300.

⁷⁵⁹ Ligeti Lajos 1986, 226–227.

⁷⁶⁰ Tomka Péter 1975, 183–184.

⁷⁶¹ Golden, Peter B. 2016, 83–84.

⁷⁶² Ligeti Lajos 1986, 360.

⁷⁶³ Ligeti Lajos 1986, 475–487: a kazár Šarkel erőd neve, a krími Qara šu folyónév, a kazár főváros Sarıyşin neve, a bég méltóságnév görög átírása, a kazár király yilig címe, a kazár alárendelt volgai bolgár uralkodó yiltavar címe, a feltehetően kazár eredetű magyar *yila cím, a szintén kazár eredetű magyar üllő személynév Jelő (yilig) alakja, a Tarján és Jenő törzsnevek alapján. Ligeti számos más személynév kavar eredetét feltételezi, a kavárokat azonban köztörök nyelvűnek tartja.

⁷⁶⁴ Zimonyi István 1996, 952; Róna-Tas András 1996, 256–260.

⁷⁶⁵ Tóth Sándor László 2015, 88–92; Juhász Péter 2016d, 189.

amint feljebb kifejtettem, a kazár politikai szervezet és annak terminológiája a kavarak közvetítésével is a magyarokhoz kerülhetett. A kazár–magyar kapcsolatok időtartamát és jellegét tekintve két álláspont alakult ki a kutatásban. Az egyik, elsősorban nyelvtörténeti alapon megfogalmazott nézet szerint a magyarság a 7. századtól a 9. századig a Kazár Kaganátus része volt, két lépésben függetlenedett, 830 és 870 táján. A másik, elsősorban történeti adatokra építő felfogás szerint a magyarok a 9. század elején érkeztek csak a kazárok közelébe. A 830-as években ellenséges volt a viszony (Sarkel építése), ezt 840–860 között kazár fennhatóság követte (Konstantín krími magyar és kazár kalandja 861-ben). A 870-es évekre függetlenedtek újra a magyarok.⁷⁶⁶

Zimonyi István szerint Czeglédy Károlynak a magyar kutatók többsége által elfogadott nézete, mely szerint Sarkel építése kapcsolatba hozható Ibn Rusta adatával a kazároknak körülárkolással való védekezéséről a magyarok és más szomszédos népek ellen, téves. A magyarok e koncepció szerint a 830-as évektől éltek a Dontól nyugatra, a kazárokkal ellenséges viszonyban. Sarkel a magyarok ellen épült, a Don keleti oldalán, legkésőbb 840 táján. Zimonyi István Polgár Szabolcs tanulmányára hivatkozva állapította meg, hogy Sarkel építése kereskedelmi központ céljára történt, és az csak a 10. századtól lett a besenyők elleni védekezés támaszpontja.⁷⁶⁷ Ibn Rustának ezzel összekapcsolt mondata emellett későbbi, 940 körüli betoldás. Mindezt ezekkel az adatokkal Zimonyi szerint nem lehet sem az ellenséges kazár–magyar viszonyt, sem a magyar önállóságot igazolni 839 tájára, Sarkel építésének idejére.⁷⁶⁸ Zimonyi szerint viszonyuk mindezek alapján nem fogható fel ellenségesnek, együttélésük bizonyos. A DAI adatai alapján kétségtelen, hogy a magyarok a kazárok katonai segédnépe voltak. A burtászok helyzete ehhez hasonló volt. Zimonyi szerint ezután jelentős átrendeződés történt, az első besenyő (kangar)–magyar (szavartü aszfalü) háború következtében. Ennek következménye lett a kazárok törvénye szerinti magyar fejedelmválasztás. Mivel a magyaroknál a kagáni cím nem mutatható ki, feltehető, hogy a kazár kagán nem a magáéval egyenrangú címet adományozott, hanem a fejedelem nevének megfelelően, a harmadik kazár méltóságot, a *künde* címét. A magyarság ekkor csak a kazár birodalmon belüli pozícióját erősítette meg, de nem vált függetlenné.⁷⁶⁹ Zimonyi István szerint ezek után nincsen akadálya azt feltételezni, hogy a magyarok a 9. századot megelőző évszázadokban is a Don–Al Duna közötti területen éltek, és e területen alakult ki félnomád életmódjuk, és annak csuvasos török szókészlete.⁷⁷⁰

Tóth Sándor László arra hívta fel a figyelmet, hogy nem lehetséges a DAI mindössze három éves kazár–magyar együttéléséről szóló adatát 2–300 évre javítani, az mindenképp ténylegesen rövid idő lehetett. Másrészt szerinte Ibn Rusta mondata a kazároknak körülárkolással való védekezéséről, még ha későbbi interpoláció is, mindenképpen a 9. század első felére utal, elvetni nem lehet,⁷⁷¹ ami tovább szűkíti a kazár–magyar együttélés történetileg megalapozottan feltételezhető idejét. Levedia és Atelkuzu kérdését tárgyalva magam is úgy vélekedtem, hogy a magyarság rövid időt, összesen mintegy fél évszázadot tölthetett a Volgától nyugatra fekvő szállásterületeken, az Atel és a Kuzu folyók közén és az öt folyóval megnevezett területen.⁷⁷² Amint majd a továbbiakban bemutatom, a legújabb régészeti eredmények is a magyarság mindössze fél évszázados, a 9. század második felére kiterjedő jelenlétét támogatják a pontusi térségben.⁷⁷³

⁷⁶⁶ A szakirodalmi álláspontokra l. Tóth Sándor László 2015, 142–144. Vö. Zimonyi István 2005, 106.

⁷⁶⁷ Polgár Szabolcs 2000.

⁷⁶⁸ Zimonyi István 2005, 250–253.

⁷⁶⁹ Zimonyi István 2005, 256–257.

⁷⁷⁰ Zimonyi István 2005, 255; Zimonyi István 2014, 82–91.

⁷⁷¹ Tóth Sándor László 2000, 642, 640.

⁷⁷² l. erre Juhász Péter 2016b, 390–400.

⁷⁷³ Türk Attila 2011a, 2011b, 2015.

A kazár–magyar viszony jellegének tekintetében is megosztottak a vélemények. Zimonyi István a kazár-magyar viszonyban a magyarok vazallusi viszonyát hangsúlyozta, amely szerinte a honfoglalásig, illetve a Don–Al Duna közének besenyő megszállásáig tartott.⁷⁷⁴ A dinasztikus házasságokat elemezve rámutatott, hogy Levedi kazár házassága egy előkelő, de nem a dinasztiahoz tartozó nővel a hűséges szövetséges jutalma volt.⁷⁷⁵ Tóth Sándor László szerint viszont a magyarok és kazárok Levedi korabeli együtttharcolását szövetséges és nem vazallusi viszonyként lehet értelmezni.⁷⁷⁶ Tóth szintén a dinasztikus, szövetséges kapcsolatra utalt Levedi kazár házassága kapcsán, bár hangsúlyozta, hogy pusztán ennek alapján nem lehet eldönteni Levedi rangját, szövetséges vagy vazallusi helyzetét.⁷⁷⁷ Tóth úgy fogalmazott, hogy a DAI leírásának ide vonható adatai Kazária fennhatóságát, vagy legalábbis ilyen jellegű törekvéseit sejtetik.⁷⁷⁸ Az önálló törzsfők, vajdák által vezetett önálló törzsek kazár kezdeményezésre álltak ekkor össze. A kazárok csak ebben az egyetlen esetben avatkoztak bele a magyar törzsszövetség hierarchiájába, amikor kazár kezdeményezésre megtörtént a fejedelmválasztás.⁷⁷⁹ A fejedelem beilleszkedése a kazár hierarchiába a magyar törzsszövetség fontosságát jelzi, hiszen így a birodalom irányításában szerepet kaptak.⁷⁸⁰ Tóth Sándor László a magyarok szoros kazár alárendeltségét azon az alapon vetette el, hogy a kagán nem ragaszkodott saját jelöltjének fejedelmmé választásához.⁷⁸¹ Ugyanerre utal szerinte, hogy a létrejött törzsszövetség 20000 fős hadereje a kazárok (bár a vazallusok hadereje nélküli) mintegy 10000 fős haderejét jóval meghaladta.⁷⁸² Úgy vélte, hogy a magyarok bizonyos fokú önállósága e szerepüknek tudható be.⁷⁸³ A nyugati kalandozások megindulása nyilván összefügg ezzel a változással, mind a törzsszövetség létrejötte, mind az új, nyugati szállásterület tekintetében.⁷⁸⁴ A nomád példák azt mutatják, hogy a steppei birodalmak általában megtartották ugyan az alávett törzsszövetségek önállóságát, de azokat új uraik nevére említették a továbbiakban.⁷⁸⁵ A magyar kutatás ilyen értelemben magyarázza a szabir, türk és onogur nevek használatát a magyarságra, ám a kazár névnek a magyarokra használatáról nem tudunk. Végeredményben megállapítható, hogy a magyarok kazár függése a 9. század második felében bizonyosnak tekinthető, azonban ennek mértéke bizonytalan, igen jelentős haderejük laza kazár fennhatóságot valószínűsít. Jóllehet a nyelvi átvételekhez szükséges magasabb presztízshelyzet fennállt a kazárok részéről, ám az érintkezés időtartama megkérdőjelezi ennek tényleges bekövetkezését.

A magyarok *szavartü aszfalü* nevét a kutatás sokáig az 5. században Európába költözött, török nyelvű szavir nép nevével azonosította. Ennél sokkalta valószínűbbnek látszik a kazárok azonossága a szavirokkal.⁷⁸⁶ Al-Mas‘ūdī számol be arról, hogy a *kazár* a perzsa nevük, törökül *savir*nak hívják őket.⁷⁸⁷ Peter Golden úgy véli, amennyiben helytálló az Al-Mas‘ūdī Tanbīh című munkájában (956) olvasható mondat, mely szerint a kazárokat a türkök *Sabīr*, a perzsák *Xazarān* néven ismerik, arra gondolhatunk, hogy a szabirok szerepe igen fontos volt a kazár törzsszövetségben.⁷⁸⁸ Golden nem gondol tehát a két nép azonosságára, jóllehet a kazárok

⁷⁷⁴ Zimonyi István 2005, 258.

⁷⁷⁵ Zimonyi István 2005, 106.

⁷⁷⁶ Tóth Sándor László 2000, 641-642.

⁷⁷⁷ Tóth Sándor László 2000, 644.

⁷⁷⁸ Tóth Sándor László 2000, 645.

⁷⁷⁹ Tóth Sándor László 2000, 646.

⁷⁸⁰ Zimonyi István 2005, 106.

⁷⁸¹ Tóth Sándor László 2000, 647.

⁷⁸² Tóth Sándor László 2000, 652.

⁷⁸³ Tóth Sándor László 2000, 647.

⁷⁸⁴ Tóth Sándor László 2000, 652, Kristó 1980, 143-150.

⁷⁸⁵ I. erre Németh Gyula 1930, 24, 74-78; Bálint Csanád 2006, 303-305; Sándor Klára 2011, 121-122.

⁷⁸⁶ A kazár nép és név eredetéről alkotott különféle elméletekre l. Golden, Peter B. 2011, 149-150.

⁷⁸⁷ Kmoskó Mihály 2000, 208-209.

⁷⁸⁸ Golden, Peter B. 2013, 52.

korábbi nyugati türk alárendeltségét és török nyelvét figyelembe véve, meglepő lenne, ha a türk név nem kifejezetten a nyugati türk törzscsoport vezető törzsére vonatkozna. Legfeljebb arra gondolhatunk, hogy ha nem azonos a két törzs, úgy a szabirok korábbi vezető szerepét vehették át a kazárok. A magyarok szavartü aszfalü (*Σαβαρτοι ασφαλιοι*) neve mindenesetre a felettük akkoriban ellenőrzést gyakorló hatalom nevéből származhat, függetlenül egy lehetséges hatalomváltástól. Szembetűnő az is, hogy később a szintén kazár fennhatóságú volgai bulgárok egyik törzsének neveként is feltűnik.⁷⁸⁹ Igen érdekes, hogy a *Şawār* név egy kalifai szolgálatban álló kazár személy nevében is feltűnik (*Waşşif b. Şawār at-Turkī al-Xazarī*, meghalt 908-ban).⁷⁹⁰

Róna-Tas András részletesen megvizsgálta a kazárookra vonatkozó történeti adatokat a kazár népnév eredetét kutatva. A 750-re datálható *tez*-i rovásfelirat, a 754-re datálható *terhini* rovásfelirat, a *sine usu*-i felirat, egy 808–821 közé keltezhető manicheus írásos szöveg, valamint egy korai örmény forrás alapján igazolta, hogy a kazár népnév legkorábbi alakjai szóközepi *s*-t tartalmazzak.⁷⁹¹ Róna-Tas a *Caesar* névből, illetve címből származtatja a kazár népnevet, amely eljutott a tibeti nyelvbe *Ge-sar* alakban, ebből a mongolban lett *Geser*, végül a törökben *qasar*.⁷⁹² Elfogadható lehet tehát Bálint Csanád álláspontja arról, hogy a *kazár* név Theophylaktos álarvarjaihoz hasonlóan általuk felvett vagy környezetük által rájuk használt név lehetett.⁷⁹³ Az ún. Örmény Földrajz rövid változatában a kaukázusi *xonok* (hunok) után a *xazirok* ura, a hakan szerepel.⁷⁹⁴ A valószínűleg régebbi, 7. század végi hosszú változatban azonban ezen a helyen a *sawirok* szerepelnek, akik a Kaszpi-tenger partján a Kaukázustól a Sarmatia és Skwithia határát alkotó T'al folyóig terjedő területen éltek. Ez utóbbi a Földrajz más helyein At'l néven szereplő Volgával lehet azonos.⁷⁹⁵ A szoros bizánci kapcsolattal bíró kazárok a görög forrásokban is csak ekkoriban, 813-tól tűnnek fel, előtte csak szavirok szerepelnek. Muszlim forrásban a 911 körül meghalt Ibn Hordābeh-nél szerepel először a kazár népnév. Minorsky szerint e mű (Utak és birodalmak) két kiadása 846/47-ben és 885/86-ban készült, kérdéses azonban, hogy az eredeti szövegben szerepelt-e a kazár népnév.⁷⁹⁶ Írott forrásainkból a szabirok és a kazárok szoros történeti kapcsolatára, esetleg etnikai azonosságára következtethetünk. Mivel a szabirok az ogur-török törzsek vándorlását követve érkeztek Európába, elképzelhetőnek látszik, hogy a szabirok nyelve is csuvasos típusú lehetett. Golden elképzelhetőnek tartja, hogy a *Sawār* név a köztörök Sabir név ogur (csuvasos) török formája lehet. Ez talán a kínai Xianbei névvel egyeztethető, amely a mai Mongólia területén a Xiongnu és Dingling (Tiele) törzseket is uralma alatt tartó nomád alakulat neve.⁷⁹⁷ Írott forrásaink és a nyelvtörténet adatai egyeztethetőnek látszanak tehát.

A DAI 38. fejezetének valószínűsíthető kazár forrása felveti annak lehetőségét, hogy a törköket „...valamilyen okból *szavartü aszfalün*ak nevezték.” mondat alanya a kazárok lehetnek.⁷⁹⁸ Tekintettel arra, hogy e név magyar nyelvi használatának nincsen nyoma, ellenben kortárs forrás, Al-Mas'ūdī állítja, hogy a kazárok török neve a szabir, joggal gondolhatunk arra, hogy a kazárok nevezték így a magyarokat, mint szövetségeseiket. Az 'erős' vagy 'rendíthetetlen' szabirok erős és kitartó szövetségesként nyerhették kazár nevüket. A kelet felé költöztek, akiket forrásunk szerint a törkök régi nevén mostanáig *szavartü aszfalün*ak

⁷⁸⁹ Golden, Peter B. 2013, 52.

⁷⁹⁰ Golden, Peter B. 2013, 53.

⁷⁹¹ Róna-Tas András 1982, 365-370; Róna-Tas András 1983, 126-131.

⁷⁹² Róna-Tas András 1982, 361.

⁷⁹³ Bálint Csanád 2006, 304.

⁷⁹⁴ Paulik Ágnes 2001, 45.

⁷⁹⁵ Paulik Ágnes 2001, 49, 63.

⁷⁹⁶ Róna-Tas András 1982, 352.

⁷⁹⁷ Golden, Peter B. 2013, 53.

⁷⁹⁸ DAI 1950, 171; B. Szabó János – Bollók Ádám 2018, 483-484.

hívnák,⁷⁹⁹ talán a kazárokkal továbbra is fennálló együtt lakásuknak és harcolásuknak köszönhetően neveztehetők továbbra is így.⁸⁰⁰ A kutatásban különféle kombinációk születtek, amelyek a magyarok *szárvartü ászfalü* nevének a kaukázusi *sevordi* névvel feltett kapcsolata alapján, utóbbiak 750 körüli említéséből kiindulva Levedi tevékenységét, a magyarok kettészakadását, egy részüknek a Dontól nyugatra költözését a 8. század közepére tették. A forrás maga nem támogatja ezt a lehetőséget, a *szárvartü~sevordi* nevek összefüggése pedig túlzottan bonyolult, máig megoldatlan probléma ahhoz, hogy egy ilyen elképzelést hitelesítsen.⁸⁰¹ Ligeti Lajos a *szárvartü ászfalü* név, a Kur folyónál 574-ben letelepített szabirok és az örmény források *sevordik* népneve összefüggését nyelvi oldalról bizonyíthatatlannak tartja, hangsúlyozva, hogy a magyarok saját névként a *türkhöz* hasonlóan sohasem használták ezt.⁸⁰² Régészeti oldalról pedig elégséges ezzel kapcsolatban Bálint Csanádot idézni: „az első pillantásra is egyértelmű, hogy Grúzia területén – de az egész Transzkaukázusban sem – nincsen egyetlen olyan lelet, nemhogy leletcsoport sem, amelyiket valaki velük [a magyarokkal] merhetne kapcsolatba hozni.”⁸⁰³

Fontos támpontja a hosszú kazár–magyar együttélésnek utóbbiak Ligeti által feltett csuvasos típusú török nyelve. Ligeti a kazárok csuvasos nyelvének meghatározásakor nem különítette el azonban a korábban is csuvasos nyelvűnek tartott bulgárokról vonatkozó adatokat.⁸⁰⁴ Az érintett területeken, a Krímben, a Don és a Volga torkolatvidékén csuvasos nyelvű onogur-bulgárok éltek korábban, de Kuvrat legidősebb fia, Baján néprésze kazár uralom alatt is helyben maradt. A volgai bulgár uralkodó címe, a kazár eredetűnek vélelmezett magyar gyula cím, személy- és törzsnevek a kazárok mellett az uralmuk alá került onogur-bulgárok nyelvéből is származhatnak, akik bizonyosan jelentős szereppel bírtak a kaganátusban. Egyedül a kazár király címe kapcsolódik bizonyosan a kazárokhöz, így a 7. század közepe előtt a Kaukázus északi előterében élt, a 8. század közepéig pedig hatalmi központjukat is itt tartó kazárok csuvasos török nyelve korántsem bizonyos. Erre a kazár népnév sem ad támpontot, amely *kasar* alakban elsőként Pseudo-Zachariás rétor 555–569 közé datálható szövegében olvasható.⁸⁰⁵ A *kasar* név a 9. századra *kazar*-rá alakult, ez történhetett ugyan egy csuvasos típusú török nyelvben, bár a csuvasban ez 13. század utáni fejlemény.⁸⁰⁶ Zimonyi István hangsúlyozta, hogy a kazár népnév csuvasos *qasar*, illetve köztörök jellegű *qazar* változatának viszonya vitatott, így népnevük nem nyújt kellően biztos alapot a kazár nyelv jellegének meghatározására. Vizsgálta emellett az ótörök *sariğ* színnév problémáját is, amely a magyarban (szár, sár 'arany', sárga, sárog) csuvasos hangtani jelleget mutat, ám jelentése a köztörökhöz igazodik.⁸⁰⁷ Mindez Kazária igen tarka nyelvi viszonyaira utalhat, a köztörök nyelv jelenléte mindenképpen valószínűsíthető. Fontos itt megjegyezni, hogy a Róna-Tas által kiindulópontként használt 555-ös *kasar* (*ksr~akatzir*?) névalak aligha egyeztethető a kazár népnévvel, mert az újabb kutatás szerint még a 7. század első felében sem számolhatunk jelenlétükkel a térségben.⁸⁰⁸ Nyelvi oldalról sem bizonyított tehát egy hosszú ideig tartó kazár–magyar érintkezés.

⁷⁹⁹ DAI 1950, 171.

⁸⁰⁰ Ungváry Jenő 1999, 8-11 *autokephaloinak* olvassa, 'független, önálló' jelentéssel, szerinte a keleten lakó türkök önállósultak.

⁸⁰¹ A kérdés áttekintése legutóbb Tóth Sándor László 2015, 58-60.

⁸⁰² Ligeti Lajos 1986, 346-347.

⁸⁰³ Bálint Csanád 2006, 319.

⁸⁰⁴ Ligeti Lajos 1986, 475-487: a kazár Šarkel erőd neve, a krími Qara šu folyónév, a kazár főváros Sarīγšin neve, a bég méltóságnév görög átírása, a kazár király yilig címe, a kazár alárendelt volgai bolgár uralkodó yiltavar címe, a feltehetően kazár eredetű magyar *yila cím, a szintén kazár eredetű magyar üllő személynév Jelő (yilig) alakja, a magyar Tarján és Jenő törzsnevek alapján.

⁸⁰⁵ Róna-Tas András 1982, 370.

⁸⁰⁶ Róna-Tas András 1982, 375.

⁸⁰⁷ Zimonyi István 2014, 82-84.

⁸⁰⁸ Zuckerman, Constantin 2007, 412.

Írott forrásaink alapján legkorábban a 830-as évek végére valószínűsítik a magyarok feltűnését Kelet-Európában, közelebbről a Don alsó folyásvidékén. Ekkor épült fel itt Sarkel erődjé (838-842). Elterjedt nézet szerint a status quót megbillentő magyarok ellenében, a bizánci-kazár együttműködés részeként, éppúgy, mint a kazárok által a térségben épített árkokból és sáncokból álló védelmi rendszer.⁸⁰⁹ A bizánci rusz követség hazatérését 839-ben megakadályozó barbár és igen vad népek akár a magyarok is lehettek.⁸¹⁰ A rusz harcosok Konstantinápoly elérésére ekkoriban a Don és a Dnyeper víziútját használhatták, amelyek éppen a kérdéses stepperégiót szelik keresztül.⁸¹¹ Két 830-as évekbeli adatunk magyarokhoz kapcsolását Symeon Logothetés munkájában a 836–838-as al-dunai események kapcsán szereplő *ungri*, *hun* és *türk* neveken említett népnek a magyarokkal történő azonosítása engedi meg. A vizsgált szöveg azonban a 10. század közepéről származik, szerzője a térségben már a 810-es években is feltűnő avarok *ungri* nevét saját kora névhasználatának megfelelően a magyarokra értette és a *türk* névvel pontosította, amint azt a továbbiakban bemutatom.⁸¹² Ily módon a magyarok kelet-európai jelenlétéről végeredményben egyetlen biztos kútfő áll rendelkezésünkre. Egyetlen írott forrásunk, amelyik részletesen szól a magyarok kelet-európai vándorlásáról, a DAI, a magyaroknak a Don (Atil) vidékére költözéséről a megadott nemzedékrend alapján (Levedi/Álmos, Árpád) legkorábban a 9. század közepére datálhatóan számol be.⁸¹³ Természetesen elképzelhető alkalmi megjelenésük a térségben egy-két évtizeddel korábban is, a rusz követséget vagy a kazárokat Volgán túli szállásaikról is fenyegethették portyáik.⁸¹⁴

A magyar etnogenezis több évszázados kazáriai szakaszáról alkotott hipotézisnek komoly nehézsége a *magyar* népnév említésének hiánya a 9. század közepe előtti írott forrásainkban. Kazária törzsterülete, a Kaukázus északi előtere és a pontusi steppevidék örmény, bizánci, és muszlim írott forrásaink által jól megvilágított terület a 600–900 közötti időszakban. A kérdéses időszakban nyugati türk, majd kazár fennhatóságú régió népei nagy számban jelentkeznek írott forrásainkban. Az arab terjeszkedés következtében fontossá vált Kazáriáról különösen a muszlim források számolniak be nagy részletességgel, alaposan tárgyalva annak etnikai, sőt nyelvi viszonyait is. Magyarokról mégsem szólnak 6–9. század közötti írott forrásaink, legfeljebb mongol koriak.⁸¹⁵

Pseudo Zacharias Rhetor Iustinianos uralkodásának 28. évében, 555-ben a következő

⁸⁰⁹ Tóth Sándor László 2015, 68-74. Más felfogásban: Polgár Szabolcs 2001, 106-126.

⁸¹⁰ Annales Bertiniani 1883, 19-20: a. 839; A magyarok szerepéről I. Bollók Ádám 2004, 349-380; Tóth Sándor László 2015, 69.

⁸¹¹ A muszlim szerzők szerint a ruszok folyója a Don és az Atil (Volga): Al-Ištāhri, Kmoskó Mihály 2000, 27; Ibn Hauqal, Kmoskó Mihály 2000, 74; Al-Mas'ūdī, Kmoskó Mihály 2000, 207; Al-Bakrī, Kmoskó Mihály, 233.

⁸¹² A krónika keletkezésére: Wahlgren, Staffan 2006, 3-9.

⁸¹³ B. Szabó János – Bollók Ádám 2018, 492-493.

⁸¹⁴ Az ún. Bajor Geográfus a 840-860-as évek közé datálható leírásának *Sebbirozi*, *Attorozi*, *Vuillerozi*, *Zabrozi*, *Chozirozi*, illetve *Caziri* törzseit a steppei törökökkel azonosítja. Witzak, K. T. 1993, 13-17. A *Descriptio populis ferocissimus* jelzővel illetett *Attorozi* törzsét korábban saját magam, majd Szántó Richárd is az Annales Bertiniani 839-es Rhos követséget hazaútjában akadályozó *barbarae et nimiae feritatis gentes*-el hozza kapcsolatba. Az *Attorozi* név a magyarok széles körben használatos türk nevével azonosítható. Szántó Richárd 2017, 157. Vö. Juhász Péter 2016b, 393.

⁸¹⁵ Mátéffy Attila idézi Bendefy László érvelését, mely szerint a Kaukázus „magyar hegyek” neve az orosz krónikákban a szavárd-magyarok ottani jelenlétének bizonyítéka. Azonban a Bendefy nyomán idézett szövegekben (Hodinka Antal fordítása) világosan a Kárpátokról van szó, és az attól keletre fekvő mai Galiciáról: „...a poneti tengerig, a déli részeken a Dunaj, a Deněstr és a kavkasii hegyek, a magyarnak nevezettek, és onnét egészen a Dněprig..., 68, 349: 1226. (747. I.) A csalárd Žiroszlav mondá a halicsiaknak, hogy: jön Mstislav a mezőn s át akar adni benneteket apósának, Kotjannak, hogy ez kiirtson titeket. Mstislav pedig ebben ártatlan volt és mit sem tudott ilyesmi felől, de azok hitelt adván e szavaknak, átmentek a peremyšlei földre a Kavokasesi vagy magyar hegyek közé, a Dněpr vize mellé [...]” Mátéffy Attila 2013, 20. Kérdéses, hogy Bendefy ugyanitt idézett Madšaragadzor, ’magyar kerület’ helyneve, illetve más, ugyanitt a magyar népnévvel kapcsolatba hozott helynevek valójában milyen etimológiai háttérrel bírhatnak.

nomád népeket sorolta fel a Kaukázustól északra. A hunok közé tartoznak és a kapukon (Dariel-szoros) belül vannak: *būrgārē*, külön nyelvvél és több várossal bíró pogány és barbár nemzet, *allānāyē* öt várossal, *Ddw* népe a hegyekben él és erődjei vannak. Ezen felül tizenhárom sátrakban lakó, állatok húsából és harcból élő nép: *ūngūr/ūnnağūr*, *ūğār*, *sāher*, *būrgar*, *kūrtargar*, *ābār*, *kāser*, *dīrmar*, *sarūrgūr*, *bāğarsīg*, *kūlas*, *abdel*, *eftalit*.⁸¹⁶ Szádeczky kiadásában az *unāghur*, *oghor*, *sabhir*, *burgar*, *kotriğhār*, *abhar*, *ksr* (akatzir? kazár? Priskos, Jordanes), *dyrmr* (itimar? Priskos, Jordanes), *sarurgur*, *b'grsyq* (barsélt?) *kwls* (choliata, Menandros, vagy káliz, Czeglédy szerint), *abhdel*, *ephthalita* (heftaliták) alakok olvashatóak.⁸¹⁷ A 7. század második feléből származó Örmény Földrajz Szkítiát az Atil (Volga) folyótól keletre, Szarmatiát pedig nyugatra helyezi. *Skiwt'ia* lakói a Földrajz hosszú változatában az *apaxt'ar*-ok és *t'urk'astanok*.⁸¹⁸ Szkítia földjét a *bušx* nép legelteti, amellyel feltehetően azonos a *bxux* nép, amely a *xorozmi* nevű kereskedő néppel együtt szerepel, északnyugaton. E nép tehát Horezm szomszédságában, az Amu-Darja (Oxus) alsó folyása vidékén élhetett.⁸¹⁹ A forrás szerint a *xazirok* és a *bwšx*-ok erős népe keletről és nyugatról téli szállásra az *At'l* folyóhoz vonul legeltetni. Annak *Kasbic'*-tengeri torkolata előtt található a Fekete-sziget, ahol a *basl*-ok népe (barszilok) védi magát a fenti két néptől.⁸²⁰ A hosszú változat szerint Szkítia lakói még a *sogdiani*, *sake* népek, a rövid változat pedig ugyanezen a helyen *cawdik*, illetve *sol*i néven említi ezeket, valamint a *t'uxarik* (tokhár) és *hep't'al* (hephtalita) népet.⁸²¹ A Földrajz szerint a *pullarok* (bulgárok) és a Pontos között laknak a *garš*-ok (cserkeszek, a Fekete-tenger partján), a *k'ut'*-ok (alán-oszét törzs) és a *swan*-ok (Ény-Grúzia). Ez utóbbiak *Pisinunig* (Picunda), az *awaz*-ok (abazák, Tuapsze vidéke) és az *ap'sil*-ok, *ap'xaz*-ok tengerparti városáig (abházok, Szuhumi környéke) és *Egr* földjéig (Kolkhisz) terjedő területen laknak.⁸²² Az Örmény Földrajz ún. rövid változatában a kaukázusi *xonok* (hunok) után a *xazirok* ura, a *hakan* szerepel.⁸²³ A valószínűleg régebbi hosszú változatban ezen a helyen a *sawirok* szerepelnek, akik a Kaszpi-tenger partján a Kaukázustól a *Sarmatia* és *Skwithia* határát alkotó *T'al* (*At'l*~Volga) folyóig terjedő területen éltek.⁸²⁴ Újabbban felmerült az a lehetőség, hogy a magyarok is szerepelnek e munkában. Sirakaci munkája szerint a *t'urkastan*-ok országa az *At'l* folyótól keletre fekvő Szkítia. A *t'urk'* nép azonban Szarmatiában is szerepel, a *bullarok* mellett, a Don alsó folyásánál. Paulik szerint a *turk* nép két névalakját magyarázhatja két különböző forrás használata is, de elképzelhető, hogy a Volgától nyugatra szereplő turkok a kazárokkal vagy a magyarokkal azonosak. Úgy vélem, a megoldás inkább abban a körülményben kereshető, hogy a *T'urkastan* név eredeti jelentésének megfelelően országnév, míg a *t'urk'* népnév. Sirakaci talán nem volt tisztában pontos jelentésükkel, és ezért szerepelteti külön az ugyanarra a népre vonatkozó elnevezéseket. A Földrajz szerint a *t'urkastan*-ok folyója a Volga, de a *t'urk'*-ok nevezik *At'l*-nak, így csak ugyanarról a népről lehet szó.⁸²⁵ A részletes leírás lefedi a Kaukázus teljes előterét, így a magyarok hiánya különösen itt szembeötlő. A pontuszi steppékről valószínűleg a 8. század első felének arab-kazár háborúi nyomán (737 után) húzódhattak török törzsek a Volga-Káma vidékére, ahol a 9. század végén újabb hullám követte őket, valószínűleg a kazár hegemoniát meggingató besenyő támadás következtében.⁸²⁶ E törzseket név szerint is

⁸¹⁶ Kmoskó Mihály 2004, 99.

⁸¹⁷ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 16-17. Zuckerman, Constantin 2007, 412 alapján a *ksr* nem lehet kazár.

⁸¹⁸ Paulik Ágnes 2001, 47-51, 63. Marquart szerint az *apaxt'ar* szó pehlevi nyelven „északi”-t jelent.

⁸¹⁹ Paulik Ágnes 2001, 51, 53.

⁸²⁰ Paulik Ágnes 2001, 47.

⁸²¹ Paulik Ágnes 2001, 51.

⁸²² Paulik Ágnes 2001, 45, 57.

⁸²³ Paulik Ágnes 2001, 45.

⁸²⁴ Paulik Ágnes 2001, 49, 63.

⁸²⁵ Paulik Ágnes 2001, 45-47.

⁸²⁶ Zimonyi István 2005, 194.

ismerjük: *bulgar, äskäl, barsülä~berszil, suwār~szabir, baranğār~balanğar*.⁸²⁷ A nyelvészeti adatok is arra utalnak, hogy a Volga-Káma vidékére felvándorló heterogén török csoportok között szinte mindegyik délről ismert alakulat tagjai képviselve lehettek.⁸²⁸ A magyarok mégsem tűnnek fel soraikban, jöllehet Julianus a 13. században már a volgai bulgárok szomszédságában lelte fel őket. E nomád magyar csoport más történelmi időszakban és más földrajzi területről érkezhetett a volgai bulgárok szomszédságába.⁸²⁹ A nyelvtörténeti alapon feltett Kaukázus-Kubán közötti magyar szállásterületet írott források nem erősítik meg.⁸³⁰ Itt is feltétlenül megemlítendő, hogy a honfoglalás előtti magyarság egy részének Róna-Tas által folyamatosan települtebb életmódúnak valószínűsített (falu, ház kifejezések megmaradása), az erdős steppéhez kötődő, csoportjainak feltehető létezése is kizárja a füves steppén élő néprész ennyire déli, Don-Kubán vidéki hosszabb tartózkodását, jöllehet e kifejezések jelentése változhatott.⁸³¹ Mindezek valószínűtlenné teszik a kazár területen lezajlott több évszázados magyar etnogenezis feltevését, nyugati ötörök jövevényszavaink ottani átvételével együtt.

A magyarok említésének hiánya mellett a Kaukázusban vagy annak kora középkori forrásokkal szintén jól megvilágított északi előterében, ahol még a kisebb, másoknak, így a kazároknak alárendelt népek története is többé-kevésbé nyomon követhető, nehezen védhető a magyarok 2–300 éves kelet-európai tartózkodását valószínűsítő hipotézis a *magyar* önelnevezés és így a politikai egység ugor-kor végi kialakulásával számolva. Ez utóbbi hipotézis elvetésével természetesen más nevek alatt is kereshetnénk itt az ősmagyar nyelvű csoportokat, ám egy ilyen lehetőséget semmilyen konkrét adat nem támogat. Nincsen semmi nyoma annak, hogy a magyarok bármilyen más önelnevezést használtak volna valaha. A kazár-magyar kapcsolat jellege és hossza szempontjából megkerülhetetlen az a tény is, hogy bizánci szerzők sohasem mondják kazárnak a magyarokat. Amint feljebb bemutattam, a kazár politikai modell és annak terminológiája a kavarok közvetítésével juthatott el elődeinkhez, így ebből az irányból sem bizonyítható hosszú kazár-magyar együttélés. A több kelet-európai régióra is valló nyelvi adatok kínálta lehetőség így semmiképpen sem válhat bizonyossággá. A magyarokra utaló csekély 13. századi nyomok a Kaukázus északi előterében tökéletesen magyarázhatók a Volga-könyöktől érkező kereskedelmi úton idejutott magyar kereskedők jelenlétével. Julianus tőlük értesülhetett a keleti magyarok tényleges lakóhelyéről.⁸³²

13. A magyarok türk neve

Forrásaink áttekintéséből megállapítható, hogy a türk népnév magyarokra történő használatának a 9. század utolsó évtizedei előtt nincsen írott nyoma.

Számos magyarázat született a kutatásban a türk név használatának okairól a magyarságra. A türk nevet Hóman Bálint megállapítása szerint a bizánci irodalom századokkal a magyarok megjelenése előtt és után is több keleti népre használta. Szerinte nem annyira etnikai, mint inkább kulturális és geográfiai fogalom volt, a türkeknek nevezett népeket a műveltebb szomszédok (bizánciak, arabok) ténylegesen ugyanahhoz a fajhoz tartozóknak is gondolták. Már Hóman megállapította, hogy a magyarokat *türk* néven először a bizánci irodalomban a 9. században nevezte György barát (helyesen Symeon Logothetés, 10. század), majd Bölcs Leó, nyomában fia, Konstantinos, és az ő hatása alatt álló 10–11. századi írók mindig így nevezték őket. A 11. századtól már ritkábban használták, és a 12. századra már

⁸²⁷ Zimonyi István 2005, 61.

⁸²⁸ Agyagási Klára 2013, 171. 17. lj.

⁸²⁹ Még a 13. században is nomád életmódjuk nem támogatja hosszú idejű szomszédságukat a földművelő-állattenyésztő bulgárokkal, amint azt feljebb kifejtettem. Volga vidéki megjelenésük a honfoglaláshoz vezető besenyő támadással hozható összefüggésbe, amint azt Ligeti is valószínűsítette.

⁸³⁰ A nyelvtörténeti álláspontra l. Zimonyi István 1988, 217.

⁸³¹ Róna-Tas András 1980, 328; Róna-Tas András 1997d, 245-247.

⁸³² Vö. Györffy György 1965, 41-42.

teljesen idejét múlta. Az elnevezés tudós, nem köznyelvi használatú volt. A 9–11. századi nyugati latin irodalomban csak Liudprand nevezte néha így elődeinket.⁸³³ Moravcsik Gyula megállapítása szerint a bizánci írók szemében a legfőbb tekintély az írott forrás volt, ami néprajzi szemléletüket is befolyásolta. Még ha közvetlen értesülésük is volt valamiről, akkor is szívesebben merítettek az írott hagyományokból, különösen, ha az saját tapasztalataikat is megerősítette. Bölcs Leó saját maga jelentette ki, hogy a magyarok harcmódorát saját tapasztalataiból ismerte meg, mégis a türkökről és avarokról három évszázaddal korábban leírtakat vette át. Ennek Moravcsik szerint csak az lehet a magyarázata, hogy Leó meg volt győződve a magyarok és a 6. századi türkök azonosságáról. Az azonos név és harcmódor következtében Leó nem kételkedett ebben az azonosságban.⁸³⁴ Moravcsik szerint Leó csak tovább másolta a hun-török népekre vonatkozó hagyományos képet, mert úgy találta, hogy az egészében ráillik a magyarokra és a bulgárookra, akiknek taktikája alig különbözött egymástól.⁸³⁵ Moravcsik is észlelhette azt az ellentmondást, hogy a fentiek ellenére a Bizánc által jóval régebben megismert bulgárokat nem azonosították a türkökkel. Moravcsik ezt névazonossággal magyarázta, eszerint a magyarokat már bizánci megismerésüket megelőzően türkként ismerhették. Kristó Gyula szerint az a körülmény, hogy míg a latin nyelven író szerzők csak elvétve, bizánci hatásra nevezték türknek elődeinket, addig görög és muszlim forrásaink a legtöbb esetben türknek mondták őket, világosan jelzi, hogy a türk név használatának a honfoglalás előtti időre visszavezethető okai vannak. Kristó hangsúlyozta, hogy a magyarság a 9. századra már csak nyelvében volt finnugor, az élet minden más területén török népnek tűnt.⁸³⁶ Szűcs Jenő úgy látta, hogy a kazárok keleti türk neve a magyarok sokkal később feltűnő nyugati türk nevének párja lehet, a türk név használatát pedig a kazároknak a türk birodalomba tartozása magyarázza.⁸³⁷ Mások is feltételezték, hogy a magyarokra használt türk név a bizánci forrásokban a kazároknak alárendelt helyzetükkel magyarázható, a kazárokat pedig Theophanes-től kezdve Bizáncban türknek nevezték.⁸³⁸ Moravcsik érvelése szerint a kazárok korábban a nyugati türkök alattvalói voltak, ezzel függhet össze, hogy Nikolaos Mystikos a 10. század első felében nyugati türknek nevezi a magyarokat. Ebben az időben már csak a kazárok lehettek a keleti türkök, akikhez képest a nyugati türkök a korábban kazár uralom alatt állt magyarok lehettek.⁸³⁹ A nyugati türk megnevezést illetően óvatosságra int azonban az a körülmény, hogy későbbi görög forrásunk „nyugaton élő” türkökről beszél,⁸⁴⁰ és e jelző legkorábbi, fent idézett említése is 924–925-ből származik csupán. Így a „nyugati” jelző utalhat csupán a Kárpát-medence földrajzi fekvésére is, amely Bizánc balkáni, röviden „Nyugat”-nak hívott témáival volt szomszédos. Fontos kiemelni, hogy a muszlim felfogás szerint a kazárok nem tartoztak a törökök közé, a magyarok viszont igen.⁸⁴¹ Peter Golden az ún. *Schechter-levél* alapján állapítja meg, hogy a kazárok nem saját magukat, hanem szerinte az *oguzokat* és az *oguz* földet jelölhették *Ṭwrqw*, illetve *Ṭwrqia* néven, az orosz krónikákban (11–12. sz.) szintén az *oguz* népet nevezik *Торкъ*, *Торчинь*, *Торчу* néven.⁸⁴² A muszlim és a bizánci felfogás tehát egyaránt világosan megkülönbözteti a türknek nevezett magyarokat és a saját nevükön szereplő kazárokat. Így nem igazolható az a nézet, hogy a nyugati és keleti türk identifikáció a magyarok

⁸³³ Hóman Bálint 1917, 130.

⁸³⁴ Moravcsik Gyula 1951, 351–352.

⁸³⁵ Moravcsik Gyula 1951, 352.

⁸³⁶ Kristó Gyula 1996a, 21–22.

⁸³⁷ Szűcs Jenő 1997, 392–394.

⁸³⁸ Ligeti Lajos 1986, 271; Róna-Tas András 1996, 217.

⁸³⁹ Moravcsik Gyula 1988, 25.

⁸⁴⁰ Nyugaton élő türkök részvétele Szvjatoszláv 969/970 évi hadjáratában. Ioannes Skylitzes 1057 körül készült munkájában. Moravcsik Gyula 1988, 86.

⁸⁴¹ Zimonyi István 2005, 72–81.

⁸⁴² Golden, Peter B. 2011a, 62.

és a kazárok megkülönböztetésére szolgált volna, s ily módon a kazár-türk kapcsolat öröksége lenne.

Muszlim forrásaink egyöntetűen a török népek közé sorolták elődeinket. Zimonyi István szerint a muszlim szerzők egy csoportja a türk nevet, mint egyedi népnevet használta a magyarok megnevezésére, így járt el az andalúziai Ibn Hayyān és Ibrāhīm ibn Yaḡūb. A szintén a türk nevet használó Hārūn ibn Yahyā ezt a nevet bizánci raboskodása idején halhatta, hiszen a görög szerzőkkel egyezően számol be a császár türk testőreiről. Muszlim forrásaink másik csoportja, mint kollektív nevet használta a magyarságra a türk elnevezést. Ezek közé tartozik a *maḡḡirīya* népnevet használó Ḡayhānī-hagyomány, a *baṣḡirt* népnevet használó Balhī-iskola, a *baḡḡird* és *[o]nūkurda* nevet ismerő Al-Masūdī, és az *unquluš* elnevezést alkalmazó Al-Bakrī.⁸⁴³ Zimonyi úgy látja, hogy a *türk* név használata a magyarságra görög eredetű lehet a muszlim szerzőknél, kollektív névként pedig azért használhatták a magyarokra, mert azokat a török baskirokkal azonosnak tekintették.⁸⁴⁴

A kutatás a türk népnév időben legkorábbi, a magyarokra vonatkoztatott feljegyzésének a Bizáncban raboskodott muszlim Hārūn ibn Yahyā 880–900 között elkészülhetett munkáját tekinti, amelyben világosan megkülönbözteti a görög uralkodó testőrségében szolgáló kazárok és türk katonákat. Utóbbiakat Kmoskó figyelmeztetése szerint Marquart a magyarok helyett a transoxaniai türkökkel azonosította, akiket a Bagdadi Kalifátus katonáiként ismerhettek Bizáncban.⁸⁴⁵ Nem bizonyítható tehát, hogy már 880–900 között használták volna Bizáncban a magyarok identifikálására a türk nevet, hiszen a közép-ázsiai türkök korabeli bizánci jelenléte valószínűsíthető. Az sem látszik bizonyíthatónak, hogy pusztán a DAI 38. fejezete információinak a 9. század közepére datálása igazolná a magyarok korabeli türk nevét, hiszen maga a forrás kifejezetten állítja, hogy abban az időben nem türknek nevezték Levedi népét, hanem a *szavartū aszfalū* nevet viselték.⁸⁴⁶ Azonosításuk a 10. századi türkökkel a 38. és a 40. fejezet azonos elemei, a besenyő támadás és Árpád személye nyomán történhetett a DAI összeállítása során.

Honnan származhat a magyarok Bizáncban használt türk neve? Symeon Logothetēs (tévesen György barát folytatója) krónikájában elődeinket a 836–838-as bulgáriai harcok kapcsán *ungri*, *hun* és *türk* néven említi.⁸⁴⁷ A szöveg azonban 963–969 között készülhetett, így a magyarok bizánci irodalmi türk nevének nem lehetett forrása, amint azt Hóman óta felteszik. Ilyen formán nem bizonyíthatja a magyarok 9. század közepi al-dunai jelenlétét sem.⁸⁴⁸ A magyarok első valódi bizánci említése, türk néven Arethas 902 augusztus végén, szeptember elején elmondott beszéde lehet. Arethas szerint a 894–896-os események előtt a türkök Bizáncban ismeretlenek voltak. Ez lényegében annyit jelenthet, hogy irodalmi hagyományból Arethas nem ismerte őket, következésképpen Hóman fent idézett álláspontját a türk név irodalmi eredetéről el kell vetnünk.⁸⁴⁹ A türk népnév bizánci használatára vonatkozóan Balogh László 8 különböző bizánci forrás 21 szöveghelyét elemezve állapította meg, hogy jelentős részük a nyugati türk uralkodónak alárendelt kazár segédcsapatokra használja a türk nevet. Tehát a névhasználat ez esetben kizárólag a türk haderő kötelékében történt tevékenységüknek

⁸⁴³ Zimonyi István 2001, 201–204.

⁸⁴⁴ Zimonyi István 2001, 208–209.

⁸⁴⁵ HKIF 27–28; Kmoskó Mihály 1997, 37, 185. Ezzel egyezően Zsidai is Marquart értelmezését látja elfogadhatónak, aki szerint a Hārūn ibn Yahyā által Konstantinápolyban említett turkok nem magyarok, hanem ferghānai turkok lehetnek. Zsidai Zsuzsanna 2012, 8–9.

⁸⁴⁶ DAI 1950, cap. 38, 170–171.

⁸⁴⁷ Moravcsik Gyula 1957, 283–287.

⁸⁴⁸ Moravcsik Gyula 1957, 276; Moravcsik Gyula 1988, 52. A krónika legújabb kiadása 948, illetve 959 utánra teszi a mű befejezését, szerzőjeként Symeon Logothetēs állapítja meg. Wahlgren, Staffan 2006, 3–9. A krónika szövege nem György barát krónikáját folytatja, attól független szöveghagyományt képvisel. Wahlgren, Staffan 2006, 119. A szerző kétségtelenül saját kora, a 10. század elejének, illetve közepének névhasználatát tükrözi a magyarok türk neve szempontjából.

⁸⁴⁹ Moravcsik Gyula 1988, 13.

köszönhető. Theophanes itt vizsgált négy szöveghelye szír forrásra megy vissza, tehát nem a bizánci névhasználatot tükrözi. A megmaradó 3 szöveghely közül kettő biztosan a belső-ázsiai türkökre vonatkozik, egy pedig teljesen bizonytalan eredetű. A bizánci források elsőpró többsége kazárnak (Χάζαρροι) mondja a vizsgált népet, a magyarok türk neve tehát a kazároktól független.⁸⁵⁰ A bizánci források keleti türkjeit Balogh a Bagdadi Kalifátus haderejében Bizánc ellen harcoló közép-ázsiai türkökkel azonosítja, a nyugati türknek is mondott magyarok türk nevének (Balogh szerint) 838 körüli feltűnése a Kalifátus türkjeinek azévi győzelmével szinte egyidejű. Balogh szerint a Perzsia vidékére költözött magyarok, akiket a DAI türknek mond, nem a magyar nép részét alkottak valójában, hanem a DAI szerzőjének értelmezéseként a Bagdadi Kalifátus ebben az időben feltűnt türk harcosait azonosította a magyarokkal, éppúgy, mint apja, Bölcs Leó tette azt Taktikájában a belső-ázsiai 6. századi türkökkel.⁸⁵¹ Eszerint a magyarok megismerésével azonos időszakban, a 9. második felében Bizánc keleti határain feltűnő valódi türkök hasonlóságai a nyugati határon feltűnő magyarokkal alkalmat nyújtottak azonosításukra.

A magyarok szláv forrásban már a 885 előtt íródott Konstantin-legendában is a *toursii* néven szerepelnek 867-re vonatkozóan.⁸⁵² Bár az adat magyarokra vonatkozása bizonytalan, tekintettel arra, hogy e helyen éppúgy a kazárok mellett szerepelnek, mint *ungri* néven a 861-es krími eseményekben, nagy valószínűséggel róluk lehet itt is szó.⁸⁵³ Nem lehetetlen tehát, hogy közel egy időben a *maġġirīya* név feltűnésével a dunai Bulgáriában és így talán Bizáncban már ismert volt a pontusi steppén élő magyarok türk neve (870–895).⁸⁵⁴ A magyarok türk neve nem pusztán irodalmi jellegű bizánci átvétel lehet a szláv forrásokban, mert tényleges használatát a magyarokra és azok országára 10. századi források bizonyítják. A korabeli zsidó kereskedők szláv forrásaiktól jutottak fontos adatokhoz a térség etnikai viszonyairól, amelyekben a magyarokat következetes módon török néven említik, ugyanakkor érdekes módon *magyar* önelnevezésüket nem említik. Hasday Ibn Šaprūt zsidó származású andalúziai muszlim miniszternek József kazár királlyal való levelezéséből derül ki, hogy Hungarīn országában is éltek zsidók, akik a csehországi zsidókkal is gyakran érintkeztek. A rādānīya nevű zsidó kalmárok arabul, perzsául, rūmi, frangī, andalusī és saqlabī nyelven is beszéltek, az általuk gyűjtött ismeretek ily módon az érintettekkel való közvetlen értekezésből származhatnak.⁸⁵⁵ Jóllehet Ibn Hayyān „Mástól kivonatolók könyve” c. munkájában a magyarokat jól ismerőkre hivatkozott, ám tanítványa, Al-Bakrī elárulja, hogy információit a magyarokról a szintén andalúziai Ibrāhīm ibn Yaqūb-tól szerezte, aki zsidó kereskedőként Prágában is járt. Ibrāhīm ibn Yaqūb Buyāslāw országát, Tawīslā-t hosszában az átrak (törökök, vagyis magyarok) országával határosnak mondja. Buyāslāw országának központja Farāġa (Prága), és Karākwā (Krakkó) is hozzátartozott, tehát a mai Csehországról és Dél-Lengyelországról van szó.⁸⁵⁶ Sefer Yosippon 950 körüli észak-itáliai munkájában Togorma tíz törzse (*kwzr*, *pycny*, *aln*, *bwlgr*, *knbyna*, *twrq*, *bwz* (helyesen *qwz*), *zkwk*, *awgr*, *twlmc*) között Kijevtől nyugatra említ egy türk (*twrq*) nevű törzset, amelyek közül három, az *awgr*, *bwlgr* és *pycny* már a *dwnyy* (Duna, szláv *Dunaj*) partján él. Róna-Tas szerint a *Dunaj* és a *kwzr* (*kozar*) névalak a forrás adatainak szláv eredetére utalhat, az *awgr* íráskép a magyarok szláv *ugr* nevének felel meg, akik ekkor már a bulgárokkal és a besenyőkkel együtt a Duna partján éltek. Róna-Tas a *twrq* nevet *torqnak* olvassa, és nem a más néven már szereplő magyarokra

⁸⁵⁰ Balogh László 2017a, 19-22.

⁸⁵¹ Balogh László 2017a, 28-30.

⁸⁵² HKÍF 160.

⁸⁵³ Olajos Terézia 2001, 79-80.

⁸⁵⁴ A Gayhānī-hagyomány datálására l. Zimonyi István 2005, 31, 50-57.

⁸⁵⁵ Ibn Hayyān, Al-Bakrī: MEH 257; Zimonyi István 2005, 22; Kmoskó Mihály 2000, 242, 108. l.; l. még Róna-Tas András 2001a, 7-27. 18-25. Ibn Hordābeh: Kmoskó Mihály 1997, 121.

⁸⁵⁶ Zimonyi István 2005, 69.

érti.⁸⁵⁷ A magyarokon kívül azonban más aligha jöhet szóba, hiszen forrásunk a török nyelvű besenyőket önelnevezésükön ismeri, a keleti szlávban *tork* néven szereplő úzok pedig csak később, a 11. században jelentek meg e tájon, a 10. században még a Kazak-steppén éltek.⁸⁵⁸ Első alkalommal 985-ben szerepelnek a kijevi oroszokkal együtt, de saját szállásterületük közelében, a volgai bulgárok elleni hadjárat során. Közvetlen kapcsolatba csak 1054-ben kerültek a Russzal.⁸⁵⁹ A szintén a 10. század közepére datálható, kazár-zsidó levelezés néven ismert forráscsoport egyik darabja, József kazár király levele a 10. század közepén már a *HNGRYN/HGRYYM* nevet használja a Kárpát-medencébe költözött magyarokra, míg a levelezés másik darabja, a Schechter-féle levél pedig a keleten maradt magyarságot jelölheti a *TWRQY* tehát türk névvel.⁸⁶⁰ Peter Golden az ún. *Schechter-levél* alapján vélekedik úgy, hogy a kazárok az *oguzokat* és az *oguz földet* jelölték *Ṭwrqw*, illetve *Ṭwrqia* néven, a 11–12. századi orosz krónikákban a *Торкъ, Торчинь, Торци* név szintén az *oguzokat* jelöli.⁸⁶¹ Róna-Tas azonban arra figyelmeztetett, hogy József kazár király levelében az *oguz* név is szerepel, így a *turk~tork* név aligha lehetett az *oguzok* kazár neve, hanem esetleg a magyarokat jelölheti. Úgy látja, hogy a levél szerint a 10. század közepén még uralkodó József születését nem lehetetlen a magyar honfoglalást megelőző évekre tenni, amikor a magyarok még részt vehettek a kazároknak a levélben szereplő háborújában az alánok ellen, így Turkiya királya lehetett a magyar fejedelem.⁸⁶² Más kutatói álláspont ugyan kizárja ezt a datálási lehetőséget,⁸⁶³ ám a keleten maradt magyarok még így is szóba jöhetnek, annál is inkább, mert feltehető Volga-vidéki lakóhelyükön a kazárok közelében élhettek még a 10. század folyamán is.

Elfogadhatónak látszik Balogh érvelése arról, hogy a türk név magyarokra használatának hátterében a kalifátus szolgálatában álló türkökkel való azonosításukat kereshetjük, valamikor a 9. század második felében. Az is megerősíti Balogh álláspontját, hogy a Genesioshoz kötött történeti munka a *türk* nevet az arab kalifák szolgálatában álló népre használja.⁸⁶⁴ Nem lehetetlen ugyanakkor, hogy a türk birodalom alárendeltségébe került törzsszövetségek, így az *oguzok* és *ogurok* körében is létezett egy általánosabb türk öntudat. Az *ogurokkal* már Kelet-Európában szoros kapcsolatba került magyarság soraiban pedig az asszimilálódott *ogur* csoportok révén szintén számolhatunk esetleg egy általánosabb türk öntudattal, amely magyarázhatja a magyarok identifikálását a türk névvel számos forrásunkban.⁸⁶⁵ A szlávok körében a 9–10. században is türknek ismerhették a magyarokat, talán éppen a magyarok türk öntudata nyomán. Az *u(n)gri* név csak a 9. század végén jelenik meg rájuk vonatkozóan. Muszlim forrásaink ehhez hasonlóan a 10. századi Kárpát-medencei magyarságot nevezik az *ungarus* népnévből származtatható *al-unqalus* néven, keletebbre élő

⁸⁵⁷ Róna-Tas András 1983, 132.

⁸⁵⁸ Vásáry István 2003, 154. Vö. Bartha Antal 1964, 250, 142. l. Kokovcovot idézi forrásunk türkjeinek bizonytalan azonosságáról.

⁸⁵⁹ Kiss Atilla 2007, 555.

⁸⁶⁰ Róna-Tas András 2001a, 20–22.

⁸⁶¹ Golden, Peter B. 2011a, 62.

⁸⁶² Róna-Tas András 2001, 22–23.

⁸⁶³ Zuckerman, Constantin 1995, 251–259.

⁸⁶⁴ Byzantinoturcica I. 175–176.

⁸⁶⁵ Zsidai hangsúlyozza, hogy „a klasszikus arab nyelv modem szótára megengedi a *djins* szó valamilyen eredetközösségre utaló ('Nation') jelentését.” Így Ibn Rusta mondatát „A magyarok a turkok egyik fajtája” helyett pontosabb lenne „A magyar (*madjghariyya*) egy nép a turkok közül” alakban fordítani. Zsidai Zsuzsanna 2012, 8. Az eredetközösség értelmezés jól megfelel egy általánosabb türk eredettudat jellegének. Zsidai több forrás idézésével reprezentálja azoknak a törzseknek, törzsszövetségeknek, népcsoportoknak igen széles körét, amelyet a források a türk névvel illetnek. A képet tovább árnyalják a nemzetközi szakirodalomban olvasható különböző forrásértelmezések is. Az áttekintésből jól kivehető az eredetközösség értelmezés helytállósága, ám a nyelv közössége is világosan kitűnik, különösen Al-Kāshgharī éppen a török idiómákat tárgyaló művéből. Zsidai hangsúlyozza a források etnológiai szempontú zavarosságát, ugyanakkor az idézett szakirodalom alapján szerinte a türk név politikai és nyelvi jelentéstartományát egyaránt valószínűsíthetjük. Zsidai Zsuzsanna 2012, 10–14.

elődeinket *turkinak* hívják.⁸⁶⁶ Ez az egybeesés arra utalhat, hogy a magyarok idegen nyelvi elnevezésének megváltozása mögött az *ungri* név magyar honfoglalás előtti Kárpát-medencei használata és magyarok általi öröklése állhat.

14. Hun vagy avar? – a magyarok nevei a korai latin nyelvű forrásokban

A hun név igen gyakori használata a magyarokra a középkori forrásokban nem vezethető vissza a 10. század előtti időre, így a hun népnév korábbi említései mögött aligha kereshetünk magyarokat. A bizánci szerzőknél a magyarok *hun* megnevezése a 950–960-as évek táján jelenik meg először, második alkalommal 992 körül, majd a 12. század közepére válik gyakran használt elnevezéssé. Nyugaton a 10. század elején még csak hasonlítják a magyarokat a hunokhoz, csupán a 10. század végétől, a 11. század elejétől használják a hun és ungri neveket szinonimaként. A hun nevet elsőként biztosan magyarokra használó Symeon Logothetész korában a magyarok már hosszú évtizedek óta új hazájukban éltek, ahol a hunnak is nevezett avarok és a Pontus vidékéről származó ogur csoportok is éltek korábban. A magyarok hun nevének hátterében elsősorban az avarok hun nevét kereshetjük, nincsen történeti alapja annak a vélekedésnek, hogy az 5–9. századi pontusi hunok magyarokkal lehetnének azonosíthatók. Ezeknek az ogur csoportoknak 6. század végi avar uralom alá kerülése talán az avarok hun nevét is magyarázhatja.

Kulcsár Péter vette észre, hogy az elterjedt vélekedéssel szemben 10. századi forrásainkban igen ritka a *hun* név használata a magyarokra, az csak a 11. századtól válik gyakorivá.⁸⁶⁷ 10. századi forrásaink a Nyugat- és Dél-Európát nomád jellegű zsákmányoló hadjáratokkal támadó magyarokat a félnomád, régóta nem zsákmányoló avarok nevével jelölik, akik a 7. századtól lassan letelepültek, nem pedig a magyarokéhoz hasonló jellegű és irányú hadjáratokat kivitelezett hunok nevével. A hun-magyar azonosság csak a 11. századtól vált Európa-szerte elfogadottá.⁸⁶⁸ A *Deprecatio Mutinensis* (10. század eleje) a Berengár elleni magyar hadjáratról beszámolva említi meg, hogy az *ungerik* Attilához hasonló retteget okoztak, de a hun nevet nem említi velük kapcsolatban.⁸⁶⁹ A *Vita altera S. Geminiani* (910) szerint a Modenát támadó *ungrok* ugyanazok, mint a hunok, Attilát pedig *Ungarorum rex*nek mondja.⁸⁷⁰ E kútfő már továbblépve azonosságukat is felteszi, ám eljárása közel egy évszázadon át nem talál követőre. Azonosságuk oka a két kútfő alapján a harcmodor és pusztítás hasonlósága, nem pedig tényleges etnikai azonosságuk vélelme.⁸⁷¹ A hunok és magyarok azonosítása nyolc évtizeddel később jelenik meg újra.⁸⁷² 11. század eleji latin nyelvű forrásainkban a magyaroknak a hunokkal való azonosítása jól megállapíthatóan a Berengár elleni magyar hadjáratot megörökítő, idézett modenai forrásokra megy vissza. Közös itáliai eredetre utalhat, hogy az azonosítás bajor és francia földön szinte egy időben jelenik meg.⁸⁷³ A

⁸⁶⁶ Elter István 1997, 100.

⁸⁶⁷ Kulcsár Péter 1987-1988.

⁸⁶⁸ I. erre Juhász Péter 2017a, 114–131.

⁸⁶⁹ CFHH I, 843-844.

⁸⁷⁰ CFHH III, 2418-2419.

⁸⁷¹ Kulcsár Péter 1987-1988, 534.

⁸⁷² Leon Diaconus *Caloensis Historia*ja 992 körül 10. század közepi események leírásánál jelöli a hun névvel a magyarokat. CFHH II, 1411.

⁸⁷³ A *Fragmentum historiae Francicae a Ludovico Pio* 10. század végi szövegében a Berengár elleni magyar támadást már a hunoknak tulajdonítja. CFHH II, 940. A *Chronicon Mediani monasterii, Liber de S. Hildulfi successoribus* 703-1020 közöttre vonatkozó feljegyzéseiben Basilea 917-es ostroma kapcsán szerepel a *huni* név a magyarokat jelölve. CFHH I, 582-583. A *Chronicon Gradense* 451–628 közötti eseményeket felsoroló, 1008-1032 között írt sorai szerint, Helias patriarcha idejében (452) először jutott el Itáliába Attila, a hunok és *ungarik* királya, aki Aquileia városát teljesen elpusztította. CFHH I, 561. A *Cronecha dall' anno 600 sino al 1102*, a 920. évnél *Ungari* és *Unnij* néven, a 936, 940, 947 éveknél *Ungari*, a 945. évnél pedig *Hungari* néven szerepelteti a magyarokat. CFHH I, 703.

11. század második felétől egyre gyakrabban nevezik hunnak a magyarokat, azonosításukat a párhuzamosan használt hunni és ungri nevek hasonló hangzása is erősíthette.⁸⁷⁴

A 10. század folyamán a hunok helyett feltűnő módon a félnomád, jórészt már le is települt, hadjáratokat nem indító avarokkal azonosítják a magyarokat (*Ungros*). A *Carmen panegyricum de laudibus Berengarii augusti* (916–922) egy helyen *Ungri* másutt *Abari* néven szól a magyarokról.⁸⁷⁵ XII. János pápa 962-es levelében egy helyen I. Ottónak az avarok, máshol az *Ungrik* elleni győzelméről ír.⁸⁷⁶ Hroswitha *Carmen* című munkájában (984 előtt) I. Ottó tetteiről írva a magyarokat *Avares*nek nevezi.⁸⁷⁷ Különösen feltűnő, hogy a magyarokat jól ismerő Merseburgi Thietmar Henrik és Ottó királyok idejéről írva *Avares*, Géza és I. István koráról szólva pedig *Ungri* néven emlegeti a magyarokat.⁸⁷⁸ A *Chronicon comitum Capuae* (815–1058) a 939. évre datálhatóan ír az *Ungarik* és az *Agarenok* pusztításáról.⁸⁷⁹ A *Chronicon Eberspergense* (antiquius) (1250 körül) 933-ra datálható bejegyzése szerint a *gens Hunnorum* székhelyét most az *Ungarik* birtokolják, a hunok ugyanis *Hungarik*. A forrásban ezután felváltva szerepel az *Ungari* és a *Huni* név a magyarokra vonatkozóan. Nem a magyarok hun nevére van itt szó, hiszen a szerző kétségtelenül az avarokra gondol a hunok korábbi székhelyéről szólva.⁸⁸⁰ A *Chronicon episcoporum Merseburgensium* szövegében a 955. évnél az *Avares id est Ungari*, avarok, azaz *Ungarik* meghatározás olvasható.⁸⁸¹ A *Continuatio Zwetlensis Chronici Mellicensis* 1189 táján *Ungari* néven hívja a magyarokat, de a magyar királyt, III. Bélát *rex Avarorum*nak mondja.⁸⁸² A *Continuatio Annalium Mellicensium* (1292) az *Ungri* név használata mellett egy esetben, 1174-re a magyar királyt *regis Avarorum*nak mondja.⁸⁸³

A magyarok hun neve az avaroktól is származhat. Az avarokat már Európában való megjelenésüktől kezdve azonosnak tartották a hunokkal. Theophylactus Simocatta szerint (558, 568) legrégibb vezetőikről nyerték *Var* és *Chunni* nevüket.⁸⁸⁴ Menandros Baján népét

⁸⁷⁴ A *Chronicon Eberspergense* (posterius) 1050 körül a 933-as, 955-ös események kapcsán a huni és ungri nevek felváltva szerepelnek, illetve a hunok, akik *ungarik* megállapítás olvasható. CFHH I, 553. Rodulphus Glaber 1050 előtt egyszer *gens Hunorum*, máshol mindig *gens Ungrorum* névvel jelöli a magyarokat. CFHH III, 2064–2065. Szent Prokop 1053 körüli legendája *rex Ungarie, terra/rex Hunnorum* neveket használ. CFHH II, 1409. III. Henrik császár sírfelirata (1056) *hun* névvel jelöli a magyarokat. CFHH II, 906. A *Chronicon Polonorum* (1113) a 10. századi magyarokat *Hunis qui et Ungari dicuntur* névvel illeti. CFHH I, 487–488. A *Gesta/Chronicon episcoporum Mettensium* (1120k) szövegében *Attila rex Hungarorum/Hunnorum*, *Hungri/Hunni* nevek felváltva szerepelnek. CFHH II, 1050. Zsófia hercegnő 1147-es levelében testvérét, II. Gézát a hunok királyának nevezi. Kulcsár Péter 1987–1988, 535. A *Kaiserchronik* (1150 körül) a 900. évben az Ennsen túl lezajlott bajor-magyar ütközet kapcsán az *Unger* és a *Hune* neveket használja elődeinkre.⁸⁷⁴ CFHH II, 1370–1376. Az *Auctarium Cremifanense* (1217) a 900-as év eseményei kapcsán a magyarokat a *Hunorum, qui et Ungari* kifejezéssel nevezi meg. CFHH I, 313. A *Chronicon S. Martini Turonensis* 1227 után Gyermeke Lajos idejére a *Huni* és *Hungari* név szerepel a magyarokra vonatkozóan, utána következetesen *Hungari*. CFHH I, 580–581. Az 1289-ig vezetett *Chronica ecclesiae Wimpinensis* a 950. évnél Noricum pusztítását jegyezte fel a *gens Hunorum et Ungariorum* által, a továbbiakban következetesen *hunnak* nevezi a magyarokat. CFHH I, 431–434. Ferretus Vicentinus (1318 körül) szerint a *Hungrikat* most köznyelven hagyományosan *hunnak* hívják. CFHH II, 925. Az *Annales Corbeiae Saxonicae* (1471), a 906, 917, 924, 936. évekre a *Hunni* nevet használja, 1252-re már *Hungaria* névalakot használ. CFHH I, 119–120. Mügelin Henrik Krónikája 1358–1361-ből a *Hewnen* és az *Ungern* népneveket szintén egymás szinonimájaként használja. SRH II, 87–223.

⁸⁷⁵ CFHH II, 1044, Kulcsár Péter 1987–1988, 534.

⁸⁷⁶ CFHH II, 1334, Kulcsár Péter 1987–1988, 534.

⁸⁷⁷ CFHH II, 1199, Kulcsár Péter 1987–1988, 534.

⁸⁷⁸ CFHH III, 2201–2204.

⁸⁷⁹ CFHH I, 547.

⁸⁸⁰ CFHH I, 551–552.

⁸⁸¹ CFHH I, 554.

⁸⁸² CFHH I, 792.

⁸⁸³ CFHH I, 755.

⁸⁸⁴ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 14–15, 20.

Uarchonitának vagy *avarnak* mondja.⁸⁸⁵ Malalas (558) az avaroknak mondott hunok furcsa népéről szól.⁸⁸⁶ Isidorus Hispalensis (558-559) szerint a hunokat (Hugnos) azelőtt hunoknak (Hunnos) hívták, végül azonban királyukról avaroknak (Avars) nevezték el őket.⁸⁸⁷ Ugyanígy fogalmaz Paulus Diaconus: „...Avaribus, qui primum Hunni, postea de regis proprii nomine Avars appellati sunt...”⁸⁸⁸ Gregorius Turonensis az 562. évnél és 566-567 táján adja hírül a hunok Sigibert elleni két támadását.⁸⁸⁹ Paulus Diaconus szerint a hunok, más néven avarok Sigibertre rontottak.⁸⁹⁰ Az *Annales Regni Francorum* a 788, 791, 795, 796, 797, 799 években az *avar* nevet használja.⁸⁹¹ Az *Annales qui dicuntur Einhardi* pedig *hun* néven hivatkozik rájuk ugyanekkor, a 788, 790, 791, 792, 795, 796, 797, 799. években.⁸⁹² Alcuin Epistoláiban 790-ben „az avarok, akiket mi hunoknak mondunk”, 796-ban pedig hunok és Avarország olvasható.⁸⁹³ Az *Annales Regni Francorum* a 805. évnél jegyezte fel a *Capcanus, princeps Hunorum*, keresztény nevén Theodor kérését a császárhoz megtelepedésre alkalmas területért, az avar nevet nem használja.⁸⁹⁴ Theophanes a 9. század elején az avarokat nyugati hunnak nevezi.⁸⁹⁵ A DAI szövegében Attila avar királyként szerepel.⁸⁹⁶ Gervasius Ricobaldus Ferrariensis (1312) szerint a hungri-k Scythia-ból jöve és Pannoniát elfoglalva, kivetették az avarokat, akik Actila népe voltak.⁸⁹⁷ Andreas Dandulus a 14. században az avar honfoglalást felidézve említi, hogy az avar népet hunnak is nevezik.⁸⁹⁸ A források áttekintéséből világosan látszik, hogy az avarokat európai megjelenésük óta folyamatosan hunnak is nevezik forrásaink. Ez a gyakorlat a bizánci szerzőktől kerülhetett a nyugati latin nyelvű forrásokba. Bizáncban már jóval az avarok megjelenése előtt a hun névvel jelölték a pontusi steppe ogur törzseit, így felmerülhet, hogy a hun nevet az ogurok és az avarok együttélése következtében örökölhették meg az avarok. A 6–9. század közötti időszakban a bizánci forrásokban rendszeresen hun néven szerepelnek a pontusi török törzsek, néha megemlítve önelnevezésüket is (*szabir, onogur, kutrigur, utigur, unigur, ugur, unnogundur*).⁸⁹⁹ Az avarok hun nevének ilyen irányú eredetét támogatja Balogh László észrevétele is. Eszerint az *Annales Regni Francorum*nak a latin nyelvű források között egyedi eljárása, az avar név következetes használata az Avar Kaganátus vezető etnikumára, ugyanakkor a 805-ben és 811-ben a szlávokkal konfliktusba került, Pannónia nyugati részén élő csoport hun névvel jelölése arra utal, hogy két, különböző etnikumról lehet szó. Felveti e hunok azonosságát az ugyanitt a 8. század végétől a 9. század második feléig *Wandali, Uuandoli*, illetve *Uuangari* néven szereplő, a szakirodalommal egyetértve általa is onogurnak tartott néppel.⁹⁰⁰

A kezdetben türknek mondott magyarokra Bizáncban is igen lassan kezdik el használni a hun nevet. Bölcs Leó 904 után Maurikios Taktikája nyomán a 6. századi türköket azonosítja a magyarokkal, elhagyva az avarokat és a hun népeket.⁹⁰¹ Bizonytalan, hogy a 10. század közepi

⁸⁸⁵ Byzantinoturcica I. 254-256.

⁸⁸⁶ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 17.

⁸⁸⁷ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 19.

⁸⁸⁸ Pauli Historia Langobardorum Lib. I. 69. MGH SS rer. Langobardorum; Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 33.

⁸⁸⁹ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 25, 31.

⁸⁹⁰ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 32.

⁸⁹¹ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 274, 278, 279, 284, 285, 286, 288, 290, 297, 299.

⁸⁹² Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 275, 277, 279, 282, 285, 287, 293, 297, 298.

⁸⁹³ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 276, 294, 295.

⁸⁹⁴ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 306-307.

⁸⁹⁵ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 180.

⁸⁹⁶ DAI 1950, cap. 28, 118-119.

⁸⁹⁷ CFHH II, 1034-1035.

⁸⁹⁸ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 53.

⁸⁹⁹ Byzantinoturcica I. 36-37, 104-105, 107, 122, 132-133, 146-147, 155, 171-173, 184-187, 229-230, 244, 250-252, 254-256, 279-280, 284-285, 286-287, 302-309, 324, 334-336, 343-345.

⁹⁰⁰ Balogh László 2017b, 238-239.

⁹⁰¹ Moravcsik Gyula 1988, 14-23.

Sylloge tacticorum türkjei magyarok vagy belső-ázsiai türkök lehetnek-e.⁹⁰² A DAI a magyarokat türknek nevezi.⁹⁰³ Genesios 944–959 közötti történeti munkájában a 813–886 közötti időszakban számol be az avarokról és kazárokról, akiket Nikephoros Ignatios pátriárka élete című munkájának hatása alatt hunoknak is nevez. Tamás 822–823-as felkelése kapcsán ír még bizonytalan azonosságú hunokról, a *türk* nevet az arab kalifák szolgálatában álló népre használja.⁹⁰⁴ A Theophanes continuatus néven ismert szerző 963 táján is még *türk* néven említi a magyarokat.⁹⁰⁵ A tévesen Georgios continuatus néven ismert, korábbi felfogás szerint Georgios Monachos történeti munkáját a 842-ik évtől folytató Symeon Logothetész valószínűleg Nikephoros Phokas (963–969) idejében, vagy kicsit korábban (948–959) befejezett könyvében⁹⁰⁶ 836 és 838 közé keltezhető események kapcsán előbb *Ugroi* (*Οὐγροί*), majd *Unnoi* (*Οὐννοί*), végül *Turkoi* (*Τούρκοι*) néven említi a magyarokat, akik a Duna északi partjáról érkeztek bulgár területre.⁹⁰⁷ A 10. század második felétől ez a hármas elnevezés tükröződik bizánci forrásainkban egészen a 13. századig.⁹⁰⁸

15. A kelet-európai onogur-magyar együttélés problémája

A magyar őstörténet egyik legrégebbi és legbiztosabbnak elfogadott megállapítása a honfoglalás előtti magyarságnak az *onogur* törzsszövetségbe tartozása, amely hipotézis két érvre épít. Az egyik a magyarok idegen nyelvi *ugri>ungri* neve, amely az *onogur* népnév **ongur* alakjából *og(ʷ)r* formában a keleti szlávban alakulhatott ki, és azt a Pontus-vidéken élő onogurokra használták, majd később kulturájuk hasonlósága és lakóterületük azonossága következtében átvitték azt az ugyanott élő magyarokra is.⁹⁰⁹ Ennek *ugr* alakja az u-típusú szláv nyelvekben jött létre (orosz, cseh, szlovák, szorb, szerb-horvát). Ez a forma a bizánci *ouggroi* alak alapja.⁹¹⁰ Felteszik azt is, hogy a szlávok csak abban az esetben alkalmazhatták a magyarokra az onogurok nevét, ha a magyarság részt vett az ogur törzsek 463 körüli vándorlásában, majd az onogurok kötelékében élt.⁹¹¹ A szoros kapcsolat gondolatát az *ogur* és *ugor* nevek hasonlósága is erősítette, az ugor nevet a magyarság közeli nyelvrokainak, a permi finnugorok, valamint a hantik és manysik közös orosz *jugor* neve nyomán nyerhette az orosz névhasználatban, majd a modern kutatásban. A névhasonlóság erősen befolyásolta az orosz kutatást és a rá támaszkodó magyar kutatókat is a magyarság steppei jelenlétének kutatásában.⁹¹² A másik pedig a Csodaszarvas monda, amelynek az *onogur* népnévvel

⁹⁰² Byzantinoturcica I. 321.

⁹⁰³ DAI 1950, cap. 38, 39, 40, 170–179.

⁹⁰⁴ Byzantinoturcica I. 175–176.

⁹⁰⁵ Moravcsik Gyula 1988, 65–69.

⁹⁰⁶ Legújabb kritikai kiadása, a szerző személyének, illetve a munka függetlenségének megállapításával György barát krónikájától: Wahlgren, Staffan 2006, 3–9, 119.

⁹⁰⁷ Moravcsik Gyula 1988, 52–57.

⁹⁰⁸ Leon Diakonos 992 körül a magyarokat hunokként említi (969/970-re). Moravcsik Gyula 1988, 71–72; Leo the Deacon Book II. 71–72; Ioannes Skylitzes 1057 után ugroknak (*Οὐγροί*) is nevezett türkökről írt. Moravcsik Gyula 1988, 83; A 12. századra keltezhető, régebben VI. Leóhoz kötött Brontologium a magyarokat a *hun* névvel identifikálja. Byzantinoturcica I. 115; Ioannes Zonaras az 1118. évnél befejezett Epitome Istorion című munkájában a magyarokat a türkök, akiket ugroknak (*Οὐγροί*) is neveznek kifejezéssel identifikálja. Moravcsik Gyula 1988, 99; Theodoros Skutariotes a 13. század második felében bizánci irodalmi forrásai *hun* (*Οὐννοί*) nevét egy helyen a magyar (*Οὐγροί*) névvel azonosítja. Moravcsik Gyula 1988, 302.

⁹⁰⁹ Németh Gyula 1991, 146–147; Király Péter 1997, 112; Olajos Terézia 2013, 521.

⁹¹⁰ Harmatta János 1997b, 127.

⁹¹¹ Zimonyi István 2012a, 35.

⁹¹² I. erre Komar, Olekszij 2018, 76–78; Gombocz Zoltán 1923, 172–193, l. még Zsirai Miklós 1930, 121–122; Vö. Vásáry István 2003, 82–83. A latin *hungarus*-tör. **ongur* szabályos zürjén megfelelője **ugur*, *ugr*- lenne, egyedül a zürjének jelölik a hantikat és manysikat a *jugra* névvel. Gombocz Zoltán 1923, 193. Zsirai kizárja a *jugri*, *jugra>ugri>ungri* neveknek régen népszerű, az ujjur névből kiinduló származtatási irányát, mivel a nazálsnak a magyarok nevébe kerülését ez esetben nem lehetséges megmagyarázni. Zsirai Miklós 1930, 106.

kapcsolatba hozott *Hunor*, a magyar népnevet megszemélyesítő *Magor*, a *Bulyar* népnév -γ nélküli csuvasos változatát őrző *Belar* és a szarmata valamint alán-oszét személynévként (Dūla) az alánokat megszemélyesítő *Dul* (Dulo) főszereplői a magyar etnogenezisben részt vett népek mitikus *heros eponymosai* lehetnek.⁹¹³

Németh Gyula szerint már Gordas (*Ogurda) és Muagerisz (Mogyeri) (528–530) a magyarság vezetése alatt álló kettős nevű törzsszövetségen uralkodott. Az általa Ogurda-ként olvasott Gordas nevet az *ogur* népnévből magyar -da kicsinyítő képzővel alakult személynévként magyarázta.⁹¹⁴ A modern kutatás a Gordas névből levont következtetéseket alaptalannak tartja, a Muagerisz névnek a magyar/megyer névvel azonosíthatóságát pedig bizonytalannak.⁹¹⁵ Zsirai Miklós szerint a magyarokra az *ungri* nevet a 9. század elejétől használhatták a keleti szlávok, az Urál-vidéki obi-ugorokra meg csak a 10. század második felétől, az orosz terjeszkedéssel. Úgy látja, bár feltehető egy közös szláv **ongr-*, **ungr-* alak, de ez még nem bizonyítja, hogy az ősszláv nyelv Zsirai korában még az 5. század tájára tett megszűnése előtti átvételről lenne szó, másrészt a történeti adatok alapján ilyen korai érintkezésük nem is valószínűsíthető.⁹¹⁶ Az *ungri* név kialakulásának időpontját Melich János a 9. század előttre tette.⁹¹⁷ Perényi József szerint ez a 6–7. században történhetett, tekintve, hogy a névátvitel szerinte csak úgy képzelhető el, hogy a magyarok az *onogur* törzsszövetség részeként a keleti szlávok szomszédjai voltak. A 8. századra az *onogur* törzsszövetség szétesett, a magyarok viszont megtartották korábbi törzsszövetségi nevüket szláv szomszédjaik körében, mivel viszonyuk nem változott.⁹¹⁸ Király Péter szerint viszont a török **ongur* névnek a szláv nyelvekben egységes *og̃riñ*, *og̃re* alakja arra utal, hogy még a szláv őshaza elhagyása előtt keletkezett, így a magyarok elődeire már a 6. század előtt is alkalmazhatták, a bizánci szerzők a 9. században vették át *ouγγροι* alakban. A legkorábbi, orrhangzós alakot őrző Konstantin- és Metód-legendák 9. század végi eredeti szövegei csak 14–15. századi másolatokban maradtak fenn, így eldönthetetlen, hogy az ősszláv orrhangú *og̃r* melyik nyelvterületen alakult ki.⁹¹⁹ Asparuch népének 681-es Al-Duna vidéki megtelepülésekor az *onglos* szó görög átírásának tanúsága szerint a szókezdő betű még *o*-nak hangzott, másfél-két évszázaddal később már *u*-nak ejtették, ezért szerepel görög forrásainkban *ougrī* alakban.⁹²⁰ Az újabb kutatás arra figyelmeztet, hogy a török **ongur* ősszláv *og̃(̃)r* alakja magyarságra használatának mind oka, mind időpontja kérdéses. Lehet szó szimbioziszról az onogurokkal, éppígy nevük megörökléséről is egykori lakóhelyük magyar birtoklása következtében. A szláv *og̃(̃)r* alak pedig az 5–9. század bármelyike során kialakulhatott.⁹²¹

Róna-Tas András a Konstantin- és Metód-legendákra hivatkozva állapítja meg, hogy a szlávok az *ungri* nevet már a 9. század közepén használták a magyarokra.⁹²² Amint azonban

Elveti Munkácsi nézetét a jugra~jugur névnek a nehezen magyarázható ñg>g/γ változást kiküszöbölő jugra~jugur>ogor~ugur származási irányról, amely a csuvasban nyert volna j- előtétet, s az obi-ugorok volgai bulgár neve lett volna. Zsirai Miklós 1930, 107-108. Ehelyett az orosz nyelvbe átkerült **ongur* névnek az oroszban szabályos szókezdő q>u>ju változásával és denazalizációval alakult alaknak állapítja meg a jugra nevet. A magyarokra használt alakban a szókezdő j- hiányát orosz/keleti szláv nyelvjárási különbségekkel magyarázza, bár példákat hoz a j- kezdetű alak használatára is a kárpát-medencei magyarságra az óorosz forrásokban. Zsirai Miklós 1930, 119. Az újabb kutatásban szintén felmerült a Munkácsi által felvetett ugur név a jugur~jugra nevek forrásaként. Róna-Tas András 1996, 334–335.

⁹¹³ Németh Gyula 1930, 173.

⁹¹⁴ Németh Gyula 1930, 167-171.

⁹¹⁵ Tóth Sándor László 2015, 40, további irodalommal.

⁹¹⁶ Zsirai Miklós 1930, 121-122.

⁹¹⁷ Melich János 1942.

⁹¹⁸ Perényi József 1956, 15.

⁹¹⁹ Király Péter 2006, 143-144.

⁹²⁰ Szádeczky-Kardoss Samu 1975, 148-149.

⁹²¹ Olajos Terézia 2013, 521-522.

⁹²² Róna-Tas András 1996, 220.

maga is megállapítja, a 885 után keletkezett legendák ránk maradt kéziratai 15. illetve 12. századiak, s amint feljebb láttuk, a szlávok a 9–10. században a *türk* névvel jelölték a magyarokat, az *ungri* név honfoglalás előtti magyarokra használata tehát bizonytalan. Fontos Róna-Tas észrevétele arról, hogy a szomszédos népek a nazális *ungri* alakot vették át a szlávoktól, ami szerinte a nazális eltűnésének időrendjét figyelembe véve legkésőbb 9. századi átadását, illetve keletkezését igazolja. Sefer Yosippon 940 táján a nazális nélküli *ugr* alakot jegyzi fel, azonban a 955–960 között József kazár királynak küldött levélben *hungrin* alak szerepel, amit Róna-Tas a szókezdő *h* miatt a latin forma átvételével magyaráz. Ugyanakkor még egy 1130-as héber nyelvű sírfeliratban is az *Ungrija* név olvasható.⁹²³ A nazális nélküli görög *Οὔγγροι*, *Οὔγγαροι* név 944 után tűnik fel egy görög nyelvű forrásban, görög alakja a továbbiakban mindig ugyanez. Szerzője szláv forrásában tehát a 10. század második felében található egy nazális nélküli *ugri* alakot.⁹²⁴ Korántsem bizonyos tehát a nazális 9. századi eltűnése. Róna-Tas ráadásul nem is a keleti szlávban, hanem a dunai bulgárok onogur nevéből a bulgár-szlávban kialakult és az etelközi magyarokra átvitt névnek tekinti az *ungrit*, a nazális pedig a bulgár-szlávban csak a 13–14. században tűnt el.⁹²⁵ A kelet-európai onogur-magyar, illetve szláv kapcsolatok kezdeteinek meghatározása körül is komoly problémák jelentkeznek, az ősmagyar nyelvben csak mérsékelt óorosz hatás mutatható ki.⁹²⁶ Az *ungri* név honfoglalás előtti magyarokra használata szláv oldalról igazolhatatlan tehát.

Amint azt a szaltovói régészeti kultúra kapcsán bemutattam, komoly érvek szólnak amellett, hogy a magyarság nem élt e kultúra vonzáskörzetében évszázadokon keresztül, hanem a Dél-Urál térségéből kiindulva csak a 9. század negyvenes éveiben kelt át a Volgán, és költözött az említett területre.⁹²⁷ Ezért amennyiben az *ug(n)ri* népnév a keleti szlávban alakult ki, az a velük századokon át szomszédos onogurokra vonatkozhatott csak. A magyarok kronológiai okokból nem lehettek az *onogur* törzsszövetség részei, kapcsolatuk már csak a kazár uralom idején kezdődhetett meg. Ezt az onogurokra vonatkozó történeti adatok is megerősítik.

A magyarok *ungri* nevének kialakulásáról adatainkat az egyik legteljesebb mértékben integráló hipotézist Moravcsik Gyula dolgozta ki. Moravcsik az onogur dunai bulgárok elvonulása után egy századdal feltűnő onogur püspökség létezéséből következtet arra, hogy ott még akkor is élt egy onogur nevű nép, amelyet részben a magyarokkal azonosít, akik szerinte a maeotisi őshazára utaló magyar hagyomány és ogur-bulgár jövevényszavaink tanúsága szerint e pontusi tájon élhettek együtt az onogurokkal. Szerinte a harciasabb török törzsek nyugatra vonultak a kazárok nyomása elől, a békésebb finnugor törzsek Baján uralma alatt meghódoltak a kazároknak. Ez a kettészakadás magyarázná, hogy a magyarság megőrizte nyelvét, de az onogur nevet is megtartotta. E kettősséggel magyarázza Moravcsik az orosz hagyományok fehér ugor (dunai bulgár) és fekete ugor (magyar) népét. Arra figyelmeztet, hogy a fehér ugorok éppen a Kuvrattal szövetséges Herakleios korában tűnnek fel a PVL szerint, amikor Bizáncban ismertté vált az onogurok neve. Párhuzamként utal a forrásokból ismert fehér ogur (saragur) és fekete bulgár csoportokra.⁹²⁸ Moravcsik ezen eszmefuttatás alapján teszi fel a kazár–magyar szövetség a DAI-ban szereplő három éves időtartamának romlott mivoltát, a fennmaradt

⁹²³ Róna-Tas András 1996, 220–221.

⁹²⁴ Moravcsik Gyula 1988, 28–29.

⁹²⁵ A denazalizáció folyamata időrendi szempontból is igen összetett probléma. A kérdést Zoltán András vizsgálta legújabban. Megállapítása szerint, ha a pannonszlávban a keleti szlávhoz hasonlóan a 10. század közepére eltűnt volna a nazális, akkor az átvételekre nem lett volna elégséges idő a magyarban. Azonban a helynevek alapján egy bolgár-szláv nyelvjárás jelenléte is mutatkozik a Kárpát-medencében, amelyben a nazális még a 13–14. században is használatos volt. Zoltán András 2016b, 37–40.

⁹²⁶ H. Tóth Imre 1997, 65–68.

⁹²⁷ I. erre Tóth Sándor László 2015, 64–74.

⁹²⁸ Moravcsik Gyula 1930a, 100–107.

legrégebbi kézirat hármat jelző γ betűszámának romlását a 200-at jelölő σ-ból, egymáshoz igen közel álló unciális (Ⲁ) alakjuk következtében.⁹²⁹

Moravcsik alapjaiban máig elfogadott koncepcióját több ellentmondása is megkérdőjelezi. Kétséges az **ongur~ungri* név magyarokra használatának oka és kezdetei egyaránt, az onogur-magyar kapcsolat jellegét bizonytalanná teszi az a tény, hogy az onogur névnek használatát a magyarok által saját maguk jelölésére semmilyen forrásadat nem támogatja. Az onogurokkal való azonosulást feltételező Csodaszarvas-monda átvételének körülményei sem egyértelműek. A fehér és fekete ugor nevek magyarokra használatának körülményei szintén kérdésesek. S végezetül, a DAI adatát javítva hiábavaló próbálkozni egy kazár fennhatóság alatti több évszázados török–magyar együttélés igazolásával, hiszen az forrásunkban a kazárokhhoz kötődik, akiknek a nevét semmilyen formában sem viselték a magyarok soha, onogur–magyar együttélést pedig végképp nem igazolhat. Az onogurokkal való azonosulás helyett az *ungri* név földrajzi névként történt öröklése látszik valószínűsíthetőnek.

Az *ungri* név török **ongur~onogur* eredetije korabeli jelentéstartományának vizsgálata kulcskérdése tehát a steppei török–magyar érintkezésnek. Priskos 463 körüli *saragur*, *urog* (*ogur*), *onogur* vándorlásról szóló híre⁹³⁰ után Zacharias rhetor 569 körül említi a Kaukázustól északra az *unaghur*, *oghor*, *sarurgur*, stb. népeket. Az ogurok szerepelnek még Menandrosnál (569) a Volga alsó folyásától nyugatra, hozzá hasonlóan türk leigázásukat említi Theophylaktos Simokattes is. Az onogurok Jordanes Geticájában (551) *hunuguri* néven a Don torkolat táján szerepelnek. Agathias az 552–558 évek története kapcsán említi az onogurok régebbi jelenlétét a Fekete-tenger keleti partján. Menandros az 558–582 évek, Theophylaktos Simokattes az 582–602 évek története kapcsán szól az onogurokról. A ravennai Anonymus (szerinte 680 után) régebbi források alapján a Maeotisnál lokalizálja patria Onogoria helyét. A 8. század közepi püspökségi jegyzék a krími dorosi metropólia onogur és hun püspökségeit is felsorolja. Az ú. n. Pseudo-Kallisthenes egyes, a 9. századnál későbbre datálható kéziratai az avarokkal, kazárokkal és bulgárokkal együtt említik az onogurokat.⁹³¹ Agathon diakónus a 713. évnél számol be az *unogur-bulgárok* támadásáról, Tervel dunai bulgárjainak e hadjáratáról Theophanes és Nikephoros is beszámol. Agathon átélte a dunai bulgárok honfoglalását és így Moravcsik szerint kortársként a dunai bulgárok pontos nevééről tájékozottabb lehet, mint Theophanes és Nikephoros száz évvel későbbi beszámolóí, amelyek csak bulgárnak nevezik a támadókat.⁹³²

Az onog(und)urok és a bulgárok azonossága több forrás alapján valószínűsíthető. A nyugati források (Fredegar 631–632-re, Gesta Dagoberti Regis) bulgárnak nevezik az avar trónutódlás körüli harcokban 630 táján elbukott, az avarok által Pannóniából kiűzött népet. Az avar-bulgár belviszályt Kuvrat lázadásával köti össze a szakirodalom, ám Theophanes és Nicephorus az avarok ellen ekkoriban lázadó, Herakleiossal szövetségre lépő Kuvratot az onogundurok (*unogundur*) urának mondja.⁹³³ Theophanes más helyen viszont Kuvratot (Krobatos) Megálé Bulgária urának nevezi. Nicephorus pedig hunok és bulgárok birodalmának mondja Kobratos országát.⁹³⁴ Az Örmény Földrajz Asparuch apjának, Kuvratnak a lakóhelyét bulgárok hegyének mondja.⁹³⁵ Agathon (681–713) ugyanezt az etnikumot *onogur(os)*-nak nevezi.⁹³⁶ A De thematibus (934–944) szerint az *onogundur* a dunai bulgárok régi neve. A De

⁹²⁹ Moravcsik Gyula 1930a, 107.

⁹³⁰ Moravcsik Gyula 1930a, 5.

⁹³¹ Moravcsik Gyula 1930a, 11–15.

⁹³² Moravcsik Gyula 1930a, 16–17.

⁹³³ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 212–213.

⁹³⁴ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 219–220.

⁹³⁵ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 218.

⁹³⁶ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 218; Byzantinoturcica I. 106.

Administrando Imperio (DAI) a bulgár nevet használja rájuk, a Pontustól északra pedig a fekete bulgárokat említi.⁹³⁷

Moravcsik úgy véli, Theophanes azon eljárása, hogy a bulgárokat csak az onogurokkal kapcsolja össze, a *kotragokat* (kutrigurokat) pedig külön említi, arra utalhat, hogy, vélhetően a dunai bulgárok hagyománya alapján, csak előbbieket tartotta bulgárnak. Moravcsik szerint az onogurok történetének 5–7. századi folyamatossága kizárja azt a többek által felvetett hipotézist, hogy a *kutrigur* és *utigur* törzsszövetségek az onogurok részét képezték volna valaha is, de szerinte nevük *-ogur* végződése a Theophanes által is jelzett rokonságukra utal.⁹³⁸ Moravcsik a bulgárt az *ogurok* gyűjtőnévének vélte.⁹³⁹ A bulgárok a Fekete-tenger északi és keleti partvidékén szerepelnek a bizánci forrásokban 482-ben, 499-ben, 514/515-ben, 547–549 táján, Jordanesnél a 6. század közepén, és Zacharias egyháztörténetében 569 körül.⁹⁴⁰ Németh Gyula szintén bulgárnak tekinti a különböző *ogur* törzsszövetségeket.⁹⁴¹ A modernebb kutatás kérdésesnek tartja a kutrigurok, utigurok és az onogurok valamint a bulgárok kapcsolatát.⁹⁴² Az egyes *ogur* törzsi alakulatok (*saragur*, *ogur*, *onogur*, *kutrigur*, *utigur*, *unigur*) hun összefoglaló néven szerepenek a bizánci szerzőknél, közülük csak az onogurokat mondják bulgárnak, akiket elkülönítenek a hunnak mondott *ogur* törzsektől. Így a 6. században hun néven szerepelnek az utigurok és kutrigurok.⁹⁴³ Forrásaink következetesen elkülönítik a hunokat és a bulgárokat.⁹⁴⁴ A kutrigurokat (?) *kotragos* néven említő Theophanes a bulgárokkal törzsrokonnak nevezi, de Kuvratot (Krobatos) Nagy Bulgária és a *kotragosok* urának nevezi, a két csoportot világosan megkülönböztetve. Heros eponymusként a fejedelem második fiát *Kotragos*nak nevezi, aki népével a Tanaison túlra, mai ismereteink szerint attól keletre költözött.⁹⁴⁵ Németh az Örmény földrajz *Kup 'i Bulyar*, *Duč 'i Bulkar*, *Ol̥xontor Blkar*, *Č 'dar Bolkar* csoportjait azonosítja a más forrásokból ismert számneves *ogur* alakulatokkal, amire azonban aligha van alapunk.⁹⁴⁶ A négy bulgár csoport azonosítása közül csak az *ol̥xontor-onogundur* azonosság elfogadott széles körben, a többi csoportot próbálták azonosítani a *kotragok* (kutrigurok) nevével illetve a kazár Semender város nevével.⁹⁴⁷ Ninesen azonban alapja annak, hogy e névalakokat erősen romlott formának tekintve ismert törzsnevekkel azonosítsuk és elutasítsuk a Földrajz szerzőjének állítását arról, hogy e bulgár csoportokat lakóhelyük folyóiról nevezték el, persze az onogundurok kivételével.⁹⁴⁸ A Kaukázus térségéhez kötődő azonosítások Kuvrat országának újabb Dnyeper-vidéki lokalizációjával sem férnek össze, ellenben Róna-Tas javaslatai mind az

⁹³⁷ Byzantinoturcica I. 225-226.

⁹³⁸ Moravcsik Gyula 1930a, 95-97.

⁹³⁹ Moravcsik Gyula 1930a, 94.

⁹⁴⁰ Moravcsik Gyula 1930a, 90. Zacharias Rhetor munkáját 555 tájára is datálják (būrgārē, būrgār). Kmoskó Mihály 2004, 48, 99.

⁹⁴¹ Németh Gyula 1930, 87, 98-99.

⁹⁴² Golden, Peter 1992, 99; Az onogur-bolgár kapcsolatra l. még Golden, Peter 1992, 102-104.

⁹⁴³ Prokopios (547/548, 552/553) Byzantinoturcica I. 187, 307; Agathias (559) Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 227.

⁹⁴⁴ Ioannes Antiocheus (480 körül) Byzantinoturcica I. 171-173; Kosmas Indikopleustes (547-549) hunok és bolgárok. Byzantinoturcica I. 229-230; Malalas (514/515-re) Byzantinoturcica I. 187; Menandros (558 táján, kutrigurok, utigurok, unigurok, ugurok, bolgárokról nem szól). Byzantinoturcica I. 255-256; Maurikios (6. sz.) Byzantinoturcica I. 244, 250-252; Georgios Pisides (Konstantinápoly 626) hunok és bolgárok. Byzantinoturcica I. 155; Theophylaktos Simokattes az avarokat mondja az *ogorok*hoz tartozónak, az avaroknak alávetett unnogurokról, kotzagerekről ír többek között. Bolgárokat az avar hadsereghez tartozóként említi. Byzantinoturcica I. 345; Theophanes is megkülönbözteti az unnogundur-bulgárokat és a *kotragosokat*, a dunai bolgárok és Bizánc 7–8. századi kapcsolatairól bőségesen tájékoztat. 336; Notitiae Episcopatum (733-746, helyesen 9. sz. eleje) krími gót metropólia hun és onogur egyházmegyéi. Byzantinoturcica I. 284-285; Suda-lexikon (10. sz.) külön említi a *saragurokat*, *kutrigurokat* és *bolgárokat*. Byzantinoturcica I. 320.

⁹⁴⁵ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 219.

⁹⁴⁶ Németh Gyula 1930, 170, 174-175.

⁹⁴⁷ Az azonosításokra Paulik Ágnes 2001, 45, 42, 43, 44, 45. l.j.

⁹⁴⁸ erre l. Paulik Ágnes 2001, 45.

örmény szerző állításához, mind Kuvrat országának újabb lokalizációjához illeszkedő folyónevekkel (Kup'i~Kuphis~Bug, Č'dar~Chadér) illetve Marquart Duč'i~Kuč'i~Koč'oy azonosítása sokkal megalapozottabbnak látszanak. A Kuvrat sírját a Poltava környéki Mala Perescsepina-ban azonosító újabb kutatás nyomán Róna-Tas András *Megale Bulgaria*-t a Dnyeper és a Don közé lokalizálta.⁹⁴⁹ Az újabb lokalizációt azámos körülmény támogatja, így az a tény, hogy a nyugatra vonuló Asparuch nem keresztezte a Don-folyót, a DAI szerint a tengert Necropela/Necropyła-nál elérő *Kouphis ho Bogou* folyó nem lehet a Kubán, csak a Déli-Bug. Róna-Tas szerint Kuvrat országa tehát a DAI Maeotistól nyugatra fekvő Fekete Bulgáriájának területén kereshető.⁹⁵⁰ Fontos érve még az Örmény Földrajz leírása a Vardanes~Kubán folyótól északra élő bulgárokról és a Volga (Ira, Rha) és a Don összefolyásánál fekvő Lovas- illetve Bulgárok hegye, ahonnan Asparuch elmenekült. E dombvidéket a Közép-Orosz hátsággal azonosítja, ahol Kuvrat sírja is előkerült.⁹⁵¹ Róna-Tas megállapítása szerint a Theophanes által *unnogundur-bulgárnak*, a DAI-ban régi nevükön *onogundurnak*, az örmény forrásokban *olhontor bulkarnak*, *vlendurnak*, a muszlim forrásokban *vunundurnak*, *wulundurnak*, József kazár király levelében *vununturnak* nevezett, a magyaroknál *nandur*, *nándor* néven szereplő, bulgárok által vezetett onogurok a 7. század végi Örmény Földrajz tanúsága szerint Zikiától, azaz a Kubán vidékétől északra éltek.⁹⁵²

A kutrigurok és utigurok 568 táján Baján avar kagán hatalma alá kerültek, az előbbieket az avarok be is vetik Dalmáciában. Moravcsik ebből úgy vélte, hogy a 7. század elején az avarok között feltűnő bulgárok a kutrigurokkal azonosíthatók. Szerinte Kuvrat ezzel összefüggésbe hozható avarellenes lázadása igazolja Nikephoros állítását a kutrigurok (kotragok) feletti uralmáról. Moravcsik úgy látta, Kuvrat fiainak története kronológiai tévedéseket tartalmaz, a fiának mondott Kotragos, azaz a kutrigurok már a 6. század közepén a Don nyugati oldalán éltek. A negyedik és ötödik fiú története pedig szerinte a 7. század közepén Pannóniában élő, majd Bajorországba és Felső-Itáliába menekülő kutrigurok~bulgárok sorsával azonosítható.⁹⁵³ Mivel azonban az onogurok is avar hatalom alá kerültek, önmagában az a körülmény, hogy csak kutrigurok nyugatra (de Dalmáciába és nem Pannóniába) kerüléséről tudunk, nem zárja ki onogurok Pannóniába kerülését, így mindez a kutrigurok bulgárságát nem bizonyíthatja. Kuber története 680 tájára tehető, Thesszaloniki környékére költözése térben és időben egybe esik Tervel, Asparuch fiának nagybátyja thesszaloniki jelenlétével, így Kuvrat negyedik fiának története aligha koholmány.⁹⁵⁴

Jóllehet Kuvrat Pannóniába, népével az avar kagán uralma alá vándorolt negyedik fia elhagyta Pannóniát, ám bulgárjai nem távozhattak vele, hiszen a vele azonosítható Kubert a kagán elhelyezte sajátjai éléről, talán egy újabb bulgár lázadástól tartva (Miracula Sancti Demetrii).⁹⁵⁵ Kuvrat negyedik fiaként és testvéreként Aszparuchnak, az onogundurnak is mondott dunai bulgárok urának joggal feltehetjük, hogy népe viselhette az onogundur név onogur változatát, lakóhelyük, Pannónia nyugati határvidéke 860-ban a *wangar* nevet viseli, amely az onogur név v- előtéttes változata.⁹⁵⁶ Folyamatos 8. századi jelenlétükre ugyan nincsen írott adatunk – ahogy más avar-kori etnikai csoportokra sem – de a kagán és a iugurru harca, amely a kaganátus végzetes meggyengüléséhez vezetett, a 631–632-es eseményekhez hasonlóan avarok és bulgárok ellentétével is magyarázható. Ehhez szorosan kapcsolódó 9. század eleji szerepükre is utalhat egy bizonytalan értelmezhetőségű adatunk. A szakirodalom a Gesta Karoli Magni imperatoris bejegyzését, mely szerint Károly csak azért nem sújtott le a

⁹⁴⁹ Róna-Tas András 2000, 1-22.

⁹⁵⁰ Róna-Tas András 2000, 9-12; Így látta már Fehér Géza 1913, 582.

⁹⁵¹ Róna-Tas András 2000, 12-15.

⁹⁵² Róna-Tas András 1996, 179.

⁹⁵³ Moravcsik Gyula 1930a, 98-100.

⁹⁵⁴ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 220.

⁹⁵⁵ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 219-220.

⁹⁵⁶ Erre I. Olajos Terézia 1969; Olajos Terézia 2013.

bulgárookra is, mert azok a hunok (itt avarok) kiirtása után már nem árthattak a frankoknak, Krum bulgárjaira érte ugyan, ám ugyanígy szóba jöhetnek az avar uralom alatt élt bulgárok is, ahogy Pritsak véli.⁹⁵⁷ Károlynak ekkor még aligha lehetett oka ellenséggként tekinteni az avarokkal ellenséges dunai bulgárookra, hiszen azok akkoriban még nem voltak érdekelték a térségben, Krum állítólagos 803–805 körüli avarellenes hadjáratát leszámítva, csak a 810-es évektől aktivizálódtak, már Károly utódja életében.⁹⁵⁸ A Kárpát-medencei *onogur~wanger* populációt a kutatás a többiek által Kuvrat fiának tartott Kuber népének tartja, s bár megosztott a kutatás abban, hogy e csoport mekkora része hagyhatta el Kuberrel a kaganátus területét, a magyar kutatás továbbra is jelentős szerepükkel számol, bár ennek régészeti vonatkozásai bizonytalanok.⁹⁵⁹

A magyarok *ungri* nevének *onogur* eredetije és az *onogundur* nevek bizonytalan viszonya a magyarok *ungri* nevének kialakulása szempontjából igen fontos lehet. Németh szerint az *onogur* és az *onogundur* nevek azonosak, utóbbi az előbbinek -dur képzős változata, amely számos török törzs nevében előfordul.⁹⁶⁰ Moravcsik az *onogur~onogundur* azonosság alapján Kuvrat bulgár birodalmának uralkodó népét azonosítja az *onogurokkal*, a később feltűnő pontusi *onogur* püspökséget Kuvrat bizánci megtérésével, kapcsolataival magyarázta.⁹⁶¹ Zimonyi István szerint azonban a Theophanes és Nicephorus által használt Megálé Bulgária név Kuvrat idejére anakronisztikus, a dunai bulgárok korábbi lakóhelyét, őshazáját jelöli. Kuvrat birodalmát szerinte inkább az *onogundur* névvel jelölhetjük, amely törzsnek Kuvrat az ura volt. Agathon híradásának a dunai bulgárok *onogur-bulgár* nevééről 713-as dátuma kérdéses, a kézirati hagyomány datálása bizonytalan. Az *onogundur* név hitelességét ezzel szemben több forrás is megerősíti, így József kazár király levelének *V-n-n-t-r* névalakja, a *De thematibus* feljegyzése Konstantinos Pogonatos (668–685) uralmának végére az *onogundurok* dunai átkeléséről, a dunai bulgárok *V.n.nd.r* neve a 10. század elején a Gāyhanī-hagyományban, illetve Nándor nevük a magyaroknál. Asparuch birodalmának a neve szerinte eleinte *onogundur-bulgár*, majd később csupán *bulgár*.⁹⁶² A dunai bulgárok *bulgár* és *W.l.nd.r* (*Onogundur*) neveivel szemben Masudi a *Bajghird* és (*O*)*nūkurda* (*onogur*) nevekkal a magyarokat jelölte.⁹⁶³ Az *onogur* névnek a bulgár nyelvben semmi nyoma nem maradt, a szomszédok nem nevezték ezzel a névvel.⁹⁶⁴

Zimonyi szerint az *onogur* nevet a Kuvrat egykori birodalmának helyére költöző magyarokra és a 670-es években a Kárpát-medencébe költöző népcsoportra használták. Asparuch bulgárjaira az *onogundur-bulgár* és az *onogundur* neveket használták a görög, latin, német, muszlim források, valamint a kazárok és a magyarok is.⁹⁶⁵ Úgy tűnik, a *bulgár* Kuvrat és a Dulo-dinasztia törzse lehetett, az *onog(und)urok* vezértörzse, ahogy ez mind a pontusi, mind a dunai bulgárok esetében az *onogundur-bulgár* névben manifesztálódik. A bulgár törzs vezető szerepe egyértelmű a volgai bulgárok esetében is, uralkodó dinasztiájuk nagy valószínűséggel szintén Kuvrat nemzetségéből származhat. Zimonyi szerint meglepő a fentiek után a Kuvrat birodalmából a Kárpát-medencébe költözött csoport *wanger~onogur* neve.⁹⁶⁶ Jóllehet Zimonyi nem számol a ravennai geográfus és a bizánci püspökségjegyzék pontusi *onogurjaival*, észrevétele mindenképpen figyelemre méltó, két forrásunk kronológiailag

⁹⁵⁷ I. erre Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 305-306.

⁹⁵⁸ A 810-820-as évek bolgár-frank küzdelmeire I. Juhász Péter 2019b, 26-27, 35-36.

⁹⁵⁹ Erre I. Olajos Terézia 2013, 529-531.

⁹⁶⁰ Németh Gyula 1930, 58-59.

⁹⁶¹ Moravcsik Gyula 1930a, 94.

⁹⁶² Zimonyi István 1990, 41. Zimonyival egyezően Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 324. vö. Moravcsik Gyula 1930b, 71-73.

⁹⁶³ Zimonyi István 1990, 169.

⁹⁶⁴ Király Péter 1987, 175-176, 1997, 113.

⁹⁶⁵ Zimonyi István 2005, 193.

⁹⁶⁶ Zimonyi István 1990, 41.

bizonytalan adatai megengedhetnek egy onogur<onogundur fejlődést, amely a Kárpát-medencébe költözött csoport esetében elmaradt.

Az onogur~ungri nevet sohasem használták saját maguk megjelölésére a magyarok, ami csak úgy magyarázható, hogy a nyelvtörténeti oldalról igazolható szoros politikai-kulturális érintkezés, kétnyelvűség ellenére a magyar törzsek onogur azonosságtudattal sohasem bírtak, holott Moravcsik és Németh koncepciója éppen ezt feltételezné. Ezért Moravcsikkal szemben, és a szoros török-magyar nyelvi érintkezés ellenére - jóllehet a kutatás az ogurokhoz és kazárokhoz köti török jövevényszavaink legmarkánsabb csoportját - nem magyarázható a magyarok *ungri* neve egykori onogur politikai fennhatósággal. Kapcsolatukat legelfogadhatóbb módon lakóhelyük azonossága, a magyaroknak egy onogur csoportnak a szomszédos szlávok által *ungri* azok nevével jelölt területén történt megtelepülése magyarázhatja. A dunai és volgai bulgárok lakóhelyét forrásaink Bulgáriának mondják, s jóllehet a Pontus térségében a 9. század elején két forrásban is feltűnik még az *Onogoria*~*onogur* név, korántsem lehetünk bizonyosak abban, hogy egykorú, és a szláv szomszédok által ismert területnévről van-e szó. Mindkét forrás korábbi feljegyzésekből dolgozott (ravennai geográfus, bizánci püspökségjegyzék is szemlátomást a kazár kor előtti, Kuvrat korabeli állapotokat őrzi.⁹⁶⁷ Kétséges, hogy az akkor már hosszú ideje kazár uralom álló területen ténylegesen is élhetett-e ez az elnevezés, s nem pusztán két forrásunk rögzítette-e a korábbi adatainak megfelelő állapotokat. A térségből már az északra vándorló volgai bulgárok sem vitték magukkal az onog(und)ur nevet,⁹⁶⁸ az a Pontus vidékén is Bulgáriára (Fekete Bulgária?) cserélődhetett a 8. század folyamán,⁹⁶⁹ de új urai után a Kazária nevet is viselte a térség.

Ligeti Lajos komoly kifogásokat fogalmazott meg a kelet-európai onogur–magyar együttélés Németh-Moravcsik-fél hipotézisével szemben. Nem talált „aranyfedezetet” Németh elmélete mögött, Moravcsikét pedig szerinte „két alapvető tévedés árnyékolja be”. Megállapítása szerint az onoguroknak és magyaroknak sem közös nevérol, sem közös lakóhelyéről nincsen írott adatunk, a halászat, a prémkereskedelem közössége és kapcsolódó csuvasos török kifejezéseink szoros együttélés bizonyítására nem elegendők, a lovas nomád életmód finnugor eredetű magyar terminológiája e téren kizárja az onogurok szerepét. Ligeti szerint a kazárok általa megállapított csuvasos típusú nyelve kizárja annak lehetőségét, hogy a magyarok nyelvvesztése a hosszú török hatás ellenére a kazárok más típusú török nyelve következtében maradt volna el. A magyarok török érintkezés előtt kialakult steppei lovas életmódja kizárja annak lehetőségét is, hogy az onogurok saját szervezetüket, életmódjukat átadva a steppére „lehozva” szakították volna ki az ugorok közül a magyarságot. Ligeti utalt Moravcsiknak azon felismerésére, hogy az *onogur* népnév *onogundur* változatából származó *nandur*>*nándor* a dunai bulgárok magyar neve lehetett, így szerinte a 9. század közepén egy szomszédos nép neve volt. Ligeti kizárta a területnéven keresztül történt névátörökítés lehetőségét is, mert a *Patria Onogoria* név szláv közvetítéséhez túlságosan 7. századi

⁹⁶⁷ A Notitia Episcopatum 9. század eleji datálására l. Zuckerman, Constantin 2006, 201-230. A Ravennai Névtelen munkáját feltehető forrásai alapján keltezték 638 és a 700-as évek eleje közé, a 8. század közepe utánra, a 8. századra, 732 tájára, a 9. század elejére. Az utóbbi datálás helytállósága könnyen elképzelhető, hiszen vizigót forrásait az arabok elől Hispániából menekülők hozhatták magukkal, a névtelen szerző pedig Fredegar krónikáját annak első folytatásával együtt használta, amely 736-ban fejeződött be. Staab, Franz 1976, 29-31. Forrásunk tehát a 8. század második felében vagy a 9. század elején készülhetett, ám patria Onogoriájának neve származhat akár egy évszázaddal korábbi is.

⁹⁶⁸ A volgai bulgárokat csak a bulghār~bulghar~bulkhār~bulkhān, burghaz~burghar, bul-g-r, Болгары, Bulgaria, bulgar, Pu-li-a-erh (bular vagy bulyar), illetve bular, bolar, buqar, bülär, b.lär, biller, byler, belar néven ismerik a muszlim, kazár, orosz, latin nyelvű, kínai és mongol források egyaránt, az onogur, vagy onogundur név nem merül fel velük kapcsolatban. Zimonyi István 1990, 35-38.

⁹⁶⁹ Az észak-pontusi Fekete Bulgária identifikálása bizonytalan, lehetséges, hogy Kuvrat törzsszövetségének helyben maradt csoportjairól van szó, de lehet a volgai bulgárok megjelölése is. Pritsakot egyetértően idézve Zimonyi István 1990, 91-92. A volgai bulgárok első bizonyos feltűnése az írott forrásokban 892-902 közé tehető. Zimonyi István 1990, 111.

szereplése, az *ungri* név 9. századi feltűnése pedig túlzottan késői az átörökítéshez.⁹⁷⁰ Jóllehet a *Patria Onogoria* nevét megörökítő Ravennai Névtelen munkája, illetve az onogur püspökség létezését ránk hagyományozó Notitia Episcopatum az újabb kutatás szerint egyaránt a 9. század legelejére keltezhető,⁹⁷¹ az onogurok nevének itteni magyar megöröklése sem kronológiai, sem földrajzi okból nem valószínűsíthető. Mint láttuk, az újabb régészeti felismerések alapján a magyarok csak a 9. század közepe táján érkezhettek a térségbe, lakóhelyük pedig a Kuvratnak a Közép-Orosz hátságban, Poltava táján kereshető székhelyétől jóval nyugatabbra, a Bug–Dnyeszter vidéken azonosítható. Lakóhelyük sem időben sem térben nem fedte tehát egymást.

Bár elfogadható megoldást Ligeti sem tudott nyújtani, mégis elvetette Omeljan Pritsak merőben más magyarozatát. Pritsak az avar kaganátusban nagy szerepet játszott onogur bulgárok nevéből a helyi szláv nyelvben keletkezett *Voggr-e>Ugr-e>Ugr-i* alakból származtatta a Kárpát-medencébe költözött magyarok nevét.⁹⁷² Ligeti Pritsak hipotézisét, nyilván később hozzáfűzött, a konvencionálistól nagyon eltérő magyar őstörténeti tételei következtében vetette el különösebb vizsgálat nélkül. Holott, amint láttuk, az avarkori bulgárok jelentőségéről több adat is szól, és az *ungri* névnek a Kárpát-medencével összefüggő használatát számos forrás bizonyítja a 6. század végétől kezdve egészen a 9. századig, amint azt a továbbiakban bemutatom.

16. Az „álavarok”. Onogurok-ungrik a Kárpát-medencében

Az újabb kutatások az onogur-magyar együttélés színhelyeként felvetnek egy másik lehetséges területet is. A történeti és nyelvészeti kutatás alig veszi számításba török nyelvű csoportok jelenlétét a honfoglalás-kori Kárpát-medencében, lényegében nem számol befolyással a magyar nyelvre. A magyar honfoglalást megelőzően évszázadokon át folyamatos török jelenlétet figyelmen kívül hagyva, nagyobb szláv bevándorlásokat feltételeznek Pannóniába és a Kárpát-medencébe.⁹⁷³ Írott forrásaink azonban a 6. század végén jelentős ogur török (csuvasos török nyelvű) beköltözést igazolnak a Kárpát-medencébe.⁹⁷⁴ Újabb felismerés az ogurok fontos szerepe az ázsai avarok történelmében és az európai avarok kialakulásában.⁹⁷⁵ Forrásaink tanúsága szerint a Baján kagán vezetésével Közép-Ázsiából érkező avarok hatalmuk alá vetették a kelet-európai steppe ogur-török törzseit, egy részüket a Kárpát-medencébe is magukkal ragadhatták.⁹⁷⁶

⁹⁷⁰ Ligeti Lajos 1986, 348-351.

⁹⁷¹ A Ravennai Névtelenre l. Staab, Franz 1976, 29-31; A Notitia Episcopatum-ra l. Zuckerman, Constantin 2006, 201-230.

⁹⁷² Ligeti Lajos 1986, 351-352.

⁹⁷³ Így Bóna István 1999, 184-186.

⁹⁷⁴ Golden, Peter B. 1992, 108-113, 244.

⁹⁷⁵ Róna-Tas András 1996, 174-178.

⁹⁷⁶ 558–560 táján az avarok az *onogurokat*, a hun *zaloisokat* ([bar]zalois~barszil?) és a *szabirokat* is legyőzték. Menandros, Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 19-20. 559 után a kutrigur-utigur háború túlélői új urat kaptak, az avarokat, akiknek ezentúl a nevét voltak kénytelenek viselni. Agathias, Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 27. 565 előtt a Var és Chunni nevű vezetőikről elnevezett ogúrok kis része Európába futott, a barszil, az onogur, a szabir és még néhány más hun nép meghódolt nekik. Theophylactus, Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 14-15. A Don bal parti utigurokat és a jobb parti kutrigurokat az avarok 568-69 körül alávetették. Menandros szerint Baján tízezer kutrigurnak parancsolta meg, hogy a Száván átkelve pusztítsák Dalmáciát. Pilgrim egyik hamisítványa utigurok nyugatra vonulására is utal. Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 20. A kutrigurok Sirmium első ostroma idején, 568-69 táján a Száván átkelve támadták Dalmáciát, tehát a Kárpát-medencéből jöhettek. Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 36-37. A Chronicon Monembasiae szerint hun és bolgár nép az avaroké. Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 18. Az avaroknak 588–590 táján végleg meghódoló utigurok és a kutrigurok, illetve a szintén meghódolt barszilok, onogurok és szabírok Kárpát-medencei részbeni betelepülése is joggal feltehető. Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 18-20. 594-ben az Al-Dunánál tűnnek fel az avar kagán alá rendelt bolgárok, 595-ben Singidunumban szerepelnek. Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 104-105, 110. Kárpát-medencei megtelepülésük után, még a 6. század végén, 595

Az európai avarok és az ogur-tökök kapcsolatának kulcsproblémája az ún. álavár kérdés. A türk kagán 596–600 körüli levelében állítja, hogy az előle a Duna vidékére, Pannóniába költöztek nem igazi avarok, mert azok *Taugas*ba (tabgacsok, Észak-Kína) és az azzal szomszédos *mukri* (bökli, Korea) néphez menekültek.⁹⁷⁷ A kagán álatl alávetett *ogórok* (ogurok) legrégebbi vezetőinek neve *var* és *chunni*, akikről az egyes ogór népeket elnevezték. A Iustinianus idején (565 előtt) Európába futott kicsiny részük avarnak nevezte magát. A *barsélt*, az *onogur*, a *sabir* és még néhány más hun nép meghódoltak nekik, akinke tévedését átvéve avarnak nevezték magukat. A mai napig *var* és *chunni* uralkodó nemzetségekre oszlanak.⁹⁷⁸

A kutatás megosztott a kagán állításának hitelességét illetően. Czegléd Károly az 520–560 között a mai Türkmenisztán területén élt városlakó, *xyon* (hun) nevű, illetve a mai Afganisztán északi részén (Tokharisztánban) élt nomád *hua~uar*, uralkodó nemzetségéről Hephtalnak nevezett törzsszövetséggel azonosította a szintén *varhun* nevet viselő avarokat. Szerinte a türkök szándékos torzítása az avarok és az ogurok azonosítása. Theophylaktos és a kínai források összevetése alapján a *uar* törzset az avarokkal, a *tie-lö* törzscsoportot pedig a Til-folyó menti ogorokkal azonosíthatjuk szerinte. Kronológai bizonyíték érvelésében a *hua* törzs 460-as délre költözése az Altájból a kínai forrásokban és az ezzel időben egybeeső 461–465 közötti avar, szabir és onogur vándorlás Priskosnál. A hephtalita birodalom 557-es felbomlásához ugyanígy illeszkedik a türkök elől menekülő avarok követségének bizánci megjelenése 558 elején, mely utóbbi Czegléd szerint az avar–hephtalita azonosság bizonyítéka, akik Tokharisztánban a helyi ráni lakossággal is keveredhettek.⁹⁷⁹ Dobrovits Mihály szerint az európai avarok valódi származását a türkök a kagáni cím birtoklása érdekében igyekeztek eltitkolni. Az avarok első feltűnésekor a türk követség még a városlakó hephtaliták és az avarok egy részének szökéséről beszélt, az avar-bizánci szövetség létrejötte után, 576-ban már *varchoniták*-ról beszéltek, a *var* névkezdet és az *avar* név azonossága egyértelmű. Szerinte az avarokat gyűlölő Theophanes 629 körül az Avar Kaganátus bizánci elismerése ellen fellépő türkök érvelését másolta.⁹⁸⁰ A kínai források a *zsuan-zsuanok* *hua* nevét használják a hephtalitákra is, amely azonos a görög források *uar/var* nevével, és a mongol *abari* szóval egyeztethető, a nevek egyezése az avar–zsuan-zsuan azonosság bizonyítéka.⁹⁸¹ Ligeti Lajos 1986-ban elvetette Baján népének avar eredetét, mert szerinte az 555-ben végleg legyőzött *zsuan-zsuanok*, a kagáni címet birtokló valódi avarok nem szökhettek volna meg a keleti türk területekről a nyugati türkök országán keresztül, akik a *varhun* törzseket üldözték, így szerinte csak a korábbi hephtalita birodalom területéről menekülhettek. Elfogadta Czegléd bemutatott nézetét a hephtalita–avar azonosságról. Szerinte Baján avar népe egy hephtaliták földjéről származó ogur rokonságú törzsi alakulat lehet.⁹⁸² A valódi avarok, a *zsuan-zsuanok* egy paleoszibériai, a mongol és a török között álló nyelvet beszélhettek szerinte.⁹⁸³ Harmatta János a 400–430 között *zsuan-zsuan* uralom alatt állt *tie-lö* (ogur) törzsek keleti csoportjához sorolta az avarokat, akik a 450-es és 458-as kínai hadjáratok következtében az Irtis és a Balhas-tó közé költöztek. Innen szoríthatták ki a szabirokat, akik a délebbre élő onogurokat, saragurokat,

táján csatlakozott az avarokhoz három másik törzs is, a *tarniachok*, *zabenderek* (szabirok?) és *kotzagerek* (kuturgurok?). Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 107–108. 630 körül Pannóniában tört ki belháború a pannóniai avarok és bolgárok között az új uralkodó kijelöléséről. Az avarok győzelme után 9000 bolgár család menekült a bajorokhoz. Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 212.

⁹⁷⁷ Theophylaktos: Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 14–15.

⁹⁷⁸ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 14–15.

⁹⁷⁹ Czegléd Károly 1954, 9–11.

⁹⁸⁰ Dobrovits Mihály 2001, 96–101.

⁹⁸¹ Dobrovits Mihály 2001, 94–95.

⁹⁸² Ligeti Lajos 1986a, 130–134.

⁹⁸³ Ligeti Lajos 1986a, 138.

urogokat a Volga vidéke és a Kaukázus felé űzték.⁹⁸⁴ Róna-Tas András az „álavar” problémát az ogur törzsek részvételével magyarázta az avar etnogenezisben. Az ázsiai avarok (zsuanzsuanok) *var* nevű törzse kerülhetett szerinte az ugurok (tielök) élére avar leigázásukkor, a zsuanzsuanok vezértörzse a 6-7. századi kínai forrásokban a *jücsiulü~*ugur(i)*. A Menandrosznál (582–602 között) is szereplő *ugurok* egy része az avarok ellen fellázadva a Kaukázus vidékére menekült. Ezek vezérei voltak Theophylaktos szerint Var és Hun, akikről két csoportjukat elnevezték, és akiknek egy kis része Iustinianos idején (527–565) Európába menekült és cselből avarnak nevezte magát. Névadó, vezető rétegük *varhon* neve az őket alkotó hephtalita hunok (*hjon*) és a *varok* nevéből alakult. Róna-Tas hangsúlyozza az ugurok jelentőségét az ázsiai avarok történetében és az európai avarok kialakulásában.⁹⁸⁵ Első kagánjuk, Baján neve szerint csuvasos török etimonú, amelyből az avarok vezető rétegének csuvasos típusú török nyelére következtetett.⁹⁸⁶

A kutatók többsége a 7. század végére datált pontusi bevándorláshoz kötötte a csuvasos nyelvű ogur-török törzsek Kárpát-medencei megjelenését. Györffy György 9. századi írásos adatok alapján a késő avar népesség zömét csuvasos török nyelvűnek határozta meg, a késő avarságnak a Kuvrat-féle pontuszi onogur-bulgár birodalomból általa is elfogadott származásával összhangban.⁹⁸⁷ Bálint Csanád úgy látta, hogy (Bat)Bajánnak Kuvrat fiaként említése Theophanesnél talán az avarok és onogurok azonosságát vagy összekeverését is jelentheti, Beševlievre hivatkozva elképzelhetőnek tartotta, hogy nem minden bulgár vándorolt ki 632 után Avariából.⁹⁸⁸ Walter Pohl egyetlen konkrét forrásunk, a *Miracula Sancti Demetrii* alapján valószínűsítette a görög, latin, szláv és bulgár nyelvek jelenlétét a kaganátusban, kiemelve, hogy az avar felső rétegben nincsen nyoma szlávoknak. Az ismert avar személyek közül Targitos ó-szkíta, Apsich és Kandich valamilyen „hun” Baján mongol vagy csuvasos török, Koch és Alciocus türk személynevet viselt. A kagán cím iráni (perzsa) vagy mongol eredetű lehet, az avar alakulat polietnikus volt.⁹⁸⁹

A legvalószínűbb megoldás abban kereshető tehát, hogy az európai avarok vezető rétege a hephtalita *xyon* (hun) és az ázsiai avaroktól (kínai *zsuan-zsuan*) származó *uar* (avar) törzsekkel azonosítható, azonban a csuvasos török nyelvű ogur törzsek nagyon jelentős szerepet játszhattak az európai avarok etnogenezisében

Jóllehet az *onogurii* latinosított, teljes hangalakú alakja a nyugati forrásokban nem fordul elő,⁹⁹⁰ onogurok jelenlétére utal a 9. századi Pannóniában Német Lajos 860-as oklevelének *Uuangariorum marcha* földrajzi neve, amelynek *wangar* neve az *onogur* népnév származéka.⁹⁹¹ Az onogurok~wangarok beköltözési időpontja ismeretlen, ám annyi bizonyos, hogy létszámuk jelentős lehetett, hiszen Pannónia határvidékét a bajor szomszédok az ő nevükkel jelölték meg. Az onogurok Kárpát-medencei jelenlétét Olajos Terézia vizsgálta részletesen. Német Lajos 860 május 8-i oklevelének *Uuangariorum marcha* azaz a 'Wangarok határa' elnevezésű hegyét Olajos Arnulf Kollautzal egyezően az avar kliensállam határának tekinti, így szerinte a *Uuangarius* népnév minden valószínűség szerint az avar etnikai csoport korabeli elnevezése lehetett.⁹⁹² A *Uuangarii* elnevezést az *og(ʋ)r-* népnév v-protezesis alakja szlovén jellegű formájának latinos átírásaként értékeli. Az oklevél 14. századi másolója a *Wangar* nevet feltehető szlovén nyelvi ismeretei miatt azonosította a magyarok szokásos latin nevének (*Ungarii*) v kezdetű szlovén alakjával, így kerülhetett a másolatba a megszokott

⁹⁸⁴ Harmatta János 1992, 265-266.

⁹⁸⁵ Róna-Tas András 1996, 174-178.

⁹⁸⁶ Róna-Tas András 1996, 102.

⁹⁸⁷ Györffy György 1997, 142-143.

⁹⁸⁸ Bálint Csanád 2004a, 56.

⁹⁸⁹ Pohl, Walter 2002, 223-224.

⁹⁹⁰ Király Péter 1987, 175-176, 1997, 113.

⁹⁹¹ Olajos Terézia 1969, 87-90.

⁹⁹² Olajos Terézia 2013, 523-524.

névalak. Hivatkozott a kiváló szlavista Király Péterre, aki az onogur>wanger etimológiát szláv nyelvészeti oldalról is meggyőzőnek és elfogadhatónak állapította meg.⁹⁹³ Szerinte az Alemann Évkönyvek 9. századi és későbbi kódexeiben két változatban, valamint a wessobrunni gloszszákban (*Glossae Wessofontanae*) is megtalálható, Nagy Károly ellenfeleinek eddig kielégítően nem magyarázott *Wandali* neve Bóna István nyomán a *Wanger(ius)*~*Wandal(us)* nevek hangzásának hasonlóságával jól értelmezhető. A vandálok nevének használata az avarokra a hasonló hangzás mellett előbbieik ismertségével és az irodalomban gyakori archaizálással magyarázható. Az alpesi szlávok *Winidus* neve helyett is előfordul a *Wandalus* név a 9. században.⁹⁹⁴ Olajos hangsúlyozza, bár a kutatás elfogadta, hogy a Kuvrat birodalmából származó onogurok~onogundurok révén lett az Avar kaganátus steppei eredetű lakosságának elnevezése a *pars pro toto* elve alapján az onogur népnév, illetve ennek változata, a korai avarság nem pusztult el, így a bevándorlók szerepe árnyalandó. Bizonytalan, hogy Kuber, aki távozott Avariából, azonos volt-e Kuvrat negyedik fiával, és az is, hogy milyen tömegű volt a vele érkezett népesség. Az is kérdéses, hogy a wangerok megérték-e a magyar honfoglalást. A kétségek ellenére bizonyos, hogy a 9. század első felében az onogur nevet viselő népcsoport jelen volt a Kárpát-medencében.⁹⁹⁵ Ligeti Lajos is valószínűsítette onogurok jelenlétét az avar-kori Kárpát-medencében.⁹⁹⁶

A magyarok *ungri* és országuk *Ungaria* neve az újabb kutatás szerint az **ongur* (*onogur*) népnév délszláv *ogŕr* formájával is kapcsolatba hozható.⁹⁹⁷ A szerbhórvát *ugar* és a szlovén *vogér* forma nem vezethető le a keleti szláv>német *ongré*>*ungri* névből. E névalakok a délszláv nyelvekben keletkeztek, a 860-ból adatolt *wanger* alakkal együtt, az avarok és a velük társult onogurok identifikálására. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a vizsgált Dadolevélben szereplő *hungarok* Pannóniából menekültek keletre, de a 8–9. századi Kárpát-medencei onogurokról Király Péter által gyűjtött adatok is erre utalnak. Az avarok és a magyarok korabeli azonosítása *Ungar* nevük egyezését magyarázható.⁹⁹⁸ Az *ugri* népnév az óbulgárban *vagre* alakú volt, így az eredeti *ugri* alak csak az oroszból vagy a szerb-hórvátból származhat. Az óbulgár alak 811-ből ismert először, Krum Nikephoros feletti győzelme kapcsán.⁹⁹⁹ A bulgár *vagre/vegre* név a 9. századi avarok *wangari* nevéből származhat.¹⁰⁰⁰ A vizsgált *wanger* névalak lehet a török *onygur* folytatása is,¹⁰⁰¹ amennyiben pedig a *v*- protézis török nyelvi fejlemény, a Kárpát-medencei onogurok nyelvén, akkor a névalak Olajos Terézia szerint közvetlenül az avarokkal hozható összefüggésbe.¹⁰⁰² A *v*- protézises alak magyarázható egy szlovén jellegű szláv nyelvjárás közvetítésével is, a szókezdő *o*- előtt az ósszláv nyelvben feltehető gyenge *u*- protézis lengyel, a felső-szorb, polab, fehérorosz, ukrán, bulgár és szlovén nyelvekben *v* mássalhangzóvá fejlődött, Olajos *e* hangtörvénnyel magyarázza az *on(o)gur* név *v*- előtétjét annak lengyel, bulgár és szlovén származékaiban.¹⁰⁰³ Fontos megjegyezni azonban, hogy Olajos maga is megjegyzi, a legrégibb, *v*- protézist mutató bulgár alak a 14. századból származik.¹⁰⁰⁴ Királyra hivatkozva állapítja meg, hogy bár a *v*- protézis megjelenésének nincsen elfogadott datálása, az a *Ogre/Ėgre, Vögre/Vegre, Vŕgre, Vugre, Ugre* alakok tanúsága szerint az már a nazális *o* létezése idején létezhetett.¹⁰⁰⁵ Vékony Gábor szerint

⁹⁹³ Olajos Terézia 2013, 526-528.

⁹⁹⁴ Olajos Terézia 2013, 528-529.

⁹⁹⁵ Olajos Terézia 2013, 529-531.

⁹⁹⁶ Ligeti Lajos 1986, 493.

⁹⁹⁷ Róna-Tas András 2001, 16.

⁹⁹⁸ Németh András 2001, 148-152.

⁹⁹⁹ Harmatta János 1997b, 127.

¹⁰⁰⁰ Olajos Terézia 2001, 51-61.

¹⁰⁰¹ Vékony Gábor 1981, 72-74.

¹⁰⁰² Olajos Terézia 2001, 56-57.

¹⁰⁰³ Olajos Terézia 2013, 526.

¹⁰⁰⁴ Décsy Gyula 1956, 283-286.

¹⁰⁰⁵ Olajos Terézia 2013, 528.

a 8. század végi, 9. század eleji Kárpát-medencéből adatolt, és az avarokra értett *wandali* népnév eredeti alakja **vnandur* lehetett, amely ugyanúgy az *onoyundur* névből származott, mint a dunai bulgárok önelnevezése. Szerinte ezért kérdéses, hogy a magyarba átkerült *nándor* népnév a dunai bulgárokról, vagy az avar-kori Kárpát-medence bulgár-török népességére vonatkozhat-e? A 860-as *wangari* név előzménye a magyarokra is használt *onogur*, *ongur* név volt. Szerinte ez *vangur/vangr* alakúvá válhatott, egy Kárpát-medencei csuvasos török nyelvjárásban, amely a magyarral is érintkezhetett, mert a *v* protézis csak a magyar *vályú* szóból ismert. Az ófelnémetbe szláv közvetítés nélkül, közvetlenül kerülhetett át.¹⁰⁰⁶ Igen fontos felismerés, hogy a *wangar* név *v* protézise a jövevényszavaink egy részében is megjelenő középcsuvas nyelvéllapotra utalhat.¹⁰⁰⁷ Az *onogundur* név alakváltozatai forrásainkban jól követhetők: Olxontor Blkar (Ananias Širakac'i, 7. század), Vlëndur Bulgar (Movsēs Xorenac'i, 8. század utolsó harmada), Oúvvoγούδovποι (Nikephoros, 9. század eleje), Uluğundur ('LĠNDR, Ibn Kalbī, 820), Wulundur (WLNDR, al-Mas'ūdī, 10. század közepe), Vununtur (V.N.N.T.R. József kazár király levele, 10. század második fele), Wunundur (WNNDR Ḥudūd al-‘Ālam, 982), N.nd.r (Gardīzī, 1050 körül).¹⁰⁰⁸ A *v*- protézises alak a fentiek szerint már a 8. század utolsó harmadában megjelent, de gyakorivá a csak 10. századra vált, a magyarba került *nándor* alakban viszont a szókezdő magánhangzó is eltűnt. A középcsuvas kor kezdete ugyanakkor sokkal későbbre tehető a török–magyar érintkezések végénél, a 10. századnál.¹⁰⁰⁹ Az időrendi elkülönítés nehézségeire utal, hogy az ócsuvas és középcsuvas jellegű jövevényszavainkat átadó törökök nyelvileg közel állhattak egymáshoz.¹⁰¹⁰ Az ócsuvason belül is három réteg állapítható meg.¹⁰¹¹ Az is lehetséges, hogy a magyarokkal egyetlen, egy időben több török dialektust beszélő népesség érintkezett.¹⁰¹² A két névváltozat használata időben és földrajzilag aligha különíthető el tehát, nem számolhatunk külön 7–8. századi onogurokkal Kelet-Európában és 9-10. századi wangarokkal Pannóniában.

A korábbi kutatás szerint a Nyugat-Európában használt *ungri* elnevezés egyidős a magyarság Kárpát-medencei megjelenésével, azt kizárólag a magyarokra használták szomszédjaik, akiknek individuális népnév volt. Egy időben tűnt fel a szlávoknál és Bizáncban, a németországi latinban bizonyosan szláv kölcsönszó volt.¹⁰¹³ A szláv *ungri* kezdetben csak többes számú alakban létezett, a németbe átkerülve, annak törvényei szerint *ungar* egyes számú alak keletkezett. Az *ungri* alak a 11. század közepéig általánosan használatban volt, majd az ebből latin többes számmal képzett *ungari* alak, valamint az ófelnémet *ungari* egyes számú és a latin *ungarii* többes számú alak kiszorította.¹⁰¹⁴ A középkori latin források *hungri* és *hungari* alakjai a 10. században, kizárólag francia területen tűnnek fel, talán a német *hunger* 'éhség' szó hatására, amit a Dado verduni püspök levelében szereplő magyar eredetmonda is valószínűsít. A magyarok akkoriban vallott hun eredete is erősíthette a szó kezdő *h* használatát. A *h*-s alak a 10. század közepén az itáliai Liutprand-nál is feltűnik, talán francia hatásra, a hun eredet nála is motiválhatta ennek a formának a használatát, amit a langobárd nyelvben a franciához hasonlóan néma *h* is elősegített. A spanyolok és az angolok a francia alakot, a hollandok elődei a francia és német alakot egyaránt használták.¹⁰¹⁵

¹⁰⁰⁶ Vékony Gábor 1981, 72-74.

¹⁰⁰⁷ Ligeti Lajos 1986, 528.

¹⁰⁰⁸ Golden, Peter B. 2011, 137, 145.

¹⁰⁰⁹ A volgai bulgár nyelv korai középbulgár-kori, 13. század közepi állapotában három nyelvjárást lehet elkülöníteni, közöttük a csuvas (középcsuvas) elődje és a volgai bulgár sírfeliratok nyelvében dokumentált nyelvjárás időben egymás mellett létezett. Agyagási Klára 2001, 1-17.

¹⁰¹⁰ Ligeti Lajos 1986, 300.

¹⁰¹¹ Róna-Tas András 1996, 97-99.

¹⁰¹² Sándor Klára 2014, 84-85.

¹⁰¹³ Hóman Bálint 1917, 134-138.

¹⁰¹⁴ Hóman Bálint 1917, 138-140.

¹⁰¹⁵ Hóman Bálint 1917, 141-151.

Róna-Tas András felhívta arra is a figyelmet, hogy forrásokkal bizonyíthatóan csak a honfoglalás utáni időszakra vonatkozóan tudjuk állítani, hogy az *ungarus* nevet a magyarokra használták.¹⁰¹⁶

A *(H)Ungarus* név jóval a magyar honfoglalás előtt feltűnik írott forrásainkban a Kárpát-medencére és az avarokra érte, a honfoglalás idején az *Ungri* és az *Avari* név használata váltakozik. *Ungarus* (744 után),¹⁰¹⁷ *gens Ungarorum/gens Avarorum* (759–774),¹⁰¹⁸ *Hungari* (776–804),¹⁰¹⁹ *Avarorum, id est Hunnorum seu Ungarorum, regnum* (877, 843-ra),¹⁰²⁰ *Uungarorum marcha* (860),¹⁰²¹ *Avari, qui dicuntur Ungari* (894, 896, 900), *Avares* és *gentilium Avarorum* (895, 896), *Ungari* (900, 901).¹⁰²² Liutprand 8. századi langobard király sírfeliratában az *Ungarus* alak szerepel. Bár a felirat jóval későbbi lehet, Szádeczky szerint az itt használt népnév az avarokra is vonatkozhat. Paulus Diaconus hiteles információjával szemben, ahol a sírfelirattal megegyezően Liutprand és az avarok békés kapcsolatáról olvashatunk, egy 10. század második felében keletkezett szövegben már harci események szerepelnek. A sírfelirat pontos történelmi hagyományt közlő szövege nem lehet századokkal későbbi, így mindenképpen az avarokra vonatkozhat, a magyarság 10. századi megjelenésénél jóval korábbi lehet.¹⁰²³ Az *ungarus* népnév még egy alkalommal felbukkan a 8. századi Itáliában. A Desiderius langobard király (756/57–774) idején történt avar betörés emléke egy szent életrajz két fennmaradt szövegében is megtalálható. A veronai kódexben *gens Avarorum* szerepel, a kéziratban a *gens Ungarorum* elnevezés olvasható. Egyértelmű, hogy a szerző(k) a két népnevet azonosították.¹⁰²⁴ A 16. századi ún. Paulinus-életrajz, mely a 8. század végén aquileia-i pátriárkaként tevékenykedő Paulinus életét mutatja be, beszámol egy igen régi festményről, amely a kivonuló hadsereget megáldó Paulinust ábrázolja, valamint a visszatérő győztes hadsereget. Alatta felirat olvasható, miszerint „A Paulinustól megáldott friauliak a hungarusokat legyőzik”. Szádeczky szerint az avarok ellen 797-ben személyesen győztes hadjáratot vezető Erich örgróf győzelméről lehet szó, aki egyébként közeli barátja volt Paulinusnak.¹⁰²⁵ Ebben az esetben is egyértelmű az avar és a *hungarus* népnév azonosítása. A szókezdő *u* is erősíti a névalak korai langobard eredetét, hiszen későbbi itáliai adatainkban is az *ungri*, majd *ungari* alak szerepel, sohasem a *h*-s. A 10. századi Liutprandnál a *h* kezdetű alak csak francia eredetű lehetett.¹⁰²⁶ A 843. évben Jámbor Lajos fiai, (Német) Lajos, Károly és Lothar császár felosztották egymás között a frank birodalmat. Lotharé lett a rómaiak országa és egész Itália, Francia keleti része. Lajos Noricumot vagy Bajorországot, Alemanniát, Tübingiát, Austrasiát, Szászországot, és az avarok és hunok vagy *ungarik* országát kapta. Károly Francia nyugati részét, egész Neustriát, Britanniát, Burgundia legnagyobb részét, Gotia-t, Vasconia-t, Aquitániát.¹⁰²⁷ 877-ből származó adatunk a korábbi adatokkal összhangban az avarokat nevezi *ungarinak*.

A kutatásban számos 9. századi forrásadat *u(n)gri* nevét vonatkoztatják a magyarságra, azonban ezek a fenti, avar-kori névadatok és a vizsgált események történeti összefüggései alapján nagyobb valószínűséggel vonatkoztathatóak az avarokra, illetve a velük együtt élt más török nyelvű csoportokra.

¹⁰¹⁶ Róna-Tas András 1998, 223.

¹⁰¹⁷ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* VI. 48, 242; Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 266. A felirat jóval a király halála után készült.

¹⁰¹⁸ De Firmo et Rustico martyribus Veronae: Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 268.

¹⁰¹⁹ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 297.

¹⁰²⁰ CFHH 1464.

¹⁰²¹ Olajos Terézia 1969, 87-90.

¹⁰²² *Annales Fuldenses*, CFHH I. 132.

¹⁰²³ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* VI. 48, 242; Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 266.

¹⁰²⁴ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 268.

¹⁰²⁵ Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 297.

¹⁰²⁶ Hóman Bálint 1917, 143, 147.

¹⁰²⁷ CFHH II. 1464.

A 811-ben az óbulgár forrásokban *agre/vagre*, a bizánci forrásokban avar néven szereplő népet Király Péter azonosította a magyarokkal.¹⁰²⁸ Érvéle szerint nem lehet avarokról szó, mert a bizonytalan 860-as *Wangariorum marcha* névtől eltekintve az *ungri* nevet mindig a magyarokra használták.¹⁰²⁹ Az *agre/vagre* név két forrásvariáns tíz, különböző szövegű kéziratában, háromféle hangalakban fordul elő, így szerinte forrásuk nem lehet azonos.¹⁰³⁰ Az óbulgár kéziratokban az avar népnév nem is szerepel.¹⁰³¹ Így kizárta annak lehetőségét, hogy görög forrásuk avar nevét a helyükre költöző magyarok *agre/vagre* névvel cserélte volna fel a későbbi bulgár fordító.¹⁰³² A pannóniai avarok szerepét lakóhelyük távolsága alapján zárta ki, ugyanakkor a bulgár kézre került erdélyi és alföldi területek avar népességének jelenlétét elképzelhetőnek látta, megemlítve az avar típusú nyílhegyek bulgáriai előkerülését.¹⁰³³ Harmatta János szerint valószínűtlen egyes görög források állítása a Krum által hódoltatott avarok részvételéről, a Duna havasalföldi partján sokkal közelebb élő a korabeli magyarok részvétele inkább elképzelhető szerinte. Úgy látta, hogy az *agre/vagre* név a görög *ougroi* név átírása, a görög források *avaroí* népeve pedig már ekkor a magyarok archaizáló neve volt, akárcsak később a Fuldai Évkönyvek szintén bizánci eredetű névhasználata.¹⁰³⁴ Olajos Terézia viszont úgy látta, nem vethető el az eredeti görög forrás állítása az avarok részvételéről, a bulgár *vagre*, *vegre* név a 9. századi avarok *wangari* nevéből származhat. Arra is figyelmeztetett, hogy a 811-ben a bulgárok oldalán harcoló avar/vegre harcosok forrásunk szerint pénzért hadakozó zsoldosok voltak. Ezzel szemben 814-ben az avarok Krum hívó szavára jelentek meg, akárcsak a kán bulgárjai, így Olajos szerint a bulgárokhoz hasonlóan Krum alattvalói voltak.¹⁰³⁵ A bizánci követek ugyanebben az évben már a frankoktól kérnek segítséget a bulgárok és más barbárok ellen, utóbbiak szerinte a Tisza felső folyásánál élt szabad avarok lehettek. Tudunk V. Leó idején (813–820) hunok Thrákia elleni támadásáról is, ahol szintén az avarokról lehet szó, akiket a kezdetektől fogva hun néven ismertek Bizáncban és nyugaton is.¹⁰³⁶ Az Alföldről vagy a még közelebb Dél-Erdélyből gyorsan eljuthattak avar csapatok az Al-Dunához. Az óbulgár források következetes *vagre*, *vegre* névhasználatát a pannóniai onogurok szintén *v* protézises *wangari* nevének ismerete magyarázhatja. Az avarok óbulgár *vagre*, *vegre* nevére közvetett bizonyítékot szolgáltat Paiszi Hilendarszki eljárása 1762-ben befejezett, eredeti forrásokra építő *Szláv-bulgár történelem* című munkájában.¹⁰³⁷ Ebben a szerző a még török nyelvű protobulgárokkal együtt szereplő avarokat tudatosan nevezhette magyarnak, az elavult középkori bulgár *ogri*, *vgri* etnonima helyett az oszmán török eredetű, bulgár köznyelvi *madzsar* néven. A 630 körüli avar-bulgár harcok és Tervel bulgár kán avarellenes támadása kapcsán következetesen az avar nevet használja. Ugyanakkor lakóhelyüket a közérthetőség érdekében következetesen *madzsar* földként említi, avar földet nem említi, azonban az avarokról írva mindig jelzi, hogy ezek *madzsarok*.¹⁰³⁸ A szerző meg is magyarázza, hogy a *madzsar* földön korábban az avarok voltak az urak. Az avar és *madzsar* nevek azonos értelmű használatát kézenfekvő módon magyarázhatja, hogy Hilendarszki korai forrásaiban ugyanazon események kapcsán a bizánci *avar* és az óbulgár *vagre* névalakot találhatta. A *vagre* nevet a saját korában közérthető *madzsar* névvel helyettesítve, az „avarok, akik *vagre*-k” identifikálást „avarok, akik *madzsarok*” meghatározásra cserélhette.

¹⁰²⁸ Király Péter 1976, 416.

¹⁰²⁹ Király Péter 1976, 265.

¹⁰³⁰ Király Péter 1976, 416.

¹⁰³¹ Király Péter 1976, 267.

¹⁰³² Király Péter 1976, 408-409.

¹⁰³³ Király Péter 1976, 411-413.

¹⁰³⁴ Harmatta János 1997b, 127-128.

¹⁰³⁵ Olajos Terézia 2001, 51-64.

¹⁰³⁶ Olajos Terézia 2001, 66.

¹⁰³⁷ H. Tóth Imre 1975/76, 277-279.

¹⁰³⁸ H. Tóth Imre 1975/76, 284-286.

A kutatásban leginkább elterjedt a korábban 831/832-re, újabban 834/836-ra datált bulgár-bizánci harcokban szereplő ugroi (Οὔγροι), unnoi (Οὔννοι), illetve turkoi (Τούρκοι) névvel jelölteket tekinteni a magyarok első említésének.¹⁰³⁹ A leírás szerint a bulgárok a az ungrokat hívták segítségül, hívásukra a hunok jelentek meg, majd az ütközetben már türk néven szerepelnek, a következő napon ismét hunokról van szó.¹⁰⁴⁰ Ugyan többen (László Gyula, Boba Imre) három különböző etnosz említésére gondoltak, a szövegben világosan ugyanarról a Duna északi partjáról érkező népről van szó. Bár Moravcsik nem tudott a három népnév használatára kielégítő magyarázatot adni, a kutatók többsége mégis elfogadta, hogy a magyarokról van szó.¹⁰⁴¹ A három név használatát a szerző, Symeon Logothetész korában, a 950–960-as években a bizánci irodalmi nyelvben türknek nevezett magyarok azonosítása magyarázhatja a magyarokra érte éppen ekkoriban, 941 táján népies nyelvű bizánci forrásban feltűnő, de a 11. század végéig ritka, szláv eredetű *ungri* névvel.¹⁰⁴² A magyarokra Bizáncban a 10. század végétől használt *hun* név korábban a pontusi ogur törzsek és az avarok bizánci irodalmi elnevezése volt, amint azt feljebb láthattuk. A türk–ungri névazonosítás tükröződik Symeon Logothetész krónikájának 10–11. században keletkezett bulgár-szláv fordításában is, ahol az *ungri* név bulgár-szláv *vegre* alakja, valamint az *ouni* név olvasható, ez utóbbi négy alkalommal is.¹⁰⁴³ Symeon Logothetész forrásában hunokról vagy ungrikról lehetett szó. Mindkét név az avarokra mutat. 10. századi szerzőnk a forrásában talált *ungri* nevet saját kora viszonyainak megfelelően már a magyarokra értette, a rég „eltűnt” avarok helyett, anakronisztikus módon visszavetítve a magyarok 10. századi türk nevét. A 811-es és 814-es eseményekhez hasonlóan a 836–838-as események során is a bulgárok hívására érkezett a segítség, ellentételezésről nem esik szó. Nincsen szó foglyok kiváltásáról, vagy zsákmányolási lehetőségről, ami egy bulgároktól független nép esetében várható lenne.¹⁰⁴⁴ Határozottan úgy tűnik tehát, hogy itt is a bulgár kán alattvalóiról van szó.

Az ungri, hun és türk nevek magyarokra való használatának összefüggései jól követhetőek forrásainkban. Hóman Bálint hívta fel arra a figyelmet, hogy Liutprand, aki a nyugati szerzők közül egyedülként alkalmazta a magyarokra a *turci* népnévet, a korabeli nyugati gyakorlatnak megfelelően ugyan sohasem nevezte hunnak a magyarokat, de a magyarok szokásairól és eredetéről írva, a hunokat, avarokat és magyarokat azonosító Widukindhez hasonlóan Jordanesnek a hunok eredetéről írt munkáját használja. A *turci* népnév és a magyarok kimondatlan azonosítása a hunokkal Hóman szerint egyaránt Liutprand bizánci kapcsolataira vezethető vissza, talán éppen Symeon Logothetész közel egykorú elbeszélésére. Widukind pedig Liutprand óvatos hun-ungri azonosítását a Fuldai Évkönyvek hun-avar-ungri azonosítása nyomán már tényként kezelte.¹⁰⁴⁵

Az *ungri* népnév, *ungare* alakban 860 táján az ún. Bajor Geográfus munkájában is szerepel.¹⁰⁴⁶ A leírás ismeretlen sorrendben szereplő törzseinek elhelyezkedését Polgár Szabolcs a Volgán, illetve Dnyeperen vezető útvonal mentén rekonstruálta, így lehetségessé vált az *ungare* törzs lakóhelyének a Dnyeper alsó, steppei szakaszára lokalizálása, amely földrajzilag jól illeszkedik a 811-es és 838/839-es események al-dunai színhelyéhez.¹⁰⁴⁷ Mint láttuk, a 9. század első évtizedeiben nem a magyarok, hanem az avarok és onogur alárendeltjeik járhattak az Al-Duna vidékén, de az *ungare* törzs fenti lokalizációja is bizonytalan. Szláv szomszédsága, különösen a *Lendizi*, azaz lengyel törzs és a *Viszlyán*, más néven fehér horvát

¹⁰³⁹ Moravcsik Gyula 1951, 283–285.

¹⁰⁴⁰ Moravcsik Gyula 1957, 283–285.

¹⁰⁴¹ Az álláspontokra l. Tóth Sándor László 2015, 65–68.

¹⁰⁴² Moravcsik Gyula 1988, 28–29.

¹⁰⁴³ Király Péter 1977, 42.

¹⁰⁴⁴ Moravcsik Gyula 1988, 52–56.

¹⁰⁴⁵ Hóman Bálint 1925, 37–39.

¹⁰⁴⁶ Witczak, K. T. 1993, 6–7.

¹⁰⁴⁷ Polgár Szabolcs 2003, 248–252.

törzs más forrásokból Kijevtől északra, Halics területére, a Dnyeszter forrásvidékére lokalizálható lakóhelyei az *ungare* néven szereplő etnikum szállásterületét az Északkeleti-Kárpátok vidékére,¹⁰⁴⁸ vagy akár a magyar Alföldre lokalizálják, de nem a távolabbi Pontus-vidékre, ahol a magyarokat kereshetjük. A Bajor Geográfus legnagyobb valószínűség szerint a Kárpát-medencei onogurokat említhette munkájában.

A Konstantin-legendában a Krím-félszigeten 861-re datálva *ugrinak* mondott lovasokkal, majd 867-ben *gothi, obri, toursii/tourci, kozari* népekkel találkozunk. A magyarok 9–10. századi bizánci és szláv forrásokból jól ismert türk neve várható helyén, a krími térség törzseivel, törzsszövetségeivel együtt tűnik fel, az *ugri* név azonos jelentése hasonló okból kétségtelen. Az *ugri* név egykorúsága azonban már bizonytalan, hiszen a legenda 15. századnál nem régebbi kéziratának másolója a magyarok már ismeretlen türk nevét éppúgy felcserélhették a jól ismert *ugrival*, amint az feljebb az avarok esetében láthattuk. Emellett az *ugri* név *u* hangzója az eredeti szöveg a 10. század közepe utáni eredetére utal, a szöveg pedig görög eredeti után, Morávia, illetve Pannónia területén készülhetett.¹⁰⁴⁹ A kettős névhasználat a 10. század második felére utal, amikor Symeon Logothetész elsőként jelölte a magyarokat az *ugri* és *turki* nevekkal, amelyek bulgár és szerb fordításaiban a *vogre* és *turci* alakokban jelentkeznek.¹⁰⁵⁰ Jóllehet a szláv szöveg orosz másolatként már a keleti szláv *ugri* alakot hozza, eredetije moráviai vagy pannóniai származása a kárpát-medencei onogurok nevéből származtatható *v-* előtétes változat eredetiségét feltételezi. Szövegünk tehát a 10. századi állapotot tükrözheti, amikor a Kárpát-medencébe települt törköket a velük helyben összeolvadó onogurok különféle szláv névváltozataival identifikálták.

Az Annales Bertiniani 862-es bejegyzését a kutatás a korábban ismeretlen honfoglalók első európai említésének tekinti.¹⁰⁵¹ Az onogur névből származó 860-as *Wangariorum marcha* és a 60 hasonló eredetű 8–9. századi nyugat-európai személynévre hivatkozva merült fel, a hagyományos értelmezéssel szakítva, hogy az *ungri* név forrásunkban a Német Lajos országában élőkre érthető, akiket ismeretlen ellenség pusztított. Komoly érve még a hipotézisnek, hogy a bejegyzés szerzője, maga Hincmar aachen-i érsek, személyesen is ismerhette kortársát, a Hungarius nevet viselő utrechti püspököt, aki a 862-es aachen-i zsinat résztvevője is volt.¹⁰⁵² A püspök neve ugyan kapcsolatba hozható az *ungri* névvel,¹⁰⁵³ azonban kétséges, hogy az érsek felismerte volna az *ungri/wangari* nevek hasonlóságát, vagy hallott volna az Oriensben élő onogurokról. Felmerült az a lehetőség is, hogy a 10. század második feléből származó kéziratba a másoló saját kora keleti ellenségeinek *ungri* nevét szűrhatta be, hiszen Regino, prümi apát a még 10. század elején is ismeretlenségükről írt.¹⁰⁵⁴ A szöveg Ungváry által adott új fordítása nem látszik elfogadhatónak, ám Hincmar felvetett, utólagos beszúrás lehetőségét kizáró tájékozottsága a fentiek következtében aligha valószínű.¹⁰⁵⁵ Az önelnevezésükön nemhogy 862-ben vagy a 10. század elején, de még századokig ismeretlen magyarokat a szöveg mindenféle korrektúrája nélkül is jelölhette Hincmar érsek az Oriens számára aligha ismert, a magyarokhoz egy nyugat-európai szemében oly hasonló, és azonos földrajzi térségben lakozó onogur lakóinak szláv közvetítésű *ungar~wanger* nevével. Az *ungri* név kialakulása elképzelhető a keleti szláv nyelvű dulebek

¹⁰⁴⁸ Witczak, K. T. 1993, 13.

¹⁰⁴⁹ Király Péter 1974, 3-11.

¹⁰⁵⁰ Király Péter 1996, 114-115.

¹⁰⁵¹ „Sed et hostes *antea* illis populis *inexpertis*, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem [sc. Hludowicum] populantur.” MG SS I, 458.

¹⁰⁵² Ungváry Jenő 1997, 445-446; vö. MG SS XIII, 529.

¹⁰⁵³ Király Péter 1987, 162-180, 314-331.

¹⁰⁵⁴ Róna-Tas András 1998, 222-223.

¹⁰⁵⁵ Makk Ferenc 1998b, 48-53; ugyanígy a magyarokra gondol Tóth Sándor László 2015, 117-119.

körében is, akik az avar-kori Kárpát-medencében, Pannóniában (Zala megye, Mura-vidék) éltek, de Erdélyben is utalnak régészeti adatok keleti szláv eredetű csoportokra.¹⁰⁵⁶

Az Annales Alamannici 881-es bejegyzésében az *ungri* név már nagy valószínűséggel a magyarokat jelölheti, hiszen a társaságukban említett *cowari* a DAI kavarjaival azonosítható.¹⁰⁵⁷ Azonban a tárgyalt bejegyzés újabb, jól argumentált, a honfoglalás eseménysorozatához illeszkedő 891-es datálása még inkább aláhúzza a 862-es adat túlságosan korai voltát, magányosságát.¹⁰⁵⁸

A kutatás a Metód legenda 885 táján keresztényként viselkedő ugor uralkodóját magyar fejedelemnek tekinti, holott huszonöt évvel korábban Konstantin ugor támadói még pogányok voltak.¹⁰⁵⁹ A legenda ugyan a 867. évnél a keresztények között említi *toursii* néven a magyarokat, ennek valósága joggal kétségbe vonható,¹⁰⁶⁰ míg az ugyanott szintén kereszténynek mondott avarok (*obri*) egy részét a frank térítés bizonyosan elérhette.¹⁰⁶¹ Pannónia nomád származású lakói nem csupán keresztény térítésük, de *u(n)gar~wanger* nevük révén is számításba jöhetnek az uralkodó azonosításánál, de éppúgy gondolhatunk a 10. századi eredetű szöveg anakronisztikus névhasználatára is, mint a 861-es ugor, valójában türk lovasok esetében.

Az óorosz évkönyvekben (Poveszty vremennih let, PVL) a 898. évnél említik elődeink Kijev alatti elvonulását, a névalak itt is a 10. század közepe utáni időre utaló *ougri*, lejegyzése a 12. század elején történt.¹⁰⁶² A frankokat elűző, a dunai szlovének földjét birtokba vevő fehér ugrokról szóló részlet forrása a 9–10. században, a moráviai-pannónai térségben készülhetett, és a pannóniai legenda folytatásával együtt Metód körének szláv hittérítőivel jthattott el Kijevbe.¹⁰⁶³ A vázolt származási irány felveti az *ugor* név (déli) morva, illetve bulgár közvetítésének lehetőségét.¹⁰⁶⁴ A következő, Georgios Monachos krónikájából származó, Herakleios és Chosroes háborújának ugor résztvevőit említő szövegrészlet téves szerkesztés következtében utalhat vissza a magyar honfoglalókkal azonosítható fehér ugrokra.¹⁰⁶⁵ A tévesen magyarra fordított szövegben a valójában Chosroes-re támadó ugrokat egyesek azonosították Kuvrat 7. századi onogurjaival.¹⁰⁶⁶ Az *ugri* név vélelmezett Herakleios-kori megjelenése szolgált támpontjaként annak a hipotézisnek, mely szerint a magyarok 610–641 között nyomulhattak a pontusi steppén a bulgárok helyére, örökösuikként elnyerve azok onogur~ungri nevét.¹⁰⁶⁷ Felmerült a kazárokkal való azonosítás lehetősége is, akik Bizánc szövetségesei voltak a perzsák elleni harcokban.¹⁰⁶⁸ A kazárok feltett részvétele szintén téves. Theophanes 9. század eleji krónikájában saját kora viszonyainak megfelelően jelöli meg Herakleios 620-as évekbeli türk szövetségeseit „türkök, akiket kazároknak neveznek” formában. Movses Daszuranc’i egykorú krónikájának ránk maradt két későbbi (10. és 11. század) kéziratában Herakleios szövetségesei szerepelnek *Xazirk’*, az *észak hadserege* és a *Honk’* néven is, azonban az eredeti szövegben ezek az etnikai meghatározások nem szerepeltek. Valójában türkökről volt csak szó, közelebbi etnikai-törzsi identifikáció nélkül, a kazárok csak

¹⁰⁵⁶ Font Márta-Krausz Tamás-Niederhauser Emil-Szvák Gyula 1997, 9; Szőke Béla Miklós 1991, 15; Cs. Sós Ágnes-Salamon Ágnes 1995, 119-120; Bóna István 1986, 177-185.

¹⁰⁵⁷ Kristó Gyula 1980, 149, HKÍF 209.

¹⁰⁵⁸ Szántó Richárd 2018, 281.

¹⁰⁵⁹ Király Péter 1996, 114-116.

¹⁰⁶⁰ Király Péter 1996, 115.

¹⁰⁶¹ Olajos Terézia 2001, 73-79.

¹⁰⁶² MHK 366-367; Font Márta 1996, 119; Font Márta 1996a, 7.

¹⁰⁶³ Gyóni Mátyás 1989, 319-320.

¹⁰⁶⁴ Itt a dunai bolgárokkal szomszédos, délszláv nyelvű déli morvákról lehet szó. l. erre Juhász Péter 2016a, 250-263.

¹⁰⁶⁵ Gyóni Mátyás 1989, 321, 330, Kristó Gyula-H.Tóth Imre 1996, 26.

¹⁰⁶⁶ Gyóni Mátyás 1989, 311, 17. lj., Kristó Gyula-H.Tóth Imre 1996, 25.

¹⁰⁶⁷ MEH 121, 280, 249. lj.

¹⁰⁶⁸ Czeglédy Károly 1985c.

a későbbi állapotnak megfelelő módon kerültek a szövegmásolatokba a türkök helyett. Kazárok kelet-európai jelenlétével Herakleios korában aligha számolhatunk még eszerint.¹⁰⁶⁹ Herakleios szövetségese a valóságban a türk uralkodó volt.¹⁰⁷⁰ A PVL bejegyzésének görög eredetije, Georgios Monachos 9. századi közepi munkája Herakleios szövetségeseit türknek mondta, e névvel nyugati türk csapatokat jelölve, 10–11. századi szláv fordítója pedig, akinek munkáját a PVL szerzője használta, saját kora türkjei, a magyarok szláv *ugor* nevével helyettesítette azt, hasonlóan más kortársaihoz.¹⁰⁷¹

A *Miracula sancti Georgii* néven ismert 11. század eleji (1023 előtti) forrás 917-re vonatkoztatható híre a Bizáncra támadó nyugati népek között a bulgárokat, ugrokat, szkítákat, médeket és türköket említi.¹⁰⁷² Forrásunk a magyarok szláv nevének lassú megjelenését jelezheti a bizánci köztudatban, a szerző az ugrokat nem azonosítja a Bizáncban türk néven ismert magyarokkal, még kortársa, Athanasios is a 10. századi gyakorlatnak megfelelően csak a türk nevet ismeri a magyarok nevéként.¹⁰⁷³ A *Vita Basilii* 944 után keletkezett szövegében olvasható először az *ugri* (*Οὐγγρῶν*) név bizánci forrásban, egy 941-es magyar betörés kapcsán.¹⁰⁷⁴

A fenti áttekintésből úgy tűnik, hogy az onogur népnév több szláv nyelvi változata is kialakult, a nyugati délszláv nyelvekben, az óbulgárban és a keleti szlávban is létrejött egy-egy önálló névalak. A Kárpát-medencében mindegyik szláv nyelvváltozat jelen lehetett a 7–9. század közötti időben, így a különböző formák egyidejű, helyi kialakulása is elképzelhető ugyanannak az onogur népességnek a nevéből. A nyugati délszláv és az óbulgár alak *v*-protézise összefügghet, kialakulása a közbenső helyzetű, mindkét szláv csoporttal érintkező és az ógyházi szláv irodalmi hagyomány forrásának tekinthető déli morva nyelvben képzelhető el leginkább.¹⁰⁷⁵ A lengyel *wegri* alak ide tartozása is lehetséges. Egy nyugati délszláv (horvát, déli morva) *wangar* alak átvétele lehet a bulgár *vegre* alak. Ez a *v*-protézises alak feljebb idézett forrásaink tanúsága szerint már a 8. század utolsó harmadában megjelent, de gyakorivá csak 10. századra lett. Az *ungri* nevet magyarok megnevezésére aligha használták a 9. század vége előtt, az onogur-magyar és a keleti szláv-magyar érintkezések kronológiája nem engedi meg korábbi jelentésátvitelét. Míg a nyugati latin nyelvű forrásokban, elsőként Regino-nál és a Dado levélben, a 10. század első éveiben, a nazális *ungri* név jelentkezik, addig a bizánci forrásokban 944 után már a nazális nélküli *ugri* név tűnik fel. Arra gondolhatunk, hogy az átadó szláv nyelvben a nazális a 10. század első felében tűnhetett el, a magyarok *ungri* neve sem alakulhatott ki sokkal korábban.

17. A magyarság eredetmondája – a Csodaszarvas-monda?

Egy idegen „hun” eredetmondának a magyarok saját eredettörténetévé formálódása szorosan összefügg a presztízviszonyokkal. Nehezen képzelhető el, hogy egy alárendelt szerepű, meghódított közösség eredetmondáját átveszi egy magasabb presztízssű, hódító csoport. A honfoglaláskor a Kárpát-medencében talált „hunok”, az avarok Attila népeként szövetségi szerephez juthattak. Egy ilyen pozíciót nem pusztán az eredetmonda azonossága feltételez, de amint a jakut, mongol és tunguz érintkezés példáján bemutattam, mellérendelt szerepük magyarázhatja a meghódítottak és a hódítók gyors és széles körű keveredését, a helyi török

¹⁰⁶⁹ Zuckerman, Constantin 2007, 403–412.

¹⁰⁷⁰ Dobrovits Mihály 2004b, 38–44.

¹⁰⁷¹ Balogh László 2015, 284–286.

¹⁰⁷² Moravcsik Gyula 1988, 77–79.

¹⁰⁷³ Moravcsik Gyula 1988, 74–77.

¹⁰⁷⁴ Moravcsik Gyula 1988, 28–29.

¹⁰⁷⁵ Metód és tanítványai moráviai és bulgáriai tevékenységére l. további irodalommal: Juhász Péter 2017d, 444–454.

nyelvjárás(ok)nak grammatikai téren is jelentkező befolyását a magyar nyelvre, a kétnyelvűség kialakulását, az asszimilációs folyamatokat egyaránt.

A Csodaszarvas-mondát a kutatás régóta a magyarság steppei eredetmondájának tekinti, míg a Turul-mondát az Árpád-ház nemzetségi eredetmondájának. Utóbbi belső-ázsiai (jakut, kirgiz, burját, oguz-oszmán) párhuzamokkal bír.¹⁰⁷⁶ A Csodaszarvas-monda magyarsághoz kerülésének módja és időpontja ugyanakkor vitatott. Moravcsik Gyula úgy vélte, hogy a Csodaszarvas-monda nem ősi örökség a magyarságnál, Jordanes nyomán idézi a nyugati latin nyelvű irodalom (Widukind, Sigebertus Gemblacensis, Gotifredus Viterbiensis, Vincentius Bellocensis) és közvetve a magyar krónikák is.¹⁰⁷⁷ A nyugati latin nyelvű irodalom jelentős szerepével Kézai és a magyar krónikák hunhagyományának kialakulásában a kutatás régóta számol.¹⁰⁷⁸ Pannónia hun elfoglalásának és Attila nevének már Anonymusnál tetten érhető ismerete Kézai idejére a külföldi krónikák adatai és a német ösztönzésre felgyorsult magyarországi hun mondaképződés hatására bővíthetett, gazdagodhatott.¹⁰⁷⁹ Nem lehetetlen tehát, hogy a hun szarvas-mondát Kézai is megismerte ezekből.

A Csodaszarvas-monda motívumai, a Maeotis, a csodaszarvas és az üldöző testvérpár együttesen azonban csak a kelet-európai ogur törzseknél lelhetők fel, Jordanesnél a testvérmotívum hiányzik, csak vadászok szerepelnek.¹⁰⁸⁰ Moravcsik elutasító véleményét a monda magyar eredetéről többek között a szarvas totemisztikus szerepe alapján is vitatták.¹⁰⁸¹ Sándor Klára szerint a magyar mondanak a Jordanes-féle változathoz kötődő erős párhuzamai ellenére a szarvasünő ősanynai szerepe és az új haza keresésének motívuma steppei eredetű magyar néphagyományból származhat.¹⁰⁸² Mátéffy Attila Róheimmel és Veszprémyvel egyetértve hangsúlyozza, hogy a szarvas totemös szerepének egyedisége a magyar változatban arra utal, hogy szoros hasonlóságai ellenére a hun mondával a magyarok eredetmondájáról lehet szó.¹⁰⁸³ Mátéffy a szarvasmonda 13. század előtti ismertségét Magyarországon a váci székesegyház alapítástörténetének szarvasünő motívuma és a monda katalániai 13. századi, magyar összefüggésben történt megjelenésével látta bizonyítottnak.¹⁰⁸⁴

Mátéffy úgy látja, hogy a monda kialakulása többlépcsős lehetett, az 5. századi hunok totemisztikus eredetmondájára a bizánci szerzőknél épülhettek rá a klasszikus görög mondák, mindez pedig a 9–10. századi magyarság totemisztikus eredetmondájával is kölcsönhatásba került később.¹⁰⁸⁵ Már Moravcsik is felvetette, hogy Prokopios és Jordanes forrása, Priskos már élő mondaként ismerhette meg, ám lejegyzésekor a görög mítoszokból vett fordulatokkal egészítette ki, szerinte a szarvastehen alakja is ezek közül való.¹⁰⁸⁶ Moravcsik szerint a monda a kimmeriai Bosporuson átkelő hunokról szolt, akiket Prokopios kimmereknek mond, mert hunnak saját kora utigurjait és kutrigurjait nevezi.¹⁰⁸⁷ A Csodaszarvas-monda hagyománya már a pontusi „hun” ogur-török törzsek körében egyesülhetett tehát a hasonló bizánci történetekkel. Nem szükséges azonban ehhez az előmagyarok számos szempontból valószínűtlen jelenlétét feltételezni a Pontus-Kaukázus vidéken az 5–6. században, ahogy Mátéffy felteszi.¹⁰⁸⁸ Jóllehet Mátéffy úgy látja, hogy a pontusi hun változattal szemben csak a magyar mondában szarvasünő az ősanynya, így ez kétségtelenül saját eredetmonda, mégis idéz egy közép-ázsiai török eredetű

¹⁰⁷⁶ Demény István Pál 1996.

¹⁰⁷⁷ Moravcsik 1914, 333.

¹⁰⁷⁸ Domanovszky Sándor 1906, 59.

¹⁰⁷⁹ Veszprémy László 2013, 40–42.

¹⁰⁸⁰ Mátéffy Atilla 2013, 8, 34.

¹⁰⁸¹ Mátéffy Atilla 2013, 29.

¹⁰⁸² Sándor Klára 2011, 341–342.

¹⁰⁸³ Mátéffy Atilla 2013, 34.

¹⁰⁸⁴ Mátéffy Atilla 2013, 17, 24–28.

¹⁰⁸⁵ Mátéffy Atilla 2013, 20–21.

¹⁰⁸⁶ Moravcsik Gyula 1914, 287–288.

¹⁰⁸⁷ Moravcsik Gyula 1914, 291.

¹⁰⁸⁸ Mátéffy Atilla 2013, 28–29.

perzsa elbeszélést, ahol a szarvasűnő lesz egy nemzetség ősanja. Mátéffy hangsúlyozza a török népeknél gyakori, hasonló totemisztikus eredetmondákat is.¹⁰⁸⁹ Így a bizánci szerzőknél megőrzött pontusi hun változat hivatkozott eltérése sem feltétlenül eredeti motívumeltérés, lehetséges a lejegyzett és átstilizált szöveg romlása is. A főszereplő szarvastehén magyar ünő (Eneth, Ené, Enéh) neve is török eredetű.¹⁰⁹⁰ Mátéffy felveti a szintén a Meótiszi vidékéről a Kárpát-medencébe érkező avarok szájhagyományának szerepét is, ám ezt szerinte írott forrás híján nem lehet közelebbről vizsgálni.¹⁰⁹¹

A monda a Jordanestől származó nyugati mondaváltozatokból nem ismert, kizárólag Kézai munkájában és a magyar krónikák szövegeiben fellelhető *Magor*, *Hunor*, *Belar* és *Dula* személynevei az eredethatározás szempontjából fontos szempontokat vetnek fel. A modern kutatás Györffy György gondolata nyomán a *Hunor* nevet az *onogur* név származékának tartja.¹⁰⁹² Korábban más lehetőségek is felmerültek. Igen realisztikus Deér József nézete, aki úgy vélte, hogy Hunor szereplése a 13. századi átdolgozás eredménye, a *hun* népnévből a *Magor* név mintájára megformált személynévként.¹⁰⁹³ Egy ilyen eljárás tökéletesen illeszkedne ugyanis Kézainak a hun-magyar azonosságot hangsúlyozó koncepciójába, szemben az írott adatok híján bizonytalan érvényű nyelvészeti magyarázatokkal. Németh Gyula szerint a *Hunor* név nem a *Magyor* népnév mintájára a középkori magyar krónikások által alkotott névalak, hanem eredetileg **hun-eri*-nek hangzott s bulgár nyelven 'hun ember'-t jelentett. Ennek adatolt párhuzama a *türk-eri* név.¹⁰⁹⁴ A kutatás lehetségesnek tartja Moravcsik Gyula azon felvetését is, hogy Kézai titokzatos Hunor neve egy paleográfiai rövidítésből eredő téves értelmezés eredménye is lehet, a *rex Hunorum* kifejezés *um* végződésénél a nazálisjel feloldása elmaradhatott.¹⁰⁹⁵ A monda idegen párhuzamai alapján végeredményben elképzelhető, hogy az őskrónikában a két testvér név nélkül is szerepelhetett.

A *Belar*~*Bular* név a volgai bulgárokhöz vezet. A legkorábbi, Anonymusnál olvasható *Bular* forma a *Bolgār* népnév középsuvas alakja.¹⁰⁹⁶ A *Bular* vagy *Biler* név csuvas fejleményként aligha kerülhetett már a honfoglalás előtt a magyar nyelvbe. A Magyarországon 1150–53 között tartózkodott Abū Hāmid al-Garnāī muszlim kereskedő kétszer, 1135–36-ban és 1150-ben is járt a volgai bulgároknál. Beszámolója szerint „Ennél a népnél a tudóst *bilār*nak nevezik, s ezt a földet is elnevezték *Bilār*nak, vagyis 'tudós férfi'-nak. Ezt a szót az arabok így formálták nyelvükhöz: *Bulgār*. Így láttam ezt (leírva) a Bulgār kádijának keze vonásával készült '*Bulgār* történeté'-ben...”¹⁰⁹⁷ Anonymus korában tehát már bizonyosan létezett *Biler*~*Bular* névalak, amelyet kortársai révén megismerhetett, tekintettel arra, hogy Gestáját csupán egy-két évtizeddel al-Garnāī látogatását követően, az 1160-as, 1170-es évek folyamán írhatta meg.¹⁰⁹⁸

Jegyzőnk állítása szerint Taksony fejedelem korában érkeztek *Bular* országból (a Volgai Bulgáriából) bevándorlók Magyarországra.¹⁰⁹⁹ Talán erre a bevándorlásra utal Yāqūt

¹⁰⁸⁹ Mátéffy Atilla 2013, 32-35.

¹⁰⁹⁰ TESz 3/1053.

¹⁰⁹¹ Mátéffy Atilla 2013, 21, 124. l.

¹⁰⁹² Györffy György 1993, 29-34; Kordé Zoltán 1994, 275; Sándor Klára 2011a, 341-342 Györffyvel egyezően úgy véli, hogy Kézai a Magor mellett olvasott **Onur* névből alkotta a Hunor nevet.

¹⁰⁹³ Deér József 1930, 257.

¹⁰⁹⁴ Németh Gyula 1930, 219.

¹⁰⁹⁵ Eckhardt Sándor 1927-28, 619.

¹⁰⁹⁶ Ligeti Lajos 1986, 269.

¹⁰⁹⁷ Zimonyi István 2012d, 97-98.

¹⁰⁹⁸ A Gesta újabb datálására l. Juhász Péter 2019.

¹⁰⁹⁹ SRH I. terra Bular: Anonymus 2001, 48-49, 70, 347, 348. l. Taksony idejében Bular földjéről két kiváló férfiú, Billa és Baks nagyszámú mohamedán kíséretében, később pedig egy Heten nevű igen kiváló vitéz érkezett Magyarországra, akiknek a fejedelem birtokokat adományozott az ország különböző részein. Anonymus forrása kétségtelenül tudott a volgai bulgárok muszlim hitéről és ennek történeti háttéréről.

13. századi beszámolója is.¹¹⁰⁰ Volgai bulgár kereskedők 10. századi magyarországi tevékenységének régészeti nyomai is lehetnek.¹¹⁰¹ A Taksony idejében érkezett kíváló férfiak egyike, Billa, személyneve alapján kapcsolatba hozható a volgai bulgár uralkodóházzal, hiszen Almis bulgár uralkodó a bagdadi kalifa nevét vette fel 922-ben, az Abbaszida kalifák címe pedig a *Billāh* 'Allahban hatalmas' volt.¹¹⁰² Elképzelhető, hogy az előkelőségek Taksony fejedelem a krónikai hagyomány szerint „kun” 'valamilyen keleti nomád', közelebbről talán volgai bulgár házassága kapcsán a feleség kíséretként érkezhettek a magyarokhoz. Mondánk fejedelmi házassága a volgai bulgár és a magyar uralkodóház 10. századi kapcsolatfelvételének emlékét is őrizheti. Hunor alakja ugyanezt a kapcsolatot tükrözheti, amennyiben elfogadjuk Györffy széles körben akceptált hipotézisét egy *Hunor* > **Onor* > *Onogur* fejlődésről.

A magyar krónikák szövegébe az emlékezetes esemény nyomainak két évszázad múltán juthattak el. Eckhardt Sándor szerint Kézai és Anonymus egyezései arra vallanak, hogy mindketten ugyanazt a magyar-hun történetet használhatták, átvéve annak egyes elemeit (Scythia leírása, Attila vezérsége, Etzelburg elfoglalása stb.).¹¹⁰³ Ez a közös forrás lehetett a 11. századi magyar őskronika, amelyben Györffy György szerint megtalálható voltak a *Menrot* név és a *Cozar* népnév is. Györffy Kuvrat fiainak szétválásához, az onogur-bulgár eredetmondához hasonlítja a magyar Csodaszarvas-mondát.¹¹⁰⁴ Az őskronika azonban a keresztény magyarok krónikájaként aligha foglalkozott a keresztény államalapítás előtti időkkel, s különösen nem a pogány mondavilággal.¹¹⁰⁵ A honfoglaló ősök iránti érdeklődés elsőként I. Géza király fia, Álmos herceg névadásában, majd 12. századi utódai személyneveiben, Álmos és Árpád hercegek neveiben tűnik fel.¹¹⁰⁶ Az elhomályosuló népi emlékezet honfoglaláskori hagyományai e korban juthattak el a krónikák szövegébe.

A kutatás régóta hangsúlyozza a fiktív eredettudat döntő szerepét a népalakulásokban. Elfogadhatónak látszik az a nézet, hogy mondánk alapmotívuma, a honkereső két testvér már régóta, akár a honfoglalás előtti dőkben is a néphagyomány részét alkothatta.¹¹⁰⁷ Azonban személynevei aligha származtathatók ennyire régi időkből, amint az a fenti elemzés mutatja. A rájuk alapozott etnogenetikai folyamat mind kronológiai, mind földrajzi szemponttól bonyolult. Amint sok más esetben is, a mondaalakulás szempontjából szintén érdemes tekintetbe venni a magyarság életében meghatározó jelentőségű változások sorát megindító honfoglalást követő évszázad feltehetően kiemelkedő szerepét.

18. Etnikai viszonyok az avar-korban. Az avar továbbélés problémája

Az avar népkonglomerátum alkotóiról a kevés írott forrás mellett a jóval szélesebb és egyre bővülő emléktanyagra támaszkodó régészet nyújthat ismereteket. Számolnunk kell eszerint steppei eredetű avar és ogur-török népességgel, germán (langobárd és gepida), romanizált késő antik és szláv nyelvű csoportokkal is, akikről még a 9. századi írott források is megemlékeznek. Ugyanakkor a rájuk települő magyarság nyelvében csak a török és a szláv elem hagyott kimutatható nyomot. Keszthely neve a latin *castellum* szláv közvetítésű alakjaként a Pannóniába telepített késő antik latin (görög? nyelvű, talán elszlávósodó csoport emléke is

¹¹⁰⁰ Yāqūt beszámolója szerint az Aleppóban járt magyarországi muszlimok ősei igen régen, egy Bulgār országából érkezett hét fős muszlim társaság útmutatásával vették fel a muszlim hitet. Kmoskó Mihály 2007, 18.

¹¹⁰¹ Fomin, Alekszej Vlagyimirovics–Kovács László 1987, 47: A máramarosi kincs 7 db Barman, Barmai, Jaltivar, Barszal (?) emír feliratú ritka dirhemutánzatait több kutató volgai bolgár veretnek tartja. Vö. Kovács László 1997, 236, 240–241.

¹¹⁰² Kmoskó Mihály 2007, 25.

¹¹⁰³ Eckhardt Sándor 1927–28, 608.

¹¹⁰⁴ Györffy György 1993, 29–34.

¹¹⁰⁵ Kristó Gyula 1994, 40–43.

¹¹⁰⁶ I. erre Juhász Péter 2019, 33, 41.

¹¹⁰⁷ Sándor Klára 2011, 28–29.

lehet.¹¹⁰⁸ Ezzel szemben a germánok nyelvi eltörökösödését veti fel avar alárendeltségük és széttelepítésük. A presztízviszonyok szempontjából fontos észrevétel, hogy az avarok a többi steppei eredetű (török, esetleg iráni nyelvű) csoportot lényegesen többre becsülhették, mint például szláv segédcapataikat,¹¹⁰⁹ bár a kutrigurok esete jelzi, hogy az avaroknál azért lejjebb helyezkedtek el a kaganátus társadalmi piramisában.¹¹¹⁰ A bemeneti és a kimeneti oldal különbségei jól rámutatnak a kaganátus negyed évezredes etnikai-nyelvi folyamatainak jelentőségére, amelyeket az akkulturáció néha írott forrással, de inkább régészeti úton kimutatható jelei segíthetnek valamennyire megismerni.

A rendkívül sokszínű avar etnikum régészeti kutatásánál különösen fontos szem előtt tartani, hogy a tárgyak és szokások együttese lehet csak bármilyen etnikai értelmezés alapja. Egységes anyagi kultúra sem jelent feltétlenül etnikai vagy nyelvi egységet, még akkor sem, ha politikai egységként egyedi önelnevezéssel vagy külső elnevezéssel bír. A kaganátus etnikai és társadalmi összetétele nem fogható meg egyértelműen, nagyon dinamikus, az akkulturáció minden fázisát tartalmazó folyamatot feltételezhetünk. Így például a bizonyosan szláv hamvasztásos temetkezéseken kívül a szláv alkotóelemek a vegyes populációkban nagyon nehezen különíthetők el, a szláv harcosok sokszor avar vagy bizánci viseletet másoltak. A szlávnak tekintett jellemzők megjelenése avar környezetben az akkulturációs folyamatok része lehet.¹¹¹¹ Régészeti úton a honfoglaló avarság egyes törzseinek elkülönítése sem sikerült, amit viszonylag gyors, összetartozásukat felszámoló letelepülésük magyarázhat. A folyamatosan változó identitású népesség anyagi kultúrájának egységesülése a 8. században etnikai összeolvadással is járhatott, az összeomló kaganátus népe azonban a 9. században elveszítette korábbi avar identitását.¹¹¹²

A bizánci források által keleti nomád népnek tekintett avarság valójában a Kárpát-medencében alakult ki.¹¹¹³ Az avar identitás egy Ázsiából származó, vegyes eredetű harcosokból áll mag körül formálódott ki, ősi, tekintélyes nevük nagyon erős egyesítő tényezőnek bizonyult, a kaganátus fennállásának végéig forrásaink mást nem hívnak avarnak. Identitásuk azonban nagyon sérülékeny, bomlékony volt, Konstantinápoly sikertelen 626-os ostroma után sok „avar” lett szlávvá vagy bulgárrá. Az avar identitás elválaszthatatlan volt a kaganátustól, annak megszűnésével el is tűnt, a CBC 871-ben már csak a hunok és szlávok közül Pannóniában maradtakról ír. A bulgárok viszont különböző törzsszövetségekben, avar vagy kazár uralom alatt is hosszú ideig megtartották etnikai identitásukat.¹¹¹⁴ Önazonosságuk a széteső kaganátus romjain is fennmaradt (*Wangarorum marcha* 860).¹¹¹⁵

A kutatás négy nagyobb „etnikai tömbbel” számol a korai kaganátusban. Keleti nomádokkal, romanizált-bizánci lakossággal, germánokkal és szlávokkal.¹¹¹⁶ Más felfogás a szlávokat elhagyva csak az avar-kori elit három csoportjával számol, a keleti származású, bizánci viseletű katonai vezetőréteggel, a Meroving viseletű germán elittel, és a késő antik-római arisztokráciával.¹¹¹⁷

¹¹⁰⁸ Fnesz I. 1/724.

¹¹⁰⁹ Olajos úgy véli, az 594 tavaszán az Al-Dunánál történt eset, amikor az avar uralkodó a szolgálatban álló bulgárok panaszára, az azokat megtámadó, békebontó bizánciaktól jóvátételt követelt, a csatlakozó lovas nomádok magasabb presztízse utal a szintén avar alárendelt szlávokkal szemben, akiket a kagan forrásaink alapján sohasem védett meg. Olajos Terézia 1983, 20-22.

¹¹¹⁰ Baján az általa 568 körül Dalmácia ellen küldött 10000 kutrigur esetleges pusztulását sem tartotta sajnálatosnak, sorsuk nem keltett benne részvétet. Saját (avar) emberei tömegével viszont a Dunán túlra, biztonságba vonult. Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 37.

¹¹¹¹ Pohl, Walter 1998, 21-22.

¹¹¹² Gábor Olivér 2017, 315, 320-321.

¹¹¹³ Gábor Olivér 2017, 317, 46 l.j.

¹¹¹⁴ Pohl, Walter 1998, 19-20.

¹¹¹⁵ Olajos Terézia 1969, 2013.

¹¹¹⁶ Stadler, Peter 2008a, 65–79; Stadler, Peter 2008b: 668–671; Gábor Olivér 2017, 316.

¹¹¹⁷ Vida Tivadar 2009, 114; Gábor Olivér 2017, 316.

A kora avar-kori steppei nomád leletek és temetkezési szokások az Alföld és a Dunántúl egyidejű megszállására utalnak, ám a Dunántúlon csak fokozatosan rendezkedtek be. Avar fennhatóságra utal a türk típusú halotti áldozatok egységes elterjedése a Kárpát-medencében. A belső- és közép-ázsiai csoportok hagyatéka nem különíthető el, csak a kelet-európai eredetű nomádoké (Sivašovka-csoporttal rokon szokások).¹¹¹⁸ A kaganátust létrehozó, ázsiai hagyományú, jellegzetesen mongolid csoport a Duna-Tisza közén összpontosul, de az egész avar területen jelen volt. A kelet-európai steppei eredetű népesség a Tisza vidékén egy tömbben élt, de a Dunántúlon is megjelenik (Mór, Szekszárd-Bogyiszlói út).¹¹¹⁹

A Duna-Tisza közének szarmatái a 6. század elejéből még adatoltak, de avar-kori jelenlétükre még nincsen bizonyíték. Ismertek egymáshoz igazodó késő szarmata és kora avar-kori sírok, ám ezek között jelenlegi tudásunk szerint két évszázadnyi hiátus van. A gepidák gyér csoportokban laktak a Tisza jobb parti részeket, az avarok megtelepülését is megélhették.¹¹²⁰ Kiss Attila szerint 630 körüli betelepülésük előtt az avarok mozgó, nomád életmódban éltek az Al-Duna mentén, ezért nem találhatók meg korábbi temetkezéseik a Kárpát-medencében.¹¹²¹ Az avar katonai elit 620–625 tájáig megszállta a főbb stratégiai pontokat a Duna mentén Káposztásmegyertől egészen a bácsi Palánkáig. Vajszkán a 7. század közepéig fennmaradt egy kis késő antik kultúrájú közösség. Az avar honfoglalók a belső-ázsiai nomádok temetkezési szokásait követték, magányos sírjaik nagy távolságban helyezkednek el egymástól (temetési körzet), a halotti áldozatok (tajnyikok) is jellemzőek rájuk. 620–630 táján újabb ázsiai bevándorlás mutatható ki (lovastemetkezés, önálló lósírok, varkocsszorítók). Erősek középp-ázsiai (Yeti-Asar horizont, Szír-Darja delta, heftaliták) kapcsolataik, de szorosak pontusi-bizánci párhuzamaik is.¹¹²² 650–660 tájára a Jászságig és a Tiszáig nőtt a településterület, az „avar” tárgyi kultúra ekkoriban alakult ki, intenzív késő antik-bizánci, germán-meroving, pontusi és közép-ázsiai kulturális impulzusok révén. A honfoglalók ázsiai eredetű mongolidok voltak, de megjelentek itt a tiszántúli fülkesíros népesség kisebb csoportjai is.¹¹²³ A Duna-Tisza köze a kora avar-korban (7. sz. középső harmada) hatalmi centrumként a legfelsőbb avar vezetőréteg és fegyveres kíséret lakóhelye lehetett (arany veretes, álcsatos övű csoport Kunbábony, Bócsa, Kecel, Kiskőrös, Maglód, Petőfiszállás, Dány, Dabas).¹¹²⁴ Az avar állam magját jelentő népességének hagyatéka a kora és a közép avar-korban is a leggazdagabb, szajáni-, bajkáli-, belső-ázsiai- és szinid-mongoloid embertani típusai tökéletesen megfelelnek az avarok írott forrásokból ismert belső-ázsiai eredetének.¹¹²⁵ Temetkezési szokásaik végig őrzik a kora avar kori hagyományokat, a terület hatalmi jelentősége nem csökkent.¹¹²⁶ Az itt megtelepült avarság etnikai jellegzetességeit a birodalom fennállásának végéig legalább részben őrizhette még tehát.

Csallány Dezső a korai avar régészeti hagyaték két jól elkülönülő csoportját mutatta ki. A Duna-Tisza közén és az Észak-Dunántúlon égetett szimbolikus lovastemetkezéssel, hosszú fülű kengyelvasakkal, keskeny pengéjű kopjákkal, préselt álcsatokkal, karikás végű kardokkal, álfibulás övveretekkel, fogazásos-szalagmintás motívumokkal temetkeztek szerinte a kuturgurbulgarok. Temetkezési rítusuk és leletanyaguk az Altáj, Észak-Mongólia, Dél-Szibéria régészeti anyagával mutat szoros kapcsolatot. Csallány a korai avarokkal azonosította a Tiszántúlon fülkesírokból, részleges és teljes lovastemetkezéssel, sima ezüstlemezes

¹¹¹⁸ Vida Tivadar 2018a, 215, 221.

¹¹¹⁹ Vida Tivadar 2018a, 222.

¹¹²⁰ Balogh Csilla 2013, 31-34.

¹¹²¹ Kiss Attila 1995, 140.

¹¹²² Balogh Csilla 2013, 441-444. Arra gondolhatunk, hogy a Pontus-vidéki birodalomrészben hatalmat gyakorló avarságnak az onogur Kuvrat által elűzött csoportjáról lehet szó.

¹¹²³ Balogh Csilla 2013, 449-452.

¹¹²⁴ Balogh Csilla 2013, 401-402; Vida Tivadar 2018, 220.

¹¹²⁵ Kiss Attila 1995, 138-141.

¹¹²⁶ Balogh Csilla 2013, 410-416.

övgarnitúrákkal, hurkos fülű kengyelvasakkal jellemezhető csoportot.¹¹²⁷ Lőrinczy Gábor 31 tiszántúli, 4 Duna-Tisza közí és 1 dunántúli kora-avar kori temetőből álló zárt településterülettel és egységes temetkezési rítussal (részleges, csonkolt állattemetkezés, gyakran hiányzó kengyel, gyakori a kerámia, ritka az állatsontos ételmelléklet, gyakori a padmalyos, füles vagy oldallépcsős sír, a fülkesír) bíró csoportot mutatott ki. Jellegzetes tárgyi hagyatéka, martinovkai vagy maszkos veretek.¹¹²⁸ A Tisza-Körös-Maros közí kora avar-kori temetőinek embertani jellemzői nem avar etnikumú, a pontusi Szivasovka-kultúra korai, 6. századi szakaszából származó csoportra mutatnak, elődeiket a hat-hétszáz évvel korábbi közép- és belső-ázsiai hunok között kereshetjük.¹¹²⁹ A Tisza-Körös-Maros közén a 6. század utolsó harmadában megtelepült, az avaroktól, szlávoktól és gepidáktól jól elkülöníthető, pontusi steppéről származó csoportot a 6. század végén az avarok hatalma alatt a Kárpát-medencében említett kutrigurokkal azonosítják. Lakóterületük a 7. század második harmadában észak és kelet felé bővült a Csörsz-árok vonaláig.¹¹³⁰

A bizánci és nyugat-európai írott források (Theophylactus Simokattes, Theophanes, Paulus Diaconus, CBC) az egykori Gepidia centrális szerepű déli részén, a Száva-Al Duna vidékén egyértelműen igazolják a gepida jelenlétét az avar időszakban. A 7. század és a 9. század elején gepida települések szerepelnek a Szerémségben, 626-ban Konstantinápolynál az avarokkal együtt harcolnak, de még a 8. század végén, sőt a 9. század második felében is hallunk róluk.¹¹³¹ Bizánci forrás a 10. században a *paionok* (magyarok) mellett *ipidákat* említ, akiket csak a déli végeken élt gepidákkal azonosíthatunk.¹¹³² Feltehető akár a közvetlen gepida-magyar érintkezés is, hiszen a germánban 'nép' jelentésű *tót* nevünk eredetileg a gepidákat jelölhette, a Hernád folyó pedig gepida névadású lehet.¹¹³³ Régészeti úton a Tiszántúlon és a Dunántúlon számos korai avar temetőben kimutatható helyben maradt germán népesség.¹¹³⁴ A Kárpát-medencének a korai avar-korban az új betelepülők által meg nem szállt északi harmadán, a Duna és a Tisza vonala felett, a korábbi germán lakosság továbbélésének régészeti nyomai vannak (Egerlövő).¹¹³⁵ A Közép-Tisza vidékén az első jelentős nyom a Tiszagyendán előkerült gepida nemzetségsíra, akit avar és gepida fegyverekkel együtt temettek el, közelében elhantolva lovát és kutyáját. Több, gazdag mellékletekkel eltemetett nőt is találtak a feltárók. A temetkezéseket Maurikios Tiberios arany solidusa (582–602) datálja. Az avar-kori gepida vezetőrétegre mutató lelet mellett gepida parasztság és vezetők avar uralom alá kerülésére a Tisza vidékén írott források is utalnak. Fegyverforgatóik helyben és a Dunántúlra menekülve is avar szolgálatba kerülhettek, ami Pannónia Meroving kultúrájú népességének megnövekedését magyarázhatja. A gepida anyagi kultúra eltűnése az Alföldön a csak az elit és a középréteg eltűnését jelentheti, a földművelő paraszti réteg helyben maradhatott.¹¹³⁶ Kelet-Pannoniában a kora avar-kori temetőkben előkerült jellegzetes kerámia langobárd csoportok jelenlétére utal.¹¹³⁷ A korábbi langobárd temetők egyes sírjai esetleg már 568 utánra, a 6–7. század fordulójára datálhatók, de az avar-kori temetők korai fázisában a langobárd viseleti és temetkezési szokások továbbélése is mutatkozik (Kölked, Fenékpusztá, Keszthely, Cserkút, Bóly).¹¹³⁸ Ugyanitt, a Duna menti Kölkeden avar-kori germánok, valószínűleg Pannoniába

¹¹²⁷ Csallány Dezső 1963, 31-33, 36-37.

¹¹²⁸ Lőrinczy Gábor 1992, 164-166.

¹¹²⁹ Fóthi Erzsébet-Lőrinczy Gábor-Marcusik Antónia 2000, 194-195.

¹¹³⁰ Lőrinczy Gábor 1991, 138-142; Lőrinczy Gábor 1998, 354-355; Kürti Béla 1996, 131.

¹¹³¹ Cseh János 1993, 77-78.

¹¹³² HKIF 177-179.

¹¹³³ Kiss Lajos 1999, 77-78.

¹¹³⁴ Szentpéteri József 1995, 242, 248, 253.

¹¹³⁵ Bóna István 1984, 322; Lovász Emese 1991.

¹¹³⁶ Vida Tivadar 2018a, 265-270.

¹¹³⁷ Rosner Gyula 2001, 160-161.

¹¹³⁸ Vida Tivadar 2018a, 217-218, 257.

költöztetett gepidák nagy kiterjedésű települése és temetője került elő.¹¹³⁹ Germánok egykorú jelenlétére utalnak a keszthelyi avar-kori temető egyes temetkezései is.¹¹⁴⁰ A jutasi (7. század eleje) és Várpalota-gimnáziumi avar-kori temető számos jelensége szintén germánokra utal.¹¹⁴¹ Pannóniában a legkorábbi avar sírok és sírcsoportok a helyi germán és késő antik kultúrájú népesség mellett jelentkeznek. Kezdetben magányos sírokban vagy kis családi sírcsoportokban temetkeznek Pannónia avar megszállói. Az avar-kor első felében megnyíló többszáz síros pannóniai temetőket többségében a helyiek népesítették be, az avarok steppei típusú sírjai kezdetben elkülönülnek, majd temetkezési közösség alakul ki. A közös vállalkozások, az azonos életfeltételek és életmód kiváltotta az avarok és az őslakosság (germánok, romanizáltak) és a feltehetően az avarok által betelepítettek (balkáni-bizánciak, szlávok, kelet-európaiak) lassú összeolvadását. Az egykori római erődök közelében kialakuló több száz vagy több ezer síros temetők akár ezer fős települések kialakulására mutatnak.¹¹⁴²

A saját szokásaikat, előkelőiket megtartó germán és romanizált csoportok, akiket a kortárs bizánciak a gepidákkal azonosítottak, nyugati rokonaikkal naprakész kapcsolatban éltek (meroving, észak-itáliai, alpi típusú leletek), sőt a kutatásban újabb germán betelepülés lehetősége is felmerült. A késő avar korra a germán jellegzetességek eltűnnek, az írott források sem említik már őket.¹¹⁴³ Az avarokkal szövetséges Meroving kultúrájú előkelő, fegyveres családok temetkezései több avar-kori pannóniai lelőhelyen is előkerültek (Kölked, Szekszárd környéke, Zamárdi, Budakalász, Keszthely környéke). A pannóniai temetők kulturális–etnikai jellegzetességei a Meroving kultúrájú csoportoknak regionális hatalmi központokra tagolódására, akkulturációjára mutatnak az avar előkelők bizánci típusú reprezentációs kultúrájához. E segédnépi jellegű csoportok a 7. századtól lassan elvesztették kulturális önállóságukat, a temetőkben uralkodóvá válik a steppei eredetű temetkezési rítus.¹¹⁴⁴ A pannóniai temetőkben általános Meroving kultúrának etnikus kötődése ugyanakkor kétséges.¹¹⁴⁵ Az „avar” identitás összetettségét mutatja a kölkei A temető 108-as sírjának női halottja, aki mongoloid embertani típusa alapján az avar honfoglalók második nemzedékéhez tartozhatott, ám a pannóniai késő antik-Meroving viseletet átvéve idomult germán környezetéhez.¹¹⁴⁶ Az avar-kori Meroving kultúrájú népesség gepida eredete, dunántúli áttelepítésük lehetősége a környei temető kapcsán merült fel. Kiss Attila hipotézisét az avar-kori germán kontinuitásról, a nyugati Meroving jellegű tárgyak avar-kori germán eredetéről a kutatás egy része elfogadta (Uwe Fiedler, Peter Stadler). A Meroving kulturális vonásokat azonban magyarázhatja kereskedelmi kapcsolat is, a langobardok teljes kivándorlása sem tekinthető bizonyosnak.¹¹⁴⁷

Erdélyben a Maros és a Küküllők vidékén az 5. század közepétől a 7. század második feléig folyamatos a keleti germán népesség jelenléte, anyagi kultúrájában nem egyszer kimutathatók a Kárpát-medencében és a nyugat-európai Meroving kultúra változásai, gyakoriak a kereszténységre utaló nyomok is (a Maros mentén Mezőbánd, Marosvásárhely, Marosnagylak és Marosveresmart, a Nagy-Küküllő völgyében pedig Baráthely).¹¹⁴⁸ A korábban feltett nyugati germán betelepülés helyett azonban a nyugati világgal fenntartott

¹¹³⁹ Kiss Attila 1996.

¹¹⁴⁰ Vörös István 1999.

¹¹⁴¹ Bálint Csanád 1995, 287–288.

¹¹⁴² Vida Tivadar 2018a, 215–218.

¹¹⁴³ Gábor Olivér 2017, 318; Stadler, Peter 2008a, 68; Stadler, Peter 2008b, 669. Germánok beolvadása Kölked, Vác-Kavicsbánya, vagy 626 utáni elvándorlása(?) Zamárdi esetén régészetileg is nyomon követhető. Gábor Olivér 2017, 318, 55:

¹¹⁴⁴ Vida Tivadar 2018a, 257–265.

¹¹⁴⁵ Gábor Olivér 2017, 318, 51. l.

¹¹⁴⁶ Vida, Tivadar 2018b, 429.

¹¹⁴⁷ Vida Tivadar 2018a, 33–35.

¹¹⁴⁸ Bóna István 1978, 123–170, Bóna István 1986, 162–164; Vida Tivadar 2018a, 272.

kommunikáció és párhuzamos kulturális fejlődés is magyarázhatja a jelenséget.¹¹⁴⁹ Az erdélyi gepidák spontán módon avarizálódva fokozatosan besimultak az egységes korai avar kultúrába.¹¹⁵⁰ Erdélyben a kulturális jelenségek regionális eltéréseket mutatnak, a Meroving jellegzetességek a Maros középső völgyében, a Mezőségben és attól északra erőteljeseek, míg az avar jellemzők általában a Maros völgyben és Dél-Erdélyben jelentősebbek.¹¹⁵¹

A római eredetű romani lakosság kisebb csoportjai az avar időkben is fennmaradtak, helyi önálló hagyományaik „etnikus” jellegeket mutatnak.¹¹⁵² Az antik kötődésű Keszthely-kultúra már az avar-kor elején jött létre, balkáni késő antik lakosság áttelepítésével Dél-Pannoniába.¹¹⁵³ Több forrásunk is utal görög és latin nyelvű csoportok telepítésére, 582 és 584 tájáról, 611-ből, és 610 tájáról. Konkrét formában talán 618 nyarán Illyricum területén ejtett nagyszámú fogoly pannóniai letelepítéséről tudunk.¹¹⁵⁴ Keszthely, Pécs és Sirmium vidékén egyaránt megtalálhatóak nyomaik.¹¹⁵⁵ Etnikai háttéréhez újabb adalék a Keszthely-horreumi temető langobárdjainak Paulus Diaconus 610–611 körüli híradásához kapcsolása. Ekkor friauliakat telepítettek avar területre, illetve sokan menekültek, így a szerző nagyapja is, az Alpok szlávjai közé. Keszthely Friaulhoz és a Keleti-Alpokhoz is.¹¹⁵⁶

A korai avar településterület különösen nyugati és északi irányban jelentősen kisebb kiterjedésű volt, mint a késő avar-korban.¹¹⁵⁷ A közép avar-korban nagymértékben kibővült.¹¹⁵⁸ A 7. század második harmadában egykorú temetőrészek és sírok igazolják a Dunától és a Csörsz-árokától északra elterülő alföldi peremvidék és a Bécsi medence megszállását. Ez a kor sokak szerint új keleti csoportok (elsősorban bulgárok) betelepítésének időszaka volt.¹¹⁵⁹ A közép avar-kor kezdetét Bóna István kötötte Kuber pontusi onogur-bulgár népének 670 körüli betelepüléséhez, amelyet a IV. Konstantin (668–673) pénzével datált ún. Ozora-Igar leletkör jelenítene meg az avar régészeti anyagban.¹¹⁶⁰ A Kisalföldön több esetben megjelenő, a kelet-európai bulgár-törökökre jellemző temetkezési szokásokból Tomka Péter a Kárpát-medence fokozatosan „bulgarizálódására” következtetett. Szerinte a 6-7. századi bulgárok peremvidéki elhelyezkedésével szemben a 670 körül bevándorolt onogur-bulgárok az egész országban szétszóródtak, Avaria összeomlása után ez magyarázhatja nem szláv lakóinak *wangar* (onogur) nevét.¹¹⁶¹ Az anyagi műveltség 670–675 táján bekövetkező változásait a Duna-Tisza közén Balogh Csilla kötötte a Kuvrat halálát követő onogur bevándorláshoz. Ugyanakkor kiemeli a temetkezési szokások csekély eltéréseit, a kora avar-kori szokások továbbélését, amelyet az új beköltözők hasonló kulturális háttérével magyaráz.¹¹⁶² A temetkezési szokások folyamatossága inkább a népesség kontinuitására utalhat. Nagy tömegű népesség betelepülését az írott források nem támogatják, a közép avar-kor lelettipusai már a kora avar-korban feltűnnek, a kelet-európai bulgár Mala Pereščepino-i kör pedig egyértelműen a korai avar-korhoz, a bócsai körhöz kötődik.¹¹⁶³ A nemzetközi kutatás sem fogadta el a bulgár betelepülés feltételezését a közép-és/vagy késő avar kultúra kialakulásának háttérében. Történeti érveit nem találták

¹¹⁴⁹ Vida Tivadar 2018a, 273.

¹¹⁵⁰ Bóna István 1978, 164.

¹¹⁵¹ Vida Tivadar 2018a, 275.

¹¹⁵² Gábor Olivér 2017, 317, 49.

¹¹⁵³ Bóna István 1978, 149-152.

¹¹⁵⁴ Bálint Csanád 1995, 282-287.

¹¹⁵⁵ Gábor Olivér 2017, 316, 45.

¹¹⁵⁶ Straub Péter 1999, 206-207.

¹¹⁵⁷ A korai avar településterület elhelyezkedésére lásd: Bóna István 1984, 320-321 között 25. térkép.

¹¹⁵⁸ l. az ADAM térképmellékleteit.

¹¹⁵⁹ Szabó János Győző 1981, 68; Somogyi Péter 1982, 192-193; Török Gyula 1996, 58-59.

¹¹⁶⁰ Bóna István 1971, 253-255.

¹¹⁶¹ Tomka Péter 1983, 165-169.

¹¹⁶² Balogh Csilla 2013, 444-445.

¹¹⁶³ Bálint Csanád 2004a, 48-58; Garam Éva 1976, 136-142; Bálint Csanád 1995, 299-303; Kiss Attila 1995, 132-133. Vö. már Csallány Dezső 1943, 169-170.

megalapozottnak, a kulturális változásokat pedig önmagukban nem látják alkalmasnak új betelepülés bizonyítására.¹¹⁶⁴

Már korábban is számoltak belső áttelepülések vagy áttelepítések lehetőségével a közép avar-kori változások hátterében.¹¹⁶⁵ Az ekkor újonnan betelepített gyepűterületek temetőiben több kutató is megfigyelt belső népmozgásokkal magyarázható temetkezési szokásokat.¹¹⁶⁶ Utóbbi felfogás egyre inkább erősödni látszik.¹¹⁶⁷ A belső migráció nemcsak a korábbi gyepűterületeken figyelhető meg, hanem a kora avar településterületen belül is kimutatható átrendeződés (Kisalföld, Somogy, Tolna, Baranya, Duna-Tisza köze, Körös-Maros köze).¹¹⁶⁸ A kora avar-korban az alföldek meglehetősen ritkán lakottak lehettek, a magányos sírok, néhány síros „temetési területek”, és családi sírcsoportok a Kárpát-medence nagyállattartó pásztorkodásra alkalmas területeiről (Tiszántúl, Duna-Tisza köze, Kisalföld, Bécsi-medence) ismertek.¹¹⁶⁹ Ezzel szemben a Kelet- és Dél-Dunántúlon a kora avar-korban már nagy köznépi temetők mutathatók ki, amelyek használata az egész avar-koron keresztül folyamatos.¹¹⁷⁰ A Dunakanyar vidékén csak néha folytatódnak a korábbi temetők, többnyire újak nyílnak helyettük.¹¹⁷¹ A Duna-Tisza közén hasonló a helyzet, a kora avar temetőket felhagyják, új temetők nyílnak, új területek népesülnek be.¹¹⁷² A terület déli részén megjelenik a tiszántúli kelet-európai fülkesíros csoport is. Jelentkezik a kelet-dunántúli Meroving kultúra hatása, a Duna mentén germánok áttelepülésével is számolhatunk.¹¹⁷³ A kora avar-korban a kaganátus súlyponti területe a Kelet- és Dél-Dunántúl lehetett, a birodalom legsűrűbben lakott részeként a 630 után induló áttelepítések legfontosabb belső bázisaként szolgálhatott, amint arra a temetkezési szokások ide mutató előzményei (sírkamrák, önálló lósírok, egész lovas temetkezések) is utalnak. Gyanítható, hogy a közép avar-korban nemcsak az újonnan betelepített, hanem a már régebben lakott régiókat is érintő, vélhetően az újraszerveződő államhatalom irányította katonai jellegű szervezés nyomán jöttek létre a korábbinál sokkalta homogénebb temetkezési szokásokat és leletanyagot felmutató temetők.

Szemben az Alpok keleti peremének és Dalmáciának 620–630-as évektől írott forrásokból ismert szláv népességével, a Kárpát-medencében csak északi hegyvidék előterében valamint Erdély keleti és déli peremén jeleznek hamvasztásos temetőik a 6-7. század fordulójától szláv betelepülést.¹¹⁷⁴ Hamvasztásos sírjaik mindenütt a Kárpát-medence peremén került elő: a mai Zala megye keleti felén a Pókaszeptk-Zalakomár csoport, a felvidéki

¹¹⁶⁴ Pohl, Walter 1998, 22-23.

¹¹⁶⁵ Török Gyula 1969, 96.

¹¹⁶⁶ B. Szatmári Sarolta 1968, 127; Makoldi Miklós 2008, 134-139.

¹¹⁶⁷ A probléma egyik konkrét vizsgálata a Vác-kavicsbányai temetőhöz kötődik. A kora avar településterület északi szélén elhelyezkedő temető legkorábbi sírcsoportja a Vida Tivadar által meghatározott dunántúli, Meroving típusú soros temetők közé tartozik. A közép-avar kor elején (7. sz. közepe) betelepülő, „militáns identitású” népesség kulturális kapcsolatai az Alföld felé mutatnak (Abony). Ennek lehet oka bevándorlás, de a kevés Alföld felé mutató nyom magyarázható későbbi kapcsolattartással is. A két közösség temetőhasználati és kulturális különállása sokáig fennmaradt, egészen a késő avar-kor elejéig (700, 720, 750 táján?). Az egyetlen hamvasztásos sír és egyes kerámiatípusok északi irányban kiépülő kapcsolatokra utalnak (szlávok). Szenthe Gergely 2014, 99-100, 115-121.

¹¹⁶⁸ Tomka Péter 1983, 155-156; Garam Éva 1972, 180-181; Szatmári Sarolta 1982/8, 68, 71; Madaras László 1991, 97; B. Nagy Katalin-Bende Livia 2003, 323; Lőrinczy Gábor-Straub Péter 2006, 285; Hajnal Zsuzsanna 2012, 627, 630, 639; Bende Livia 2012, 645-651, 656; Balogh Csilla 2013, 418, 424-426.

¹¹⁶⁹ Tomka Péter 2005, 160-161; Balogh Csilla 2013, 35-36; Lőrinczy Gábor 1996, 184.

¹¹⁷⁰ Halimba: ADAM 157; Veszprém: ADAM 412-413; Csákkberény: ADAM 95; Budakalász: ADAM 72; Dunaújváros: ADAM 124-125, Zamárdi: ADAM 428-429; Keszthely: 191-193; Gyenesdiás: ADAM 148; Szekszárd: 346; Gyöngy: ADAM 152; Kölked: 211-212; Cikó: ADAM 92-93.

¹¹⁷¹ Gróf Péter 2000, 98.

¹¹⁷² Balogh Csilla 2013, 418.

¹¹⁷³ Balogh Csilla 2013, 424-426.

¹¹⁷⁴ Bóna István 1984, 317-319.

erdőzóna, a királyhalmeci és a szilágynagyfalusi csoport, a dél-erdélyi Medgyes-csoport.¹¹⁷⁵ Az alpesi szlávok 9. századból ismert ún. Köttlach-kultúrájának legkeletibb lelőhelye a muraközi Bántornya.¹¹⁷⁶ A szlávok jelenlétének mértékéről az avar-szláv birituális temetők nyújthatnak képet. Északon Dévényújfaluban a 875 sírből 27 volt hamvasztásos, Pozsonybesztercén 266 sírből 8, Cseklészen 88 sírből 4, Vácon 515 sírből 1, Zsélyen 870 sírből 3, Kassa-Bárcán 19 sírből 1, Kassa-Zsebesen 290 sírből 1, Kassamindszenten 98 sírből 8.¹¹⁷⁷ Nyugaton Zalakomáron 393 sírből 61 hamvasztásos, Keszthelyen a több száz sír között néhány hamvasztásos, Nagypáliban egy,¹¹⁷⁸ Pókaszepetken 248 csontvázas 7. századi sír mellett 169 8-9. századi hamvasztásos temetkezés, Alsórajkon 26 csontvázas és 9 hamvasztásos sír, Söjtörön 35 csontvázas mellett 26 hamvasztásos, Kehidán 302 csontvázas, 41 hamvasztásos sír.¹¹⁷⁹ Nyíregyháza-Oros késő avar temetőjében egy hamvasztásos sír került elő.¹¹⁸⁰ A Felső-Tisza vidékén a 6–7. századból ismertek Királyhalmecen, Bodrogszerdahelyen, Karcsán, Karoson és Zemplénagárdon egy szláv népcsoport szórt hamvas és urnás halmos temetkezései, telepeik pedig Karoson, Szomotorban és Gergelyugornyán.¹¹⁸¹ Ugyanebből a korból keletebbre Kisvárdán, Gálocson, Ungváron, Beregdédán, Beregszászon, Lázáriban, Nagykolcson, Bádonban, Szilágypaniton, Piskolton, Székelyhídon és Érmihályfalván ismertek szlávoknak tartható települések.¹¹⁸² A 8. század középső harmadától a 10. századig használták a szilágysági szláv halmos temetőket, Kolozsvártól a Szamos nyugati partján, a Meszes hegység két oldalán az Érmellékig. Jelen vannak nyomaik a háromszéki medencében, majd a Küküllők felső völgyében is. Máramarosban a Tisza mentén, a Szamos–Lápos vidéken, délen Nagyszeben és Medgyes környékén pedig urnatemetkezéseik ismertek. A Felső-Tisza vidék és Észak-Erdély hamvasztásos szláv temetőinek párhuzamai a Prut–Dnyeszter vidékére vezetnek, innen települhettek be a 6/7. század fordulóján.¹¹⁸³ Míg a szlávok településnyomok az avar területen kívül, hamvasztásos sírjaik többnyire birituális temetőkben az avar településterületen belül kerültek elő.¹¹⁸⁴ Az avar területek déli peremén a dél-erdélyi Meggyes-csoport hét, zömében hamvasztásos sírokból álló kis sírszámú (2–17 sír, kivéve a vízaknai 136 sírt) birituális temetőből áll. A zalai Pókaszepetk- és az erdélyi Meggyes-csoport között nem mutatható ki régészeti úton közvetlen kapcsolat,¹¹⁸⁵ a két szláv népesség egymástól függetlenül települhetett be. A hagyományok avar-kor végi keveredésének szemléletes példája a zalai avar-szláv birituális temetők környezetében, Kehidán, a 9. század elején, a lovával eltemetett, már nyugati fegyverekkel is ellátott avar harcos nem avar módon, hanem szláv szokás szerinti eltemetése hamvasztással, hamvainak avar szokás szerint koporsóba helyezése, fegyvereinek mellékelésével.¹¹⁸⁶

A 7. század elején az avarokkal együtt élt bulgárok történeti adataink szerint Pannóniában éltek, Tomka Péter a Kisalföldre helyezte lakóhelyüket. Ugyanakkor a kelet-európai ogur törzsekkel kapcsolatba hozható, kora avar-kori fülkesíros csoport a Tiszántúlon és a Tisza mentén helyezkedik el, jóllehet megjelenik a Duna-Tisza közének déli részén és néhány helyen a Dunántúlon is. Kérdéses tehát, hogy a 9. század közepének pannóniai *wangar-onogur* népessége melyik csoporttal hozható kapcsolatba. A közép avar-kor nagy belső vándorlásai

¹¹⁷⁵ Takács Miklós 1997b, 176; Bóna István 1989, 90–94.

¹¹⁷⁶ Takács Miklós 1991, 506.

¹¹⁷⁷ Cs. Sós Ágnes-Salamon Ágnes 1995, 95.

¹¹⁷⁸ Szőke Béla Miklós-Vándor László 1983, 81–83.

¹¹⁷⁹ ADAM 292, 22, 326, 188.

¹¹⁸⁰ Régkut 2004/283.

¹¹⁸¹ Wolf Mária 1994, Révész László-Wolf Mária 1993.

¹¹⁸² Istvánovits Eszter 2001, 178–179, 18. kép.

¹¹⁸³ Bóna István 1986, 177–188.

¹¹⁸⁴ Bóna István 1986, 177–178.

¹¹⁸⁵ Cs. Sós Ágnes-Salamon Ágnes 1995, 96–97.

¹¹⁸⁶ Szőke Béla Miklós 1999, 83–84.

során elképzelhető a tiszántúli népesség egy részének Pannóniába települése, éppúgy, ahogy a Tisza vonalától északra is megjelentek ekkoriban. A késő avar-korra uniformizálódó szokások és viselet ugyanakkor régészeti úton nem teszi lehetővé nyomon követésüket.¹¹⁸⁷

A 9. századi avarság, pontosabban az avar néven ismert népkonglomerátum, sorsáról alkotott tudományos felfogás bizonytalansága két tényezővel magyarázható. A hagyományosan nomádnak vélt avar népességet életmódjából következően kis létszámúnak vélte a korábbi kutatás, így a kortárs és a későbbi források beállítását az avar nép kiirtásáról lényegében helytállónak tartották.¹¹⁸⁸ A jellegzetes avar tárgyi hagyaték hiánya a 10. századi Kárpát-medence leletanyagában és az avarok említésének hiánya a középkori magyar írott forrásokban jól megerősítette e felfogást. Mára sokkal árnyaltabbá vált a kép.

Az újabb értelmezések az avar-kor kronológiájának két fő hibájára mutattak rá. A korábbi kutatás a kora avar-kor végét, a közép avar-kor kezdetét Kuber nagy tömegű népének 670–680 körüli bevándorlásával kapcsolta össze. A feltett nagyarányú népességnövekedés alapján a 670–720 közé helyezett közép avar-korra a megelőző és utána következő időszakhoz képest aránytalanul sok temetkezést datáltak. Azonban Kuber a valóságban csak fegyveres kíséretével érkezhett a kaganátusba, hiszen a legkorábbi közép avar jellegű temetkezéseket 640-es évekbeli bizánci pénzek datálják.¹¹⁸⁹ A közép avar-kornak nemcsak kezdő, de befejező időpontja is módosulhat, ami a késő avar-kor kezdetének későbbre helyezését eredményezheti. Az avar temetők feltett 8. század végi lezárulása a Nagy Károly hadai által végzett, ám azóta megcáfolt hipotetikus népiítés vélelmén alapultak.¹¹⁹⁰ E téves hipotéziseket elvetve, az újabb avar kronológiák az avar-kor végét a 9. századra helyezik, jóval kiegyensúlyozottabb demográfiai viszonyokat eredményezve.¹¹⁹¹ Bár az avar temetők 9. századi használata már elfogadott, de utódaik sírjait még nem sikerült egyértelműen kimutatni a 10–11. századi Kárpát-medencei temetőkben. Ugyan egyre több esetben gyanítható temetők és települések használata az avar-, magyar honfoglalás- és a kora Árpád-kor során egyaránt, a népesség folyamatosága még vitatott. Mégis, a régészet és az embertan eredményei az avar leszármazottak meghatározó szerepére utalnak az Árpád-kori magyarság kialakulásában.¹¹⁹²

Az avarság 9. századi sorsát újabban Szőke Béla Miklós vizsgálta számos tanulmányában. Az írott forrásokat elemezve, Deér József és Váczy Péter nyomán megállapította, hogy az avar népesség tömeges pusztulása, radikális létszámcsökkenése ezek alapján nem igazolható. A probléma régészeti oldalát elsősorban Pannónia vonatkozásában vizsgálta, tekintettel arra, hogy itt áll rendelkezésre az írott források segítségével biztosan 9. századra datálható leletanyag. Szőke fontos eredménye, hogy Zalavár környékén 850 után is a korábbi, elsősorban csontvázasan temetkező, steppei eredetű „avar” és kisebb számú, hamvasztással temetkező szláv népesség élt. Csupán kisszámú nyugati és déli szláv betelepülővel számolhatunk, másutt Pannóniában még ennyi nyoma sincsen új érkezőknek. A tömeges szláv bevándorlással számoló történeti elképzelések mára teljesen meghaladottnak számítanak. Szőke ki is mondja, hogy a magyar honfoglalók a korábbi avarkori lakosságot találhatták eredeti lakóhelyén, még akkor is, ha a két nép együttélésének nincs biztosan kimutatható nyoma.¹¹⁹³

Az avar- és kora Árpád-kor lakossági kontinuitása a részleteket illető sok bizonytalanság ellenére igen valószínű. Bóna István kérdésként vetette fel: „Mi történt Fejér, Tolna és Keszthely megyék lakosságával, ahol nemritkán 2–3 későavar temető is van egy-egy mai helység határában, többnyire olyan nagyterjedésű, hogy még egyet sem sikerült teljesen

¹¹⁸⁷ Lőrinczy Gábor 1998, 343.

¹¹⁸⁸ I. erre Szőke Béla Miklós 1979, 1-12; Uő. 1994, 77-84; Uő. 1996, 11-43.

¹¹⁸⁹ Bálint Csanád 2004a, 53-55.

¹¹⁹⁰ A kérdést tisztázta Deér József: Deér, Josef 1965, 719-791.

¹¹⁹¹ Ezekre I. Max, Martin 1989, 65-90; Zájbojník, Jozef 1991, 219-321; Stadler, Peter 1990, 305-350.

¹¹⁹² Összefoglalásként I. Kovács, László 2005, 360-361.

¹¹⁹³ Szőke Béla Miklós 1999, 94-95.

feltárni? Mi történhetett a Kisalföldet sűrűn benépesítő, szintén megtelepedett lakosságra utaló, nagy és gazdag griffes-indás avar temetők népével, vagy a Keszthely környéki avarsággal?¹¹⁹⁴ Tomka Péter is arra figyelmeztetett, hogy a Kisalföldön az Árpád-kori eredetű mai falvak határában sokszor több avar temető is előkerült.¹¹⁹⁵ Baranyában „...a legtöbb honfoglalás- és Árpád-kori magyar település határaiban találtak avar temetőt (Pécsvárad, Szebény-Fehéregyháza, Mecseknádasd, Ellend, Nagypall, Erzsébet), ami vagy arra mutat, hogy az avar lakosság megélte a honfoglalást, s ezek a korábbi avar települések folytatásai, vagy...az avar-honfoglaló magyar leletanyag szétválasztása az utóbbi kárára még nem teljesen sikerült.”¹¹⁹⁶ Az Alföldön a középkori településhálózat nagyfokú pusztulása következtében régészeti módszerekkel jól kimutatható a településhálózat folyamatosága. Szarvas környékén 30, Békéscsaba környékén 43, Pest megye volt váci és szobi járásában 65, összesen 138 olyan településnyom ismert, amely mindkét tárgyalta (avar- és Árpád-kor) korszakban lakott volt.¹¹⁹⁷ A korábbi, avar periódus kerámiaanyaga a települések központi részein jelentkezik, amelyeket szervesen folytatnak a kizárólag az Árpád-korban lakott településrészek. Több esetben előfordul, hogy az Árpád-kori templom nyomai az avar-kortól kezdve lakott településrészben kerültek elő.¹¹⁹⁸ Szembeötlő, hogy a Dunántúlon az Alfölddel szemben a nagyszámú avar-kori temető mellett sokkal kevesebb az ismert avar-kori településnyom. A jelenség magyarázata az lehet, hogy az Árpád-kortól máig folyamatosan lakott települések belterülete alatt helyezkednek el az avar-kori települések nyomai.¹¹⁹⁹

Vajon miképpen magyarázható az avar- és honfoglalás-kori régészeti hagyaték feltűnően kevés érintkezési pontja? A lehetséges megoldás a régészeti módszerek korlátozott mivoltát is felveti: „Az elgondolkodtatón kisszámú közös lelőhely önként adja a megoldás lehetőségét: amennyiben az avarság bizonyos hányada megélte a magyarok bejövetelét, akkor az feltételezhető, hogy a megváltozott hatalmi viszonyok nem tették szükségessé, hogy az új vezető réteg mindenhol a saját köreiből származó vezetőt ültessen a települések élére, akik aztán együtt temetkeztek volna a helyben talált lakossággal.”¹²⁰⁰ Hasonló megoldás felé mutat a 9. század egyik legelismertebb régész kutatójának észrevétele: „...a 10. század második felére, (...) a 11. századra keltezett egyszerű ékszerformák formai előzményei a késői avar korban illetve a 9. században lépnek fel, nincs okunk feltételezni ezek újra és újra feltalálását.”¹²⁰¹

Az avar továbbélés régészeti oldalról elég jól valószínűsíthető a Dunántúl nagy részén és a Kisalföld északi felén, ahol világosan kirajzolódik egy 9. század második felére keltezhető, „Karoling peremkultúra”-ként meghatározott leletanyag, illetőleg a hozzá tartozó temetők. 10. századi használatuk azonban kérdéses, és az sem tisztázott ma még, hogy a 10. század vége felé induló nagy falusi „köznépi” temetőkhez van-e valamilyen kapcsolatuk. Az Alföldön ennél sokkal problematikusabb a kérdés régészeti aspektusa. A nagy, falusi avar-kori temetők használatát eddig nem sikerült a 9. század közepénél későbbi időre valószínűsíteni, így teljességgel bizonytalan, hogy mi lehetett ezek után a beléjük temetkező közösségek sorsa. Könnyen belátható, hogy egy esetleges komoly népességcsökkenés után is megfoghatóknak kellene lenniük a 9. század második felének temetkezései. Ráadásul egy ilyen demográfiai esemény megtörténte semmilyen forrásunk nincsen a temetkezések feltűnő hiányán kívül. Számolhatunk esetleg jelentősebb népmozgásokkal, áttelepítésekkel a magyar honfoglalás után, hiszen ma már jól megfogható a honfoglaló avarok hasonló eljárása a tiszántúli gepidák esetében. Egy ilyen eseménysor a 10–11. századi nagy sírszámú temetők eddigi hiányát többé-

¹¹⁹⁴ Bóna István 1968-69, 117.

¹¹⁹⁵ Tomka Péter 1983, 138.

¹¹⁹⁶ Dercsényi Dezső-Pogány Frigyes-Szentkirályi Zoltán 1966, 17-18.

¹¹⁹⁷ MRT 8, 29; MRT 10, 24.

¹¹⁹⁸ Szőke Béla Miklós 1980, 190-191, térkép.

¹¹⁹⁹ I. ADAM, térképek.

¹²⁰⁰ Szentpéteri József 2014, 47.

¹²⁰¹ Tomka Péter 2000, 66.

kevésbé elfogadhatóan magyarázhatná. Esetleg támpontot nyújthatna a dunántúli falusi „köznépi” temetőknél a honfoglaláshoz képest túlságosan késői kezdeteire is. Egy ilyen népmozgás nyilvánvalóan több évtizedes folyamat lenne, az átköltöző népesség megállapodása, új temetőik megkezdése hosszabb időt igényelhet. Talán ilyen eseményekkel magyarázhatóak a néhány esetben a nagyobb avar temetők szélső sírsoraiban feltűnő 10–11. századi „köznépi” jellegű sírok (pl. Gyöng-Vásártéren, Péter király denárával). A korábbi települések tovább használata új beköltözők által gyakori jelenség. Ilyen például az elpusztult Árpád-kori magyar falvakba, a korábbi templom köré költöző kunok esete, de a 18. századi újratelepítés során is jellemzően a korábbi magyar falvakba költöztek a német telepesek, amelyek magyar elnevezéseit a helyben maradt egy-két magyar család közvetíthette az új telepeseknek. Ugyanakkor teljes faluközösségek elvándorlása esetén számolhatunk névköltöztetéssel is.¹²⁰²

A fizikai antropológia már az 1980-as évektől felismerte az avar-korra jellemző embertani típusok széleskörű képviselőit az Árpád-kori népességben, ugyanakkor a magyar honfoglalók rassztípusainak csekély képviselőit.¹²⁰³ Eredményeit az újabb kutatások is megerősítették.¹²⁰⁴ A régészeti kutatás ugyanakkor szkeptikus az eredményeket illetően, főképpen a mintavételezés nagyságrendjét és földrajzi kiterjedtségét tekintve.¹²⁰⁵ A mintavételezések számának növelése kétségtelenül indokolt igény, az Éry által kimutatott tendenciát a hivatkozott újabb kutatások is támogatják ugyanakkor. A probléma szorosan összefügg a 10. századi honfoglaló régészeti leletanyag hagyományos társadalmi szemléletű csoportosításával is, hiszen a Szőke Béla által különböző társadalmi rétegekkel azonosított, ám e rendszerben meglepő módon földrajzilag elkülönülve megtelepedett csoportok valójában eltérő embertani összetételű, így eltérő eredetű népességek. Közülük az egész ország területén elterjedt, Szőke által a honfoglalók köznépének meghatározott csoportban kereshetők az avar-kori lakosság igen jelentős számarányú leszármazottai.¹²⁰⁶

19. Az avarok nyelvi elszlávosodása

Róna-Tas András és Berta Árpád legújabb könyve határozottan kizárja az avarok közvetítő szerepét a magyarba átkerült nyugati ótörök jövevényszavakkal kapcsolatban. A fő tendencia szerintük az avarok 9. századi lassú, de folyamatos elszlávosodása volt. A korabeli Dunántúlon frank és szláv vezetőrétegről írnak, ám nem kerül említésre, hogy ez mindössze a mai Zalavár környezetében adathozható, szláv tömegek korábban feltett bevándorlása pedig több évtizedes régészeti és történeti kutatások után sem bizonyítható. Az Alföld esetében pedig Csongrád (elsőként 1075-ből adatolt, környezete más szláv helyneveivel együtt) nevének szláv eredete az abodriták által végrehajtott szlavizáció a hivatkozási pontja, a timocsánok és a morvák esetében pedig még ennyi sem.¹²⁰⁷ Nem kerül említésre, hogy egyik szláv törzs nyomait sem sikerült régészeti úton kimutatni sem az Alföldön sem a Dunántúlon, az írott források ugyanakkor e törzsek al-dunai jelenlétét bizonyítják.¹²⁰⁸ Nyelvészeti bizonyítékként pedig mindössze két, szláv közvetítéssel a magyarba kerülhetett török kifejezés (*bán* és *bér*) szerepel.¹²⁰⁹ Ligeti Lajos azonban *bér* szavunkat török alapon is magyarázhatónak látta, *bán* szavunk pedig szlavón-horvát, nem pannonszláv közvetítés lehet. Ligeti a korábban szláv közvetítésének vélt török eredetű *bélyeg* szavunknak csak későbbi használatában

¹²⁰² A probléma újabb összefoglalása: Révész László 2014, 89-95.

¹²⁰³ Éry Kinga 1982, 1993, 1994, 2001.

¹²⁰⁴ Fóthi Erzsébet 1998, 2007.

¹²⁰⁵ Révész László 1997, 222-223.

¹²⁰⁶ Éry Kinga 1996, 950.

¹²⁰⁷ WOT 38.

¹²⁰⁸ Berta Adrián 2018, 43.

¹²⁰⁹ WOT 1125.

valószínűsítette a szláv nyelvi befolyást.¹²¹⁰ Az avar-kori törökök (részleges) nyelvi elszlávosodására néhány biztosan szláv átadású török szavunk mellett csak nagyon bizonytalan további nyelvi támpontjaink vannak. Jövevényszavaink egy csoportja Róna-Tas szerint világosan török-szláv kétnyelvűsége utal, mint például nyugati ötörök eredetű, szláv közvetítésű *terem* szavunk.¹²¹¹ Cserge szavunk török eredetű, szláv közvetítése elképzelhető.¹²¹² Társ szavunk a szláv nyelvekből került a magyarba, török eredete lehetséges.¹²¹³ Agár szavunk forrása egy nyugati szláv nyelv lehet, de köztörök párhuzamai vannak.¹²¹⁴ Ugyanakkor vannak török átadású szláv szavaink is, amelyek közvetlen magyar-török érintkezésre utalnak szláv nyelvi környezetben. Ilyen például szláv eredetű korsó szavunk.¹²¹⁵ Szláv eredetű *király* szavunk török közvetítése a magyarba hangtani okokból erősen valószínű.¹²¹⁶ Az ispán cím bizonytalan eredetű a szlávban, feltehető török (avar) közvetítése a magyarba.¹²¹⁷ Az onogur (*On Oq*) törzsszövetség két vezetőjének *čupan* címe inkább e méltóságnév ogur török eredetére mutathat a szlávban. Ligeti megállapítása szerint a *čupan* jellegzetesen nyugati türk cím, a keleti türk rovásírásos feliratokban nem fordul elő. A kínai források szerint a Tíz Nyíl népe (*on oq bodun*) ötödik és tízedik törzsének a főnöke a *čupan čor* (643), illetve *čupan irkin* címet viselte. A nyolcadik besenyő törzs neve, a *čupan čur* ugyanez a méltóságnév lehet. A görög betűs protobulgár feliratok ζουπανος méltósága a szláv *župan*nal egyeztethető.¹²¹⁸ Róna-Tas szerint a szlávból átkerülő *župan* a törökben vette fel a spán, majd ispán alakot.¹²¹⁹ Kniezsa István ugyanakkor az ispán szónak a szláv *župan* alakból való származtatását terhelő hangtani nehézségekre figyelmeztetett.¹²²⁰ Harmatta János a szogd *span* 'felügyelő, ügyintéző, gazdaság vezetője' szóban kereste a magyar ispán eredetijét, figyelmeztetve az intézményével történetileg szorosan összefüggő vár szavunk valószínűleg szintén közép-északiráni (**var* 'vár, erődítmény') eredetére.¹²²¹ A szogd *span* szó jelentéstartománya pontos megfelelője a magyar ispán szóénak, a várispánok a királyi uradalmakat is vezették, az erdőispánságok irányítói pedig kifejezetten királyi magángazdaságok vezetői voltak, nem pedig nemzetségfők, mint a szláv zsupánok. A cím türk eredete is elképzelhető.¹²²² A méltóságnév tehát az avar-kori török nyelvekből is átkerülhetett a magyarba.

A török hódoltság kora kiváló párhuzamot nyújthat a szóátvételek jellegének megismerésére többnyelvű környezetben. Ebben a korszakban a magyar-török kétnyelvűséghez magyar-szláv kétnyelvűség járult, a szláv anyanyelvű török katonák török-szláv kétnyelvűek is lehettek, így a háromnyelvűség sokszor előfordulhatott. Erre a soknyelvű környezetre utal számos korabeli kétszeres átvételünk. Ugyanazok a kifejezések átkerültek a magyarba közvetlenül a törökből, de ugyanakkor szláv közvetítéssel is, például *píte* - *pita*, *szpáhi* ~ *szpáhia*, *levent* - *levente*, *tepszi* - *tepszia* szavaink. Ezek ugyanazon katonaság nyelvéből egyidejűleg juthattak a magyarba.¹²²³ Érdemes lenne korábbi, hasonló kettős átvételeket keresni, amelyek török-szláv kétnyelvű lakosság jelenlétét igazolhatnák a 10. és talán a 11.

¹²¹⁰ Ligeti Lajos 1986, 33, 264.

¹²¹¹ Róna-Tas András 1997d, 248-249.

¹²¹² WOT 1182-1183.

¹²¹³ WOT 1226.

¹²¹⁴ WOT 1230.

¹²¹⁵ WOT 1189.

¹²¹⁶ Zoltán András 2013, 337-341: a szerző a török nyelvű magyar elit közvetítésére gondol, ám egy régebbi török nyelvű lakosság ugyanígy számításba jöhet.

¹²¹⁷ WOT 1189.

¹²¹⁸ Ligeti Lajos 1986a, 140.

¹²¹⁹ Róna-Tas András 1996, 101-102.

¹²²⁰ Kniezsa István 1955, 238.

¹²²¹ Harmatta János 1955, 251.

¹²²² Bálint Csanád 2004a, 112.

¹²²³ Sándor Klára 1998, 17.

században. Róna-Tas korábban úgy vélte, hogy a késő avar periódusban számottevő onogur csoportokkal kell számolnunk, melynek egy része még a magyar honfoglalásig is fennmaradt. Ezekről kölcsönözhatték csuvasos típusú szavaik egy részét a beköltöző magyarok. Dunai bulgár-török csoportok is megélhették a magyar honfoglalást, bár ezeknek a Dunától délre élt társaikhoz hasonló elszlávosodását szerinte nem zárhatjuk ki.¹²²⁴

A fentiek ellenére az avarok nyelvi elszlávosodásának tétele erősen elterjedt a kutatásban. Az avar-kor egyik legnevesebb régész kutatójának, Bóna Istvánnak a megfogalmazása „...az eredetileg is csaknem kétnyelvű avarság a közé-köré telepedő szlávok hatására alighanem szláv nyelven érintkezett szomszédaival”¹²²⁵ komoly bizonytalanságot árul el e kérdésben. Benkő Loránd a régész Szőke Béla 1950-es évekbeli érvelését követette: „...a honfoglalás-kori régészeti leletek avar jellegű fölényének a szlávokhoz köthető volta egyrészt, a magyarországi helynévi szubsztrátum döntően szláv jellege más részből jóval nagyobb valószínűséggel amellet tesz tanúságot, hogy a honfoglaló magyarság az avar származású etnikumot egészben vagy nagy részben már elszlávosodott nyelvi állapotban találta.”¹²²⁶ Benkő megfogalmazása a honfoglalás-kori régészeti anyag avar jellegéről és egyúttal szlávokhoz köthetőségéről három különböző etnikum régészeti anyagának teljes összekeverésével világosan jelzi a társtudományok művelőinek bizonytalanságát, a régészeti állásfoglalások nehezen értelmezhető mivoltát és változásait a kívülállók számára. A nemzetközi történetírás is bizonytalan a kérdés megítélésében.

Walter Pohl arra utal, hogy az avar lovas harcosok Fredegar említette exogámiáját a szláv nőkkel megerősítik a régészeti leletek.¹²²⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy ez csak igen csekély töredékére lehet igaz az avar népességnek, hiszen kevés avar temetőben kerültek elő hamvasztásos sírok a lovas sírok szomszédságában. Ugyanakkor Pohl joggal emeli ki az avar etnikum politikai jellegét, etnikai-nyelvi összetettsége mellett a földművesek és a pásztorok ellentéteit.¹²²⁸ Walter Pohl szerint az avar településterület északi szélén az avar csontvázas sírok mellett szláv hamvasztásos temetkezések megjelenése elképzelhetővé teszi, hogy szláv származású vagy nyelvű személyek kereshetők az „avar” sírokban is, a polietnikus késő avar társadalom lingua franca-ja szerinte esetleg a szláv lehetett.¹²²⁹ Pohl szerint az a tény, hogy a terjeszkedő háborúk, zsákmányoló hadjáratok megszűnése után, a 8. században az avarok a szláv „túlélési modellt” választották, legnagyobb részük paraszti életmódra tért át, falutelepüléseken élt, a szláv kultúrához történt nagyfokú közeledést jelenti. Azt is hangsúlyozza azonban, hogy a gazdasági bázis „szlavizációja” nem okozta a kultúra és a társadalom láthatóan szláv jellegűvé formálódását is. A steppei kulturális és politikai hagyományok megőrzése sokáig segített az avarság fennmaradásában, azonban a politikai rendszer 8. század végi összeomlása Pohl szerint végzetes volt. Szemben a bulgárokkal és a magyarokkal az avarok nem voltak képesek egy új hatalmi bázist kiépíteni a kereszténység alapján.¹²³⁰ Pohl úgy véli, hogy az avaroknál a pásztorkodás és a mezőgazdaság kezdetben kombinált formában létezhetett, a vándorló pásztorok pedig letelepültek. A belső konfliktusok valószínűleg új vezetői csoportok és dinasztiák felemelkedéséhez vezettek. 626 után nem vezettek jelentős hadjáratot, a fegyverellátottság csökkenése a nyolcadik században arra utal, hogy a háború elvesztette szerepét a legfontosabb közösségépítő tényezőként.¹²³¹ Pohl úgy látta, hogy a 7. század végén betelepülők új kulturális elemeket hoztak magukkal, amely háttérbe szorította a régi steppei (nomád) tradíciókat, az avarok életformája egyre jobban

¹²²⁴ Róna-Tas András 1982b, 143-144.

¹²²⁵ Bóna István 1984, 353.

¹²²⁶ Benkő Loránd 1997, 171.

¹²²⁷ Pohl, Walter 2002, 218.

¹²²⁸ Pohl, Walter 2002, 221.

¹²²⁹ Pohl, Walter 2002, 291.

¹²³⁰ Pohl, Walter 2002, 330-331.

¹²³¹ Pohl, Walter 1988, 273.

közeledett a szomszédos szlávokéhoz.¹²³² Pohl a Sudas-lexikon adatát a Tisza-vidéki avarok Krum általi legyőzéséről és elpusztításáról megkérdőjelezhetőnek véli. A frankok, bulgárok és szlávokkal szembeni, nem sok jót ígérő kudarcok ellenére úgy látta, számolni kell a 9. századi avar generációkkal.¹²³³ Az avarok 7. század végi életmódváltása az a tényező, amelyet a fentiek szerint a nemzetközi kutatás az elszlávosodás kiváltójának tart, az eredeti életmód feladását kulturális szempontból is a környező szlávokhoz való közeledésnek értékeli. Az avarok valóságos életformájáról ma már valóban más képpel rendelkezünk, mint korábban: „Az avar gazdaság azonban három évszázados története során nem maradhatott változatlan. A nomadizmus – ezt ma már világosan látjuk – főképp a korszak utolsó másfél-két évszázadára biztosan visszaszorul, ha létezett még egyáltalán. Amióta tudatosan keressük, szinte gombamódra szaporodnak a megtalált állandó avar falvak. A településsűrűség (amit a temetők alapján is kikövetkeztethetünk) a Kárpát-medence jó részében amúgy is kizárja a nomadizálás lehetőségét. A nagy sírszámú, folyamatosan használt temetők a népesség nagy többségének egyhelyben maradását tanúsítják - és az érvek még tovább sorolhatók. Nem a nomád avarok között kell tehát valahogyan megmagyarázni a földművelésre utaló jelenségeket, hanem fordítva: a földművelővé vált avarok között magyarázandó a fel-feltűnő nomád hagyomány. Ez a fejlődés már a korai avar kor 2. felében megkezdődött, az új népcsoportokkal létrejött új helyzet csak felerősítette, felgyorsította. Nehéz lemondani a történeti tudatunkba beivódott „nomád avar” képéről, de az újonnan feltárt vagy felismert tények birtokában ezt a kényszerű lépést meg kell végre tennünk.”¹²³⁴ A nomád etnikum meghatározásának Pohl által bemutatott problémái, a nomád alakzatok polietnikus jellege az avarok helyébe települt magyarságra is igaz. A magyarok megőrizték nyelvüket, amit a török környezetből való kiszakadással magyaráz a kutatás, ugyanakkor az új, szláv környezet sem nyelte el őket. A nyelv megőrzése a szláv környezetben magyarázható a saját államisággal, ám ugyanez az avarok esetében is fennállt negyed évezredig. Elegendő lehetett vajon az államiság hiányának egy évszázada etnikai önállóságuk megszűnéséhez? Elmerülhetett-e az avar sziget a szláv tengerben, mikor a magyar sziget sem merült el még a török hódoltság szláv tengerében sem, önálló államisága visszahúzódásakor? A 7. század elejétől a 9. századig használt nagy, falusi temetők és az egyre több előkerülő 7. századi falutelepülés tanúsága szerint aligha történt gyökeres életmódváltás, valójában jóval korábban megindult folyamatok értek tovább. Ilyenformán aligha számolhatunk olyan, hirtelen, drasztikus, a korábbi életformát a 626-os vereség és az azt követő belső zűrzavar következtében gyökeresen átformáló kultúraváltással, amely a köznép török nyelvének feladásával, kétnyelvűséggel járhatott volna együtt. Ilyen folyamat a kaganátus szétesése után, a 9. században sem valószínűsíthető, a nomád állami szervezet megszűnése aligha befolyásolhatta a köznép életmódját és kultúráját. Az avar államiság instabilitása ugyanis éppen a nomád jellegű államszervezet és a letelepült köznép életmódja és kultúrája között feszülő feloldhatatlan ellentmondással tűnik magyarázhatónak.¹²³⁵

Takács Miklós állapította meg, hogy a Kárpát-medence központi, sík vidékein, a Délnyugat-Dunántúl kivételével nem számolhatunk a 9. század előtt nagyobb tömegű szláv lakossággal, az avar-kori szláv köznépi néptömegek jelenlétét is sikeresen cáfolta a kutatás. Az avar-kori lakosság elszlávosodásával kapcsolatban kifejti azt az egyébként egyértelmű tény, amelyet a kutatók többsége rendszeresen mellőz, hogy az Avar Kaganátus fennállásának idején éppen a szlávok (legalábbis főnökeik) voltak azok, akik kulturálisan asszimilálódtak az avarokhoz, ami már a szlávok beolvadásának kezdetét jelenti.¹²³⁶ Fügedi Erik már 1946-ban az avar hatásra kialakuló szláv vezető réteggel hozta kapcsolatba a moravai szlávok fejedelmének

¹²³² Pohl, Walter 2002, 285-287.

¹²³³ Pohl, Walter 1988, 274.

¹²³⁴ Tomka Péter 1988b, 231-232.

¹²³⁵ Bálint Csanád 2005, 37-56.

¹²³⁶ Takács Miklós 1997b, 174-176.

nomád, „avar” életvitelét. Szvatopluk, míg szlávjainak kevés málháslova volt, hátszlovakat pedig csak az előkelők tartottak, ménessel rendelkezett és kizárólag kancatejjel élt.¹²³⁷ Helyettese pedig, a szubandzs, perzsa eredetű katonai parancsnoki címet visel, amely nyilvánvalóan avar eredetű.¹²³⁸ A Kárpát-medence peremvidékein élő szláv köznép mindennapi élete is igen jelentős avar hatást mutatott. Takács Miklós szerint „...ha Szlovákia területén valóban egy időben létezett a kétféle temetkezési mód (a hamvasztásos és a csontvázas – J.P.) mögött sejtethető kétféle népesség, az edényművesség területén csak az avar temetőkből ismert „dunai” kerámia hat a másokra és nem fordítva.” Takács kifejtette, hogy a népvándorlás-kori szlávok leletanyaga csak a Kárpát-medence peremén ismert: Zala megye területe, felvidéki erdőzóna, királyhelmeci, szilágynagyfalusi csoport, Medgyes-kultúra.¹²³⁹ Takács kiemelte, hogy a szlávok a peremvidékekről csak a 9. században, az avar hatalom összeomlása után vándorolhattak volna a Kárpát-medence központi részeire. Így a késői avarok elszlávosodására legfeljebb 3 nemzedéknyi, azaz majdnem egy évszázadnyi idő állott volna rendelkezésre. Feltételelesen, hiszen az ehhez szükséges szláv tömegeknek nincsen régészeti nyoma a belső területeken, nincsenek nagy sírszámú temetőik. Ellenben számos új temetőfeltárás bizonyítja, hogy a 9. századot megélt késő avarság nem veszítette el etnikai azonosságát ekkorra, de még a dalmáciai Horvátországban is éltek avarok a 10. században.¹²⁴⁰ A 9. századi Alföldön nincsen nyoma szlávokhoz köthető leletcsoportnak.¹²⁴¹ A 7–9. századi Kárpát-medencéből tehát csak a fent bemutatott peremvidékek azok, ahol közvetlen és folyamatos avar-szláv együttélés igazolható. Együttélés tehát, ami nyilvánvalóan alapfeltétele az akkulturációnak, majd az asszimilációnak, csak az avar településterület peremvidékén mutatható ki. Mindezek után nem meglepő, hogy: „A késő avar temetők elterjedése nem a szláv helynévanyag elterjedésének felel meg... Ebből ugyanis csak az következik, hogy a 8. századi népesség utódainak nagy része nem szláv módon nevezte meg környezetét.”¹²⁴² Éppen a helynévanyag kérdése az, ahol Pohl is komoly nehézségeket lát. Az osztrák szerző hangsúlyozza, hogy ugyan Alsó-Ausztriában a késő avar lelőhelyek nagy része szláv helynévanyagú területen található, utóbbiak azonban későbbi keletkezésűek lehetnek, bár a „keleti”, török vagy mongol eredetű helynevek hiányoznak.¹²⁴³ Jóllehet kézenfekvő feltételezés Pohl nyomán a szomszédos szlávokkal történt kapcsolattartás nyelveként a szláv nyelvjárások ismeretét feltételezni, sőt, kisebb-nagyobb szláv csoportok beköltözése nyomán a szélső területek kétnyelvűsége is elképzelhető, maga Pohl is szemlátomást bizonytalan a kérdésben. Amennyiben avar rítusú sírokba szlávok temetkeztek, akkor a beköltöző szlávok akulturációjára gondolhatunk, a szláv rítusú hamvasztásos temetkezés elterjedésének, így az avar kultúra feladásának nincsen nyoma az avar településterület belsejében. Pohl szerint az a tény, hogy az avarokat a 9. századi források sokszor a szláv népek sorában emlegetik, arra utal, hogy néhány generáció után felszívódtak a szlávok soraiban.¹²⁴⁴ Ám Pohl elfelejti, hogy a források később sokszor a magyarokat is a szláv népek közé sorolják, amely pusztán földrajzi helyzetükkel, kultúrájuk hasonlóságával magyarázható, hiszen a magyarok sohasem szlávosodtak el tömegesen.

Az Alföldeken és dombvidékeken megtelepült, steppei származású avar-kori népességek 7. századtól adatolható faluhálózata és földművelése, ezzel szemben a korabeli szlávok erdőzónabeli megtelepülése, kis száma és szegényes kultúrája is kizárja, hogy e steppei (török?) népesség a szlávok életmódját és kultúráját átvéve veszítette volna el nyelvét. Ennek ellenkezőjét kultúrája folyamatos fennmaradása és a neki alárendelt szlávok vezetőinek

¹²³⁷ Fügedi Erik 1946-1948, 326.

¹²³⁸ Szegfű László 1997, 145.

¹²³⁹ Takács Miklós 1997b, 176; ugyanígy Bóna István 1989, 90-94.

¹²⁴⁰ Takács Miklós 1997b, 175-177.

¹²⁴¹ Bálint Csanád 1996b, 995.

¹²⁴² Tomka Péter 1983, 167.

¹²⁴³ Pohl, Walter 2002, 224.

¹²⁴⁴ Pohl, Walter 2002, 328.

kimutatható akkulturációja világosan bizonyítja. A szláv eredetű helynevek az avar-kori szlávok által lakott kárpáti erdőzóna területén tűnnek fel elsősorban a 12–13. századi írott forrásokban. Igen feltűnő jelenség, hogy a belső erdős hegyvidékeken (Zselic, Bakony, Pilis, Mátra, Bükk) ekkoriban feltűnő szláv telepések korabeli beköltözése nem csak írott forrásokból rekonstruálható, de lakóhelyükön sincsen régészeti nyoma emberi megtelepülésnek a 6–10. század közötti időszakban. 2–300 évvel későbbi helynevek nem adhatnak kellő támpontot a 7–9. századi szláv jelenlét jelentőségének megítéléséhez, ismerve a nagyszámú szláv betelepülést a honfoglalás-, és Árpád-korban. Ez utóbbi megmagyarázza a 9–10. századi szláv régészeti anyag hiányát is a Kárpát-medence nagy részén. Szükségtelen azt az avar hagyatékban keresni.¹²⁴⁵

Az avar politikai szervezet 9. század elei szétesése forrásainkkal megfogható módon csak a vezetőréteget érintette. A társadalom széthullására semmilyen adatunk nincsen, törzsi-nemzetségi szinten a politikai szervezet továbbélése aligha vonható kétségbe.¹²⁴⁶ Az etnikai-nyelvi túléléshez pedig jó ideig elégséges lehetett ez a szint. Török–szláv kétnyelvűséggel csak ott számolhatunk, ahol ezt a szintet elérő méretű szláv csoportok költöztek az avarok közé. Márpedig ennek csak a peremterületeken van némi nyoma. A napi szintű, belső kommunikáció ennek hiányában nyilván az eredeti nyelven zajlott tovább. A kétnyelvűség kialakulásában csak a lokális népességi arányok játszhatnak szerepet, a szlávok Kelet-Európát nézve összességében sokkalta nagyobb tömege aligha bírt a helyi presztízviszonyokra bármilyen súllyal tömeges szláv beköltözés híján. A jóval ritkábban megvalósuló külső kommunikáció aligha vonhatott maga után tényleges kétnyelvűséget. Az ilyen helyzetben elképzelhető kereskedelmi szintű érintkezéshez nem is szükséges magasabb szintű idegen nyelvismeret. Emellett a kommunikációs kényszer nem csak avar, de szláv részről is fennállt.

20. Az avarok helynevei - magyar vagy török névadás?

A magyar helynévkutatásban elterjedt nézet, hogy a török eredetű földrajzi nevek kis száma, illetve hiánya a Kárpát-medencében azt valószínűsíti, hogy a török eredetű személynévekből alakult településnevek nem török, hanem magyar névadásával keletkeztek. A török népekkel sokáig együtt élt magyarságnál divatnévként gyakori volt a török személynévek használata, magát a névadási szokást használhatta az erős török hatást mutató magyarság.¹²⁴⁷ E felfogás elfogadottsága azzal magyarázható, hogy megalkotói, Kniezsa István és Kiss Lajos a korai magyar nyelv és a helynévadás kiváló kutatói voltak. Kniezsa számos fundamentális művet írt e témákban, Kiss pedig, más jól ismert munkái mellett, megalkotta a földrajzi nevek etimológiai szótárát is.¹²⁴⁸ Nézetüket elfogadva azzal kellene számolnunk, hogy az írott és régészeti forrásokkal is jól dokumentált avar-kori török népesség, amely számtalan települését és temetőjét hagyta hátra, nem jelölte volna meg azokat saját nyelvén. Európai példák igazolják azonban később eltűnt vagy teljesen asszimilálódott népek helyneveinek jelentős arányú továbbörökítését is a helyükre költözötteknek. Az angolszász hódítás következtében szinte teljesen eltűnt kelta britek is hátrahagyták helynévanyagukat, holott nyelvük minimális hatást gyakorolt csak a hódítókéra.¹²⁴⁹ A francia nyelvre sokkal jelentősebb hatást gyakorolt, szintén kelta gallok jócskán hátrahagyták helynévadásuk nyomait.¹²⁵⁰ Az avarok esetében a hagyományos felfogásnak egyedül a helyneveket szinte hátra sem hagyó nomád dunai bulgár-

¹²⁴⁵ I. erre Juhász Péter 2018.

¹²⁴⁶ Az avar kaganátus összeomlásának körülményeire l. például Váczy Péter 1974, Szőke Béla Miklós 1996.

¹²⁴⁷ Kniezsa István 2000, 434.

¹²⁴⁸ FNESz 1-2.

¹²⁴⁹ I. erre: History of the English 2002, 67-70.

¹²⁵⁰ Bárdosi Vilmos-Karakai Imre 2008, 210-213.

törökök felelnének meg. Mint láttuk, az avarok esetében nem bizonyítható, sőt, lényegében kizárható a kulturális–nyelvi elszlávosodás letelepülésük hátterében.

A letelepült avar népességgel nem számoló korábbi nézetek az etimológiák történeti hátterét máig meghatározzák. Benkő Loránd az avar-kori helynévanyag azonosításához a török személynévi eredetű névanyag számításba vételét a török köznévi eredetű helynevek és a török eredetű víznevek hiánya miatt vetette el. Benkő a honfoglaláskor helyben talált lakosság etnikai hovatartozásának megítélésakor megkerülhetetlen tényként állapította meg, hogy az Árpád-kori magyar nyelvterületen biztosan török etimonú helynevek nemhogy csoportosan, de magányosan sincsenek.¹²⁵¹ Hoffmann István ezzel szemben hangsúlyozta, hogy az egy-egy terület helynévanyagának etimológiai hátterére támaszkodó történeti elképzelések a nyelvészetre visszahatva a további etimológiák kiindulópontjait korlátozzák, így egy-egy nyelv, illetőleg nép egykorú jelenlétének nagyságrendjére vonatkozóan hamis összképet alkotnak: „Ez a torzítás főképpen a szláv és a törökségi nyelvekből magyarázott etimológiákban mutatkozik meg. Benkő Loránd ezt annak az elvnek az érvényesítésével próbálja meg kiegyensúlyozni, mely szerint, ha egy név a magyarból is megfejtethető, a magyarázatban ezt a lehetőséget kell előnyben részesíteni más megoldásokkal szemben. Ennek a módszertani elvnek az önmagában való alkalmazása azonban éppúgy egyoldalúságot jelentene, mint a bírálat alá vont eljárásoké, indokolt lehet azonban, ha névföldrajzi, névszociológiai és -tipológiai stb. szempontokkal együtt alkalmazzuk.”¹²⁵² Az újabb történeti–régészeti felismerések az avar-kori nem szláv népek, elsősorban a török nyelvű népesség jelentőségét igazolták, így egykori helynévadását mindenképpen feltételeznünk kell. Az újabb kutatás a magyar és török névadásra egyaránt jellemző módon pusztai személynévből alakult településnevek nagy számarányára figyelmeztetett a korai magyar helynévanyagban, szemben a természeti eredetű nevek kisebb jelentőségével.¹²⁵³ A nomád életmódjukat elhagyó, letelepülőfélben levő népeknél kialakuló állandó szálláshelyek, a későbbi falvak csirái, jellemző módon birtokosukról nyerték megkülönböztető nevüket. Amint Moór Elemér találóan megállapította, ebben az időben még nem valahová (egy településre), hanem valakihez (a birtokos szálláshelyére) lehetett menni.¹²⁵⁴ A természeti nevekkal jelölt települések e korai települések határrészeiből alakulhattak, hiszen neveik a természeti környezet megnevezésére szolgáló mikrotoponímia megjelölésére szolgálhattak eredetileg (pl. m. Füzes, Bokros, Halas helynevek). A mikrotoponímia ezen felül sokkal kevésbé tartós, mint a településnevek. A fentiek következtében a török eredetű természeti nevek, mikrotoponímia bizonytalan kimutathatósága a Kárpát-medencei helynévanyagban nem zárja ki egy olyan, letelepülőfélben levő török nyelvű lakosság jelenlétét, mint amelyik az avar-kor falvait és temetőit létrehozta.

Számos Kárpát-medencei víznév esetében az elfogadott szláv közvetítés mellett elképzelhető azok csuvasos török átadása is a magyar nyelvbe. Így van ez a Tisza, Szamos, Körös, Maros, Temes és a Duna esetében is.¹²⁵⁵ E folyók, valamint az Al-Dunába torkolló Karas alkotta névcsoport végződés-azonossága az ezek területén „valamikor élt nép, illetve nyelv egymással összefüggő névadásának következménye lehet.”¹²⁵⁶ Melich János megállapítása szerint a Temes, Körös, Karassó, Küküllő, Szamos és Tisza nevei török, illetve bulgár–török nyelvből kerülhettek a magyarba. A Temes neve a 6–7. századi adatokban, Jordanesnél és a Ravennai Névtelennél *Tibis(ia)* latinosított alakban szerepel, akkori barbár nyelvi alakja tehát *Tibis* volt. A 10. században már a magyarból származó *Timiszisz* szerepel a DAI szövegében. A magyarba tehát olyan nyelvből kerülhetett, amely megőrizte a szóvégi *s*-et, és a hangzóközi

¹²⁵¹ Benkő Loránd 1998a, 41.

¹²⁵² Hoffmann István 2007, 79–80, 27. l.

¹²⁵³ Hoffmann István 2007, 110.

¹²⁵⁴ Moór Elemér 1936, 110.

¹²⁵⁵ Melich János 1929, 69–70.; Golden, Peter B. 1992, 246: a 10. században a kazárok is a Duna alakot használták, amely meggyökeresedett formaként inkább lehet avar-kori török névadás, mint egykorú magyar.

¹²⁵⁶ Benkő Loránd 1984, 398.

b-ből *m*-et formált. Melich szerint az ősszláv nyelv nem őrizte meg sem az *s*, sem az *sz* végződést, a törökben viszont gyakoriak az ilyen végű szavak, és szintén gyakori a hangzóközi *b < m* változás.¹²⁵⁷ Ennek alapján az átadó csuvasos típusú török nyelv lehetett. A Körös a 6–7. századi adatokban *Gris(ia)*, *Gres(ia)* alakban szerepel, de a 10. században a DAI már *Kriszosz* alakban ismerte. A magyarban ekkoriban volt *g* hang, a közvetítő nyelvben viszont nem. Ilyen nyelv a török, Krum kán neve is *kr* hangkapcsolattal kezdődött a csuvasos dunai bulgár nyelvben. A Karassó folyónév Baranya, Verőce, Krassó-Szörény és Szatmár megyék területén is előfordul. A törököknél a *kara*+*šu* összetétel gyakori víznév, az *š* és a szóvégi *ó* csak a bulgár-törökből magyarázható. A baranyai Karassó magyar Fekete-víz neve adatolt, Melich szerint ez arra utalhat, hogy ott a magyar és csuvasos török kétnyelvű lakosság hosszabb ideig együtt élhetett.¹²⁵⁸ A Küküllő Melich szerint nem származhat egy magyar Kőkényes folyó jelentésű *Kükül jó* összetételből, mert a nyelvtörténeti adatok nem ismernek ilyen formát, az *l+j* nem vonódhatott össze *ll*-é. Jól magyarázható viszont a török *Kükelek(γ)* köznévből, amely a török *kök* szó kicsinyítő képzős változata, 'kőkény' jelentéssel.¹²⁵⁹ A Szamos neve 239-ből *Samus*, 1297-ből már *Zamus*, vagyis *Szamus* alakban ismert. A *Samus*, *Gris*, *Maris*, *Tibis* nevek mind indogermán, thrák-dák eredetűek, ott megvolt a nominativusi *s* formáns. A legrégebbi idegen alakok *-sz* végűek, de a magyar alakok *-s*-re végződnek. Szláv átadó nyelvvel egyik esetben sem számolhatunk, mert adataink vannak arra, hogy az indogermánból a szlávba került ilyen végződésű szavak végződése az ősszlávban eltűnt. A gótban és a gepidában viszont volt *-s* szóvég, innen a török nyelvekbe, hunba, avarba, csuvasos törökbe kerülhettek e nevek. A török nyelvekben is van *-š* és *-sz* szóvégződés. A csuvasos törökben *Samus*, *Maris*, **Kris*, **Timis* alakok lehettek, *-sz* végződéssel. A magyarba kerülve az Egres, Nádas, stb. nevek analógiás hatására vehették fel az *-s* szóvégződést.¹²⁶⁰ A Tisza neve a 6–7. századból *Tisia* néven ismert, ami a barbár nyelvi *Tiza* (Tisza) alak latinosítása. Az eredeti *Patizszosz*, *Tizszosz* név thrák-dák eredetű, amely a gótban és gepidában **Tissas* lett, ebből pedig egy nyugati germán nyelvben (5. századi langobardok?) **Tisa*. Ez a levezetés látszik Melich szerint a legkifogástalanabb magyarázatnak. Az avar és a csuvasos török nyelvbe változatlanul kerülhetett e név, majd onnan a magyarba, abból pedig a szlávba.¹²⁶¹ A Melich által felsoroltakon kívül a bodrogi Karcsa-ér,¹²⁶² a Tápió folyó,¹²⁶³ és a Takta folyó¹²⁶⁴ neve is török eredetű lehet. Melich Anonymus híradását a tiszántúli 9. századi dunai bulgár-török jelenlétről történetileg hiteles beszámolóként kezelve építette fel etimológiai javaslatait. A későbbi kutatás Anonymus ezen állítását elvetve a Melich által javasolt származtatást is meghaladottnak tekintette. Az avar-kori steppei eredetű törökség, a csuvasos nyelvű törökök újabban felismert jelentősége a Melich által nyelvészetileg korrekt módon javasolt etimológiai irányt újból megfontolandóvá teszi. A Tisza mellékfolyónak esete hangsúlyosan hívja a figyelmet az etimológiáknak az aktuális történeti-régészeti felfogástól való szoros függésére. A tárgyalt folyók meghatározta területen összefüggő, jelentősebb létszámú szláv lakosságra nincsenek sem történeti sem régészeti adataink,¹²⁶⁵ így e folyónevek szláv közvetítése a magyarba eléggé valószínűtlennek látszik.

Az avar-korinak valószínűsíthető mikrotoponimia kimutatása rendkívül nehéz feladat, mert a névadók nyelvvesztése már legkorábbi, 11. századi, amúgy is kisszámú, a mikrotoponimiát is megőrkítő oklevelünk megírásának idejére a Kárpát-medence belső vidékein bizonyosan befejeződhetett. Kristó Gyula a Tihanyi Alapítólevélben éppen erről a

¹²⁵⁷ Erre l. Melich példáit, ezenkívül Berta Árpád 2001, 33–44.

¹²⁵⁸ Melich János 1929, 22–29.

¹²⁵⁹ Melich János 1929, 30–35. *Kükülliy* 'kőkényes', vö. Somos, Almás.

¹²⁶⁰ Melich János 1929, 51–63.

¹²⁶¹ Melich János 1929, 64–69.

¹²⁶² Török Qara/Karaca, 'feketés, sötét' (1214/1334) FNEsz 1/690.

¹²⁶³ Török Tapay? 'szolgálat, tisztelet' (1275/1281) FNEsz 2/614.

¹²⁶⁴ Török Toqta személynév? FNEsz 609.

¹²⁶⁵ Bálint Csanád 1996b, 995.

területről megörökített névanyagból kísérelte meg a honfoglalás előtti szláv és török lakosság nyomainak kimutatását. Azonban az oklevélben feljegyzett, szláv és török kifejezésekből alakult helynevek már magyar képzőkkel váltak helynévvé, így ezek helynévként eredeti magyar névadások lehetnek.¹²⁶⁶ Csak azokban az esetekben juthatunk biztos eredményre, amikor egy-egy régebbi Kárpát-medencei helynevet hangtani és nyelvtani kritériumok alapján lehetséges szláv vagy török közvetítésének megállapítani. Ezekben az esetekben elképzelhető, hogy a korabeli magyar névhasználók egy korábban, csuvasos típusú török nyelvet beszélő közösség helynevet vették át. Ilyen lehetőségek feltárása minden esetben részletes, egyedi elemzéssel képzelhető el csak, ám rendkívül izgalmas távlatokat nyújthat a magyar településtörténet vizsgálatához. Legkorábbi okleveleink magyar földrajzi név szórványai között számos török, közöttük csuvasos eredetű közneveket találhatunk. Ezek nem pusztán a törökből átvett köznevekből magyarok által képzett földrajzi nevek lehetnek, hanem az eredeti török névadás is számításba jöhet. A magyar helynévadás a Kárpát-medencében a korai időkben megfogható módon török mintát követett. A tihanyi alapítólevélben az árok kezdetét árok fejének mondják, amely a török *ariq başı* névnek pontos megfelelőjeként azonos névadási szemléletmódról árulkodik.¹²⁶⁷ Az 1009-es veszprémi oklevél *Sayarberien* nevének előtagjában a magyar *szár* szó köztörök *sayar* alakját kereshetjük.¹²⁶⁸ Ugyanez a köznév kereshető az 1061-es somogyi *Zaharysomloy* névben, amely a mai Szársomlyó névnek felel meg.¹²⁶⁹ Földrajzi névként igen elterjedt a magyarban, kopasz, fátlan hegyet, hegytetőt jelöl.¹²⁷⁰ A mai földrajzi névanyagban is megtalálható *Sagar* alakban, a somogyi Teleki határában hegynévként.¹²⁷¹ A baranyai Szellő falu nevének legkorábbi *Szedlük* alakja még viszonylag közel áll a csuvasos török eredetű szőlő szavunk eredeti **šidlŷ* alakjához.¹²⁷² A helynév korai alakja azért igen figyelemre méltó, mert a megyében több, bizonyosan török eredetű földrajzi név is található. Ilyen éppen a két *Karasó- (*kara-šuv)*, és az *Okor-folyó (*aqar-šuv)*, talán az *Alma*, és mellékveze a *Karán*. Az Okor és az Alma középső és alsó folyásvidékét egyaránt az *Ormán* névvel illették a középkorban, amely a török *orman*, 'erdő' szóval azonosítható.¹²⁷³ E sűrű avar-kori településhálózattal bíró tájon tehát egymással összefüggő török névadás halvány nyomai maradtak fenn máig. Nem egyedüli jelenségről lehet szó, hiszen a Tolna megye nyugati részén máig létező Okrád pusztája neve szintén a török **aqar-šuv* víznévből alakulhatott, a magyar *ág* (folyóág) köznévvel kiegészülve.¹²⁷⁴ Számos helynevünkben szerepel a *kondor* vagy *kondoros* szó. A családnévként is létező szó több esetben vízfolyások, fokok, erek, holtágakból lefűződött morotvatavak nevéként szerepel, különösen gyakran ismétlődve a Duna Budapest alatti széles ártérrel bíró szakaszán.¹²⁷⁵ De megtalálható például Békésben is. Ezekben az esetekben igen valószínűnek látszik, hogy a megnevezett földrajzi alakulat neve a jellegének megfelelően a 'hód' jelentésű csuvasos török *χṇdār* szóból származtatható, néha magyar képzővel ellátva.¹²⁷⁶ A *kondor* használata magyar szóként nem adatolt.¹²⁷⁷ A mai Baskíriában viszont folyó nevéként is létezik.¹²⁷⁸

¹²⁶⁶ Erre I. Hoffmann István 2007, 98-99.

¹²⁶⁷ Róna-Tas András 1997c, 180.

¹²⁶⁸ Benkő Loránd 1998b, 122.

¹²⁶⁹ Kumorovitz L. Bernát 1964, 54.

¹²⁷⁰ Slíz Mariann 2000, 9.

¹²⁷¹ SMFN 51/39. Az *s* szókezdő lehet csuvasos kritérium: Ligeti Lajos 1986, 475.

¹²⁷² FNEsz 2/550.

¹²⁷³ Györffy György 1963, 248, 252.

¹²⁷⁴ FNEsz 2/272.

¹²⁷⁵ TMFN 37/338, 351, 353: Pakstól D-Re, Kondor-tó, Kondor farok. Bács-Kiskun megye, Fülöpháza mellett Kondor-tó, Szeremle, Sugovica parton Belső-, és Külső-Kondoros; BMFN: Baranya megye, Dunafalva, Ágas-csatorna mellett Kondoros-dűlő.

¹²⁷⁶ FNEsz 1/ 775. Olyan vizes élőhely, ahol sok a hód.

¹²⁷⁷ A magyar *hód* szó ugor-kori eredetű lehet, az ótörök *qunduz* átvétele: TESz 2/127.

¹²⁷⁸ Rásonyi László 1976, 48-53.

Török etimonú helyneveink zöme azonban személynévi eredetű. Hoffmann István arra figyelmeztetett, hogy a korai forrásokban meglehetősen kis számban fordulnak elő természeti névből, mikrotoponimiából alakult, víz melletti fekvésre, növényzetre stb. utaló településnevek. Ennek hátterében a tulajdonviszonyok érzékeltetésére való alkalmatlanságuk is kereshető.¹²⁷⁹ Hoffmann hangsúlyozta a személynéves névadás sokkal nagyobb jelentőségét a köznevekből származó helynevekkel szemben a szóbeliség korában. Még Anonymus korában is tudott volt, hogy a birtokok neve önmagában is a birtoklás jogcíme lehet, legrégebbi okleveleink feltűnően sok pusztá személynévi eredetű neve a még élő gyakorlat bizonyítéka.¹²⁸⁰ Joggal feltételezhető tehát, hogy a kora Árpád-korhoz a szóbeliség mellett az életmód szempontjából is annyira hasonló avar-korban a helynevek közül a tulajdonnévi eredetűek aránya hasonlóan magas, ennek megfelelően a közszavakból származóké jóval alacsonyabb lehetett. Utóbbiak kis száma tehát a Kárpát-medencei névanyagban jól magyarázható a névadás indokaival, nem következik belőle a török nyelvű népcsoportok alacsony létszáma, avagy hiánya. A magyar nyelvterület személynévi eredetű helynévanyagában máig nagy számban léteznek török etimonnal rendelkező nevek. E névadási mód megfelel a 10–11. századi magyarság általában feltételezett félnomád, illetve már letelepült életmódjának,¹²⁸¹ de természetesen a hasonló körülmények között élő késő avar népesség életmódjának is, és éppúgy a birtoklás tényét igazolhatta.¹²⁸² Míg a szláv eredetű személynévek esetében a névadás módja, a személynév képzetlen alakban való használata a magyar névadást bizonyossá teszi, a török személynévekből történt névadás esetén nincsen ilyen fogódzónk, lévén a törökségben is használatos e névadási mód. A régészeti–történeti kutatásban már régebben felmerült a helynévanyag hagyományos származtatásának felülvizsgálata iránti igény. Tomka Péter szerint: „A magyar helynévadás egyik jellemzője, hogy a birtokos pusztá személynévből keletkezett. Árpád-kori személynéveink jó része azonban nem finnugor eredetű név; szépszámmal vannak köztük török eredetűek...” „Az avar állam jelenlétének azért nem találjuk nyomát a helynévadásban, mert egyelőre nincs módunkban elkülöníteni a „magyar” emlékektől az „avar” (esetünkben feltételezhetően bulgár–török) helynévadás maradványait.”¹²⁸³ Simonyi Dezső az avar helyneveket szintén a nagyszámú török személynévi eredetű (nominatívuszos) helynévben vélte megtalálni. A török eredetű névanyag arányait kiválóan jelzi Simonyi elemzése: „A Knieszsa által felhasznált 540 helynévből 100 tisztán szláv, míg a többi 440 a magyar nyelv hangrendszeréhez idomult, amelyekből 180 szláv, 150 ismeretlen és finnugor, de 210 török eredetre vall.”¹²⁸⁴

Néhány településnév típus esetében konkrét, történeti adatokkal alátámasztható indokok szólnak az avar-kori török névadás mellett. A letelepülő népek esetében a névadás legkorábbi rétegébe tartozó egyelemű, képzetlen személy-, méltóság-, nép-, és törzsnévből alakult helyneveket joggal kereshetjük a nomádból megtelepültté váló avar-kori népesség esetében is. Török eredetű személynévekből alakult településneveink jellemzően az alföldeken találhatóak meg nagy tömegben, ahol az avar-kori steppei eredetű lakosság élt, amint azt rendkívül sűrű településhálózatuk máig bizonyítja.¹²⁸⁵ E helynevek pontos meghatározását a különböző török nyelvű népcsoportok, besenyők, kunok Árpád-kori betelepülése nehezíti meg. E népek települései összefüggő adminisztratív egységeket alkottak évszázadokon át, elhelyezkedésük, kiterjedésük jól rekonstruálható, így az ezeken kívül nagyszámban megtalálható török személynévekből alakult településnevek között joggal kereshetjük az avar-kor helyneveit.¹²⁸⁶ A függelékben található listában a török etimológiai háttérrel rendelkező településnevek közül

¹²⁷⁹ Hoffmann István 2007, 110, 80. lj.

¹²⁸⁰ Hoffmann István 2007, 109–113.

¹²⁸¹ Györffy György 1977, 399–405.

¹²⁸² Bóna István 1984, 332.

¹²⁸³ Tomka Péter 1983, 167.

¹²⁸⁴ Simonyi Dezső 1964, 445.

¹²⁸⁵ Szőke Béla Miklós 1980, 181–191.

¹²⁸⁶ A besenyőkre l. Hatházi Gábor 1996, 37–56; a kun településekre l. Rásonyi, László 1957, 73–146.

csak az ismert avar-kori régészeti lelőhelyekkel pontos földrajzi egybeesésük miatt kapcsolatba hozható településnevek szerepelnek.¹²⁸⁷ Összesen 69 avar-kori lelőhely (sír, temető, település, szórványlelet) található török etimonú helynévvel jelölt területen. A lista természetesen csak a további kutatás számára nyújthat támpontokat, hiszen a települések folyamatos lakottsága, illetőleg a felsorolt helyneveknek az egyes török nyelvjárásokhoz kapcsolhatósága további vizsgálatokat igényel. A helynevek között természetesen további besenyő vagy kun névadású nevek is elképzelhetők.¹²⁸⁸

Baján avarjainak máig fennmaradtak konkrét helynévi nyomai is a Kárpát-medencében. A Várkony helyneveket a kutatás hagyományosan hozzájuk köti. Azonban a korai avarok *varchonita* nevének 595-ös utolsó említése valamint a legkorábbi, a nevükből képzett helynévre vonatkozó 1158-as hiteles adat közötti közel 600 éves időkülönbség óvatosságra int ezzel az azonosítással kapcsolatban.¹²⁸⁹ A problémát vizsgáló Felföldi Szabolcs szerint nemcsak ez komoly probléma, hanem a késő avar-kor elején bekövetkezett etnikai változások, amelyek etnikai háttere máig tisztázatlan, szintén bizonytalanná teszik a korai avar népesség etnikai/népnévi kontinuitását a 8–9. században. A korai avar településterülettel a vizsgált helynevek csak két esetben esnek egybe, ugyanakkor a bizánci források a késői avarokra nem használták e népet, így bár az összefüggés nem cáfolható, de további kutatásokat igényel. Felföldi szerint a magyar nyelvbe e helynevek a legnagyobb valószínűség szerint a bulgár-törökből kerültek.¹²⁹⁰ Mivel a letelepedés már a kora avar-korban előrehaladott állapotban volt, a 7. század folyamán már létrejöhettek ezek a települések, amelyek nevét egy csuvasos-török nyelvű környezet akadály nélkül továbbíthatta a magyarba. A név egyedi mivolta is Baján avarjai és e települések kapcsolatára utal, feltehető bulgár-török közvetítése is a névadás korai voltára utalhat. Tárkány nevű településeink feltehető avar-kori eredetére Simonyi Dezső hívta fel a figyelmet. A *tarkan* méltóságnév adatokkal alátámaszthatóan használatos volt a késő avaroknál, azonban a honfoglaló magyarságnál ismeretlen volt.¹²⁹¹ Róna-Tas András a magyar tárkány, török *tarqan* szó valószínűleg csuvasos török eredetére hívta fel a figyelmet.¹²⁹² Tárkány helyneveink keletkezése szempontjából figyelemre méltó Németh Gyula elképzelése, aki úgy látta, hogy a 'nemes ember, adót nem fizető' jelentésű szó adózás szempontjából kiváltságos településeket jelölhet. Magyar vonatkozású írott forrásunk nem lévén ilyen nevű intézményre, Németh arra gondolt, hogy az vagy felszámolódott a 11. század elején, vagy későbbi török (besenyő, kun, stb.) bevándorláshoz kötődik. Sajátságos, és egyben igen jellemző a kutatás általános szemléletére, hogy Némethben fel sem merült az avarsághoz kapcsolása, holott az avarok esetében írott forrás igazolja a 'tarcan' névvel jelölt nemesség létezését.¹²⁹³ Talán Varsány helyneveink is kapcsolatba hozhatók az avar-kori bulgárokkal, illetőleg eltörökösödött alán népességgel, hiszen az 1075. évi „qui vosciani dicuntur” adat nyelvi forrása egy alán **asiān~*osiān* alak lehetett, amely a *jász* népnév török eredetijével megegyezik, és csuvasos török közvetítéssel kerülhetett a magyarba.¹²⁹⁴ Az 1075. évi adat egykorú etnikai elkülönülésükről tanúskodik, ám honfoglalás-kori beköltözésükre nincsen adat. Ellenben szarmata-alán népesség már jóval az avar-kor előtt is élt a Kárpát-medencében, a 4–5. század fordulóján pedig már Pannoniában is kimutatható jelenlétük.¹²⁹⁵ Az Árpád-kori Varsány települések előzményeként négy esetben is azonosítható avar-kori temető, vagy településnyom,

¹²⁸⁷ A lelőhelyek: ADAM Lelőhelyjegyzék; ill. RégKut 1998-2011 alapján.

¹²⁸⁸ Vö. Ligeti Lajos 1986, 534-544.

¹²⁸⁹ Felföldi Szabolcs 2001a, 28-31.

¹²⁹⁰ Felföldi Szabolcs 2001a, 33-35.

¹²⁹¹ Simonyi Dezső 1964, 438-445.

¹²⁹² Róna-Tas András 1982a, 372.

¹²⁹³ Németh Gyula 1930, 260-261.

¹²⁹⁴ FNESz 2/737.

¹²⁹⁵ Salamon Ágnes-Barkóczi László 1971, 56, 62, 71, 78-80.

így a varsányok avar-kori jelenléte is valószínűsíthető.¹²⁹⁶ Nándor helyneveink az *onogundur* népnévből származtak, de nem a magyar nyelvben fejlődött e névalak *nandur* formává. A Gardīzī-nél és a Ġayhānī-hagyományban megőrzött *nndr* alak lehet a forrása. Melich feltevése a magyar Nándorféhvár névnek egy korábbi avar-török majd bulgár-török név lefordításával történt keletkezéséről Ligeti szerint jelentéstani oldalról megerősíthető.¹²⁹⁷ Nándor helyneveink dunai bulgár-török eredetét nem tarthatjuk valószínűnek, mert dunai bulgár népesség Erdély kivételével bizonyosan nem élt a 9. századi Kárpát-medencében jelentékeny számban, legkevésbé Pannoniában, de az Alföldön sem.¹²⁹⁸ Így nagyszámú Nándor/Lándor településnevünket a honfoglaláskor helyben talált, avar-kori eredetű onogu(ndu)r-törökökhöz köthetjük a legnagyobb valószínűséggel.¹²⁹⁹

21. A magyar népalakulás. Összefoglalás

A nyelvtörténeti, írott és régészeti források alapján körvonalazódó, az ősmagyar korban (5–10. század) lezajlott, intenzív török-magyar együttélés folyamatának vizsgálata komoly ellentmondásokra vet fényt. A nehézségek földrajzi-kronológiai tekintetben, az életmód és a társadalomszervezet, illetve az ezekkel szorosan összefüggő nyelvhasználat körében egyaránt jelentkeznek.

A magyar nyelv török lexikális kölcsönzései egy magasabb presztízsű török nép anyagi és szellemi kultúrájának igen jelentős arányú átvételét tükrözik. A honfoglaló magyarság (legalábbis a vezető és középrétegek) írott és régészeti forrásaink alapján is nomád török jellegű kultúrája ellenére azonban a magyar nyelv lovas életmódra és nomadizmusra vonatkozó szókészlete nem török. A magyarság Kelet-Európában és a Kárpát-medencében nem nomád, hanem félnomád/letelepült török népekkel élt együtt, ezek anyagi kultúrája meg is jelenik török jövevényszavainkban. A tárgyalt kifejezések átvételéhez szükséges hosszabb helyben tartózkodásnak azonban nincsenek egyértelmű bizonyítékai Kelet-Európában, bulgár vagy kazár átadásuk lehetősége a 9–10. századi magyar nomadizmusra utaló adatoknak is ellentmond. Török lexikális kölcsönzéseink földrajzi helye és kronológiája is bizonytalan.

Ennek pontosításához az a megfigyelés segíthet hozzá, mely szerint csuvasos török jövevényszavaink alapján két, különböző nyelvjárású török csoporttal lezajlott érintkezés valószínűsíthető. Az egyik csoport nyelvjárásának jelentős eltérései kelet-európai rokonaiktól azzal magyarázhatóak, hogy azoktól már a magyarokkal létrejött együttélés előtt elváltak.¹³⁰⁰ A pontusi, Alsó-Don vidéki ogur-török nyelvi tömbből két jelentősebb csoport kiválásáról tudunk. A 750 körül északra, a Volga-könyökhöz költözött bulgárookra elsősorban természetföldrajzi okokból nem gondolhatunk, a földművelő életmód, a szőlőtermelés és borászat fogalomkörébe tartozó csuvasos jövevényszavaink jóval délebbi területre mutatnak. A kutatás ma általában az újabban csuvasos török nyelvűnek tartott kazárokkal lezajlott, több évszázados együttéléssel köti össze a magyar nyelv korábban bulgár-töröknek meghatározott kifejezéseinek átvételét. Kazár területen azonban a magyarság az írott, és a régészeti adatok tanúsága szerint is csak a 9. század első harmadának végén jelenhetett meg, hosszabb együttéléstről nem lehet szó. A kazárokkal való együttélés emellett korántsem volt olyan szoros, amint az a nyelvtörténet adatai alapján elvárható lenne. Korábbi laza szövetségi viszonyuk után 850 táján vált csak szorossá politikai kapcsolatuk, a magyar fejedelemség kazár megszervezésével. Népi együttéléstről ekkor sem beszélhetünk, egyedül a magyarokhoz

¹²⁹⁶ Dunavarsány, Belterület, Rákóczi-falva (Varsány), Kastélydomb, Gyulavarsánd, Laposhalom, Kisvarsány, Körteles: ADAM Lelőhelyjegyzék 7, 18, 24, 32.

¹²⁹⁷ Ligeti Lajos 1986, 269.

¹²⁹⁸ Szalontai Csaba 2000, 263–286; Uő. 2001, 106–129; Katona-Kiss Attila 2009, 37–56; Uő. 2010, 168–214.

¹²⁹⁹ A helynévre l. Rácz Anita 2016, 79–84.

¹³⁰⁰ Róna-Tas András 1997a, 52–53.

csatlakozott kavarok komoly kulturális és politikai hatásával számolhatunk, ám elsősorban az elit körében.

A kazárokkal szemben hosszabb együttéléssel számolhatunk a kavarok esetében. A kavarok a politikai szervezet tekintetében elkülönültek a magyarságtól, nyelvi önállóságukat a 10. század elején biztosan, de talán még a közepén is őrizték. Szélesebb körben érvényesülő nyelvi hatásuk aligha lehetett. A kavaroknak a kazár kormányzat elleni lázadása arra utal, hogy a kazár vezető rétegből kiszakadt csoportra gondolhatunk, így a magyarokénál nem alacsonyabb politikai-kulturális presztízszük joggal feltehető. Ezt a fejedelemségek választás körülményei és a magyar fejedelemség kazár eredetű méltóságnevei (künde, gyula), és azok helye a kazár hatalmi szervezetben egyaránt alátámasztják. A magyarság időbeli és térbeli eltávolodása után a kazár hatalomtól, a 9. század második felében, a honfoglaláskor, a kazár nyelv megtanulását kommunikációs kényszer már nem befolyásolhatta, annak csak egyéni, érvényesüléshez, társadalmi kiemelkedéshez kötődő motivációja lehetett. Közvetlen átadóinak, a kavaroknak, sem lehetett alacsony presztízse. A magyar fejedelemség kialakulásával összefüggésbe hozható csatlakozásuk politikai-katonai téren aktív csoportra utal, így ennek török eredetű magyar terminológiája forrásaiként jelölhetjük meg őket. A kétnyelvűség a magasabb társadalmi rétegek körében a kavarok hatására elterjedt lehetett. Társadalmi presztízszük következtében nyelvváltozatuk a szintén többnyelvű köznép nyelvhasználatát is befolyásolhatta.

A kavarok által átadott kazár nyelv a kutatás újabban domináns álláspontja szerint lényegében megegyezett azzal a csuvasos török nyelvváltozattal, amelyet – általános vélekedés szerint – a magyarok már a 9. század előtt megismerhettek. Átvételének lehetséges mértéke, az esetleges korabeli magyar-török kétnyelvűség ugyanakkor vitatott. Szűcs Jenő egyenesen e régebben megtanult török nyelvvel azonosította azt a „kazár” nyelvet, amit a DAI szerint a kavarok adtak át. Szerinte a fejezet összeállítója tévesen vélte azt a kavarok nyelvének. Szűcs aggálya nyelvi szempontból nézve teljes mértékben respektálható, ugyanakkor aligha van alapunk a kavarokkal együtt élő magyarok követsége által nyújtott információt kétségbe vonnunk. Aligha hihető, hogy ne lettek volna tisztában azzal, hogy apáik-nagyapáik kiktől tanulták (újabb?) másodnyelvüket! Ez esetben megkérdőjelezhető azonban a 9. század vége előtti magyar-török kétnyelvűség elterjedtebb volta, hiszen akkor jól megértették volna a kavarokat, a kavaroknak a korábban a magyarok által már ismert török nyelvvel azonos nyelvnek megtanulását nem hangsúlyozta volna a magyarok bizánci követsége sem.

A Ligeti által feltett, korai török-magyar érintkezést a Volga-Káma vidékén a bulgárok legkorábban 800 tájára tehető ottani megjelenése miatt zárják ki, az avarokat pedig feltett teljes nyelvcserejük, elszlávosodásuk miatt.¹³⁰¹ Miután írott forrásos nyomai is vannak a 6. század végi török jelenlétnek a Közép-Volga vidékén, jóval a Volgai Bulgária kialakulása előtti időből, elődeink pedig a térségben tartózkodhattak a 9. század elejéig, egyáltalán nem látszik kizárhatónak egy korai török-magyar érintkezés ebben a térségben. De a Dél-Uráltól a Közép-Volga vonaláig húzódó térség, ahol elődeink legalább a 6. századtól élhettek, egész bizonyosan színhelye volt a keletről-nyugatra vonuló különböző török csoportok hosszabb-rövidebb idejű megtelepedésének is. A török nyelvű csoportok nyelvtörténeti szempontból valószínűsített fokozatos asszimilációja ebben a térségben sokkal inkább elképzelhető, mint a délebbi vidékeken, ahol a török nyelvű csoportok nagy tömegben tartósan megtelepültek és politikai alakulataik központjai is létrejöttek. A kazár fennhatóság alatt politikai és etnikai önállóságukat megőrző népek mind a kaganátus peremterületein éltek (volgai bulgárok, mordvinok, alánok, stb.) A magyarság etnikai tudatának kialakulását a 2–300 évre tett kazáriai tartózkodás időszakával, a kazár államiság által nyújtott stabilitással direkt összefüggésbe hozó koncepció a különféle török nyelvű csoportok fokozatos, soklépcsős asszimilációját megengedő nyelvtörténeti tényekkel nehezen egyeztethető össze. Utóbbiak éppen egy saját, önálló magyar

¹³⁰¹ Zimonyi István 2014, 90-91.

politikai szervezet létezését feltételezik, a népalakulási folyamatok tartós kereteként.¹³⁰² A Don-Kubán-Kaukázus térség a Kazár kaganátus törzsterületeként a magyarság politikai-etnikai elkülönülése színteréül aligha szolgálhatott, azonban a Kárpát-medence ahhoz hasonló természetföldrajzi adottságai mellett a magyarság számára kedvező presztízsvizonyokat is kínált.

A nyelvtörténeti alapon igényelt 3–400 éves török-magyar nyelvi érintkezés egy az 5-6. század folyamán meginduló, az egyes török csoportok vándorlásának megfelelően eltérő intenzitású és jellegű, ám folyamatos kontaktussal jól magyarázható, amely már a Kárpát-medencében ért legmagasabb fokára, szélesebb körű és mélyebb szimbiózissal, kétnyelvűséggel.

A lexikális kölcsönzések problémái mellett a társadalmi-nyelvi presztízsvizonyok vizsgálata is komoly tanulságokat hordoz a magyar-török együttélés szempontjából. Szűcs Jenővel egyetérthetünk abban, hogy a török környezetben bekövetkezett népalakulás/népszervezés legfeljebb a magyar társadalom felső rétegeit, felső szerveződési szintjeit érinthette. Az erre utaló nyelvtörténeti tények mellett éppen a legmagasabb szerveződési szint, a törzsek többségének török nevei mutatnak erre. Ezeket nagy részüknek csuvasos török jegyei alapján az azóta csuvasos török nyelvűnek meghatározott kazárok névadásával hozhatjuk kapcsolatba. A *megyer* törzsnevet egy eredeti *magyer* népnévnek a véghangsúlyos törökben történt hangrendi kiegyenlítődésével magyarázó hipotézis jól illeszkedik ebbe a rekonstrukcióba.¹³⁰³ A *magyer* nevet a magyarságnak, mint önálló népnek az ugor-kor lezárultát követő kialakulásához kötő koncepció és a steppei török időszakra feltételezett népalakulás között feszülő ellentmondás feloldására ez a magyarázat kiválóan alkalmas. A török mintájú törzsrendszer mesterséges kialakításakor a vezértörzs a már létező, egységes népnevet nyerte. Ez, a *magyer/magyar* név tűnik fel a 9. század utolsó évtizedeiben. Létrejötté megelőzte a törzsszövetség kialakulását, szemben például az onogurok nevével. A *hétmagyar* név ismeretlen ebben a korban, csupán a 12. század végén tűnik fel Anonymus művében, a hét magyar vezér közös nevéként. Így kevésbé látszik elképzelhetőnek, hogy a hétmagyart s ne a *magyer/magyar* nevet tartsuk a magyar nép eredeti önelnevezésének. A hétmagyar eredetiségét feltételező hipotézis a török környezetben kialakult törzsrendszer megszületése utáni időszakra helyezi a magyar nép kialakulását, amikor a vezértörzs neve vált volna közös önelnevezéssé. A kutatás ezzel a magyarság nyelvi-etnikai önállósága és a török nevű törzsnevek ellentmondásának zsákutcájába került. A hétmagyart egy kazár szervezéssel létrejött, nyolc törzset ténylegesen vagy névleg egy hétagú törzsszövetségben egyesítő alakulat viszonylag rövid időszakban használatos elnevezésének határozhatjuk meg.

A török-magyar érintkezés számára magyar szempontból kedvező presztízsvizonyok a jelentős számú török népességgel bíró, a 9. század első harmadától központi hatalommal nem rendelkező avarság lakóhelyén, a Kárpát-medencében valószínűsíthetőek. Az avar-korban két alkalomról is tudunk, amikor jelentős számú török népesség érkezett a Kárpát-medencébe. Maguk az avarok is török nyelvűek lehettek, korai feltűnésük az ogurokkal, szabiروkkal, kazárokkal együtt a nyugati ótörök, csuvasos török nyelvághoz való tartozásukat sejteti. Elsőként az avar honfoglalást követően a Kelet-Európában 568 előtt avar fennhatóság alá került, az avarokkal együtt a Kárpát-medencébe vonult ogur törzsekről tudunk. Ezek egy másik jelentős kelet-európai csoportja a 7. század legelején, a türköktől való függetlenedés nyomán újra avar fennhatóság alá került, így ekkor is a Kárpát-medencébe kerülhettek vélhetően az onogur törzsszövetségből származó csoportok. A bulgároknak is mondott onogurok 630 körül már olyan komoly súllyal bírtak, hogy a kagán választáskor jelöltjük az avar jelölt riválisaként léphetett fel. Az ezt követő belső küzdelmek vezetőrétegük (részbéli) pusztulását hozhatták ugyan, köznépi rétegük azonban aligha szenvedett komoly veszteségeket. Ezt követően,

¹³⁰² I. erre Zimonyi István 2012a, 33-34; Zimonyi István 2014, 71.

¹³⁰³ Gulya János 1997, 87-89; Vö. Czeglédy Károly 1956, 271-272.

valamikor 650–670 táján újabb jelentős ogur-török csoportok juthattak a Kárpát-medencébe, a kazár előretörés nyomán elhagyva Don-vidéki hazájukat. Talán ennek a népmozgásnak köszönhető, hogy a 8. század végén az Avar Kaganátus politikai szervezete már kettős királyságként jelenik meg a forrásokban, amely tény az ogur-törökök politikai súlyát jól reprezentálhatja. A 9. század közepére a belső és külső feszültségek következtében a kaganátus politikai szervezete teljességgel széthullott, a török nyelvű vezetőréteg(ek) uralma megszűnt. A különböző szláv politikai alakulatok önállósulásával kezdetét vette egyes csoportjaik lassú török–szláv kétnyelvűvé válása, jóllehet, amint Szvatopluk példája is mutatja, a szláv fejedelmek még a 9. század végén is tartották a steppei eredetű avar kulturális-életmódbeli hagyományokat.

A magyar nyelv nyugati ótörök, csuvasos török eredetű szókincsének tekintélyes, a gazdálkodás fogalomkörébe tartozó része egy életmód átvételeként egyazon folyamat során kerülhetett a magyar nyelvbe, nem pedig különböző időpontokban és területeken nyelvünkbe került szórványokként. E szókészlet tehát egy, a benne megnevezett életmóddal rendelkező török nyelvű népesség együttélését mutatja a magyarsággal. Az együttélést követhette asszimiláció, az erre utaló nyelvi jelenségek mellett eredetmondánk, a Csodaszarvas-monda, illetve más kulturális elemek, mint például a magyar népzene az etnogenetikai folyamatok korszerű értelmezése szempontjából egy, a magyarságba olvadó, török nyelvét kétnyelvűség során fokozatosan elvesztő, ám török etnikai tudatának számos elemét továbbörökítő, megtelepült népesség magyar asszimilálására utalhat. Ez, a Kárpát-medencében élő, félnomád, részben megtelepült, a nyugati ótörök, csuvasos török szókincsünkkel leírt életmódban élő, a fennmaradt adatok alapján nyugati ótörök, csuvasos török nyelvűnek tartható, a szomszédjai által később a magyarságra használt *ungri* nevet viselő népességgel azonosítható. Ezt, a 7–9. századi avar népesség leszármazottaiból álló őslakosságot a magyarság nyelvünkben és kultúrájában mély nyomot hagyott török etnikai összetevőjével mindenképpen kapcsolatba kell hoznunk.

Csuvasos jövevényszavaink kárpát-medencei átvételét annak természetföldrajzi adottságai is messzemenőig támogatják, hiszen megfelelnek az azokban tükröződő környezeti adottságoknak. Ugyanez a helyzet a Kárpát-medence 7–9. századi lakosságának az avar-kori települések szerkezetében, elhelyezkedésében, építményeiben és leletanyagában tükröződő életmódjával, hasonlóan egyébként a szaltovói településeken tapasztaltakhoz. Az avar-kori népesség 9. századi leszármazottainak feltételezett kiirtása a frank és bulgár hadjáratok által, illetve feltett teljes körű elszlávosodása egyaránt igazolhatatlan feltevés. E népesség településterülete a Kárpát-medencében nemcsak megegyezett az Árpád-kori magyarságéval, hanem településeik az esetek túlnyomó részében egymás folytatásai, szerkezetük, építményeik jellege szinte megegyezik. E felismerésekkel igen feltűnő módon egyazon irányba mutatnak azok az újabban hitelesnek felismert forrásadatok, amelyek az *ungri* népnévnek a magyar honfoglaláshoz képest korai időre, a 7–9. századra történt megjelenését igazolják a Kárpát-medence vonatkozásában. Ezek a tárgyalt népnevet az avar-kori Kárpát-medence keleti eredetű, félnomád életmódú népességének gyűjtőneveként tüntetik fel, az avar és hun politikai elnevezések szinonimájaként.

A honfoglalást megelőző kiterjedt török–magyar kétnyelvűségnek mind a magyarok, mind a velük együtt élt törökök szempontjából ellentmond a magyaroknál jóval kisebb létszámú török csoportok fokozatos asszimilációja, amely az ismert presztízviszonyok mellett egyedül magyarázhatja a magyarok nyelvvesztésének elmaradását. Ebben a helyzetben igen valószínűnek látszik, hogy elődeink nem éltek huzamosabb ideig a steppe iráni, majd török törzsszövetségeinek, birodalmainak törzsterületein belül, hanem azok szomszédságában, a steppe peremterületein kereshetők. A Kárpát-medencében gyökeresen megváltozott presztízviszonyok mellett, számolva a helyben talált, a honfoglalókéval legalább azonos létszámúnak feltehető török és török–szláv kétnyelvű lakosság jelenlétével, sokkal inkább

számolhatunk kétnyelvűséggel, amely azonban inkább a helyben találtakat érinthette, az ősmagyarságnak csak egyes csoportjai lehetettek magyar-török, magyar-szláv kétnyelvűek, vagy akár háromnyelvűek is.

Az elit magyar-kavar (kazár) kétnyelvűségével szemben a köznépet is érintő kétnyelvűség már a Kárpát-medencében talált török és török-szláv nyelvű avar leszármazottak asszimilációja következtében alakulhatott ki. Ez azonban a presztízsvizonyok következtében elsősorban a helyben találtakat érinthette. A személyes igazodás, egyéni érvényesülés, érdekek vagy házasság a honfoglalók társadalmába illeszkedő, akár kalandozó hadjárataikban is részt vevő avarok és szlávok részéről képzelhető el elsősorban. Talán az ő magyar nyelvváltozatuk eredménye lehet a Dél-Alföldön jellegzetes ö-ző nyelvváltozat.¹³⁰⁴ Ugyanakkor a helyi lakosság alacsonyabb politikai-társadalmi helyzete jelentős kulturális presztízssükkel ötvöződhetett, ami lehetővé tette kultúrájuk számos elemének tovább örökítését. Bizonyos mértékű kétnyelvűség a magyar köznép soraiban az avar-kori eredetű helynevek nehéz kimutathatóságát is magyarázhatná. A török névalakok részbeni vagy teljes fordítása azokat a magyar helynévrendszer integráns elemeivé tehetné. A Kárpát-medencében talált avar-kori, török és szláv egynyelvű valamint török-szláv kétnyelvű lakosság szükségszerű beolvadása a magyarságba embertani adatokkal is megtámogatható, a beolvadó-beházasodó török-szláv nyelvű csoportok keverék nyelve szükségképpen befolyásolhatta a magyar nyelvfejlődést is. Ennek egyre több nyomát sikerül kimutatni török és szláv irányból is.

Ez a bonyolult török-magyar nyelvi kontaktus megfelel a magyar nyelvtörténet eredményeinek is. A nagymértékű török nyelvi befolyás nem vezethetett a magyarok nyelvvesztéséhez, tekintettel arra, hogy különböző időszakokban, különböző típusú török nyelvet beszélő törökök kerültek a magyarokkal kapcsolatba és eltérő presztízsvizonyok alakultak ki közöttük. Mindezek a nyelvi kölcsönzések módját, mértékét és kiterjedtségét a magyar nyelvűek körében nagyon különbözővé teheték. A török nyelvi befolyás rendkívül heterogén jellege következtében korántsem érthette olyan gyors és átütő török nyelvi-kulturális befolyás a magyarságot, mint amilyennek az erre vonatkozó teljes anyag ismeretében a mai kutatónak tűnhet. Egy igen hosszú idejű, különböző sebességű és mélységű folyamatról van szó, amelynek okai lehetnek a magyarok változó földrajzi helyű szállásterületei, a magyarokkal érintkező török népek hasonló szállásváltásai és a török politikai szervezetek állandó és dinamikus változásai.¹³⁰⁵

A fentiek alapján igen valószínűnek látszik, hogy a Kárpát-medencében, a magyar honfoglalást követően a magyarok és különféle ogur török csoportok igen szoros és hosszú idejű együttélésével, kétnyelvűséggel számolhatunk. E török nyelvű csoportoknak a magyar honfoglalást követő 100–150 év során bekövetkező gyors magyar asszimilációja kézenfekvő módon magyarázható a mindkét nép számára idegen nyelvi és kulturális környezettel. A két, egyaránt steppei eredetű, nyelvi és kulturális-életmódbeli szempontból is egymáshoz közeli nép a mindegyik szempontból idegen szláv és német környezetben gyorsan egy néppé formálódhatott.¹³⁰⁶ A kétnyelvűség periódusa ugyanakkor lényegesen tovább tarthatott, elég, ha a kunok 400 éven át elhúzódó asszimilációjára gondolunk. Korai, 11–12. századi okleveleink helynévanyaga a Kárpát-medence kis térségeinek etnikai-nyelvi viszonyaira vet csupán fényt, jórészt a Dunántúlon. Az Alföld korai viszonyairól nem sokat tudunk. Jócskán lehettek olyan régiók tehát a magyarság új hazájában, ahol a kétnyelvűséget az akár máig fennmaradt török személynévi eredetű településnevek mellett a környezet török földrajzi nevei is dokumentálhatták egykor. Ezek a lakosság nyelvi elmagyarosodásával viszonylag gyorsan

¹³⁰⁴ Az ö-zés lehetséges török eredete Sándor Klára észrevétele.

¹³⁰⁵ Az élő nyelv mindig heterogén, számos nyelvi változattal, nyelvjárással bír, változása folyamatos, a változatosság és a változás funkcionális sajátossága minden nyelvnek. I. erre Sándor Klára 1995.

¹³⁰⁶ I. Juhász Péter 2017b, 241-242, 253-254.

lecserélődhetnek magyar határrésznevekre, hiszen a kunok egykori szállásterületeinek mikrotoponimiájában is döntő többségében magyar névanyagot találunk mára.¹³⁰⁷

A nyelvészeti kutatás ugyan az avar-kori törökök elszlávosodására gondol, ám ezt mindössze néhány, szláv közvetítéssel a magyarba került török kifejezés alapján feltételezi. Tekintve, hogy e kifejezések a déli szláv nyelvekből kerültek a magyarba, forrásukként azokra az avarokra gondolhatunk, akik a 7. századtól akár a 10. századig terjedő időben is élhettek a horvátok között.¹³⁰⁸ Így e kifejezések nem feltétlenül a magyar uralom alá került török népességtől származhatnak.¹³⁰⁹ Jóllehet jövevényszavaink között a legnagyobb, 10% körüli arányt a szláv eredetű kifejezések képviselik, a török-magyar kétnyelvűséggel szemben a szláv-magyar kétnyelvűség nem érinthette a magyar népesség jelentős részét, hiszen e nyelvi érintkezés nem gyakorolt hasonlóan mély hatást a magyar nyelvre. Számos szláv eredetű kifejezésünk ugyanakkor az elmagyarosodó szláv csoportok kontaktusváltozataiból kerülhetett a magyar köznyelvbe.¹³¹⁰ A kelet-európai steppén élt magyarság a tőle jóval északabbra, az erdőzónában élt szláv törzsekkel rövid, jó félévszázados jelenléte során szorosabb érintkezésbe aligha kerülhetett. Szláv foglyaikat muszlim forrásaink szerint a bizánci kikötőkben értékesítették, otthoni dolgoztatásukat a földművelő életmód török eredetű magyar kifejezései sem valószínűsítik. A muszlim források alapján a keleti szláv földművelés sokkal alacsonyabb színvonalú volt mint a kelet-európai török népeké.¹³¹¹ A magyarok a Kárpát-medencében hatalmuk alá került, kisebb csoportokban szétszórva, jelentős létszámú török nyelvű népesség között élt szláv csoportokat elég gyorsan asszimilálhatták. Az átvett szláv kifejezések nagy tömege, beépülése a magyar nyelvbe, jól magyarázható jelenlétükkel a magyar nyelvterület számos pontján. A folyamatos kulturális érintkezés a magyarság szomszédságában élt nagyobb szláv nyelvi tömbökkel, a folyamatos bevándorlás e területekről az Árpád-korban szintén magyarázza ezt a jelenséget.¹³¹² A középkori magyar nép kialakulásának két vagy három meghatározó állomásával számolhatunk. Elsőként az avar-kori török, majd szláv bevándorlás, amely a biológiai és kulturális-életmódbeli alapokat építette ki. Másodsor a politikai és nyelvi kereteket meghatározó 9. század végi magyar honfoglalás. Végül a kunok a Nagyalföld etnikai-kulturális képét megváltoztató 13. századi bevándorlása.

Róna-Tas András szerint a kora középkori Európában a népalakulás három típusa különböztethető meg: a germán, a szláv és a török. A germánok a 7. századra feladták törzsi és törzsszövetségi szervezetüket. Az egyház közreműködésével alakultak ki a közös szervezetek és az új erkölcsi rend. A *francus* népnév az egykori törzsnévből a létrejövő birodalom szabad harcosainak neve lett. A Kelet-Európában dinamikusan terjeszkedő szláv csoportokat nem szláv katonai hatalmak kezdték megszervezni (avarok, dunai bulgárok, vikingek, frankok, magyarok, besenyők). A kialakuló szláv csoportok területi és nem törzsi jellegű szervezettel bírtak, neveiket földrajzi környezetükről kapták (poljánok, derevjlánok, timocsánok, morvák). Nem

¹³⁰⁷ A valószínűsíthetően kun nevekre l. Rásonyi, László 1957.

¹³⁰⁸ DAI 1950, cap. 30, 142-143: „...máig vannak Horvátországban az avarok közül valók s ezek avar mivolta felismerhető.” A szövegrészlet származása bizonytalan, a különböző népleírások a DAI 948-952 közötti összeállításakor régebbi szövegekből kerülhettek a műbe. Az avarok ugyanakkor nem nyertek önálló fejezetet a műben, hanem annak több pontján találunk rájuk vonatkozó megjegyzéseket. Joggal vélekedhetünk úgy, hogy a nagyobb szövegrészletek összeállításakor (900-910 és 950 táján: Bollók Ádám 2017, 1327-1330.) kerülhettek az avarokra vonatkozó információk a megfelelő fejezetekbe, valószínűleg szóbeli hagyományok alapján. A máig értelmezhető így 900-910 és 950 tájára is. Mindenesetre egyes kifejezéseknek bőven volt lehetősége átkerülnie az avar-kori törökből a délszláv nyelvekbe, hosszú, három évszázados érintkezésük során.

¹³⁰⁹ WOT 19-39.

¹³¹⁰ Az érintkező magyar csoportok ezeket sajátjaikként építhették be nyelvükbe, majd közvetíthették az egész nyelvterület felé: „...a nyelvváltozatok közötti kölcsönzés, az egyes nyelvi formák földrajzi-társadalmi terjeszkedése ... természetes (így megakadályozhatatlan) folyamat...” Sándor Klára 1995, 124.

¹³¹¹ l. erre Zimonyi István 2005, 227-243.

¹³¹² A szláv-magyar érintkezésre l. Zoltán András 2004, 671-675; Uő. 1996, 634-648; Kristó Gyula 2003, 86-88, 115-117.

alakultak ki erős törzsek, nem jöttek létre törzsszövetségek. A létrejövő nagyobb politikai szervezetek territoriálisak voltak, idegen irányítás alatt. A török típus jellemzője a törzsszövetség. Ezek átmeneti rugalmassággal rendelkeztek, csoportok kiválhattak és csatlakozhattak is. A vezető törzs hatalmának erősítésére, tartóssá tételére törekedett, a törzsszövetség birodalomná szervezésére (el). A kereskedelmi célú rablóhadjáratok igényelték a hatalmi koncentrációt, és a zsákmány elosztásának felügyelete a vezértörzs hatalmát erősítette. Ahol ez a törzsszövetség néppé vált, az általában már birodalmi szervezetben történt. Ennek három típusát különböztette meg Róna-Tas. A kazárok esetében bár a zsoldos katonai kíséret szerepe megnőtt, de a törzsek is fennmaradtak, így a népalakulás félbemaradt. A dunai bulgárok jelentős szláv lakosságra települtek rá, és ezeket a Bizánc ellen folyó hadjáratokba be kellett vonni, ami a vezetésben is megnövelte a jelentőségüket. Krum központosító politikája, majd a szláv liturgiájú kereszténység felvétele következtében a bulgár-török vezető réteg fokozatosan elszlávosodott. Az avarok már vándorlásuk során is egy többszörösen egymásra rétegződött törzsszövetséget alkottak. A Kárpát-medencében elsősorban germán töredékeket találtak, majd bulgár-török és szláv csoportok beköltözése is színesítette az etnikai képet. A szlávokat nekik is be kellett vonni hadjárataikba, de ezeknek különböző nyelvjárásokhoz tartozása a bulgárokkal folytatott hatalmi harccal, a frank nyomással együtt az elszlávosodás mellett a birodalom kohézióját gyengítette. A kereszténységre való áttérés, a birodalmat összetartó katonai erő meggyengülése a frank és bulgár támadások következtében a népalakulás megakadását eredményezte. E hármas népalakulási modellbe kell elhelyeznünk a magyar nép kialakulását is.¹³¹³ Az avar népalakulás igen fontos szerepet játszik a középkori magyarság kialakulásában, hiszen a magyar törzsek e helyben talált népességre települtek rá a honfoglaláskor. Az avar népalakulás Róna-Tas által vázolt folyamata több ponton problémásnak látszik. Kérdéses ugyanis, hogy a rendelkezésre álló igen hosszú idő, mintegy két, két és fél évszázad során (7. és 8. század, 9. század első fele) valóban megrekedt-e az avar népalakulás? A 8-9. századi „késő avar” régészeti anyagból tükröződő egységes „állami” kultúra legalábbis feltételezi közvetítő nyelv létrejöttét erre az időszakra.¹³¹⁴ A késő avar kor népességének a csuvasos török jövevényszavainkban tükröződő életmóddal megegyező életmódja, falvainak folyamatossága az Árpád-korig valószínűsíti jelentős szerepét a magyar etnogenezisben. Teljes nyelvi elszlávosodására aligha gondolhatunk, ugyanakkor kétségtelen az erős török-szláv nyelvi interferencia az avar-korban.¹³¹⁵ Sokkal inkább valószínűsíthető az avar-kori népességben talán legnagyobb számban képviselt ogur-török csoportok nyelvi hegemoniája, török nyelvi szubsztrátum honfoglalás utáni létezésére egyre több jel utal. Nem pusztán a helynévanyagban, de a szorosan nehezen keltezhető török–magyar nyelvi érintkezés számos eleme is a késői ősmagyar korhoz, illetve a Kárpát-medence 9–10. századi nyelvi–történeti–földrajzi környezetéhez illeszkedik. A magyar etnogenezist az avar népalakulás folyamatába kell beillesztenünk, amint azt az Árpád-kori magyar népesség igen nagy részben avar-kori származása egyértelműen igényli.¹³¹⁶

¹³¹³ Róna-Tas 2007, 27-32.

¹³¹⁴ Tomka Péter 1997, 107; Lőrinczy Gábor 1998, 343.

¹³¹⁵ A nyelvek egymásra hatására l. pl. Bodó Csanád 2001.

¹³¹⁶ Lásd Szathmáry László 1977, 151; Éry Kinga 1982, 58, 66-67, 71; Uő. 1993, 46; Uő. 1996a, 26; Uő. 1996b, 948-951; Fóthi Erzsébet 2007, 51-55; Fóthi Erzsébet 1998.

Felhasznált irodalom

ADAM: Szentpéteri József (szerk.): Archeologische Denkmäler von Awarenzeit in Mitteldonaubecken. Bp. 2002.

Афанасьев Г.Е. (2012): Эволюция теоретико-методического подхода к изучению Маяцкого городища. In: Дивногорский сборник. Воронеж: Науч. кн., 2012. Вып. 3. С. 93–122.

Agyagási Klára (2001): Középbulgár nyelvjárások, középbulgár nyelvéllapot. In: Károly László, Kincses Nagy Éva (szerk.), Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése. Szeged 2001, 1-17.

Agyagási Klára (2012): Ismertetés. Róna-Tas, András–Berta, Árpád: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I–II. Turcologica. Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2011. 1494 oldal. Nyelvtudományi Közlemények 108 (2012), 443-461.

Agyagási Klára (2013): Nyugati ótörök és magyar kapcsolatok: tanulságok az ogur hangtörténet számára. In: Agyagási Klára, Hegedűs Attila, É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. Nyelvelmélet és kontaktológia 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 155–172.

Agyagási Klára (2014): A magyar–török nyelvi kapcsolatok. In: Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK MŰT Kiadványok 1. Szerkesztették: Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest, 2014. 199-204.

ÁKÍF: Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged 1999.

Aleman, Agustí (2000): Sources on the Alans. A Critical Compilation. Handbook of Oriental Studies. Volume five. Edited by Denis Sinor, Nicola di Cosmo. Brill, Leiden, Boston, Köln 2000.

Aleman, Agusti (2017): Alans in Khazaria and Khazars in Alania. On the Nature and Role of North Iranian Elements in the Khazar Empire. NARTAMONGÆ Vol. XII, N 1, 2 (2017), 110-120.

ÁMTF I: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Akadémiai, Bp. 1963.

Anonymus (2001): Anonymus: A magyarok cselekedetei. Millenniumi magyar történelem. Fordította és jegyzetekkel ellátta Veszprémy László. Bp. 2001.

Annales Bertiniani (1883): Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum, Ed. G. Waitz, Hannoverae 1883, 19-20.

Артамонов, М.И. (1962): История Хазар. Издательство Государственного Эрмитажа. Ленинград 1962.

Arzhantseva, Irina A. (2007): The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus. In: The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute. Edited by Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas. Handbook of Oriental Studies - Handbuch der Orientalistik. Section Eight, Central Asia. Edited by Denis Sinor, Nicola Di Cosmo. Volume 17. Leiden-Boston 2007, 59-73.

Bakró-Nagy Marianne (2013): Mit tudunk az ugor történeti fonológiájáról? A nyugati ótörök és magyar kapcsolatok hozadéka. In: Agyagási Klára, Hegedűs Attila, É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. Nyelvelmélet és kontaktológia 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 173–189.

Bálint Csanád (1975): A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. *Archaeológiai Értesítő* 102 (1975), 52-63.

Bálint Csanád (1991): Die Spatawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom.Csongrád). *Varia Archaeologica Hungarica* IV. Bp. 1991.

Bálint Csanád (1994): A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Honfoglalás és régészet. Szerkesztette: Kovács László. Bp. 1994, 39–46.

Bálint Csanád (1995): Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 8. Szerk.: Zimonyi István. Szeged 1995.

Bálint Csanád (1996a): A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. *Magyar Tudomány* 1996/8, 937-947.

Bálint Csanád (1996b): Magna Moravia a magyar Alföldön? *Századok* 130 (1996) 992-999.

Bálint Csanád (2004a): A középvárkor kezdete és Kuber bevándorlása. *Archaeológiai Értesítő* 129 (2004) 35-65.

Bálint Csanád (2004b): A Nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. Balassi, Bp. 2004.

Bálint Csanád (2005): Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: *Mi a magyar?* Szerkesztette: Romsics Ignác-Szegedy-Maszácz Mihály, Bp. 2005, 37-56.

Bálint Csanád (2006): Az ethnosz a kora középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai. *Századok* 140 (2006), 277–346.

Balogh Csilla (2013): A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái I. Doktori disszertáció. ELTE BTK 2013.

Balogh László (2015): A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában. In: Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Fordította: Ferincz István. Szerkesztette: Balogh László-Kovács Szilvia. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Balassi, Bp. 2015, 279-302.

Balogh László (2017a): Megjegyzések a magyarokra alkalmazott türk népnév kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta historica* 139 (2017) 15-31.

Balogh László (2017b): Megjegyzések a Kárpát-medence 9. század eleji történelméhez. In: Az Alföld a 9. században II. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti tanszékéről 4. Szerk.: Takács Melinda. Szeged 2017, 231-248.

Bárczi Géza (1966): A magyar nyelv életrajza. Bp. 1966².

Bárdosi Vilmos-Karakai Imre (2008): A francia nyelv lexikona (2. bővített és javított kiadás) Corvina Kiadó, Bp. 2008.

Bartha Antal (1964): Kijev és Itil. Történelmi Szemle 1964, 223-253.

Bartha Antal (1968): A IX-X. századi magyar társadalom. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968.

Bartha Antal (1969): Gazdaságtörténet és szavak. Magyar Nyelv 65 (1969), 14-25.

Bartha Antal (1977): Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben, In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal-Czeglédy Károly-Róna-Tas András. Bp. 1977, 23-44.

Bartha Antal (1980): Őstörténet és etnosz. Magyar Tudomány 25/5 (1980) 332-335.

Bartha Antal (1984): A magyar nép őstörténete In: Magyarország története 1/I. Főszerkesztő: Székely György. Szerkesztő: Bartha Antal. Bp. 1984. 375-574.

Bartha Csilla (1998): A szociolingvisztika alapjai. Magyar Nyelvészeti Továbbképzési füzetek 2. ELTE BTK. Bp. 1998.

Bende Livia (2012): Lószerszámos temetkezések, áldozati állatok és ételmellékletek a Körös–Tisza–Maros köze késő avar kori temetőiben. Bestattungen mit Pferdegeschirr, Tieropfer und Speisebeigaben in den spätaawarenzeitlichen Gräberfelderndes Gebietes zwischen Kreisch/Körös, Theiß/Tisza und Mieresch/Maros. In: Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam. Szerkesztette/Edited by Vida Tivadar. ELTE BTK RI, MNM, MTA BTKK RI. Bp. 2012, 645-671.

Benkő Elek (2012): A középkori Székelyföld I. MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest, 2012.

Benkő Loránd (1977): Magyar nyelvtörténet – magyar őstörténet. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal-Czeglédy Károly-Róna-Tas András. Bp. 1977, 45-57.

Benkő Loránd (1984): A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Leved és Etelköz kapcsán- Magyar Nyelv 80/4 (1984), 389-418.

Benkő Loránd (1996a): Az Árpád-kori magyarság nyelvföldrajzi helyzete. Magyar Nyelv 92/4 (1996), 399-403.

Benkő Loránd (1996b): Nyelvünk vallomása a honfoglaló magyarságról. Magyar Tudomány 1996/8, 958-963.

Benkő Loránd (1997): A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik, In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerkesztette: Kovács László, Veszprémy László (Bp. 1997), 163-176.

Benkő Loránd (1998a): Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai, Bp. 1998.

- Benkő Loránd (1998b): Mióta lehetnek Fehérvár helyneveink? (Egy kis névromantika). In: Benkő Loránd (1998a), 121-126.
- Benkő Loránd (2002): A székely néprépszó névmagyar történetéhez. *Magyar Nyelv* 98 (2002), 257-265.
- Bereczki Gábor (1983a): A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Szerk.: Balázs J. Tankönyvkiadó. Bp. 1983, 207–236.
- Bereczki Gábor (1983b): A török nyelvek hatása a magyarra. In: *MSFOu*. 185 (1983) 59–72;
- Bereczki Gábor (1984): Die Beziehungen zwischen den finno-ugrischen und türkischen Sprachen im Volga–Kama-Gebiet. *Nyelvtudományi Közlemények* 86 (1984) 307–314. (1983a, 1983b, 1984 új kiadása: *Uralisztikai Tanulmányok* 8. Budapest 1998, 179–224.)
- Bereczki Gábor (1998): A török nyelvek hatása a magyarra. In: *Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére*. ELTE Finnugor Tanszék, Bp. 1998, 207-216.
- Bereczki Gábor (2004): A magyar nyelv és a Volga-vidék. In: *Az Idő rostájában I. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. L' Harmattan, Bp. 2004, 227-233.
- Berta Adrián (2018): A Nyugat-Bánság szlávoként meghatározott lelőhelyei (6–12. század). In: *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében 2014-ben Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa*. Szerkesztették: Hága Tamara Katalin – Kolozsi Barbara. *Tempora Obscura* 4. Debrecen 2018, 25-60.
- Berta Árpád (1991): Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92 (1991), 3-40.
- Berta Árpád (1997): Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerkesztette: Kovács László, Veszprémy László. Bp. 1997, 211-219.
- Berta Árpád (2001): Bashkir and Hungarian – and the darázs ‘wasp’. In: Károly László – Kincses Nagy Éva szerk., *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szeged, 2001, 33–44.
- Berta Árpád (2004): Keszi és társai – avagy a magyar törzsnevek török eredete és a rendszer. *Nyelvtudományi Közlemények* 101 (2004), 173–181.
- BMFN: Baranya megye földrajzi nevei I. Szerkesztő: Pesti János. Baranya monográfiai sorozat. Pécs, 1982.
- Boba Imre (2005): Nomádok, normannok és szlávok. Kelet-Európa a 9. században. In: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. METEM könyvek. Szerk.: Petrovics István. Bp. 2005. 9-28.
- Bodó Csanád (2001): Nyelvi változások a nyelvcseré és nyelvvesztés folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 125/2 (2001), 169-179.
- Bokij, N. M. – Pletnyova Sz. M. (1989): Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében. *Archaeológiai Értesítő* 116 (1989), 86-98.

Bollók Ádám (2004): „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes”. Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok. Századok 138 (2004)/2, 349-380.

Bollók Ádám (2017): A De Administrando Imperio és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. Századok 151 (2017) 1291-1332.

Bóna István (1968-69): Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes: „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről. Archaeológiai Értesítő 95-96 (1968-69) 115-120.

Bóna István (1971): A népvándorlás kora Fejér megyében. In: Fejér megye története. Székesfehérvár 1971, 221-265.

Bóna István (1973): Avar-kori települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes archaeologici Hungariae. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

Bóna István (1978): Erdélyi gepidák – Tisza menti gepidák. MTAK II. 27 (1978), 123-170.

Bóna István (1979): Régészetünk és Kelet-Európa. MTAK (II) 28 (1979), 40-48.

Bóna István (1984): A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története 1/I. Bp. 1984, 265-373.

Bóna István (1986): Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. In: Erdély története. Szerk.: Köpeczi Béla, Bp. 1986, 107-234.

Bóna István (1989): Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korban (279-895). In: Erdély rövid története. Főszerkesztő: Köpeczi Béla, Bp. 1989, 61-98.

Bóna István (1997): A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának társadalomtörténeti tanulságai. Magyar Tudomány 1997/12, 1451-1461.

Bóna István (1999): Gottfried Schramm: Egy gát átszakad. Ein Damm Bricht. Századok 133/1 (1999) 184-186.

Bromley, Yulian (1974): Soviet ethnology and anthropology today. Mouton Publishers, The Hague, Paris 1974.

Budenz József (1871): Jelentés Vámbéry Á. magyar—török szóegyeztetéseiről. Nyelvtudományi Közlemények 10 (1873) 67—135.

Budenz József: Magyar-ugor összehasonlító szótár. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1873-1881.

Byzantinoturcica I.: Moravcsik Gyula: Byzantinoturcica I. Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker - Magyar-görög tanulmányok 20 (1942).

CFHH: Gombos F. Albin: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae (CFHH) I-IV. Nap, Budapest, 2005².

Curta, Florin (2001): The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700. Cambridge 2001.

Czeglédy Károly (1954): IV-IX. századi népmozgalmak a sztyeppén. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 84. Bp. 1954.

Czeplédy Károly (1956): A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban. In: Pais Dezső emlékkönyv. Szerkesztette: Bárczi Géza-Benkő Loránd. Bp. 1956, 268-275.

Czeplédy Károly (1963): A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez. Magyar Nyelv LIX (1963) 456-461.

Czeplédy Károly (1985a): Kangarok és zavarok. In: Magyar Őstörténeti tanulmányok. Budapest Oriental Reprints series A 2. MTA Kvt., Kőrösi Csoma Társ., Szerk.: Eugen Schütz-Éva Apor. Bp. 1985. 300-305.

Czeplédy Károly (1985b): A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. In: Magyar Őstörténeti tanulmányok. Budapest Oriental Reprints series A 2. MTA Kvt., Kőrösi Csoma Társ., Szerk.: E. Schütz-É. Apor. Bp. 1985, 246-279.

Czeplédy Károly (1985c): Herakleios török szövetségesei. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: E. Schütz-É. Apor. Bp. 1985, 183-187.

Czeplédy Károly (1985d): Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: E. Schütz-É. Apor. Bp. 1985, 99-104.

Czeplédy Károly (1985e): A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban. In: Magyar Őstörténeti tanulmányok. Szerk.: E. Schütz-É. Apor. Bp. 1985, 56-63.

Csepregi Márta (2019): Kontaktusjelenségek az északnyugat-szibériai nyelvi areában. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2019. Nyelvelmélet és kontaktológia 4. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 77–102.

Csallány Dezső (1943): A Deszk-D. számú temető avar sírjai. Archaeológiai Értesítő 1943, 160-173.

Csallány Dezső (1963): A kuturgur-bulgárok (-hunok) régészeti hagyatékának meghatározása. Archaeológiai Értesítő 90 (1963), 21-38.

Cseh János (1993): Gepida továbbélés. In: Bóna István-Cseh János-Nagy Margit-Tomka Péter-Tóth Ágnes: Hunok-Gepidák-Langobárdok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged, 1993.

Cs. Sós Ágnes - Salamon Ágnes (1995): Early Medieval Cemeteries in Pókaszeptk. Szerk.: Szőke Béla Miklós. Bp. 1995.

Csúcs Sándor: Permi-magyar nyelvtörténeti párhuzamok. Nyelvtudományi Közlemények 104 (2007), 86-123.

DAI (1950): Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest 1950.

DAI Commentary: Jenkins, R. J. H. (1962): Constantine Porphyrogenitus: de Administrando Imperio, II: Commentary. By F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman. Pp. x+222. London: University of London Athlone Press. 1962. 52s. 6d. 150.

Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. Bp. 1910.

Deér József (1930): Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. Magyar Könyvszemle 1930. III-IV. 243-263.

Deér József (1938): Pogány magyarság--Keresztény magyarság. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1938.

Deér, Josef (1965): Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches. In: Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben Bd. I, unter Mitw. von Helmut Beumann, hrsg. von Wolfgang Braunsfels, Düsseldorf, Schwann, 1965, 719-791.

Demény István Pál (1996): Emese álma. Erdélyi Múzeum 58 (1996)/1-2, 65-82.

Dercsényi Dezső-Pogány Frigyes-Szentkirályi Zoltán (1966): Pécs városképei-műemlékei. Bp. 1966, 17-18.

Di Cosmo, Nicola (1994): Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History. In: The Journal of Asian Studies 53, no. 4 (November 1994), 1092-1126.

Di Cosmo (1999): Inner Asian State Formation and Periodization. Journal of World History, Vol. 10, No. 1. University of Hawai'i Press 1999, 1-40.

Dobrovits Mihály (2001): Az avar kérdés és az avar népnév az orhoni feliratokon. In.: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk.: Márton Alfréd. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Balassi, Bp. 2001, 86-105.

Dobrovits Mihály (2003): A türkök harminc törzse. Eleink 2003/2. (4.)

Dobrovits Mihály (2004a): Hatalom és törzsi rendszer a második türk kaganátusban. Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica Tomus IX. - Fasciculus 3. Miskolc, 2004. 53-66.

Dobrovits Mihály (2004b): Herakleios nomád szövetségeseiről. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Magyar őstörténeti könyvtár 21. Balassi, Bp. 2004, 38-44.

Dobrovits Mihály (2004c): A nyugati türkök tíz törzsének kialakulása. Antik Tanulmányok, XLVII. sz. (2004) 101-109.

Domanovszky Sándor (1906): Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. MTA, Bp. 1906.

É. Kiss Katalin (2013): Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidő-rendszerben és a birtokos szerkezetben. In: Nyelvelmélet és kontaktológia 2. Szerkesztette: Agyagási Klára, Hegedűs Attila és É. Kiss Katalin. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba 2013, 190-205.

É. Kiss Katalin (é.n.): Az ősmagyar SOV-tól az ómagyar (TQF)VSO-ig. Kézirat. http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtasz/032_ekiss_sov_svo_piliscsaba_kezirat.pdf letöltés 2019.04.26

Eckhardt Sándor (1927-28): A pannóniai hún történet keletkezése. Századok 61 (1927-28) 465-491, 605-632.

Ecsedy Ildikó (1983): A nomád gazdaság és társadalom problémái a történelemben és a kutatásban. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk.: Tőkei Ferenc. Bp. 1983, 15-40.

Égető Melinda (1997): A honfoglalók szőlőművelési és borászati ismeretei. In: Honfoglalás és néprajz. Szerk.: Kovács László, Paládi-Kovács Attila. A honfoglalásról sok szemmel IV. Főszerkesztő: Györffy György. Balassi, Budapest, 1997, 159-166.

Elter István (1997): A magyarok elnevezései arab forrásokban. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerkesztette: Kovács László, Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerkesztő: Györffy György. Bp. 1997, 99-103.

Erdélyi István (1977): Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal-Czeplédy Károly-Róna-Tas András. Bp. 1977, 65-77.

Erdélyi István--Gumiljev Lev N. (1968-69): A nomád világ egysége és sokrétősége. Archaeológiai Értesítő 95-96 (1968-69), 54-61.

Éry Kinga (1982): Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei 5 (1982) 35-85.

Éry Kinga (1993): Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről. In: Az Alföld a 9. században. Szerk: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993, 45-47.

Éry Kinga (1994): A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. (Bp.1994), 217-224.

Éry Kinga (1996): A honfoglaló magyar népesség. Magyar Tudomány 1996/8, 948-951.

Éry Kinga (2001): Régi magyarokról- újból. Anthropol. Közl. 42 (2001), 17-28.

Fehér Géza (1913): Atelkuzu területe és neve. Századok 47 (1913), 577-590, 670-685.

Felföldi Szabolcs (2001a): Avar kori helynévi nyomok a Kárpát-medencében (Várkony). In: A Kárpát-medence és a steppe, Szerkesztette: Márton Alfréd, Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Balassi, Bp. 2001, 28-39.

Felföldi Szabolcs (2001b): Egy heftalita előkelő, *Κάτουλφος* és a Heftalita Birodalom bukása. 45-56. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk.: Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Balassi kiadó, Bp. 2001.

Felföldi Szabolcs (2017): Avar kori helynévi nyomok a Kárpát-medencében II. In: Az Alföld a 9. században II. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti tanszékéről 4. Szerk.: Takács Melinda. Szeged 2017, 209-230.

Fettich Nándor (1933): A levédiai magyarság a régészet megvilágításában. Századok 67 (1933) 369-399.

FNESz: Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1-2. Budapest, Akadémiai, 1997.

Fodor István (1974): Hozzászólás. Etnographia 1974, 599-600.

Fodor István (1975): Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Magyar História sorozat. Gondolat Kiadó, Bp. 1975.

Fodor István (1977): Bulgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1977, 79-114.

Fodor István (1978): A magyar - bulgár-török kapcsolatok történeti háttéréről. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 37. Bulgár Tanulmányok 3 (1978), 9-48.

Fodor István (1984): Kazárok, bulgárok, magyarok. (Szélgjegyzetek Peter B. Golden könyvéhez). Archaeológiai Értesítő 111-112 (1984) 100-108.

Fodor István (1986): Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről. In: Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Szerk.: Németh Péter. Debrecen 1986, 99-114.

Fodor István (1992): A magyarság születése. Bp. 1992.

Fodor István (1994): Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp. 1994, 47-65.

Fomin, Alekszej Vlagyimirovics–Kovács László (1987): A Máramaros megyei („huszti”) 10. századi dirhemkincs. Magyar Numizmatikai Társaság, Budapest 1987.

Font Márta (1996): Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai. In: A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy Gy. II. A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Bp. 1996, 119-129.

Font Márta (1996a): Magyarok a Kijevi Évkönyben. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11. Szeged, 1996.

Font Márta-Krausz Tamás-Niederhauser Emil-Szvák Gyula (1997): Oroszország története. Maecenas, Bp. 1997.

Fóthi Erzsébet (1998): Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence népeinek etnogenezéséhez. Embertani kapcsolatok a 6-8. században az eurázsiai steppe és a Kárpát-medence között. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve-Studia Archaeologia IV (1998) 497-521.

Fóthi Erzsébet (2007): A Kárpát-medence X. századi antropológiai leletanyagának megoszlása. In: A Magyar Őstörténeti Munkaközösség Egyesület jubileumi konferenciája. Bp. 2007, 49-60.

Fóthi Erzsébet-Lőrinczy Gábor-Marcsik Antónia (2000): Fóthi Erzsébet–Lőrinczy Gábor–Marcsik Antónia: Régészeti és antropológiai kapcsolat az eurázsiai steppe és egy kora avar kori, kárpát-medencei népesség között. Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Studia archaeologica VI. 2000, 191-198.

Földes László (1983): „Telkek” és költözködő falvak a honfoglaló és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk.: Tőkei Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983, 327-348.

Fügedi Erik (1946-1948): Avarok és morva-szlávok. Archaeológiai Értesítő 7-8-9 (1946-1948), 312-327.

Fülöp Gyula (1982): Avarkori kemence Káloz-Nagyhörcsökön. *Alba Regia* 19 (1982) 251-258.

Garam Éva (1972): Avar temetők Andocson. *Folia Archaeologica* XXIII (1972), 129-183.

Garam Éva (1976): Adatok a középvár kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. *Folia Archaeologica* XXVII. (1976), 129-145.

Garam Éva (1981): VIII-IX. századi telepnyom Tiszafüred határában. *Communicationes archaeologicae Hungariae* 1981, 137-147.

Gábor Olivér (2017): Az avarok meghatározása és mitológiája. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54 (2017), 305-346.

Герцен А.Г., Науменко В.Е., Ганцев В.К. (2019): Скальные виноградодавильни Мангупа. In: XI Международный Византийский семинар. ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: Империя и полис материалы научной конференции. Ответственный редактор Н.А. Алексеенко. Институт археологии Крыма РАН. Симферополь 2019, 79-86.

Golden, Peter B. (1980): *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1980.

Golden, Peter B. (1990): The peoples of the south Russian steppes. In: Sinor, Denis ed.: *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Cambridge, 1990, 256-284.

Golden, Peter B. (1992): *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East.* Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1992.

Golden, Peter B. (2007): Irano-Turcica: the Kahzar sacral kingship revisited. *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungariae* Volume 60 (2) (2007), 161-194.

Golden, Peter B. (2011): Nomads of the western Eurasian steppes: Oğurs, Onogurs and Khazars. In: Peter B. Golden: *Studies on the peoples and cultures of the Eurasian steppes. Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi IX.* Curatores seriei Victor Spinei et Ionel Căndeă. Bucureşti – Brăila 2011, 135-162.

Golden, Peter B. (2011a): Ethnogenesis in the tribal zone: The shaping of the Turks. In: *Studies on the peoples and cultures of the Eurasian steppes.* Szerk. Golden, Peter B., Hriban, Catalin [Publ.]. Bucuresti 2011, 17-64.

Golden, Peter B. (2012): Oğ and Oğur ~ Oğuz. *Turkic Languages*. 16 (2012) 155–199.

Golden, Peter B. (2013): Some notes on the etymology of *Sabir*. In: KOINON ΔΩΡΟΝ. *Studies and essays in honour of Valery P. Nikonorov on the occasion of his sixtieth birthday presented by his friends and colleagues.* Compiled and edited by Alexander A. Sinitsyn and Maxim M. Kholod. St. Petersburg State University Faculty of Philology. St. Petersburg 2013, 49-55.

Golden, Peter B. (2016): *Turks and Iranians: Aspects of Türk and Khazaro-Iranian Interaction.* In: *Turks and Iranians interactions in language and history. The Gunnar Jarring Memorial Program at the Swedish Collegium for Advanced Study.* Edited by Éva Á. Csátó, Lars Johanson, András Róna-Tas, and Bo Utas. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden 2016, 79-106.

Gombocz Zoltán (1908): Honfoglalás előtti török jövevényszavaink. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7. Bp. 1908.

Gombocz Zoltán (1912): Die Bulgarisch-Türkischen lehnwörter in der Ungarischen sprache. MSFOU XXX. Helsinki, 1912.

Gombocz Zoltán (1920): Bulgárok és magyarok. Új Magyar Szemle. Bp. 1920, 176-183.

Gombocz Zoltán (1921): A bulgár-kérdés és a magyar húnmonda. Magyar Nyelv XVII (1921) 15-21.

Gombocz Zoltán (1923): A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II-III. (Nyelvtudományi Közlemények XLVI (1923) 1-33, 168-193.

Gombocz Zoltán (1960): Honfoglalás előtti bulgár-török jövevényszavaink. Nyelvtudományi Értekezések 24. Közzétette, bev.: Ligeti Lajos. Akadémiai Kiadó Bp. 1960.

Göckenjan, Hansgerd–Zimonyi, István (2001): Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Harrassowitz, Wiesbaden 2001.

Gróf Péter (2000): Adalékok a Dunakanyar avarkorához. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2 (Eger 2000), 95-109.

Gugán Katalin (2013): A honfoglalás előtti török–magyar érintkezésekről a Thomason–Kaufmann féle kölcsönzési skála tükrében. In: Agyagási Klára – Hegedüs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. Nyelvelmélet és kontaktológia 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 206-226.

Gulya János (1977): Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek szétválása kérdéséről. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal–Czeplédy Károly–Róna-Tas András. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977, 115–121.

Gulya János (1997): A magyarok önelnevezésének eredete. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerkesztette: Kovács László, Veszprémy László. Bp. 1997, 85-97.

Gyóni Mátyás (1938): Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. Magyar Nyelv XXXIV (1938) 86-96, 159-168.

Gyóni Mátyás (1989): A Kievi ősevkönyv volochjai. Századok 1989 III-IV, 298-342.

Györffy György (1948): Krónikáink és a magyar őstörténet. Néptudományi intézet (Egyetemi nyomda) Bp. 1948.

Györffy György (1963): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963.

Györffy György (1965): Julianus barát és Napkelet fölfedezése. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Györffy György. Fordította Györffy György és Gy. Ruitz Izabella. Bp. 1965.

Györffy György (1977): István király és műve. Bp. 1977.

Györffy György (1993): Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések - új válaszok. Balassi, Bp. 1993.

Györffy György (1997): Az avarok nyelve. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerkesztette: Kovács László, Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerkesztő: Györffy György. Bp. 1997, 141-144.

Gyulai Ferenc--Gyulai Gábor (2009): Középkori szőlőkultúra és előzményei (magok és tanulságok) In: „ad vinum diserti...” Monostori szőlő- és borgazdálkodás. Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára--Magyar Bortörténeti Társaság, Budapest, 2009, 27-40.

Hajdú Péter (1962): Finnugor népek és nyelvek. Gondolat, Bp. 1962.

Hajdú Péter (1995): Másodlagos egyezések. (Kivezetés az uráli nyelvészetbe). Magyar Nyelv 91 (1995), 129-140.

Hajdú Péter—Kristó Gyula—Róna-Tas András (1988): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I:2. Kézirat. Szerk.: Hajdú Péter—Kristó Gyula—Róna-Tas András. Budapest, 1988³.

Hajnal Zsuzsanna (2012): A Kölked-feketekapui 'A' és 'B' temetők együttes értékelése. Die zusammenfassende Auswertung der Gräberfelder 'A' und 'B' von Kölked-Feketekapu. In: Thesaurus Avarorum: Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam. Szerk.: Vida Tivadar. Bp. 2012, 607-641.

Haralampiev, Ivan (1983): A bulgár nyelv fejlődése a bulgár állam történelmének tizenhárom évszázada során. Dissertationes Slavicae XIV. Supplementum (1983) 125-134.

Harmatta János (1955): Hozzászólás: Kniezsa István: A magyar állami és jogi terminológia eredete. MTA Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 7. Bp. 1955, 249-254.

Harmatta János (1977): Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In: Bartha A.-Czegléd K.-Róna-Tas. A. (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1977, 167-182.

Harmatta János (1992): Az onogur vándorlás. /Magyar Nyelv 88/3 (1992) 257-272.

Harmatta János (1994): kálizok. In: KMTL 314.

Harmatta János (1997a): Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk. Györffy György, szerk. Kovács László, Veszprémy László. Balassi Kiadó, Bp., 1997, 71-83.

Harmatta János (1997b): A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk: Györffy György. Honfoglalás és nyelvészet. Szerk: Kovács László-Veszprémy László. Bp. (1997), 119-140.

Harmatta János (1998): A honfoglalás mai szemmel. /Magyar Nyelv 94 (1998), 129-151.

Harmatta János (1999): A türkök eredetmondája. Magyar Nyelv 95/4 (1999), 385-397.

Harmatta János (2001): A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. Magyar Nyelv 97 (2001) 1-14.

Hatházi Gábor (1996): Besenyők és kunok a Mezőföldön. In: Zúduló sasok, Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön, Szerk.: Havassy P. Gyula. Gyula, 1996, 37-56.

History of the English (2002): A History of the English Language. Fifth Edition by Albert C. Baugh and Thomas Cable, published by Pearson Education, Inc., publishing as Prentice Hall, Inc. 2002.

HKÍF: A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.

Hoffmann István (2007): A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései). Akadémiai doktori értekezés. Debrecen 2007. <http://real-d.mtak.hu/37/2/HI-DISSZ.pdf> (letöltve 2017.11.15)

Hoffman Tamás (1969): „Régi dicsőségünk...” Valóság 1969, 89-98.

Hoffman Tamás (1996): A pásztorkodásról és a nomádokról. Agrártörténeti Szemle 38 (1996) 67-122.

Hóman Bálint (1917): A magyar nép neve a középkori latinságban. Történelmi Szemle VI (1917), 129-158, 240-258.

Hóman Bálint (1923-1924): Gr. Zichy István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Ismertetés. Századok 57 (1923-1924), 335-356.

Hóman Bálint (1925): A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Studium, Budapest 1925.

Horger Antal (1933): A magyar nyelvjárások ö-zése. Népünk és nyelvünk 5 (1933), 101-107.

Horváth János (1974): Anonymus és a Kassai Kódex. In: Középkori kútfoink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth János-Székel György. Bp. 1974, 81-110.

Hunfalvy Pál (1876): Magyarország ethnographiája. MTA Könyvkiadó, Bp. 1876.

Ibn Fadlān (2007): Beszámoló a volgai bulgárok földjén tett utazásról. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Simon Róbert. Corvina, Bp. 2007, 45.

Istvánovits Eszter (1997): Gondolatok az Ibrány-Esbó-halmi X-XI. századi temető kapcsán, In: Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai. Szerk.: Makkay J.-Kobály J. Ungvár, 1997, 223-233.

Istvánovits Eszter (2001): Korai szláv település maradványai Kisvárda határában. Jósza András Múzeum Évkönyve XLIII (2001), 165-184.

Istvánovits Eszter-Kulcsár Valéria (2001): Az „első nemzedék” problematikája a Kárpát-medencébe bevándorló sztyeppei népeknél. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk.: Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Bp. 2001, 21-24.

Janhunen, Juha (2009): Proto-Uralic – what, where, and when? Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 258 (2009) 57–78.

Jordanes (1904): A gótok eredete és tettei (De origine actibusque getarum). Latinból fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Bokor János. In: Középkori krónikások III. Jordanes. Szerkeszti dr. Gombos F. Albin. Brassó, 1904. Kiadja a „Brassói lapok” nyomdája.

Juhász Péter (1981): A bulgár-török kultúra hatása a magyarra. Életünk 19 (1981) 321-331.

Juhász Péter (2016a): Morávia és a honfoglaló magyarok. II. Fiatalok Európában Konferencia Pécs, 2015. november 13-14. (2016) Tanulmánykötet. Szerk.: Haffner Tamás, Kis Kelemen Bence, Dr. Kovács Áron. 250-263.

Juhász Péter (2016b): Levedia és Atelkuzu: időrend és földrajzi hely. In: Tavaszi Szél 2016 konferencia, Bp. 2016. április 15-17. Tanulmánykötet. Szerkesztette: Dr. Keresztes Gábor. 390-400.

Juhász Péter (2016c): Kortársak a honfoglalók eredetéről. III. Fiatalok Európában Konferencia, Pécs, 2016. november 04-05. Tanulmánykötet. Szerk. Haffner Tamás, Dr. Kovács Áron, Sopianae Kulturális Egyesület. Pécs, 114-131.

Juhász Péter (2016d): A 9-10. századi magyar fejedelmek. In: V. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia Konferenciakötet. Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat. Pécs, 2016, 186-200.

Juhász Péter (2016e): Nomád szállásváltások: besenyők és magyarok. *Belvedere Meridionale* 28 (2016), 83-93.

Juhász Péter (2017a): Kortársak a honfoglalók eredetéről - Egy 9. század végi migráció emlékei, III. Fiatalok Európában Konferencia Pécs, 2016. november 04-05, Tanulmánykötet, Szerk: Haffner Tamás, Dr. Kovács Áron, 114-131.

Juhász Péter (2017b): A 9-10. századi magyarság életmódjáról-Írott forrásaink tanúsága. In: Középkortörténeti tanulmányok 9. A IX. Mediavisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2015. június 17-19.) előadásai. Szerk.: Szolnoki Zoltán, Szanka Brigitta, Juhász Péter. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2017, 237-261.

Juhász Péter (2017c): Baskírok és magyarok a muszlim forrásokban. *Belvedere Meridionale* 29 (2017) 2. 133-139.

Juhász Péter (2017d): Egy legenda nyomában. Priwina és Kocel. Tavaszi Szél 2017 konferencia, Miskolc 2017. március 31. Tanulmánykötet III. Szerkesztette: Dr. Keresztes Gábor. 444-454.

Juhász Péter (2018): Magyar-szláv együttélés a kora Árpád-korban. Helynevek, írott források, régészet. Helynévtörténeti Tanulmányok 14. A Magyar Névarchívum Kiadványai 49. Debrecen, 2018, 7-50.

Juhász Péter (2019a): Anonymus: Fikció és realitás. Az Álmos-ág honfoglalása. *Belvedere Meridionale*, Szeged, 2019.

Juhász Péter (2019b): A 9. századi szláv vándorlás - horvátok, szerbek, morvák. In: Tóth Sándor László ünnepi kötet. Szerk.: Bagi Zoltán Péter. Szeged, 2019, 20-41.

K. Csilléry Klára (1982): A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei. Akadémiai, Bp. 1982.

Kakuk, Susan (1982): The Hungarian Historical Etymological Dictionary and Chuvash phonology. In: Chuvash Studies. Ed.: András, Róna-Tas. Akadémiai, Bp. 1982, 83-95.

Kradin, Nikolay (2016): Ancient Steppe Nomad Societies. In: Oxford Research Encyclopedia of Asian History. (asianhistory.oxfordre.com). (c) Oxford University Press USA, 2016.

Károly László (2013): Újabb lehetőségek a magyar nyelv török elemeinek kutatásában. In: Nyelvelmélet és kontaktológia 2 (2013), 244-257.

Katona-Kiss Attila (2009): A Kárpát-medencei bulgár térhódítás a IX. században. Történeti észrevételek a régészet tükrében. A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve XXXI (2009) 37–56.

Keszi Tamás (2002): A magyar törzsnevekről. In: Keletkutatás 1996 ősz-2002 tavasz, 5-13.

Katona-Kiss Attila (2010): A Bulgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. Hadtörténelmi Közlemények. CXXIII/1–2 (2010) 168–214.

Király Péter (1974): A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. Magyar Nyelv 70 (1974), 3-11, 157-173.

Király Péter (1976): A magyarok említése a 811. évi események óbulgár leírásában. Magyar Nyelv 72 (1976) 136-148, 257-268, 408-422.

Király Péter (1977): Az óbulgár krónikák ogra népnéve. Magyar Nyelv 73 (1977), 31-49.

Király Péter (1987): A VIII-IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek. Magyar Nyelv 83 (1987) 162-180, 314-331.

Király Péter (1996): A Konstantín- és a Metód-legenda magyar részletei. In: A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy Gy. II. A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: Kovács László-Veszprémy László. Bp. 1996, 113-117.

Király Péter (1997): A magyarok elnevezése a korai európai forrásokban. In: A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk.: Györffy György. Honfoglalás és nyelvészet. Szerk.: Kovács László-Veszprémy László. Bp. 1997, 111-118.

Király Péter (2006): A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 10. Nyíregyháza, 2006.

Kiss, Attila (1979): Das Gräberfeld und die Siedlung der awarenzeitlichen germanischen Bevölkerung von Kölked. Folia Archaeologica 30 (1979) 185–192.

Kiss, Attila (1987): Das Weiterleben der Gepiden in der Awarenzeit. In: Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Ed. Hänsel, B. Berlin 1987, 203–218.

Kiss, Attila (1992): Germanen in avarenzeitlichen Karpatenbecken. In: Avarenforschungen I. Ed. Daim, F. Wien (1992), 35–134.

Kiss Attila (1995): Tanulmányok a kora avar kori kunbáonyi vezérsírról. Studien zum Fürstengrab von Kunbáony aus der Frühawarenzeit. Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Studia archaeologica I. (1995), 131-149.

Kiss Attila (1996): Das awarenzeitlich gepidische Graberfeld von Kölked-Feketekapu A. Innsbruck 1996.

Kiss Atilla (2007): Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. Hadtörténelmi Közlemények 120 (2007) 549-576.

Kiss Jenő (2017): A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésköréhez. *Magyar Nyelv* 113 (2017) 129-145.

Klima László (1993): Fehér és fekete duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 30-31/2 (1993), 115-126.

Klima László (2003): Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk. Györffy György, szerk. Kovács László, Veszprémy László. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 266 l. Ismertetés. *Magyar Nyelv* 99 (2003) 83-91.

Klima László (2015): A finnugor kor régészete és a magyar őstörténet. In: *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve 2013–2014*. Piliscsaba 2015, 49-59.

Kmoskó Mihály (1927): Gardīzī a törökökről. *Századok* 61 (1927), 149-171.

Kmoskó Mihály (1997): Mohamedán írók a steppe népeiről, *Földrajzi irodalom*. I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerkesztette: Zimonyi István. Bp. 1997.

Kmoskó Mihály (2000): Mohamedán írók a steppe népeiről, *Földrajzi irodalom* I/2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Szerk.: Zimonyi István, Budapest, Balassi, 2000.

Kmoskó Mihály (2004): Szír írók a steppe népeiről. Magyar Őstörténeti Könyvtár 20. Szerk.: Felföldi Szabolcs. Szeged, 2004.

Kmoskó Mihály (2007): Mohamedán írók a steppe népeiről. *Földrajzi irodalom* I/3. Magyar Őstörténeti Könyvtár 23. Szerk.: Zimonyi István. Balassi Kiadó. Budapest 2007.

KMTL: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerkesztő: Kristó Gyula. Szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc. Akadémiai Kiadó Budapest 1994.

Knieszsa István (1955): A magyar állami és jogi terminológia eredete. *MTA Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 7. Bp. 1955, 237-243.

Knieszsa István (2000): Magyarország népei a XI. században. *Kisebbségkutatás könyvek*. Reprint. Lucidus, Budapest, 2000.

Komar, Olekszij (2018): A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei. Martin Opitz kiadó, Budapest, 2018.

Kordé Zoltán (1994): Hunor és Magyar. In: *Korai magyar történeti lexikon* (9-14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Akadémiai, Budapest, 1994, 275.

Kordé Zoltán (2019): Vezetők vagy alárendeltek? Néhány gondolat a kabar-magyar kapcsolatokról. In: „...ugy írhasak mint volt” Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére. *Fontes et Libri* 2. Sorozatszerkesztő: Papp Sándor. Szerkesztette: Bagi Zoltán Péter. Szeged 2019, 42-50.

Korenych, Éva (1981): Iranian contacts during the period of Ugric division. In: Ortutay, Gyula (red.): *Congressus Quartus Internationalis Finno-Ugristarum* III. Akadémiai Kiadó. Budapest. 70–76.

Kovács László (1997): A Máramaros megyei („huszti”) dirhemkincsről. In: Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai. Szerk.: Makkay János-Kobály János. Ungvár, 1997, 234-246.

Kovács, László (2005): Remarks on the Archaeological remains of the 9th-10th century Hungarians. In: Research on the Prehistory of the Hungarians: a review. Varia Archaeologica XVIII. Edited by Balázs Gusztáv Mende. Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Science, Budapest, 2005, 351-368.

Kovalovszki Júlia (1975): Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról, 1962–1974. Archaeologiai Értesítő 102 (1975) 204–222.

Kristó Gyula (1980): Levédiától Szent István államáig. Elvek és utak sor. Magvető Kiadó, Bp. 1980. 78-80. 336-339.

Kristó Gyula (1982): A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. Ethnographia 93 (1982) 463-474.

Kristó Gyula (1985): A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica 82 (1985), 11-17.

Kristó Gyula (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető, Bp. 1988.

Kristó Gyula (1994): A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Bp. 1994.

Kristó Gyula (1996a): A magyar nemzet megszületése (Bp.1996)

Kristó Gyula (1996b): Magyar honfoglalás. Honfoglaló magyarok. Kossuth, Bp. 1996.

Kristó Gyula (1996c): A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: Honfoglaló őseink. Szerk.: Veszprémy László. (Bp. 1996) 207-222.

Kristó Gyula (1997): A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak). Századok 1997/1, 234-275.

Kristó Gyula (2003): Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Lucidus, Bp. 2003.

Kristó Gyula: A székelyek eredete. Bp. 2005.

Kristó Gyula–H.Tóth Imre (1996): Az orosz évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 103 (1996), 21-29.

Kulcsár Péter (1987/1988): A magyar ősmonda Anonymus előtt. Irodalomtörténeti Közlemények XCI-XCII. 5-6, (1987/1988) 523-544.

Kumorovitz L. Bernát (1964): A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. In: Tanulmányok Budapest múltjából XVI (1964), 43-83.

Kürti Béla (1996): Régészeti párhuzamok a kárpát-medencei avar kori fülkesírok (Stollengraber) keleti eredetéhez. Tisicum 1996, 125-135.

Lanstyák István (2001): A szlovákiai magyarok kétnyelvűségének tanulságai. Beszélgetés Lanstyák Istvánnal régióink sajátos nyelvi jelenségéről. In: *Nyelvünk és Kultúránk* 31 (2001)/1, 38-46.

László Gyula (1978): A „Kettős Honfoglalás”. Magvető, Bp. 1978.

Leo the Deacon: *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Introduction, translation, and annotations by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan with the assistance of George T. Dennis and Stamatina McGrath. *Dumbarton Oaks Studies* XLI. Trustees for Harvard University, Washington, 2005.

Ligeti Lajos (1963): Gyarmat és Jenő. In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Nyelvtudományi Értekezések* XL. Szerk. Benkő Lóránd. Akadémiai, Bp. 1963, 230–239.

Ligeti Lajos (1986): A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Akadémiai, Bp. 1986.

Ligeti Lajos (1986a): A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv* 82/2 (1986) 129-151.

Lovász Emese (1991): Újabb adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye 5-6. századi történetéhez. (Az egerlövői temető) Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85/2, 55-71.

Lőrinczy Gábor (1991): A Szegvár-Oromdülői kora avarkori temető 1. sírja. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85/2 (1991), 127-153.

Lőrinczy Gábor (1992): Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. - Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungsriten. Die Orientierung. Jóna András Múzeum Évkönyve 30-32 (1987-1989) 1992, 161-172.

Lőrinczy Gábor (1996): Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldről. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* II. (1996), 177-189.

Lőrinczy Gábor (1998): Kelet-európai steppei népesség a 6.-7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* IV (1998), 343-372.

Lőrinczy Gábor-Straub Péter (2006): Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez. *Arrabona* 44/1 (2006), 277-311.

Madaras László (1991): Az avar falu. Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32 (1991), 227-316.

Makk Ferenc (1998a): Gondolatok a megjegyzésekhez. *Aetas* 1998/1-4, 227-237.

Makk Ferenc (1998b): A magyarok Ungri nevééről. In: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged 1998, 45-58.

Makoldi Miklós (2008): Adatok a Hernád-völgyi avar lovas sírok temetkezési szokásaihoz. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 2008, 113-146.

Marczali Henrik (1895): A magyarok őstörténete a honfoglalásig. In: Fröhlich Róbert, Kuzsinszky Bálint, Nagy Géza és Marczali Henrik: Magyarország a királyság megalapításáig. A magyar nemzet története. Első kötet. 2. kiadás, Athenaeum. Bp. 1895, 206-244.

Mátéffy Atilla (2013): Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében, *Ethnographia* 124 (2013) 1-40.

Matolcsi János (1982): Állattartás őseink korában. Gondolat, Bp. 1982.

Max, Martin (1989): Awarische und germanische Funde in Männergrabern von Linz-Zizlau und Környe. Ein Beitrag zur Chronologie der Awarenzeit, *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* XV (1989), 65-90.

Medgyesi Pál (1991): Római és népvándorláskor In: Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig. Szerk: Jankovich B.D.-Erdmann Gy. Békéscsaba 1991, 88-121.

Medgyesi Pál (1992): Néhány megjegyzés a közép és a késő avar kor időrendjéhez. Jóna András Múzeum Évkönyve 30-32 (1987/89) 1992, 253-267.

Medgyesi Pál (1995): Késő avar kori kemence Kevermes-Bakófenéken – Ein Spatawarenzeitlicher Brennofen in Kevermes-Bakófenék, *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 145-163.

MEH: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk.: Györffy György. Bp. 2002.

Meillet, Antoine (1921): La probléme de la parenté des langues. In: *Linguistique historique et linguistique générale*. Champion, Paris 1921, 76-101.

Melich János (1929): A honfoglaláskori Magyarország. A Magyar Nyelvtudomány kézikönyve I.6. Bp. 1929.

Melich János (1942): Über den Ursprung des Namens Ungar. In: *Archiv für slawische Philologie* XXXVIII. 244-250.

Mesterházy Károly (1980): Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Akadémiai Kiadó Bp. 1980.

Mesterházy Károly (2001): Fettich Nándor és a magyar honfoglalás régészete. *Vasi Szemle* 55 (2001), 452-458.

Mesterházy Károly-Horváth László (1983): Településtörténeti kutatások Veresegyház határában.- *Siedlungsgeschichtliche Forschungen in der Gemarkung von Veresegyház*. *Archaeológiai Értesítő* 110 (1983), 112-124.

MG SS: Monumenta Germaniae Historia inde ab Anno Christi quingentesimo usque ab annum millesimum et quingentesimum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Scriptorum. Tomus I. Hannoverae MDCCCXXVI.

MG SS rer. Germ: Scriptores Rerum Germanicarum in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi. Pauli Historia Langobardorum. Post editionem G. H. Pertzii recognovit Fridericus Kurze. Hannoverae 1878.

MHK: A Magyar Honfoglalás Kútffői. Szerk.: Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. Bp. 1900. Reprint Nap, Bp. 2000.

Minorsky, Vladimir (1937): *Hudūd al-'Ālam, a Persian Geography, 372 A. H. (A. D. 982)*. Translated and explained by V. Minorsky, 12 maps. Oxford University Press for E. J. W. Gibb Memorial Series, 1937.

Molnár, Ádám (2001): *Harness and Plough in Central Asia*. In: *Néptörténet-Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szerkesztette: Károly László és Kincses Nagy Éva. Szeged 2001, 103-116.

Moór Elemér (1936): Magyar helynévtípusok. *Népünk és Nyelvünk* 8 (1936) 110-117.

Moór Elemér (1938): A magyar név eredete és a magyar törzsnevek. *Népünk és nyelvünk* X (1938) 61-75.

Moór Elemér (1939): Ismertetés Gróf Zichy István: *Magyar Őstörténet*. *Népünk és Nyelvünk* XI (1939) 109-120.

Moór Elemér (1974): A szóegyüttesek és a csoportos szóhiányok: művelődéstörténeti tények. *Magyar Nyelv* 70 (1974), 173-181.

Moravcsik Gyula (1914): A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál. *Egyetemes Philológiai Közlöny* XXXVIII (1914) 280-292, 333-338.

Moravcsik Gyula (1927): Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23 (1927), 258-271.

Moravcsik Gyula (1930a): Az onogurok történetéhez. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai (MNYTK)* 27. Bp. 1930.

Moravcsik, Gyula (1930b). *Zur Geschichte der Onoguren*. *Ungarische Jahrbücher* 10 (1930), 55-90.

Moravcsik Gyula (1951): Bölcs Leo Taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok* 85 (1951), 334-353.

Moravcsik Gyula (1957): Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. *Antik Tanulmányok* 4 (1957), 275-288.

Moravcsik Gyula (1988): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó Bp. 1988.

MRT 8: Magyarország régészeti topográfiája [Archaeological sites of Hungary] 8. kötet, Békés megye régészeti topográfiája, szerkesztette Makkay János. IV/2. kötet, A szarvasi járás, írta: Jankovich B. Dénes, Makkay János, Szőke Béla Miklós, Bp. 1989.

MRT 10: Magyarország régészeti topográfiája [Archaeological sites of Hungary] 10. kötet, Békés megye régészeti topográfiája, szerkesztette Jankovich B. Dénes. IV/3. kötet, Békéscsaba és környéke. Írta: Jankovich B. Dénes, Medgyesi Pál, Nikolin Edit, Szatmári Imre, Torma István, Bp. 1998.

Munkácsi Bernát (1895): Az ugor népnévezet eredete. *Ethnographia* VI. (1895) 349—387.

Munkácsi Bernát (1901): Hún nyelvemlékek szókincsünkben. *Ethnographia* 12 (1901) 396-404.

Murvai Olga (2001): A kétnyelvűség-folyamat. Beszélgetés Murvai Olgával. In: *Nyelvünk és Kultúránk* 31 (2001)/1, 22-24.

Müller Róbert (1982): A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig - Zalai Gyűjtemény 19. Zalaegerszeg, 1982.

Nagy Géza (1908): A honfoglalók és a turkok. *Etnographia* 19 (1908) 65-80.

B. Nagy Katalin-Bende Livia (2003): *A Székkutas-kápolnadűlői avar temető*. Szeged, 2003.

Németh András (2001): A Dado verduni püspökhöz írt levél. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 16, Sorozatszerk.: Zimonyi István, Szerk.: Róna-Tas András. Balassi, Bp. 2001, 113-161.

Németh Gyula (1921): On ogur, hét magyar, Dentümogyer. *Magyar Nyelv* 17 (1921) 205-207.

Németh Gyula (1930): *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Bp. 1930.

Németh Gyula (1932): A Kobrat és Eszperüch nevek eredete. *Magyar Nyelv* 28 (1932) 5-11.

Németh Gyula (1966): Magyar törzsnevek a baskíroknál. *Nyelvtudományi Közlemények* 68 (1966) 35-50.

Németh Gyula (1991): *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Árpád. Bp. 1991.

Noonan, Thomas S. (2007): The Economy of the Khazar Khaganate. In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Edited by Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas. *Handbook of Oriental Studies - Handbuch der Orientalistik. Section Eight, Central Asia*. Edited by Denis Sinor, Nicola Di Cosmo. Volume 17. Leiden-Boston 2007, 207-244.

ODLA: The Oxford Dictionary of Late Antiquity. Publisher: Oxford University Press. Print Publication Date: 2018. Published online: 2018.

Olajos Terézia (1969): Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késői avar kori etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16 (1969) 87-90.

Olajos Terézia (1983): Megjegyzések a protobulgárok és szlávok helyzetéhez az avar kaganátusban. *Dissertationes slavicae* 14 (1983) Suppl. 17-25.

Olajos Terézia (1995): Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez. *Magyar Nyelv* 91 (1995) 44-52.

Olajos Terézia (2001): *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16. Balassi, Bp. 2001.

Olajos Terézia (2013): A Kárpát-medencei onogurok történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Juridica et Politica* 75 (2013) 521-532.

Ormos István (2005): A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei, *Hadtörténelmi Közlemények* 118/3 (2005) 733-781.

Paládi-Kovács Attila (1981): „Keleti hozadék” a magyar pásztorkultúrában, In: *Emlékkönyv a Túrkevei múzeum fennállásának 30. évfordulójára*. Szerkesztette Paládi-Kovács Attila. Túrkeve 1981, 109-125.

Paládi-Kovács Attila (1997): A magyar lótarás jellege a honfoglalás korában, In: *Honfoglalás és néprajz. A honfoglalásról sok szemmel IV*. Szerkesztette: Paládi-Kovács Attila, Bp. 1997, 95-107.

K. Palló Margit (1982): Régi török eredetű igéink. *Studia Uralo-Altaica, Supplementum* 1. Szeged, 1982.

Palló, Margaret (1982): The Bulgar-Turkish loanwords of the Hungarian language as sources of Chuvash prehistory. In: *Chuvash Studies*. Ed.: András, Róna-Tas. Akadémiai, Bp. 1982, 105-112.

Pauler Gyula (1900): A magyar nemzet története Szent Istvánig. Uj folyam, XLII. kötet 1899—1901. cyclus. MTA Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1900.

Pauli *Historia Langobardorum*. Rec. G. Waitz, MGH SS rer. Lang. et Ital. saec. VI-IX. Hannoverae, 1878.

Paulik Ágnes (2001): „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerkesztette: Róna-Tas András. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Balassi, Bp. 2001, 28-68.

Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* VI.. Hrsg. von Georg Waitz. MG. SS. rer. Germ., Hannoverae, 1878.

Perényi József (1956): A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. In: *Magyar-orsz történeti kapcsolatok*. Szerk.: Kovács Endre. Bp. 1956, 5-34.

Perényi József (1975): A Keleten maradt magyarok problémája. *Századok* 109 (1975) 33-62.

Pohl, Walter (1988): *Ergebnisse und Probleme der Awarenforschung, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* Bd. 96/3-4. (1988) 247-274.

Pohl, Walter (1998): *Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies*. In: *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, Ed. Lester K. Little and Barbara H. Rosenwein, Blackwell Publishers, 1998, 13-24.

Pohl, Walter (2002): *Die Awaren: ein Steppenvolk im Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.* C. H. Beck, München 2002.²

Polgár Szabolcs (2000): Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9-10. században (A Gayhānī-féle leírás adatai a magyarok és a De Administrando imperio értesülései a besenyők kereskedelméről). In: *A népvándorlaskor kutatóinak kilencedik konferenciája*, Eger 1998.

szeptember 18-20. Szerk. Petercsák Tivadar–Váradi Adél. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2 (2000), 193-206.

Polgár Szabolcs (2001): Sarkel. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk.: Márton Alfréd. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Balassi Kiadó, Budapest 2001, 106-126.

Polgár Szabolcs (2003): A „Bajor Geográfus” néhány Kelet-Európára vonatkozó ország- és népnévéről. MFMÉ – StudArch IX (2003), 243-258.

Rácz Anita (2016): Etnonimák a régi magyar településnevekben. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 79-84.

Rásonyi László (1976): Azonos földrajzi nevek a baskír és a magyar földön. Magyar Nyelv 72 (1976), 48-53.

Rásonyi, László (1957): Les noms toponymiques comans du Kiskunság. Acta Linguistica Hungaristica Hungariae VII (1957) 73-146.

Rédei Károly (1998): Őstörténetünk kérdései. (A nyelvészeti dilettantizmus kritikája). Balassi Kiadó, Budapest, 1998.

Rédei Károly–Róna-Tas András: A permi nyelvek ősspermi kori bulgár–török jövevényszavai. Nyelvtudományi közlemények 74 (1972) 281-298.

Rédei Károly–Róna-Tas András: Ősspermi és votják jövevényszavak a csuvasban [Proto-Permian an Votyak Loanwords in Chuvash] Nyelvtudományi közlemények 82 (1980) 125-133.

RégKut: Régészeti Kutatások Magyarországon. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 1998-2011.

Révész László (1997): Kristó Gyula könyvéről. Századok 131 (1997), 215-232.

Révész László (1998): Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologia IV (1998) 523-532.

Révész László (2014): A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban. Módszertani áttekintés. In: Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK MÓT Kiadványok 1. Szerkesztették: Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest, 2014. 63-135.

Révész László-Wolf Mária (1993): Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7-9. századi hamvasztásos temető ásatásáról. In: Az Alföld a 9. században. Szeged, 1993, 101-109.

Róna-Tas András (1967): A magyar nyelv régi török elemei és a csuvas nyelvtörténet néhány kérdése. In: A magyar nyelv története és rendszere. A Debreceni Nemzetközi Nyelvészkongresszus előadásai. Nyelvtudományi Értekezések 58 (1967) 172-177.

Róna-Tas András (1980): A magyar őstörténetkutatásról, Magyar Tudomány 25/5 (1980) 326-332.

Róna-Tas András (1982a): A kazár népnévéről. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 84 (1982), 349-379.

- Róna-Tas András (1982b): The periodization and sources of Chuvash linguistic history. In: Chuvash Studies. Ed.: András, Róna-Tas. Akadémiai, Bp. 1982. 113-169.
- Róna-Tas András (1983): Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 85 (1983), 126-133.
- Róna-Tas András (1985): Az eredetkérdés és a társadalmi tudat, Valóság 1985/8, 103-106.
- Róna-Tas András (1989): Nép és nemzet. Valóság 1989/6, 1-13.
- Róna-Tas András (1991): A honfoglaláskori magyarság. Akadémiai székfoglaló 1990 június 10. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.
- Róna-Tas András (1995): Előszó. In: A magyarság korai története. Magyar Őstörténeti Könyvtár 9. Szeged, 1995. XVII.
- Róna-Tas András (1996): A honfoglaló magyar nép. Balassi, Budapest 1996.
- Róna-Tas András (1997a) Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: Honfoglalás és nyelvészet. (A honfoglalásról sok szemmel III.) főszerkesztő: Györffy György. Szerk. Kovács László, Veszprémy László, Bp., 1997, 49-60.
- Róna-Tas András (1997b): A néppé válás az újabb kutatások tükrében. In: Honfoglalás és néprajz. A honfoglalásról sok szemmel IV. Szerkesztette: Paládi-Kovács Attila. Bp. 1997, 23-32.
- Róna-Tas András (1997c): Nomád sátor, árok és kerítés. In: Honfoglalás és néprajz. A honfoglalásról sok szemmel IV. Szerk.: Paládi-Kovács Attila, Bp. 1997, 173-183.
- Róna-Tas, András (1997d): The migration of the Hungarians and their settlement in the Carpathian Basin. Studia uralo-altaica 39 (1997) 243-253.
- Róna-Tas András (1998): Folytassuk a vitát. Megjegyzések Makk Ferenc könyvbírálatához. Aetas 1998/1-4, 216-226.
- Róna-Tas András (2000): András, Róna-Tas: Where was Khuvrat's Bulgharia? Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae. Volume 53 (1-2) (2000) 1-22.
- Róna-Tas András (2001a): Magyarok korai történelmünk forrásaiban. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk.: Róna-Tas András. Balassi, Bp. 2001, 7-27.
- Róna-Tas András (2001b): Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: Nomád népvándorlások-magyar honfoglalás. Szerk.: Felföldi Szabolcs-Sinkovics Balázs. Balassi, Bp. 2001, 67-87.
- Róna-Tas András (2004a): Steppetörténet, nomadizmus, népvándorlás. Előljáró gondolatok a III. Szegedi Steppetörténeti Konferencián. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. A III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia anyagai. Szerkesztette: Balogh László, Keller László. Balassi, Budapest 2004, 7-9.
- Róna-Tas András (2004b): Néhány megjegyzés faneveinkről. Magyar Nyelv 100 (2004) 260-273, 419-438.
- Róna-Tas András (2017): Vitás magyar etimológiák. Válasz Honti Lászlónak. Nyelvtudományi közlemények 113 (2017) 37-84.

Rosner Gyula (2001): A kerámiaművesség és etnikai kapcsolatai Délkelet-Pannoniában a korai avar korban. Jóna András Múzeum Évkönyve 43 (2001), 159-163.

Salamon Ágnes-Barkóczi László (1971): Bestattungen von Csákvár aus dem ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. Alba Regia 11 (1971), 35-80.

Sándor, Klára (1995): Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. Regio. Kisebbségtudományi Szemle, 1995/4, 121-148.

Sándor Klára (1998): A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: Lanstyák I. (szerk.): Kétnyelvűség a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre. Kalligram–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. Pozsony 1998, 7–26.

Sándor Klára: Magna Hungariától Magna Hungariáig. 2010. október 09.

http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=32131

letöltés 2019. 07. 26.

Sándor Klára (2011a): Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet. Typotex, Budapest, 2011.

Sándor Klára (2011b): A honfoglaló magyar nép élete.

http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=35800:a-honfoglalo-magyar-nep-elete-35175&catid=68&Itemid=133 letöltve 2019.03.13

Sándor Klára (2014): Vámbéry Ármin és a török-magyar nyelvcsere. Iskolakultúra 2014/2, 77-86.

Selmeczi László (1988): A kunok nomadizmusának kérdéséhez. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc 1988. 177-187.

Simonyi Dezső (1964): Tárkány helyneveink és az avarság. Antik Tanulmányok 1964, 438-445.

Sinor, Denis (1990a): Introduction: the concept of Inner Asia. In: Sinor, Denis ed.: The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge 1990, 1-18.

Sinor, Denis (1990b): The establishment and dissolution of the Türk empire. In: Sinor, Denis ed.: The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge 1990, 285-316.

Slíz Mariann (2000): Az Árpád-ház névadása Géza fejedelemtől III. Andrásig. ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet Névkatató Munkaközössége, Bp. 2000.

SMFN: Somogy megye földrajzi nevei. Tudományos irányító Végh József. Közzétette Balogh Lajos [et al.] Szerk. Papp László és Végh József] Bp. 1974.

Sneath, David (2007): The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, Misrepresentations of Nomadic Inner Asia. Columbia University Press, New York 2007.

Somogyi Péter (1982): A kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete. Archaeológiai Értesítő 109 (1982), 191-199.

Spitzer, Shlomo J.–Komoróczy Géza (2003): Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig. Hungaria Judaica 16. MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris Kiadó. Bp. 2003, 68–103.

SRH: Scriptores rerum Hungaricarum. I-II. Ed. E. Szentpétery, Budapestini 1937.

Staab, Franz (1976): Ostrogothic geographers at the court of Theodoric the Great. A study of some sources of the Anonymous cosmographer of Ravenna. In: Viator. Medieval and Renaissance Studies. Berkeley, University of California Pr., 1976, 27-64.

Stadler, Peter (1990): Verbreitung Und Werkstätten der Awarischen Hauptriemenbeschlage Mit Greifendarstellung. In: Friesinger Herwig, Daim Falko, Typen der ethnogenese unter Besonderer berücksichtigung der Bayern. Band II. VÖAW, Wien 1990, 305-350.

Stadler, Peter (2008a): Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar quaganate. In: The Other Europe in the Middle Ages. Ed. Curta, F. Leiden–Boston 2008, 47–82.

Stadler, Peter (2008b): Etnische Verhältnisse im Karpatenbecken und Beziehungen zum Westen zur Zeit des Awarischen Khaganats im 6. und 7. Jahrhundert. In: Kulturwandel in Mitteleuropa. Ed. Bemmman, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 657–678.

Straub Péter (1999): A Keszthely-kultúra kronológiai és etnikai hátterének újabb alternatívája. Zalai Múzeum 9 (1999), 195-224.

Szabados György (2011): Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, 2011.

Szabó Károly (1860): Bíborban szül. Konstantin császár munkái, magyar történeti szempontból ismertetve. Székfoglalóul előadá Szabó Károly. Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi osztályok közlönye 1. kötet. Pest 1860, 61-167.

Szabó, Károly (1869): A magyar vezérek kora: Árpádtól Szent Istvánig. Ráth Mór, Pest, 1869.

Szabó T. Attila (1970): A magyar nyelv eredete és kialakulása. Korunk 29 (1970) 170-181.

B. Szabó János (2004): Gondolatok a 9-10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged 2002. szeptember 9-10. Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Szerk.: Balogh László-Keller László. Balassi, Bp. 2004, 124-138.

B. Szabó János – Bollók Ádám (2018): A „szavart-türk dosszié”: A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. Századok 152 (2018/3) 479–542.

B. Szabó János – Sudár Balázs (2019): Kende és gyula? A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig. [From the Theory of the Hungarian Dual Principedom to the Sources]. Századok 153 (2019) 927-964.

Szabó János Győző (1981): A Mátra-vidéki avar kori temetők állatcsont leleteinek néhány tanulsága. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (1981), 65-69.

Szádeczky-Kardoss Samu (1975): A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. Antik Tanulmányok 1975, 148-154.

Szádeczky-Kardoss Samu (1994): onog(und)urok. In: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. (KMTL) 506-507.

Szádeczky-Kardoss Samu (1998): Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Társszerző Farkas Csaba. Munkatársak Borsos Márta, Csillik Éva, Makk Ferenc, Olajos Teréz. Balassi, Bp. 1998.

Szalontai Csaba (2000): Kritikai észrevételek a bulgárok szerepéről a 9. századi Nyugyalföldön és Erdélyben. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica 6. Szeged, 2000, 263-286.

Szalontai Csaba (2001): Bulgárok a 9. századi Alföldön? In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk.: Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Szeged 2001, 106–129.

Szántó Richárd (2017): A Bajor Geográfus és a korai magyar történelem, Acta Historica 139 (2017), 149-178.

Szántó Richárd (2018): A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. In: Urbs, Civitas, Universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére. Főszerkesztő: Papp Sándor. Szerkesztette: Kordé Zoltán és Tóth Sándor László. Fontes et Libri sorozat. Szeged 2018, 271-281.

Szathmáry László (1977): Populációdinamikai szempontok honfoglalás-, és Árpád-kori etnogenezisünk kérdéseire. DMÉ (1977) 143-165.

Szegfű László (1997): A kárpát-medencei „szlávok” különös tekintettel Megalé Moráviára. In: Honfoglalásunk és előzményei. A tizenegyedik magyar őstörténeti találkozó és ötödik magyar történelmi iskola előadásai és iratai. Tapolca, 1996. A zürichi magyar történelmi egyesület kiadványa. Bp.-Zürich 1997, 142-148.

B. Szatmári Sarolta (1968): A dévényújfalui temető etnikai és történeti problémái. Komárom Megyei Múzeumok Közleményei I. (1968), 107-132.

Szatmári Sarolta (1982): Avar temető- és telepásatás Tatabánya-Alsógalla mellett. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (1982/83) 1985, 67-79.

Szente Gergely (2014): Kulturális összeolvadás a „középvár korban”. A Vác-Kavicsbányai temető. Archaeologiai Értesítő 139 (2014) 99–125.

Szentpéteri József (1995): Cartographia avarica. Térképészeti észrevételek ADAM-tól Bajánig. Somogyi Múzeumok Közleményei 11 (1995), 239-254.

Szentpéteri József (2014): Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez, In: Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK MÖT Kiadványok 1. Szerkesztették: Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest, 2014. 43-53.

Szily Kálmán (1910): Hunfalvy Pál emlékezete. Magyar Nyelv 6 (1910), 1-12.

Szőke Béla (1954): Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. Archaeologiai Értesítő 81 (1954), 119-137.

Szőke Béla (1959): A bjelobrodi kultúráról. Archaeologiai Értesítő 86 (1959), 32-47.

Szőke Béla Miklós (1979): A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előestéjén. Valóság 27 (1979/12) 1-12.

Szőke Béla Miklós (1980): Zur Awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32 (1980) 181-191.

Szőke Béla Miklós (1991): Zur Geschichte der Awaren und Slaven in Südwestungarn. Zalai Múzeum 3. (1991), 9-17.

Szőke Béla Miklós (1994): A Kárpát-medence a 9. században. In: Honfoglalás és régészet. Szerkesztette Kovács László. Bp. 1994, 77-84.

Szőke Béla Miklós (1996): Plaga Orientalis. (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban) In: Honfoglaló őseink, Szerkesztette Veszprémy László. Bp. 1996, 11-43.

Szőke Béla Miklós (1999): A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. In: Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia Tatabánya-Esztergom 1996 05.28-31. Tudományos Füzetek 11. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumi Szervezet. Tata, 1999, 73-103.

Szőke Béla Miklós–Vándor László (1983): 8-9. századi birtuális temető Zalakomár határában. Zalai Gyűjtemény 18 (1983) 69–86.

Szuchman, Jeffrey (ed.) (2009): Nomads, Tribes, and the state in the Ancient near east. Cross-disciplinary perspectives. The Oriental Institute of the University of Chicago. Oriental Institute Seminars, Number 5. Chicago, Illinois, 2009.

Szűcs Jenő (1971): „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. (Tézisek és vita). Történelmi Szemle 1971/1-2, 188-211.

Szűcs Jenő (1997): A magyar nemzeti tudat kialakulása. JATE/Osiris, Budapest 1997.

Tacitus (1998): Tacitus összes művei. Fordította: Borzsák István. Szeged 1998.

Takács Miklós (1991): A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része, és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7-9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85/2 (1991), 503-529.

Takács Miklós (1997a): A honfoglalás kori edényművesség. In: Honfoglalás és néprajz. Szerk. Kovács László-Paládi Kovács Attila (Bp. 1997), 205-223.

Takács Miklós (1997b): A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). Századok 131 (1997) 168-215.

Tánczos Orsolya (2013): Hogy ... hogy? Kettős kötőszók az udmurt mondatban. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. Nyelvelmélet és kontaktológia 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 95-112.

TESz: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

Thomason, Sarah Grey–Kaufman, Terrence (1988): Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1988.

Thoroczkay Gábor: Szent István egyházmegyéi–Szent István püspökei. In.: Szent István és az államalapítás. Szerk.: Veszprémy László. Nemzet és emlékezet sor. Bp. 2002, 482-494.

TMFN: Tolna megye földrajzi nevei. Tudományos irányító Ördög Ferenc és Végh József. Közzétette Hajdú Mihály [et al]. Bp. 1981.

Tomka Péter (1975): Avar-kori régészetünk orientalisztikai vonatkozásairól. In: Keletkutatás 1974. Bp. 1975, 179-184.

Tomka Péter (1983): Avarok a Kisalföldön. In: Régészeti barangolások Magyarországon. Szerkesztette: Szombathy Viktor. Bp.1983, 124-169.

Tomka Péter (1988a): Avar kori település Győr, Bokányi Dezső utcában. Siedlung aus der Awarenzeit in der Bokányi-Dezső-Strasse von Győr, Arrabona 24-25 (1988), 35-61.

Tomka Péter (1988b): Recenzió. Erdélyi István: Pannoniai húsvét. Sorsdöntő történelmi napok 9. Bp. 1987. Századok 122 (1988), 230-232.

Tomka Péter (1997): A IX. század régészete és a magyar ethnogenezis. In: Honfoglalásunk és előzményei. A tizenegyedik magyar őstörténeti találkozók és ötödik magyar történelmi iskola előadásai és iratai. Tapolca, 1996. A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület kiadványa, Bp.-Zürich 1997. 104-107.

Tomka Péter (2000): Régészeti kommentár a Lébény-Kaszás 10-11. századi temető 44. sírjának trepanált koponyaleletéhez. Arrabona 38 (2000), 63-96.

Tomka Péter (2005): Korai avar sírok Börcs-Nagydombon (Győr-Moson-Sopron megye). Archaeológiai Értesítő 130 (2005), 137-179.

H. Tóth Imre (1975/76): Magyarország és a magyarok Paiszi Hilendarszkinál. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio ethnographica et linguistica XIX-XX. Szeged 1975-76, 277-289.

H. Tóth Imre (1997): Szláv nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk: Györffy György. Bp. 1997, 59-69.

H. Tóth Imre (2008): Bizánc és Róma között. „Információrobbanás” és „paradigmaváltás” Bulgáriában (886–970). Aetas 23 (2008) 77-88.

Tóth Sándor László (1984a): Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. Századok 108 (1984) 92–113.

Tóth Sándor László (1984b): A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 81 (1984), 3-9.

Tóth Sándor László (1987): Kabarok és fekete magyarok. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 84 (1987), 23-29.

Tóth Sándor László (1998): Az etelközi magyar fejedelmválasztás. In: Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk.: Makk Ferenc, Tar Ibolya, Wojtilla Gyula. Szeged, 1998, 141-147.

Tóth Sándor László (2000): Szövetség vagy vazallitás? (Megjegyzések a magyar-kazár kapcsolatokhoz.) In: „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000, 637-654.

Tóth Sándor László (2015): A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9-10. században). Belvedere Meridionale, Szeged, 2015.

Török Gyula (1969): Kétrétegű temetkezések a halimbai avar temetőben. *Folia Archaeologica* XX (1969), 79-97.

Török Gyula (1996): Avar kori lovasok Solymáron. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 40 (1995) 1996, 53-68.

Történeti Nyelvtan I.: A magyar nyelv történeti nyelvtana. Szerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.

Türk Attila Antal (2011a): A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör. SZTE-BTK Történettudományi Doktori Iskola Medievisztika Program. Doktori (PhD) disszertáció. Szeged 2011, 197-198.

Türk Attila Antal (2011b): A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör. Szte-Btk Történettudományi Doktori Iskola Medievisztika Program. Doktori (Phd) disszertáció tézisei. Szeged, 2011.

Türk Attila Antal (2015): A korai magyar történelem régészeti kutatása Magyarországon. Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs–Szentpétery József–Petkes Zsolt–Lezsák Gabriella–Zsidai Zsuzsanna. Bp. 2015, 19–29.

Uhrman Iván (1987-1988): Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 30 (1987-88) 206-226.

Uhrman Iván (2003): A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István intelmei. *Hadtörténelmi Közlemények* 116 (2003), 267-366.

Ungváry Jenő (1997): „...qui Ungri vocantur...” *Magyar Nyelv* 1997, 441-446.

Ungváry Jenő (1999): Rendíthetetlen szavárdok? *Aetas* 14 (1999)/3, 5-11.

Váczy Péter (1958): A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok* 92 (1958) 265-345.

Váczy Péter (1974): A frank háború és az avar nép. *Századok* 108 (1974) 1041-1061.

Vámbéry Ármin (1870): Magyar és török-tatár szóegyeztetések. *Nyelvtudományi közlemények* VIII (1870) 109-189.

Vámbéry Ármin (1882) A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatala, Bp. 1882.

Vámbéry Ármin (2008) A magyarság bölcsőjénél. A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése (1914). *Lilium Aurum*, Dunaszerdahely, 2008.

Vásáry István (1977): A Volga-vidéki magyar töredékek a mongol kor után. In: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Bp. 1977, 283-290.

Vásáry István (1983): Nép és ország a türköknél. In: Tőkei F. (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 189–213.

Vásáry István (2003): A régi Belső-Ázsia története. Balassi, Bp. 2003.

Vásáry István (2013): Török jövevényszavaink középső rétegének kérdéséhez: kipszak elemek a magyarban. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. Nyelvelmélet és kontaktológia 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 227–243.

Vékony Gábor (1981): Onogurok és onogundurok a Kárpát-medencében. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv 1981, 71-82.

Vékony Gábor (1986): Levedia meg Atel és Kuzu. Magyar Nyelv 82 (1986), 41-53.

Vékony Gábor (1991): Anonymus kora és korhűsége. Életünk (1991), 58-73, 135-158, 263-275, 355-375.

Veres P. Tibor (1972): A magyar nép etnikai történetének vázlata. Valóság (1972)/5, 1-12.

Veres Péter (1985): Magyarok a Kaukázus előterében. Ethnographia 96 (1985) 114-125.

Veres Péter (2008): Az észak-kaukázusi népek etnokulturális szerepe. In: Ethno-Lore XXV (2008), 3-39.

Veres Péter (2010): A világtörténelmi jelentőségű lovasnomadizmus ökotípusának szerepe a magyar nép etnogenezisében. Eleink. Magyar őstörténet. IX. évf. 1. szám (17.). 2010. 89-110.

Veszprémy László (2013): A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 135 (2013) 25-44.

Vida Tivadar (1991): Újabb adatok az avar kori „fekete kerámia” és a korongolatlan cserépbográcsok kérdéséhez-Weitere Angaben zur Frage der awarenzeitlichen „schwarzen keramik” und der handgeformten Tonkessel, Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85-2 (1991) 385-400.

Vida Tivadar (2009): „...Kérték, hogy Pannoniában lakhassanak”. In: Régészeti dimenziók. Szerk.: Anders Alexandra–Szabó Miklós–Raczky Pál. Bp. 2009, 105–122.

Vida, Tivadar (2018a) A sztyeppe, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén Kr. u. 6–7. században. Akadémiai nagydoktori értekezés. ELTE Budapest, 2018.

Vida, Tivadar (2018b): Being Avar! A Case Study for Changes in the Social Display of Identity in the Early Avar Period. In: Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte – Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag. Sonderdruck Monographien des RGZM Band 150. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Mainz 2018, 419-436.

Wahlgren, Staffan (2006): Staffan Wahlgren (ed.), Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon. Corpus fontium historiae Byzantinae, Series Berolinensis 44. Recensuit Stephanus Wahlgren. W. de Gruyter, Berlin 2006.

Vörös István (1999): Germán ló-kutya kettős sírok Keszthely avar kori temetőjében. Zalai Múzeum 9. (1999), 121-151.

Witczak, K. T. (1993): Dwa studia nad Geografem Bawarskim. Zwei Studien zum Geographus Bawarus. Roczniki Historyczne 59 (1993) 5-17.

Wolf Mária (1994): A Felső-Tisza vidék 9. századi szláv emlékei. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László (Bp.1994), 124-128.

Wolf Mária (2003): Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanulságai. - Informationen zu unsere Töpferkunst des 10. Jahrhunderts. Des Lehre der Funde in Borsod. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XLII. (2003) 85-108.

Wolfram, Herwig (2004): Origo et religio: etnikai hagyományok és irodalom a kora középkori szövegekben. Aetas (20) 2. (2004) 5-21.

WOT: András Róna-Tas – †Árpád Berta: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. 2 Parts: With the Assistance of László Károly. Turcologica 84. By András Róna-Tas and Árpád Berta. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 2011.

Zábojník, Jozef (1991): Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs, (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats). In: Problematike osidlenia Stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku, Red.: Z. Čilinska, Nitra, 1991, 219-321.

Zaicz Gábor (2016): Ismertetés. András Róna-Tas – †Árpád Berta: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Folia Uralica Debreceniensia 23. Debrecen. 305-315.

Zelliger Erzsébet (1999): Két pozsonyi könyv a kétnyelvűség kérdésköréből. Magyar Nyelv 95 (1999), 497-501.

Zichy István (1922): A magyar őstörténet és a nyelvtudomány. Akadémiai Értesítő 33 (1922) 36-38.

Zichy István (1939): Magyar őstörténet. Kincsestár 5. Magyar Szemle Társaság. Bp. 1939.

Zimonyi István (1988): Ligeti Lajos magyar őstörténet-koncepciója. Századok 112 (1988) 216-221.

Zimonyi István (1990): The origins of the Volga Bulgars. Studia Uralo-Altaica 32. Szeged, 1990.

Zimonyi István (1994a): Baskír-magyar kapcsolatok. In: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Bp. 1994, 85.

Zimonyi István (1994b): burtaszok. In: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Bp. 1994, 134-135.

Zimonyi István (1996): A kazárok szerepe Kelet-Európában. Magyar Tudomány 1996/8, 952-957.

Zimonyi István (2001): Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources? In: Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése. Szerk: Károly L.-Kincses Nagy É. Szeged 2001, 201-212.

Zimonyi István (2005): Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Balassi, Bp. 2005.

Zimonyi István (2012a): A magyar őstörténet kutatásának módszerei és vázlatos áttekintése. In: Középkori nomádok – korai magyarok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Balassi, Bp. 2012, 27-38.

Zimonyi István (2012b): Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről. In: Középkori nomádok – korai magyarok (Medieval nomads – early Hungarians). Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Szerk.: Zimonyi István. Balassi, Bp. 2012, 39-46.

Zimonyi István (2012c): Volgai bulgárok és a volgai út. In: Zimonyi István: Középkori nomádok – korai magyarok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Balassi, Bp. 2012, 62-67.

Zimonyi István (2012d): Volgai bulgár városok a 10–13. században. In: Zimonyi István: Középkori nomádok – korai magyarok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Balassi, Bp. 2012, 93-99.

Zimonyi István (2014): A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében. Magyar Őstörténeti Könyvtár 28. Balassi, Bp. 2014.

Zoltán András (1996): A magyar–szláv érintkezések kezdetei és fázisai. Életünk 34 (1996)/6–7, 634–648.

Zoltán András (2004): A magyar nyelv régi szláv jövevényszavai és a szláv nyelvtörténet. Kisebbségkutatás 13 (2004)/4, 671-675.

Zoltán András (2013): Király és karéj. Magyar Nyelv 109 (2013), 337-341.

Zoltán András (2016a): A szláv–magyar nyelvi kapcsolatok korai szakasza. Kisebbségkutatás 25 (2016), 110-125.

Zoltán András (2016b): A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In: É, Kiss Katalin; Hegedűs, Attila; Pintér, Lilla (szerk.) Nyelvelmélet és kontaktológia 3. Piliscsaba-Budapest, Szent István Társulat, 2016, 33-45.

Zuckerman, Constantin (1995): On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo. Revue des Études Byzantines 53 (1995), 237–270.

Zuckerman, Constantin (2006): Byzantium's Pontic policy in the Notitiae Episcopatum. In: La Crimée entre Byzance et le khaganat khazar. Paris 2006, 201–230.

Zsidai Zsuzsanna (2012): Turkok az arab forrásokban - problémafelvetés egy népnév értelmezése kapcsán. In: Keletkutatás 2012. ősz, 5-17.

Zsirai Miklós (1930): Jugria. Finnugor népnévek I. Hornyászký, Budapest 1930.

Függelék. Avar-kori lelőhelyek - török helynevek

Aba belterület (1), Abony belterület (2), Abonyszentkirály, Esztergom (3), ótörök *aba* 'atya, ős', ill. képzett alakja.¹³¹⁷

Acsa (Somogy-), Törökrét (4), Acsa (Vértes-), Tükör u. (5), Acsád (Nyír-), Nyírlugosi út (6), ótörök *ača* 'rokon' ill. képzett alakja.¹³¹⁸

Alap (Böny-Rét-), Koldus-dűlő (7), Alap, Tavasz major (8), Alap, Szoc. otthon (9), ótörök *alp* 'hős, dalia'.¹³¹⁹

Alattyán, Tulát (10), ótörök *Alip-Tiyan* 'Hős-Sólyom'.¹³²⁰

Alpár, Várdomb (11), Alpár, Titel m. (12), ótörök *alp er* 'hős, bátor harcos'.¹³²¹

Átány, Péterkút-tanya (13), ótörök *ata* 'atya' képzett alakja.¹³²²

Bács, Cukorgyár (14), Bácsa, Pénzverem-dűlő (15), ótörök *baya(cs)* méltóságnév.¹³²³

Baja, (Kun-) (16), Baja, több lelőhely a belterületen (17), Bajcs (Kis-), Szőgye (18), ótörök *baj* 'gazdag, bő' képzett alakja.¹³²⁴

Balai rév, Bánffy/Osvát-bala (Gyoma) (19), Bala- (ma Törökszentmiklós) (20), ótörök *bala* 'állatkölyök'.¹³²⁵

Bár belterület (21), Baracs, Agocs-tanya, (22) Barcs, Régi falu (23), lehet az ótörök *bar* 'megy, jár' ill. képzett alakja.¹³²⁶

Becse (Ó-), belterület, Becse (Török-) (24), ótörök **Bača*.¹³²⁷

Bercel (Cegléd-), Mgtsz-major (25), Bercel (Tisza-), Nagyrét/Vékás-dűlő (26), ótörök *Barsula* törzsnév.¹³²⁸

Bodajk belterület (27), török *buday* 'ág'?¹³²⁹

Bogyán (r. Boján), védőgát (28), ótörök *baj* 'gazdag, bő' képzett alakja, vagy 'bán'.¹³³⁰

¹³¹⁷ 1332/37, FNESz 1/47, 1/51.

¹³¹⁸ 1091, FNESz 1/53.

¹³¹⁹ 1280k, FNESz 1/65.

¹³²⁰ 1215, FNESz 1/65.

¹³²¹ 1075, FNESz 1/48-49, 647.

¹³²² 1181, FNESz 1/122.

¹³²³ 1111, FNESz 1/131.

¹³²⁴ 1183, FNESz 1/138.

¹³²⁵ 1219, FNESz 1/147, 346.

¹³²⁶ 1211, FNESz 1/163, 1/164, 1/168.

¹³²⁷ 1238, FNESz 1/180.

¹³²⁸ 1281, FNESz 1/196.

¹³²⁹ 1150k, FNESz 1/222.

¹³³⁰ 1338, FNESz 1/229.

Bög-psz., Óbög (Tiszakécske) (29), ótörök *bögä, bökä* 'hős'.¹³³¹

Bökény, Magyarcsanád (30), Bökény, Szentes (31), ótörök *bük* 'erdő' vagy *bükin* 'impotens'.¹³³²

Csabja (Kül-), Szabadbattyán (32), török *čaba* 'ajándék' —ja képzős alakja.¹³³³

Csitény(domb), Balatonkenese (33), ótörök **čitim*, török *čitän* 'sövény, vagy *četen* 'kosár'.¹³³⁴

Décsi telekhalom, Örménykút (34), ótörök *žewü, žewi* méltóságnév.¹³³⁵

Eszlár (Tisza-), Kunsírpárt/Sinkahegy (35), ótörök *as-lar* 'alánok'.¹³³⁶

Felgyő, Alsómajor/Ürmös-tanya (36), ótörök *žewü, žewi* méltóságnév.¹³³⁷

Gerjen, Várad-puszta (37), török *gürgän* 'bükfá'.¹³³⁸

Gyál környéke (38), Gyalla (Ó-), Abadomb (39), ótörök *jal/jalan~jalın* 'láng/lángolj'.¹³³⁹

Gyón, Paphegy/Petőfi Tsz. (40), török *joyun?* 'kövér'.¹³⁴⁰

Gyömrő, Andrassy u.-Tompá u. (41), török *kömiir* 'szén'.¹³⁴¹

Kaba, belterület (42), török *kaba* 'ragadozó madár'.¹³⁴²

Kaján (Kalán), Szentes (43), ótörök *qal-* 'marad'.¹³⁴³

Kajdacs, Alszeg, Kis-, Nagykajdacs (44), ótörök *Qajdi* 'megfordult'.¹³⁴⁴

Kalocsa, Karján, Foktői út (45), ótörök *Qalač* 'maradék'.¹³⁴⁵

Kamut, Vágóhid (46), ótörök *Qamuldi* 'leesett'.¹³⁴⁶

Karakány, Szentes (47), ótörök *qaragan* 'karakán'.¹³⁴⁷

¹³³¹ 1220, FNESz 2/648.

¹³³² 1111, FNESz 1/249.

¹³³³ 1138/1329 FNESz 1/185.

¹³³⁴ 1102, FNESz 1/326, 334.

¹³³⁵ 1075, FNESz 1/68-69, 359.

¹³³⁶ 1220, FNESz 1/291, 650.

¹³³⁷ 1075, FNESz 1/68-69, 359.

¹³³⁸ 1281, FNESz 1/512, 528.

¹³³⁹ 1323, FNESz 1/538, 1329, FNESz 2/269.

¹³⁴⁰ 1264/1466, FNESz 1/545.

¹³⁴¹ 1274, FNESz 1/526, 546.

¹³⁴² 1151, FNESz 1/665.

¹³⁴³ FNESz 1/541 (Gyepűkaján alatt).

¹³⁴⁴ 1138/1329, FNESz 2/613, 669.

¹³⁴⁵ 1332/37, FNESz 1/674.

¹³⁴⁶ 1295, FNESz 1/678.

¹³⁴⁷ FNESz 1/687 (Karaganda alatt).

Kecelhegy, Kaposvár, (48), Kecel, Határ-, Körtefadülő, Schwacho-föld (49), ótörök *qizil* 'vörös'.¹³⁴⁸

Kolon (Alsó-), Zalakomár/Balatonmagyaród (50), ótörök *qulun* 'csikó'.¹³⁴⁹

Kondoros, Ady u., Bolza-tp, belterület, Gépállomás, Törökvár II. Templomhely (51), csuvasos ótörök *χᾱndâr* 'hód' m. képzős alakja.¹³⁵⁰

Ladány (Nagy-, Kis-), Kiszombor (52), ótörök/iráni *Lad-ān* népnév?¹³⁵¹

Maklár, Tanácsháza (53), ótörök *maq-lar* népnév.¹³⁵²

Súr (Hegy-), Candal/Kerektó (54), török *čur* méltóságnév?¹³⁵³

Surány (Nagy-) (55), török *čur* méltóságnév?¹³⁵⁴

Szatmár-dülő, Sárvár, Végh-malom (56), török *sat-* 'elad, kereskedik'.¹³⁵⁵

Szerencs, Fecskés-homokbánya (57) ótörök *serinč?* 'türelem, szívósság'.¹³⁵⁶

Tápé, Kerekgyöp (58), török *tapay uduy* 'szolgálat, tisztelet'.¹³⁵⁷

Tárkány-dülő, Nagyberki, Szalacska (59), ótörök *tarqan* 'főember, magas méltóság'.¹³⁵⁸

Tényő, Pere, Rigács-dülő (60), török *tina* 'tinó'.¹³⁵⁹

Tepélypuszta, Besenyőtelek (61), török *tapay uduy?* 'szolgálat, tisztelet'.¹³⁶⁰

Torda (62), török *Turdi* 'megállt, megmaradt'.¹³⁶¹

Tömörkény, Aranyhegy (63) török *temürkän* 'nyílhegy'.¹³⁶²

Tömörd, Csepregi erdő, kohótelep (64), ótörök *Temir~Temür* 'vas'.¹³⁶³

Urkom, Tiszadob (65), Urkony, Sarród, Kacsadülő (66), török *ärkin* 'szabad, szabados'.¹³⁶⁴

¹³⁴⁸ 1198, FNEsz 1/703.

¹³⁴⁹ 1203, FNEsz 1/769.

¹³⁵⁰ 1229/1550, FNEsz 1/775.

¹³⁵¹ 1219, FNEsz 1/653-654.

¹³⁵² 1261/71, FNEsz 2/83.

¹³⁵³ 1245, FNEsz 1/581, 2/503.

¹³⁵⁴ 1264, FNEsz 1/198, 2/210.

¹³⁵⁵ FNEsz 2/533 (Szatmárnémeti alatt).

¹³⁵⁶ 1219, FNEsz 2/573.

¹³⁵⁷ 1138/1329, FNEsz 2/614

¹³⁵⁸ FNEsz 2/620 (Tárkány alatt).

¹³⁵⁹ 1216, FNEsz 2/636

¹³⁶⁰ 1138/1329, FNEsz 2/614

¹³⁶¹ 1075, FNEsz 2/664

¹³⁶² 1326, FNEsz 2/675

¹³⁶³ 1093, FNEsz 2/675.

¹³⁶⁴ 1150k, FNEsz 2/300, 707

Ürbőpuszta, Bugyi (67), ótörök *el begi* 'a nép bégje'.¹³⁶⁵

Vajta, Szőlőhegy (68), ótörök *baj?* 'gazdag, bő' képzett alakja.¹³⁶⁶

Várkony (Tisza-), Hugyinpart (69) csuvasos török közvetítésű **uarχun* népnév.¹³⁶⁷

¹³⁶⁵ 12. sz. FNESz 2/296

¹³⁶⁶ 1183, FNESz 2/725

¹³⁶⁷ 1220k, FNESz 2/655.